

Şamil Fətullayev-Fiqarov

ABŞERON MEMARLIĞI

Bakı – 2013

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MEMARLAR İTTİFAQI

Layihənin rəhbəri: Elbay Qasımzadə

Şamil Fətullayev-Fiqarov. **Abşeron memarlığı**. "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, Bakı, 2013, 476 səh.

Kitabda Abşeronda yerləşən yaşayış məntəqələrinin şəhərsalma strukturu tədqiq edilmiş, 71 məscid, 55 hamam, 15-dən çox məqbərə, 10 ovdan, Mərdəkan sarayları və nəhayət, Murtuza Muxtarovun, Şəmsi Əsədullayevin, Teymur bəy Aşurbəyovun, Kərbəlayi İsrəfil Hacıyevin, Tağı bəy Səfərəliyevin, Məmməd bəy Xanlarovun və başqalarının məşhur villaları ölçülmüşdür. Bu bütöv memarlıq-planlaşdırma materialı uzun illəri əhatə edən elmi iş prosesi zamanı aşkar edilmiş, dini tikililərin, hamamların, ovdanların, məqbərələrin və villaların təsnifatının əsasını təşkil etmiş və Abşeronun şəhərsalma və memarlığında mövcud olan boşluğu müəyyən dərəcədə dolduran monoqrafik tədqiqat şəklində təqdim olunmuşdur.

ISBN 978-9952-32-020-6

978-9952-32-026-8

© Azərbaycan Respublikasının Memarlar İttifaqı, 2013

© "Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evi, 2013

MÜƏLLİFDƏN

Abşeron möhtəşəm əhəngdaşı, zəfəranı, duzu, üzüm bağları, nadir balıqların rast gəlinəyi Xəzər dənizinin sahilində yerləşən gözəl çimərlikləri və həmçinin çox qədim zamanlardan Avropa və Asiyada məşhur olan neft ehtiyatları ilə zəngindir. Bu zəngin təbiət xəznəsində, Abşeron memarlığı xüsusi yer tutur. Yerli memarların yaradıcılıq irsi çoxsərhədli və önəmlidir. Memarlıq hər bir dövlətin vizit kartı, onun yüksək mədəniyyətinin göstəricisidir.

Abşeronun memarlıq irsi, milli mədəniyyətin bu fenomenini qoruyub saxlamaq üçün həm dövlət, həmçinin elmi və ictimai təşkilatlar tərəfindən ciddi diqqət tələb edir. Burada çoxəsrlilik Səlcuqlar dövrü, Şirvanşahlar sülaləsinin möhtəşəm inkişaf dövrü, Bakı xanlarının rəhbərliyi dövrü və Abşeron kəndlərinin insan fəaliyyətinə aid bütün sahələrində iz qoymuş, çox da böyük olmayan kapitalizm fraqmenti birləşmişdir.

Mənim Abşeronla tanışlığım çox kiçik yaşlarımdan yayda valideynlərimlə bağa gedən zaman başladı. Həmin dövrdə üzüm bağları kolxozun kasıb nümayəndələrinə deyil, onları Abşeronun istifadəsiz yarımşəhərlərinə çevirən sahibkarlara məxsus idi. Daha sonra bu tanışlıq 1947-ci ildə, müharibədən sonra mənim ADNA-nın inşaat fakültəsinin memarlıq şöbəsinə qəbulumdan sonra davam etdi.

Mən memarlıq şöbəsini təsadüfən seçməmişdim. Doğma xalam Fiqarova Uriydə Əli qızı memar idi və onun memarlıq təsiri, inqilaba qədərki kitabxanası mənim peşə seçimimə öz təsirini göstərmişdi. Məktəbli ikən mən onun işlədiy Azərbaycan Dövlət Memarlıq Layihə İdarəsindəki memarlıq emalatxanalarına baş çəkirdim və orada, sonralar respublikanın tanınmış memarları olmuş Qəzənfər Əlizadəni, Ənvər Qasımsadəni, Hənifə Ələsgərovu, Həsən Məcidovu, Konstantin Sençixini, gənc və istedadlı Muxtar İmanovu, Şəfiqə Zeynalovanı, Mövsüm Rəfilini və digərlərini görürdüm. Bu mühitdə hökm sürən güclü yaradıcılıq abu-havası gələcək memar kimi mənim formalaşmağıma öz təsirini göstərirdi.

Tələbəklik illərim Abşeron və Bakıda yerləşən abidələrin ölçülməsi və rəsmlərinin çəkilməsi ilə keçirdi. Bu mənim peşəkar memarlıq sahəsi ilə ilk

tanışlığım idi. Beşinci kurs tələbəsi olduğum vaxt diplom işi üçün, mən də daxil olmaqla, bir neçə nəfəri, memar kimi Dövlət memarlıq işləri üzrə idarənin nəzdində olan yeni yaradılmış elmi-bərpa emalatxanasına dəvət etdilər.

Bu növ emalatxanalar gələcək bərpa işləri üçün tarixi, kartoqrafik materialların ölçülməsi, öyrənilməsi və toplanmasında maraqlı olan bütün ittifaq ölkələrində yaradılmışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeron ərazisi 39 kəndi daxil olmaqla söziün əsl mənasında memarlıq və şəhərsalma incəsənəti abidələri ilə zəngindir. Memarlıq abidələrinin müxtəlif təsnifatı, çoxoxrazlı kompozisiya fəndləri, geniş əhatəliliyi və planlaşdırma həlli ilə insanı valeh edir.

Bu tarixi kəndlər min illər boyu fərqi şəhərsalma nümunəsi kimi mövcud olmuşdular. Onlar Abşeron tarixinin müxtəlif dövrlərində formalaşmış və inkişaf etmişdir. Onların quruluşu və hüdudları memarlığın xüsusi aləminə qədim təbiətin üfütqi xətti fonunda, dəqiq həndəsi forması və fiqurları ilə daxil olmuşdur.

Bol işiq və cənub günəşinin kölgələri sayəsində burada təsadüfi heç bir forma və səthilik yoxdur, həndəsədə olduğu kimi hər şey rəsonal və eyni zamanda təbiidir.

Abşeron abidələri artıq uzun zamandan bəri monoqrafiya müəllifləri üçün tədqiqat predmeti olmuşdur. Mən onlara ölkənin digər regionlarının memarlığının fonunda nəzər saldım və sonra davamlı olaraq böyük həcmli tədqiqatlar üçün materiallar toplamağa başladım. Faktiki olaraq kitab Abşeron memarlığının qanunauyğunluğunun mahiyyətinə varmağa imkan yaradan tam miqyaslı tədqiqat və müəllif ölçüləri bazası üzərində qurulmuşdur. Sizin qarşınızda yaşayış məntəqələrinin planlaşdırmasında mərkəzi mövqə tutan Abşeron qalasının möhtəşəm siması durur. Bunların arasında məşhur Mərdəkan qalasını (1187-88-ci illər), Ramanı qalasını (XIII əsr), xarabalığa çevrilmiş Şağan qalasını (XIII əsr) qeyd etmək olar. Bu qalalar bir zamanlar siluətləri ilə aktiv şəkildə özünü göstərərək və ətrafdakı tikililərə xüsusi forma və kolorit bəxş edərək, yaşayış məntəqələrinin ayrılmaz tərkib hissəsini təşkil edirdi. Onların çoxu insanlar tərəfindən məhv edilmiş, qalanların isə bərpaya və mühafizəyə ehtiyacı var. Lakin bu abidələrin ruhları qədim tarixin əyani şahidi kimi bizlərin arasında dolanaraq, daim öz qəmli talelərini xatırladırlar.

Müəllifin ilk peşəkar işi 1952-ci ildə Abşeronda yerləşən abidələrin və qalaların tədqiqi və ölçülməsi ilə başlamış və bu günə qədər davam etməkdədir.

Dini tikililər islam memarlığında xüsusi bir səhifədir. Bütün Abşeron məscidlərinin kökü Mərdəkan kəndində yerləşən Tuba Şahı məscidinə (1382; 1482-ci il) gedib çıxır. Onlar yüzilliklərlə formalaşaraq, yeddi növdən ibarət tipoloji təsnifat almışdır. Əmircan kəndində Tuba Şahı məscidindən Muxtarov məscidinə (1908-ci il) qədər böyük məsafə mövcuddur. Lakin onlar erkən memarlıq təsvirinin orijinallığını qoruyub saxlayıblar.

Abşeronun hər bir kəndində o yerlərə xas olan əlamətləri özündə cəmləşdirən dini tikililər vardır. Buraya çoxoxrazlı kompozisiya fəndləri, geniş ölçülü həll yol-

ları və dekorativ motivlər daxildir. Ümumilikdə Cümə məscidi digər tikililərdən fərqlənir, lakin Nardaran və Maşağa kimi kəndlərdə böyük məscidlər tipik xarakter daşıyır. Bu baxımdan 27 müxtəlif ölçüyə və miqyaslı məscidlərə, 21 hama-ma, ovdanlara və mülki obyektlərə malik olan Maşağa xüsusilə fərqlənir.

Əgər kənd strukturunda dini tikililər aparıcı mövqeyə malik idilərsə, gözəl forma və siluetli günbəzləri, qırmızı kərpicdən tikilmiş şaquli baca boruları olan bir mərtəbəli hamamlar bu mənada onlardan geri qalırdılar. Bu obyektlər islam ayinləri ilə bir-birinə bağlı olaraq və öz aralarında önəmli kompozisiya məsələlərini həll edir və bir-birini tamamlayırdılar.

Bütün müsəlman şərqində olduğu kimi Abşeronda da, hörmətli şəxslərə məqbərələrin tikilməsinə xüsusi önəm verilirdi. Məqbərələrin tikintisi Azərbaycanda qədim ənənə olunub və 1917-ci il Rusiya inqilabına qədər bu mövqə davam etmişdir.

Abşeronda yerləşən müxtəlif forma və məzmununa malik çox qədim məqbərələr öz başlanğıcını XIII əsrin əvvəllərindən götürmüşdür. Abşeron məqbərələri kübşəkilli həcmi və ekransız tavan ilə qədim ənənələri özündə əks etdirirdilər.

Kapitalizm bu sahəyə də öz "fəndlərini" gətirdi. 1917-ci ildə Balaxanı kəndindəki qəbiristanlıqda Eldar zadələr ailəsinə məxsus açıq formalı yunan məbədlərinə bənzər məqbərələr və ya ənənəvi səciyyə daşımayan pavilyon üslublu məqbərələr yaranmağa başladı. (Mərdəkan kəndi, 1909-cu il, Əbu Turab məqbərəsi). Kapitalizm dövrünün bu kimi "gərəksiz" yenilikləri memarlıq simpatiyalarına çevrilmişdir.

Şərqdə kənd və şəhərlərdə su təchizatının olmadığı bir dövrdə, bu vacib məsələnin həllinə böyük önəm verirdilər.

Çayları, gölləri, hovuzları olmayan Abşeron, su təchizatı qismində su quyularından və ovdanlardan istifadə etmək məcburiyyətində idi. Bakı və Abşeronda bu növ məsələlər məhz bu yollarla həll olunurdu. Yerli əhaliyə xidmət göstərən çox qədim ovdanlar var idi. Bu baxımdan öz ərazi daxilində və ondan xaricdə çox sayda ovdanlara malik olan Güzdək kəndi xüsusilə seçilirdi. Onlar geniş əhatəli ərazilərdə bir-birinə yaxın məsafədə yerləşdirilmişdilər, çox da böyük olmayan ölçüyə malik idilər və xüsusi memarlıq işləmələri ilə daşdan ibarət gözəl mənzərə yaradırdılar. Abşeron ovdanlarının tədqiqatçılarından biri, dosent V.Toçilov ovdanların yalnız faydalı əhəmiyyətini deyil, həmçinin Abşeron memarlıq və tarixi irsi obyekt kimi əhəmiyyətini qeyd edərək Güzdək kəndini "Ovdanlar qəsəbəsi" adlandırmışdı.

Abşeron memarlığı tipologiyası nöqtəyi-nəzərindən dəvəliklər böyük maraq doğurur. Burada tağlı taxtapuşu olan geniş bir yerdə dəvə saxlanılırdı.

Səhralarında böyük dəvə karvanlarının addımladığı İordaniyada, Tunisdə, İranda, Türkiyədə və Orta Asiyada olmuş biri kimi deyə bilərəm ki, dəvəliklər adlanan bu qrupların əslində mövcud olmadığını müəyyənləşdirmək mənə müvəffəq olmuşdu. Dəvəliklər Abşeron memarlığının tipoloji qrupuna

məxsusdur və hal-hazırda yalnız Güzdək kəndində qorunub saxlanılmışdır, onlar artıq ya yaşayış yerlərinə, ya da əvvəlki daxili planlaşdırmalarına uyğun olaraq tədricən dəyişdirilərək sahibkar mülkünə çevrilmişdirlər və bu yolla qədim memarlıq irsinə böyük zərbə vurulmuşdur.

Abşeron memarlıq abidələrinin yekun qrupuna daxil olan abidələr XIX-XX əsrlərdə Mərdəkan kəndində meydana gələn məşhur villalardır. Qısa zaman kəsiyi ərzində Abşeronun bu ərazisində, Xəzər dənizi sahillərində geniş əraziləri əhatə edən bağları, sonradan suvarma və yerli iqlimin yaxşılaşdırılması üçün istifadə edilən böyük su hovuzları olan villalar tikildi. Malikanələrin yaşıl bağları arasında olan villalar öz sahiblərinin rahatlıq, sakitlik və xoşbəxtlik mənbəyi idi.

Çox təəssüf ki, sovetləşmə dövründə bütün sahibkarlar öz mülklərindən qovuldular, memarlıq və planlaşdırma başqa sosial şərtlər altında dəyişdirildi və özünün ilkin görünüşünü itirdi. Villalar tarixi memarlıq irsinin önəmli və maraqlı hissələrindəndir, Azərbaycan memarlıq tarixində yeni bir sahədir.

Öz fərdi xüsusiyyətləri, məkan təsviri, heyrləndirici rəşional planlaşdırma fəndləri, zəngin plastikası və dekorativ motivlərin işlənməsi ilə, Abşeronun fərqli memarlıq qruplarına daxil olan panoramaları özünə xüsusi diqqət tələb edən, Abşeronun dəyərlı memarlıq irsinin fenomenini aşkara çıxardır.

Memarlıq abidələrinin anbarlara, sexlərə və ya sadəcə kimsəsiz yerlərə çevrilməsi səbəbi ilə monoqrafiyanın üzərində işləmək çox çətin idi, xüsusilə də bir çox fərqli ölçüyə malik obyektlərin ölçülməsi və miqyaslarının təyin edilməsi daha çox çətinlik yaradırdı. Bütün bu çətinliklər müəllif tərəfindən həmkarlar şöbəsinin və yaxınlarının köməyi sayəsində aradan qaldırılmışdı. İnzibatçı və dizayner Nayimə xanım Qaramanlıya monoqrafiyanın bədii quruluşunun tərtibində və nəşrində fəal iştirakı üçün, həmcinin tarix elmləri doktoru, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Məşədxanım Nemətovaya, Azərbaycan, ərəb, fars dillərində yazılmış əlyazmaların transkriptləşməsində misilsiz xidmətləri olan Elmlər Akademiyasının tarix institutunun elmi arxivinin rəhbəri Şərqiyyə xanım Əliyevaya, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının memarlıq və incəsənət institutunun memarlıq abidələrinin bərpası və nəzəriyyəsi şöbəsinin əməkdaşlarına, Şirvanşahlar sarayının direktoru, tarix elmləri namizədi Sevda xanım Dadaşovaya, Vaqif Qasımovaya, Rizvan Bayramova, Fuad Seyidəliyevə, Sevinc Təngüdüruya, Rizvan Bayramova, Valeri Məmmədova, Mədəniyyət Nazirliyinin Elmi Bərpa və Yaradıcılıq Emlatxanasının keçmiş rəhbərliyinə, monoqrafiyanın tədqiqi zamanı daim mənə mənəvi dəstək olan yaxınlarıma dərin minnətdarlığımı bildirirəm. "Abşeron Memarlığı" monoqrafiyasının müəllifinə göstərilən xoş münasibət səbəbi ilə hər kəsə təşəkkür bildirməyi özümə borc bilirəm. Monoqrafiyanın redaktoru, memarlıq namizədi Rayihə xanım Əmənəzadəyə, memar Eldar Rüstəmovaya, nəşriyyatın əməkdaşları Hafiz və Pərviz Eyyubovlara, Samir Məmmədova, Əli Şahinə xüsusi minnətdarlığımı bildirmək istərdim.

ÖN SÖZ

Abşeron Azərbaycanın o qədər də böyük olmayan ərazisidir. “Onun coğrafi mövqeyi Xəzər dənizi ətrafındadır”, sosial-iqtisadi şərtləri, tarixi inkişafı bu yarımadanın daxili sisteminin xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Abşeronun infrastrukturunu bir çox yüzilliklər ərzində, daimi müharibələr və siyasi sarsıntılar şəraitində inkişaf edirdi, enişlər və yüksəlişlər iqtisadi hadisələri müşahidə edirdi və bu öz növbəsində ölkənin memarlıq inkişafına güclü təsir edirdi.

Abşeronu tarixi nöqtəyi-nəzərinədən Şirvanşahlar sülaləsi dövründən (XI-XV əsrlər), Səfəvilər (XVI-XVIII əsrlər), Bakı xanları və kapitalizm dövründən etibarən araşdırmaq olar. Hər bir dövr dövlət əhəmiyyətli binalarda və ümumi memarlıqda öz izlərini qoymuşdur, iqtisadi imkanlardan və siyasi stabillikdən asılı olaraq tikinti müdafiə əhəmiyyətli, yaşayış, mülki, dini binalar istiqamətində və müxtəlif formalarda aparılırdı və bu Abşeron kəndlərinin tarixinin inkişafına və formalaşmasına şərait yaradırdı.

Abşeron müəyyən bir vaxtlarda ticarət yollarından, xüsusilə də, yarımsəhra Qobustan yolları ilə kəşiş-

məsi səbəbilə böyük İpək Yolundan kənarda qalmışdı, lakin qədim dövrlərdən tanınan predmetlərə: neft, duz, zəfərana sahib olması, Xəzər dənizi sahilində yerləşməsi onu beynəlxalq əlaqələrdən kənarda qalmağa imkan vermirdi. Bu sıraya, yaxın və orta şərqdən, uzaq Hindistandan zəvvarları özünə cəlb edən od məbədlərini də əlavə etmək lazımdır.

Böyük təbii sərvətlərin və coğrafi imkanların konsentrasiyası Abşeronu 39 tarixi məntəqədə təqdim olunan, özünəməxsus memarlıq şəhərsalma mədəniyyətini yaratmağa imkan verirdi.

Abşeronun yerləşmə məntəqələri, sərbəst şəhərsalmanın yaranması, ümumi köçürülmə sistemində inkişaf etməsi və öz formalaşma sisteminin irəliləməsi, qeyri-adi, ölçü cəhətdən böyük ərazi həllərinin yaranmasında böyük rol oynamışdılar. Şirvanşahlar dövrü bu bütün Abşeron ərazisində böyük qalaların, sarayların, müdafiə divarlarının yaradıldığı dövr idi. Şirvanşah III Mənuçöhrün (1120-1160) və onun oğlu Axsitanın (1160-1196/97) adları Mərdəkan kəndindəki sarayların üzərinə həkk olunmuşdur, Bakı divarlarının tikintisi, böyük Şir-

vanşah Əbü-l-Hacı Mənuçöhrun adı ilə bağlıdır. Dekorativ frizli, məşhur "bayıl daşları"-nın üzərində "Böyük və mərhəmətli Allahın adı ilə. Bu tikili Məhəmməd Mustafanın hicri tarixi ilə 630 ildə (1232/33 illər) müdrik, ədalətli, Allahın himayəsi altında olan, müzəffər, şirvanşah, islamın və müsəlmanların şahı, cəmi-Əfridun, Əbü-l-Müzəffər Fəriburzə bin Qərşəba bin Fərruxzadə bin Mənuçöhr bin Əfri duna bin Mənuçöhr bin Fəriburza bin Salara bin Yəzid bin Əhməd bin Məhəmməd bin Məzyədə əş-Şəybaninin varisi olan Şirvanşah Əla əd- Dünya və Din tərəfindən inşa edilmişdir. Bu adlarla yanaşı istehkam xarakterli abidələrin üzərindəki epigrafik əlyazmaların arasında sərkindələrin, Şirvanşahlar dövlətinin fəal siyasi xadimlərinin adlarına rast gəlinir.

Məhz bu tikililər Abşeronun yaşayış məntəqələrinin inkişafına köməklik etdi və bunun sayəsində Buzovna, Mərdəkan, Maştağa, Bilgəh, Nardaran, Ramana və digər kəndlərin əsas şəhərsalma mövqeyi formalaşdı.

Bu saraylar artıq öz yerli əhəmiyyətini itirdikləri zaman, əhali digər tikinti istiqamətində intensiv çalışmağa başladılar və məhəllə üslublu dini tikililər, ictimai mərkəzlər yarandı.

Səfəvilər dövrü Abşeronun yaşayış məntəqələrinin inkişafında yeni mərhələ oldu, Şah Səfiyyəddin əl-Hüseyn əl- Bahadır xanın dövründə və görkəmli şəxslər Hacı Ruhallah bin Meylana Hikmətallah Badukübeynin (1635/35) köməyi ilə Balaxanı kəndində, həmçinin Nardaranda II Şah Ab-

basın dövründə tikilmiş karvansara üslublu mülti tikililər buna əyani şahidlik etmişlər (1660/61-ci illər).

Bu dövrdə inşa edilmiş dini tikililər fəal şəkildə yaşayış məntəqələrinin tərkib hissələrinə daxil edilir və Ramanıda "böyük" xaqan Səfiyyəddin Şahın hakimiyyəti dövründə tikdirilmiş "Xəlifə Əli" məscidi, Biləcəridə 1636-37 il. Şah Abbas tərəfindən tikdirilmiş məscid, II Şah Abbas tərəfindən 1658-59-cu illərdə Nardaranda tikdirilmiş məscid, Süleyman şahın hakimiyyəti dövründə 1686-87-ci ildə elə həmin kənddə tikdirilmiş məscidlərlə bunu sübut etmişlər. Səfəvilər dövrü abidələri Şirvanşahlar dövrü ilə müqayisədə istər məkan ölçüsü, istərsə də memarlıq planlaşdırma məsələsində tamamilə başqa üslub istiqaməti təqdim edirlər. Burada istiqamət mülti və dini memarlıq tərəfinə doğru dəyişdi və bu Abşeronun yeni siyasi - iqtisadi inkişaf şərtləri ilə əlaqədar idi.

Bakı xanları dövrü Abşeronun kapitalizmə qədər qoymazdan əvvəl son sərhədi idi və bu dövr kəndlərin intensiv inkişafı, Buzovna, Maştağa və Şüvəlanda xan saraylarının, məscidlərin, hamamların, ovdanların, məqbərələrin inşası ilə müşahidə olunur.

Daha çox məşhur olan saraylar Buzovna və Şüvəlan kəndində, Bakı xanlığının yaradıcısı Darğa Qulu xanın oğlu Mirzə Məhəmməd xan tərəfindən 1758/59-cu illərdə tikilmiş saraylardır. Hazırkı dövrdə istər memarlıq, istərsə də bağçılıq sənəti ilə vaxtilə Abşeronun bu məşhur yerlərinə daim səyahət edən qonaqların,

səyyahların, sahibkarların gözlərini oxşayan bu saraylar yeni tikililər altında yox olmuşdur. Bakı xanlarının hakimiyyəti dövründə dini tikililər dalğası bütün Abşeron kəndlərini əhatə etmişdi.

Ənənəvi konstruktiv formanı qoruyub saxlayan yeni memarlıq planlaşdırma fəndləri meydana çıxmağa başlamışdı. Bu prinsip Hacı Aslan (1765/66-cı illər Mərdəkən kəndi), Əl Hacı Mirzə Məhəmməd xanın oğlu Əl Hacı Malik Məhəmmədin əmri ilə Buzovna kəndində tikilmiş aşağı məscid, Zığ (1777), Türkan (1783), Digəh (1794/95), Fatma (1805/06), Bilgəh (1817/18), Binəqədi (1818), Məhəmmədli (1819/20), Hövsən (1833), Bilgəh (Qala saray yaxınlığındakı məscid 1839/40), Buzovna (Nazran ərazisindəki məscid 1840), Qala (Molla Bədəl məscidi 1842/43) və digər məscidlərdə özünü aydın şəkildə göstərir.

Dini tikililərin əksəriyyəti Bakı xanlığının Rus imperiyası tərəfindən məğlubiyətindən sonra inşa edilmişdir, lakin XIX əsrin ortalarına qədər yerli memarlığın üslub istiqaməti, ənənəvi bədii fəndlərin təsviri kimi qalmaqda idi.

Abşeron memarlığında xüsusi yərlərdən biri də, üzərində yalnız yüksək rütbəli şəxslər olan şirvanşahların, əmirlərin, şeyxlərin, yerli ictimaiyyətin digər üzvlərinin deyil, həmçinin bu tikililərin müəllifləri olan memarların, ustaların, kalliqrafların adları qeyd olunmuş epiqrafik yazılara məxsusdur.

Memar Əbu-İ-Məcidin adının Mərdəkəndə yerləşən dairəvi qalanın

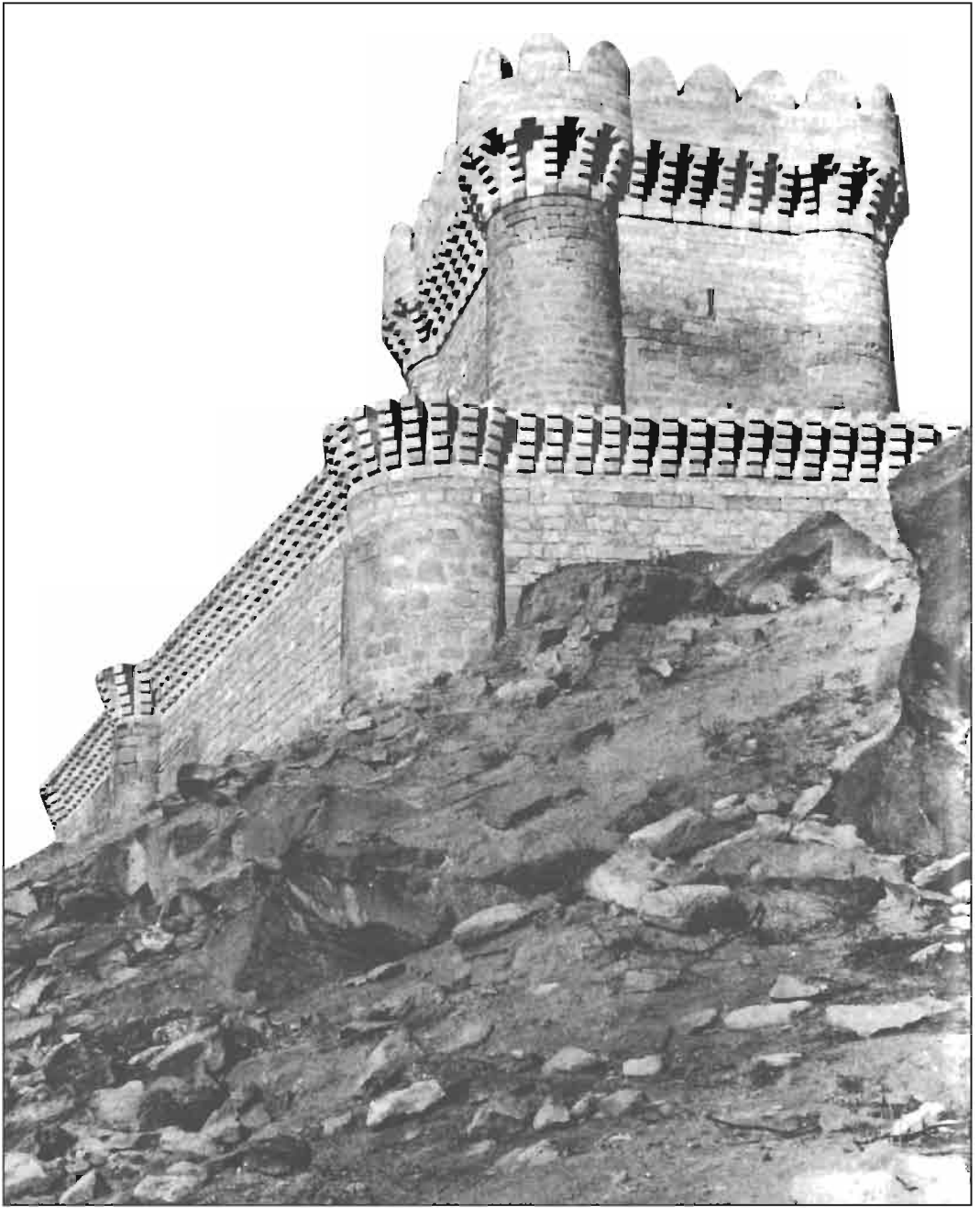
(1204) üzərində həkk edilməsi, bu hörmətə layiq peşənin əsasını qoydu. Bundan başqa Nardaran kəndindəki sarayın (1301), Bibi-Heybət məscidinin və İçəri şəhərdə yerləşən Molla Əhməd məscidinin (Bakı qalası) müəllifi olan Mahmud Sədinin adı da hörmətə layiqdir.

Balaxanı kəndində, köhnə qəbiristanlığın yaxınlığında 1385/86-cı illərdə ustad Arif Musa Cibal oğlu tərəfindən inşa edilmiş yarı hissəsi dağıdılmış bina yerləşir, Nardaran kəndinin mərkəzində isə 1388-ci ildə tikilmiş və üzərində "bu tikilinin müəllifi usta Güştəsf bəy Musanın adı ilə" yazısı həkk olunmuş hamam yerləşir.

Böyük bir fasilədən sonra Mərdəkən kəndində, "Pir Həsən" (1612/13) məqbərəsinin portalında ustad Nadir Əli bəyin və Yar Əlinin adlarına, Balaxanı kəndində karvansara portalının üzərində isə ustad Bürhan Sərkərə Behbudun adına rast gəlinir (1635/36).

"Baxşəli" məscidinin (1662/63) cənub fasadının divarı üzərindəki yazının müəllifləri isə, usta Murad və daşyonan Əlidir. Maşağa kəndində "Aqil Baba" məqbərəsinin əsas fasadının üzərində usta Məhəmməd Səidin (1718/19-cu il) adı qeyd olunmuşdur. Buzovna kəndindəki xan bağının darvazalarında memar Heybət (1758-ci il), Hacı Aslan məscidinin üzərində isə usta Bünyad Badukinin adı oyma ilə işlənmişdir. Onun adına həmçinin Hacı Ramazan məscidinin (1783/84) üzərində rast gəlinir.

Buzovna kəndindəki "Aşağı məscid" (1776/77-ci il) usta Məhəmməd

tərəfindən tikilmişdir. Usta Orucəli Əmirhacının adına Digəh kəndindəki məscidin divarında (1794/95), Binə kəndindəki hamamın (1814/15-ci il) üzərində rast gəlinir, o Digəh kəndində yerləşən məscidin (1843-cü il) təmirində iştirak etmiş, dini və mülki tikinti sahəsində uğurla çalışmışdır. Bilgəh kəndindəki məscidin üzərindəki ərəb-fars yazıları usta Ağa Əli bəy Əmirin (1809/10-cu il) adını ifadə edir, həmin kənddə digər məscidin üzərində isə usta Ağa Apinin və Bilgəh ustası Məhəmməd Şərif oğlunun (1818/19-cu il) adları qeyd edilib, burada məscidlərin üzərində adlar iki dəfə vurulurdu, bu isə memarın məşhurluğundan xəbər verirdi.

Maştağa kəndində yerləşən böyük "Xunxar" məscidinin girişində ustad Novruz Maştağa və Məşədi Qulu bəy Səid Rzanın (1813/14-cü il) adları var. Məhəmmədli kəndindəki məscid memar Hacı Məhəmməd tərəfindən inşa edilmişdir. Məşhur məscid Nizaməddinin (1329/30) əsas fasadının bərpası zamanı (1830/31-ci il) onun üzərinə usta Süleymanın adı əlavə edilmişdir. Balaxanı kəndindəki "Hacı Abdar Rəhim" ovdanı (1839/40-cı il) usta Xəlil əl-Məşkətəi tərəfindən yaradılmışdır, "Nazran" kvartalındakı çox maraqlı memarlıq üslubuna malik olan məscid isə görkəmli memar Xəliq və tikintinin təşkilatçısı Məşədi Rza tərəfindən ərsəyə gətirilmişdir (1840/41).

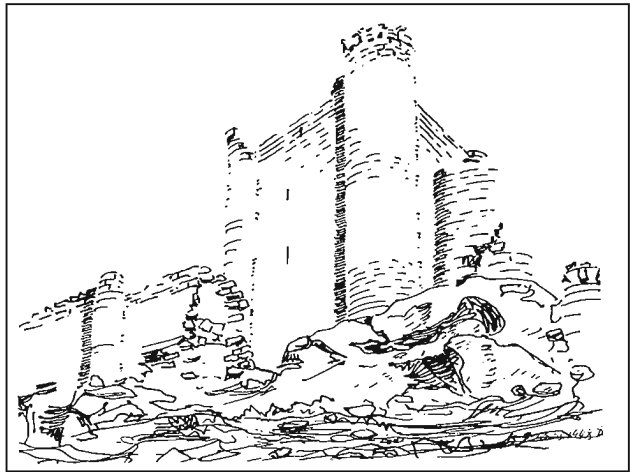
Nardaran kəndindəki "Baxşəli" məscidi usta Səfər tərəfindən inşa edilmişdir, Kərbəlayi Məhəmməd Qulu isə onu yenidən bərpa etmiş-

dir (1868/69). Qobu kəndindəki Hacı Abdalla bəy Kazım hamamı usta Abbasəliyə məxsusdur (1882/83). O həmçinin, 1882/83-cü illərdə Fatma kəndində Ağa Bala və Abbas Qulu, Əhmədli kəndində isə Hacı Abu Talib bəy Hacı Mütfəli hamamlarını tikmişdir (1886/67).

Usta Müzəffər Əmircani 1889-cu ildə Şağan kəndində Nəsrullah bəy Şağani məscidini ucaltmışdır. Bilgəh kəndindəki Seyid Mustafa bəy Hacı Rəsul məscidi (1892/93) memar Bəy Verdi Suraxaninin yaradıcılığına aiddir. Maştağa kəndinin üzüm bağlarında yerləşən "Hacı Rüstəm və Məşədi Əmir Aslan" ovdanı isə 1893/94-cü ildə usta Hacı Qulu tərəfindən inşa edilmişdir. Kürdaxanı kəndinin baş məscidini (1444-45) 1897-98-ci illərdə usta Bəyəli Nardaranı genişləndirib, məscidin divarındakı "Usta Bəyəli" yazısı buna sübutdur. Zabrat kəndindəki Məhəmməd Kərbəlayi Zülfüqar oğlu hamamı 1898/99-cu ildə usta Hacı Qulu tərəfindən tikilmişdir.

*Ramanı kəndi.
Qalanın ümumi
görünüşü.*

*Ramanı kəndi XIII
əsr qalanın ümumi
görünüşü. Şəkil Ş.F.
Fığarov tərəfindən
çəkilmişdir.*

*Maştağa kəndi.
1718-19-cu
illərdə Aqil baba
qəbiristanlığında
məqbərə.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi. 1987-ci il.*

*Maştağa kəndi.
1718-19-cu
illərdə Aqil baba
qəbiristanlığında
məqbərə. Ümumi
görünüş.*

Ramana kəndindəki Novruz Qulu və Hüseyn Qulu hamamı 1903/04-cü ildə usta Fərrux Əliyev tərəfindən inşa edilmişdir, Türkan kəndindəki məscid isə Bəkbərdi Yaqub oğlu Suraxaninin işidir (1904/05), kəndin mərkəzində yerləşən minarəsiz məscidin müəllifi isə usta Mirzə Malik Abbas Quluzadədir (1904/05), Kürdəxanı kəndindəki Hacı Cəfər Qulu hamamı usta Əmir Məşkətana məxsusdur (1905/06). Maştağa kəndindəki məscidin üzərindəki oyma yazılar usta Kərbəlayi Hacı Əli və Cəlilin əl işidir (1906/07), Əhmədli kəndindəki məscidin memarı usta Rəfidir (1906/07), Hacı Mövlut Qəmbər Əli oğlu hamamının müəllifi usta Kərbəlayi Bədəl bəy İmamverdidir (1910), Binə kəndindəki "Səlimə" məscidi usta Sadiq Heydər oğlu Şağaninin yaradıcılığına aiddir (1916), Hövsan kəndindəki məscid isə Müzəffər Süleyman oğlu Əmircani və usta Məşədi Dərbəli Ağa-Kişi oğlu Suraxani kimi yerli memarlarımızın məxsus olan son işdir (1921/22).

Müxtəlif xüsusiyyətli və profilli binaların üzərində qeyd olunmuş Abşeron memarlarının adları, öz üslub xüsusiyyətləri və bədii istiqamətləri ilə demək olar ki, onların IX-XX əsrlərə aid yaradıcılıq bioqrafiyasını sərgiləyir. Uzun əsrlər boyu Abşeron memarları məhdud sayda vəsaitə, daşa, əhəngdaşına malik olmalarına baxmayaraq müxtəlif tarixi dövrlərin ən parlaq abidələrini yaradırdılar. Yeni memarlıq təbəqələrinin yaranması, memarların yaradıcılıq platformasının genişlənməsinə və tikinti sa-

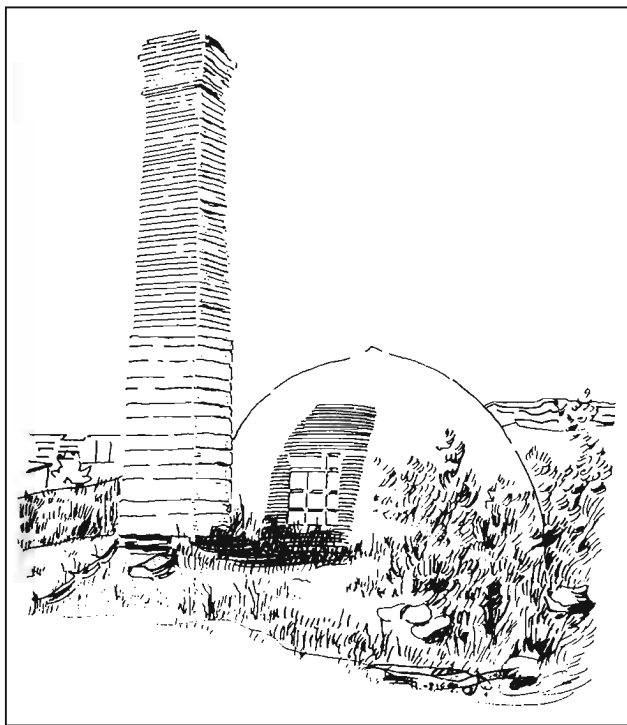
həsində yeni üsul, fənd və formaların yaranmasına səbəb oldu.

Abşeron memarları - kurjallardan istifadə etməyən arkalar, günbəzlər, sərdabələr işləyib hazırlayan mükəmməl konstruktorlar idilər. Bu işdə onlar əsl usta idilər. Yöndəmsiz əhəngdaşları onların əlində bu və ya digər binanın məkan genişliyi strukturunu yaradan maraqlı memarlıq formasına çevrildi. Nəticədə Abşeronun nadir sarayları, dini tikililərin geniş palitrası, qeyri-adi daxili strukturu olan hamamlar, özünəməxsus forması olan ovdanlar, karvansaralar və dəvəliklər, inviza tipli məqbərələr və məşhur villalar yarandı.

Kapitalizm dövrü Abşeronun infrastrukturunu dəyişdi, tarixi kəndlərin patriarxallığını məhv etdi. İri miqyaslı neft sənayələrinin və neftayırma zavodlarının yaranması yerli kapitalın böyüməsinə və burjuaziyanın formalaşmasına səbəb oldu, bu isə onlara dünya bazarına çıxmağa şərait yaratdı. Bu dövrdə, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Ağa Musa Nağıyev, Şəmsi Əsədullayev, Ağa Murtuza Muxtarov, İsabəy Aşurbəyov, Kərbəlayi İsrəfil Hacıyev, Hacı Mustafa Rəsulov, Əmiraslanov qardaşları və digər bu kimi Bakı milyonçularının meydana çıxması Azərbaycanın milli tarixində tamamilə qanuna uyğun hadisə idi.

Varlı şəxslər Abşeronda tikinti işini əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirdilər. Müxtəlif yaşayış məntəqələrində məscidlər, hamamlar, ovdanlar ucaldıldı.

Abşeronun memarlıq həyatında önəmli hadisələrdən daha biri, Mər-

dəkan və Şüvəlan kəndlərində məşhur villaların tikintisi oldu. Vacib meydanları əhatə edərək varlılar həmin ərazilərin yaşıllaşdırılması üzrə iri miqyaslı işə başladılar. Memarlıq rəngarəngliyinə uyğun binalar tikilir, xiyabanları bəzəyən dekorativ ağaclar əkilirdi. Parkların planlaşdırılmasında, yerli memarlıq ənənələrinə uyğun tikililərin ölçü həllində Yaxın və Orta Şərqi memarlıq sənətindən istifadə olunmuşdur. Bu mənada villaların ikinci mərtəbəsində hovuzun tikilməsi əsas uğurlardan sayıla bilər.

Villalar kapitalizm dövrünün son memarlıq tematikasındadır və onlar yalnız Abşeronun ümumi memarlığının deyil, həmçinin sosial-iqtisadi

inkışaf istiqamətinə böyük töhfə bəxş ediblər. Məhz bu yüksəliş sayəsində həqiqi memarlıq abidələri sayılan və dövlət mühafizəsinə daxil olan böyük mülki, dini, memorial villaların və binaların tikintisi mümkün oldu.

Abşeronun tarixi və memarlığı üzrə tədqiqat işləri 1920-ci ildən sonra tarixçi-diyarşünaslar V.M.Sısoyev, E.A.Paxomov, İ.Əzimbəyov, D.M.Şərifov, A.A.Ələkbərov, A.A.Ələskərzadə, S.B.Aşurbəyova, İ.M.Cəfərzadə, İ.A.Məcidova, A.X.Rəhimov, arxeoloqlar Qardaşxan Aslanov, İdris Əliyev tərəfindən aparılmışdır. Onlar tərəfindən tarix, toponimiya, etnoqrafiya, arxeologiya, epiqrafiyanın, həmçinin, ayrı-ayrı memarlıq abidələrinin tarixi nəzəriyyəsinin müxtəlif aspektləri öyrənilmişdir. Amma ümumilikdə bu günə kimi nə Abşeronda toplanmış məlumatlar üzrə monoqrafiya yoxdur, nə də orta əsr müəlliflərinin yaşayış məntəqələri üzrə olan əlyazmaları tədqiq olunmayıb. Yeganə qaynaq-memarlıq abidələrinin üzrəndəki epiqrafik məlumatlardır ki, müxtəlif sülalələrin hakimiyyəti dövrünü, yüksək rütbəli sifarişçilər haqqında zəngin məlumatlar verir, bu tarixi dövrlərin özünəməxsus xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağa imkan yaradır.

Bu mənada Məşədixanım Nemətovanın "Azərbaycanın epiqrafik abidələrinin korpusu" (XI-XX əsrin əvvəllərində Bakı və Azərbaycan abidələrində ərəb-fars-türkdilli yazılar) monoqrafiyası ayrıca yer alır və Bakı-Abşeron üzrə epiqrafiya mövzusunda mühüm elmi iş sayılır. Bu elmi iş indiyə kimi elmi ədəbiyyatda rast gəlinməyən bir çox memarların,

Qafqaz Cənubunu General-Adyutantı Krıvız Vorontsovun Xan Nəslinə mənsub olan bəzi şəxslərə Qafqazda bu ərazidə daşınmaz mülklərin vəziyyəti və bu nəsillərə ömürlük vəsaitin təyinatı üzrə bu niyyətin nəticəsiz qalması haqqında niyyəti üzrə Qafqaz komitəsinin 7316 sayılı işi.

26 Dekabr 1847-ci ildə başlanılıb. 29 iyul 1865-ci ildə tamamlandı. 25 vərəqdədir.

Qafqaz əyalətinin Xanlar Nəslinə məxsus qezalar üzrə ümumi siyahı (vərəq 22).
Bakı qəzası üzrə (131-ci səhifədən) vərəq 133.

Xanlar Nəslindən törəyən şəxslərin adları	Kimdən törəyiblər	Xanlar Nəslində dövründə onların və ya onların ataları nəyə sahib olublar	Nə vaxt və hansı hadisəyə görə irsi hüquqlarından məhrum olublar	O hüquqların əvəzinə bizim Hökumətdən hər hansı bir mükafat alıblar	Nə vaxt və nə ilə ərizə veriblər	Onların təminatı ilə müəyyən olunur	Onları nəslə mövcudiyəti üçün nə ilə təmin etmək olar
6. ŞtabRötmistr Useyin Əli Bəy Xanlarov	Onların ulu babası Draya Xan olub	Onların əcdadları Xanlar dövründə irsi kəndlərə malik olublar: Qobi, Qülək, Hökməli, Hacı Asan, Xırdalan, Biləcəri.	Bu kəndlər, Bakı Xanlığı işğal ediləndə xəzinəyə müsadirə edilmişdi.	Qobi, Qülək, Hökməli, Hacı Asan kəndləri Rus Hökuməti dövründə 1826-cı ilədək xəzinə idarəsində qalırdı, o vaxtdan, indiki zamanda idarə etdiyi Hökməli verqi qul-luqçusu Qoqi Pəri oğluna verilib. Xırdalan kəndi General Qolovinin icazəsi ilə Məmməd Qulu Bəy Xanlarovun idarəsinə verilib. Biləcəri kəndi isə İskəndər Bək Məmməd Xan Mayovun idarəsinə verilib, onun ölümindən sonra isə General Qolovinin icazəsi ilə onun oğullarına verilib: Abdulla Bəy və Süleyman Bəy.	Təminat haqqında ərizə verməyib	Təminat nəzərdə tutulmayıb	Bunun daha böyük təminatı üçün Hökumətin hüququ yoxdur
7. Məmməd Qulu Bəy							

ustaların yaradıcılıq bioqrafiyasını öyrənməyə imkan yaratdı. Monoqrafiyanın sayəsində Abşeron memarlıq tarixində olan ağ ləkələri aradan qaldırmağa, bir çox memarların, sonuna qədər anonim qalmış tikililərin adlarını təyin etmək mümkün olmuşdur. Öz məqalələrində Abşeronun memarlıq abidələrinə yer ayıran İ.P.Şəblikin, memarlar N.Rzayev, A.V.Salamzadə, A.A.Sadıxzadə, T.Bağirova, Ş.Zeynalova buranın memarlığı ilə məşğul olmuşdurlar. Onlar bəzi orta əsr abidələrində ölçmələr aparmışdır. X.Nuriyeva "XVI-XIX əsrlərdə Abşeron memarlığı" adlı namizədlik dissertasiyası müdafiə etmiş, mühəndis V.İ.Toçilov isə ovdanlar haqqında bir neçə məqalə dərc etdirmişdir.

Bu monoqrafiyanın müəllifi Azərbaycanın, o cümlədən Abşeron abidələrinin tədqiqinə 1952-ci ildə, 5-ci kurs tələbəsi olarkən başlamışdır və 40 il ərzində mülki, dini, memorial və müdafiə xarakterli tikililərin ölçmələrini aparmışdır. İlk dəfə Abşero-

nun yaşayış məntəqələrinin şəhərsalma strukturu üzrə tədqiqatlar aparılmış, 71 məscid, 55 hamam, 15-dən çox məqbərə, 10 ovdan, Mərdəkan qalalarının və nəhayət, Murtuza Muxtarovun, Şəmsi Əsədullayevin, Teymur bəy Aşurbəyovun, Əziz bəy Aşurbəyovun, İsa bəy Hacınskinin, Kərbəlayi İsa-fil Hacıyevin, Tağı bəy Səfərəliyevin, Məmməd bəy Xanlarovun məşhur villalarının ölçmələri baş tutmuşdur. Uzun illər davam edən elmi işin nəticəsində aşkarlanmış bu qiymətli memarlıq-planlaşdırma materialı dini tikililər, hamamlar, ovdanlar, məqbərələr və villaların təsnifatının əsasını təşkil edir və Abşeronun şəhərsalma və memarlığında olan boşluğu dolduran monoqrafik tədqiqat kimi təqdim edilmişdir.

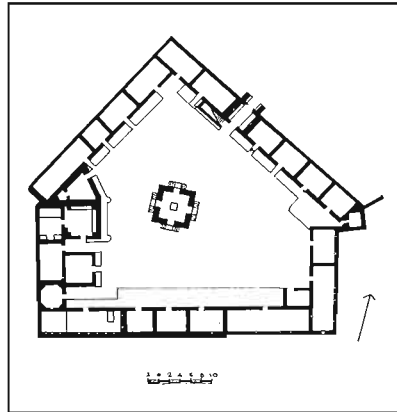
Monoqrafiya tarixi yaşayış məskənlərinin bərpası ilə məşğul olan şəhərsalma memarları; fəaliyyəti milli incəsənətlə sıx bağlı olan memarlıq tarixçiləri, bərpaçılar, tələbə-memarlar, şərqşünaslar, muzey işçiləri üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ABŞERON

Abşeron yarımadası qərbdə 45 km uzunluğa malikdir, başlanğıcını Xəzər dənizinin cənub sərhədlərindəki Sanqaçal karvansarasından götürür və Sumqayıt (və ya indi adlandırıldığı kimi Sumqayıt) çayı sahilində bitir. Sanqaçal karvansarasından Qu daşına qədər və ya Abşeron burnuna qədər, Abşeron yarımadasının ümumi uzunluğu 72 km təşkil edir. Qu daşından cənub-qərbdəki Amburana qədər olan məsafə təxminən 40 km-dir, Amburandan Sumqayıt çayına qədər olan cənub hissə isə təxminən 30 km təşkil edir. Bütövlükdə Abşeron yarımadası ümumi sahəsi 1348 km² olan əyri dördbucaqlı şəklindədir.

Qərb tərəfdən Şubanı dağı yaxınlaşır və Kürgəzən və Qarahüşeyn və ya Bakı qulağı ilə tamamlanaraq şimal-qərb tərəfdən cənub-şərq tərəfə istiqamətlənir. Bakı qulağının ətəyində yerləşən dərin və geniş Puta vadisi Yasamal Şubandan ayırır və cənubdan şimala gedir, Hacıhəsən kəndi yaxınlığında duzlu gölün dayaz dərəsi ilə qurtarır. Abşeronun qərb hissəsinin təpəli səthi Balaxanı kəndinə qədər uzanır və iki vadi

– Hacıhəsən gölündən sağda Yasamalın yanında, dənizdən solda isə Qunasanq dağ silsiləsi yanındakı vadi ilə birləşir. Suraxanı kəndi yaxınlığındakı Qunasanq dağ silsiləsi Əmircan gölünün ensiz vadisi ilə Yasamaldan ayrılırdı, Bilgəh buxtasına paralel olaraq dənizə tərəf gedir. Qunasanq dağ silsiləsi ilə Abşeron burnu arasında çoxlu tarixi kəndləri və məişət, dəfn, dini xarakterli qədim abidələri olan yarımadaanın şərq hissəsini əhatə edən geniş düzənlik yayılıb. Ağdaşdüzü, Bəndüstü, Türkan kəndlərinin abidələri, xüsusən kurqanlar, Gürqan nekropolu, qurbangahlar geniş sahələri əhatə edir.

Arxeoloq Q.M.Aslanov onların arasından, "yarımadanın şərq ərazisinin dini mərkəzlərinin ən mühüm olanlarından biri kimi" Bəndüstünün adını xüsusi qeyd edir.

Zəngin arxeoloji materiallar kurqanların və dini yerlərin qazıntısı zamanı aşkar olunub. Aslanov tərəfindən toplanmış antropomorfik heykəllər və üzərində çıpaq fiqurların əks olunduğu qablar kolleksiyası xüsusi diqqətə layiqdir. Bu kolleksiya əvvəllər Mərdəkan kəndindəki Almazzadə məscidində saxlanılırdı. Aslanov bu sətirlərin müəllifinə həmin kolleksiyanın bədii məzmununu ilə tanış olmaq imkanını yaratmışdı. Qablar məscidin ibadət otaqlarının perimetri boyunca, dairəvi panorama şəklində yerləşdirilmişdi. Hər bir saxsı qab qədim ustanın yaradıcılıq sisteminin xüsusi bir fikrini ifadə edirdi. Onlar bədii təsvirin proble-

matikası üzrə unikaldırlar və hər biri qədim Abşeron mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini əks etdirirlər. Bareliefələri və yüksək relyeflərin mükəmməl plastik həlli, rəsmlərin incə təsviri, formaların reallığı insan beynində Azərbaycanın qədim dövrünün təsvirini yaradır.

1851-ci ilin məlumatlarına görə Abşeronda əhalinin sayı 33.528 nəfər təşkil edirdi və onlar 39 tarixi kəndlərdə məskunlaşmış. Burada 6.031 məhəllə, 24 kənddə isə 100-dən çox məhəllə var idi. Onların arasında: Əmircan, Balaxanı, Biləcəri, Bülbülə, Bilgəh, Binəqədi, Buzovna, Hövsan, Corat, Zirə, Qala, Qobu, Kürdəxanı, Məhəmmədli, Maştağa, Nardaran, Pırşahı, Ramanı, Saray, Suraxanı, Türkan, Fatma kəndləri var idi. Əhalinin qarışıq şəkildə məskunlaşmasını 8 qrupa bölmək olar: 1 - Maştağa, Suraxanı, 2 - Bilgəh, Buzovna, 3 - Qala,

*Suraxanı kəndi.
XVIII əsr Atəşgah
məbədlərinin ümumi
görünüşü.*

Mərdəkan, 4 - Zirə, Türkan, Hövsan, 5 - Balaxanı, Ramanı, 6 - Əmircan, Bülbül, 7 - Corat, Saray, 8 Güzdək, Qobu.

Maştağa Abşeronun əsas kəndidir və orada 1000 ev, çox sayda üzüm və meyvə bağları yerləşir. Bakıdan şimal - şərq istiqamətində 25 və ya 30 verst uzaqlığındadır. 1850-ci illərdə bu kənddə çox miqdarda pambıq kəçizi və küncüd istehsal edilirdi.

Suraxanı kəndi Maştağa kəndi yaxınlığında, yarımadaın mərkəzində və onunla eyni yüksəklikdə yerləşir. Suraxanı hind atəşpərəstlərinin məbədləri ilə məşhurdur, burada heç zaman sönməyən alovun olması bu məbədlərin məhz belə adlandırılmasına səbəb olmuşdur, qərb tərəfdə çox da böyük olmayan gölün ətrafında isə 16 ağ neft quyusu istifadəsiz qalmışdı. Bu iki kənd tranzit xarakterli idi və biri ticarət digəri, isə neft sənayesinin inkişafında öz əlverişli coğrafi mövqelərindən istifadə etmişdirlər.

Bilgəh kəndi Xəzər dənizinin şimal sahilində, Bakıdan 30 verst uzaqlıqda, Bilgəh buxtasında, üzüm və meyvə bağlarının yamaclarında yerləşir. 1851-ci ilin məlumatlarına görə qərb hissədəki üzüm bağlarının hamısı qumla örtülmüşdür və demək olar ki, tamamilə məhv edilmişdi. Bilgəhdə sarımsaq xüsusilə çox becərilir. Bilgəh kəndindən 5 verst aralıqda, şərq istiqamətində Buzovna kəndi yerləşir. Bu kəndlərin hər ikisi yaşayış səciyyəli idi. Burada bir çox bakılıların ata-baba evləri var idi, bu səbəbdən də şəhərdən uzaq olmasına baxmayaraq çox sıx qohumluq və nisbətən də iqtisadi əlaqələr var idi.

Bilgəh və Buzovna yarımadaının ən şimali istehkamı idi və Mərdəkan, Maştağa ilə birlikdə Bakının sənaye inkişafına təkan verən qrupu təşkil edirdi.

Qala və Mərdəkan isə hər bir kəndinin özünə məxsus xüsusiyyətləri ilə daha spesifik qrupu təmsil edirdilər. Onlar yarımadaının şimal-şərq hissəsində bir birindən o qədər də uzaq olmayan məsafədə yerləşirdilər və öz qədim qalaları və artıq dağıdılmış müdafiə xarakterli divarları ilə bir birindən fərqlənirdilər xüsusilə də Bakı qalası olan Xonsor və Qız qalası düşmənlərin hücumu zamanı bütün yarımadağa həyəcan signalı verməyə şərait yaradırdı. 1851-ci ildə 200 evdən ibarət idi, kəndin yaxınlığında isə çox dəyərli duz gölü yerləşirdi, bu gölün duzu öz bəyazlığı və tərkibində heç bir acı qarışıqların olmaması ilə seçilirdi. Qala kəndinin əhalisi əsasən qoyunçuluqla məşğul olurdu, yun bu kənddə çox qiymətli idi. XIX-XX əsrlərdə Mərdəkan özünün əlverişli iqlim xüsusiyyətləri hesabına bakılılar üçün abalıq kurort mərkəzinə çevrilir və onun inkişafı təkan verir. Şağan kəndi üzüm bağlarının yerində qalır və cərgəli tikililərdən kənara çıxmır. Lakin, bu qrup özünün müxtəlifliyi və əhali quruluşuna görə başqa kəndlərdən seçilirdi və Bakı şəhərinə meyl edirdi.

Zirə, Türkan və Hövsan kəndləri yarımadaının cənub sahilində, düzənlikdə, yarımadaının qurtardıdığı yerdən, yəni Abşeron burnundan Bakıya gedən yol üzərində, bir-birinin

yaxınlığında yerləşirlər. Bu kəndlər kənd təsərrüfatına daha meyillidir. Zirə ən yaxşı yemişlərin becərilməsi və yetişdirilməsilə, Hövsan isə - soğanları ilə fərqlənirdi, hərəsinin bir məscidi və 100-dən çox evi var idi (1851-ci ilin məlumatları). Bu qrup digərlərindən aralı qalardı və Abşeronun iqtisadi həyatına tam gücü ilə salınmamışdı. Lakin, XIX-XX əsrlərdə Bakı Rusiyanın neft mərkəzinə çevrilən zaman, kənd məhsulları şəhər bazarına çıxarılan bu qrup da daxil olmaqla bütün kəndlər onun təsir dairəsinə düşdülər. Bu əmtəə dövriyyəsinə cəlb edilən kəndlər müəyyən mənfəət əldə edirdilər, bunun

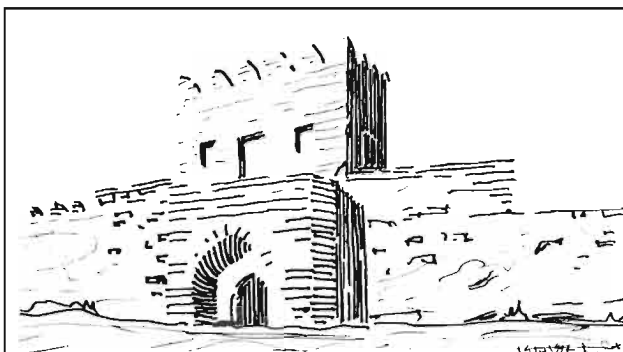
la da, yarımadanın torpaq yollarında yeganə nəqliyyat vasitəsinin at-araba nəqliyyatının olmasına baxmayaraq, onların inkişafına kömək edirdi.

Sabunçu, Əmircan və Bülbülə kəndləri Bakı şəhərinə daha yaxın olanlardır. Əmircan Bakıdan 12 verst məsafədə, atəşpərəst şəhəri və məbədi arasında, Yasamal qılıcı altında, böyük, amma duzlu gölün yanına yerləşir, xalça işlənmələri ilə fərqlənir (1851-ci il məlumatları). Əmircanla qonşuluqda, qərbində Bülbülə kəndi yerləşir və 100-dən çox evin, bağların, yaxşı suyunun və məscidlərin birində yerli sakinlərin hörmət etdiyi 7-ci İmam Musa Kazımın oğlu Məhhə-

*Suraxanı kəndi.
XVIII əsr Atəşgah
məbədlərinin ümumi
görünüşü.*

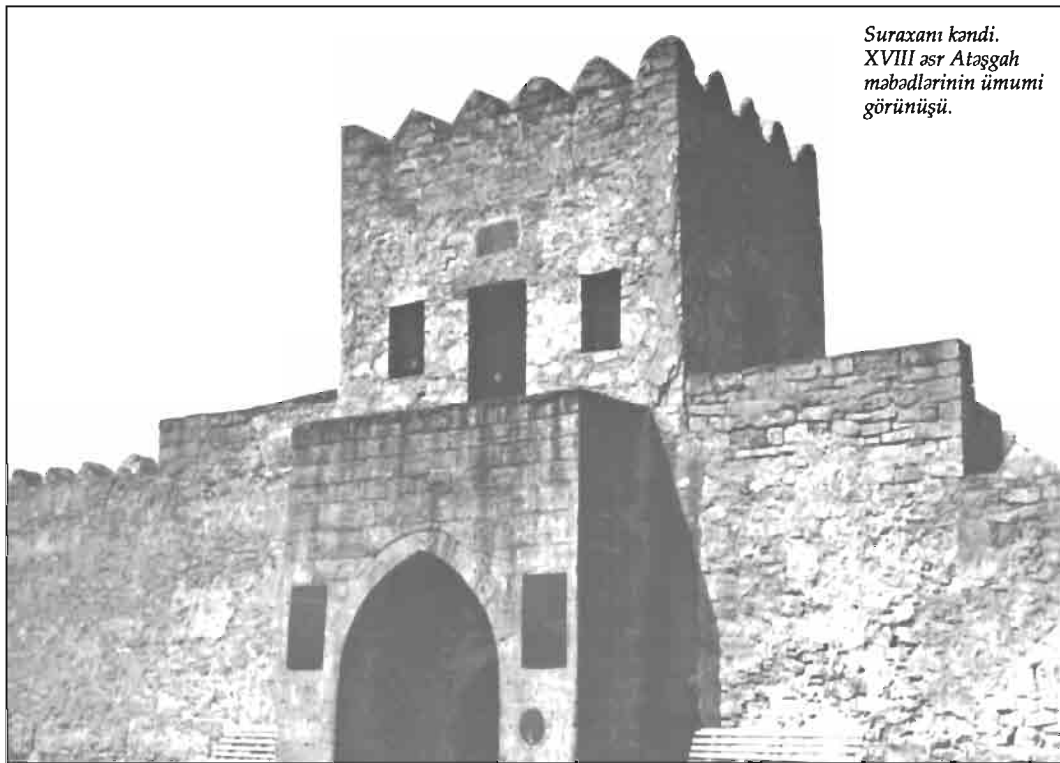

məd Sadıqın qəbrinin olduğu iki məscidi ilə seçilir. Kəndlər Abşeronun dərinliklərinə daxil deyil, lakin onların Zabrat kəndi vasitəsilə Maştağa və Suraxanı qrupu ilə qarşılıqlı əlaqələri var. Corat, Saray, Pırşağı kəndləri Abşeronun şimal-qərb kəndlər qrupunu təşkil edirlər. Yarımada-nın digər kəndləri kimi, onlar da öz inkişaf xarakterinə görə individual olub kənd təsərrüfatı istehsalının şəxsi xüsusiyyətlərinə malikdirlər. Şəhərdən kənardan qalmaqla onlar materik qrupuna (Fatmai, Novxanı, Digəh) meyl edirlər, eyni zamanda sahil boyunca Bilgəh, Buzovna qrupuna meyl edirlər. "Yarımadanın ən

şimal-qərb qurtaracağında, aran və qumlu sahilədə dəvə yetişdirilməsi və yaxınlığındakı bağlara malik olan Corat kəndi yerləşir". Coratın yaxınlığında, sanki onun ovalıq vəziyyəti

*Suraxanı kəndi.
XVIII əsr Atəsgah məbədlərinin ümumi görünüşü. Şəkil Ş.F. Fiqarov tərəfindən çəkilmişdir.*

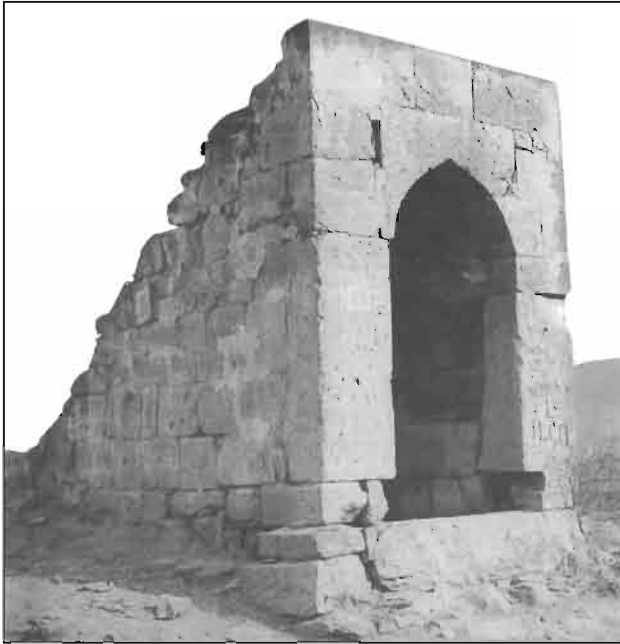

*Suraxanı kəndi.
XVIII əsr Atəsgah məbədlərinin ümumi görünüşü.*

cəhətdən təzadlı sınımda, hündür yerdə, cənub tərəfdə keçmişdə əkinçilik və heyvandarlıq üçün torpağı ilə zəngin olub yemişləri ilə tanınan Saray kəndi yerləşir, üzüm bağları çox olan Pırşağı kəndi isə Saraydan şərqdə yerləşir.

Fatmaı, Novxanı, Digəh kəndləri qabarıq relyefi, həmçinin ovalıq əraziləri qismən əhatə edirlər. Təbii şəraitin rəngarəngliyi gözəl təsvirli xarakteri olan arxitektura-planlaşdırma quruluşu yaradır, küçə və tikili tiplərinin istiqaməti, ictimai tikililərin yerləşməsi sayəsində kənd özünün yaşayış mühitini əldə edir. Bu kəndlərlə şəhər arasında XIX-XX əsrlərdə özlərinin taxta buruqları, çəkənləri və dəmir çənləri ilə mövcud mənzərənin panoramasını pozan neft mədənləri yarandı. Ab-

*Nardaran kəndi.
Məqbərə qarşısındakı
ovdan.*

şeronun cənub-qərb kənd qrupunu Güzdək, Qobi və Hökməli kəndləri təşkil edir. Onlardan digər qruplardan aralanıblar, öz mövqelərinə görə şəhərə meyillidirlər və Bakı qəzasında ən bərəkətli kəndlər olub. Güzdək və Qobi arasında Şubani təpəliyinin alçaq yastı zirvəsi arasında kiçik Bakı atəşləri var.

Ramanı və Balaxanı kəndləri yarımadanın mərkəzi hissəsini təşkil edir və neft sənayesini özünə cəlb etmişdir, Şəmsi Əsədullayevin, Nobelin, Musa Nağiyevin və digələrinin neftayırma zavodlarının yerləşdiyi Qara şəhər rayonu ilə sıx əlaqədə olmuşdur.

1851-ci ildə şahidlərdən biri yazır "Ramanı kəndi yarımadanın mərkəzində, kəndə çox təbii şəhər görünüşü verən qala ilə birlikdə yüksək bir yerdə yerləşir, qalanın qarşısında, bağların ətrafında isə məscid və çoxda böyük olmayan qala, ətraflarda bağlar, aşağıda isə göl var". O zaman ətrafda nə neft qüllələri nə də neft boruları var idi, ərazidə yalnız patriarxal sakitlik hökm sürürdü. Kənd öz maraqları ilə yaşayırdılar, tikinti ənənələri möhkəm idi, tağtavanları, tağları və günbəzləri olan əsaslı tikililər var idi, tədricən kəndin bütün əhalisini bürüyən neft sənayesinin inkişafı ətrafında heç bir səs küy yox idi və o zamanlarda əhali hələ şəhərə meyl etmirdi.

Bülbülə kəndindən 5 verst, şəhərdən isə 12 verst aralıqda, yüksək yerdə, özündə 200 ev cəmləşdirən Balaxanı kəndi yerləşir, bu kəndin yaxınlığında 10 kv. verst ərazidə 87 ədəd istifadə neft quyuları var idi

(1851-ci il məlumatları). Təsadüfi deyildir ki, 1870-ci ildə neft torpaqlarında icarə sisteminin ləğvindən sonra, Balaxanı kəndinin torpaqları, çox təəssüf ki yerli kəndlilər üçün olmasa da, ən çox gəlir gətirən torpaqlara çevrildi. Torpaqlar, onları məşhur milyonerlərə çevirən Nobel qardaşları və digər neft sənayeçiləri tərəfindən satın alındı, Balaxanı Bakının və onun rayonlarının sənaye peykinə çevrildi. Abşeron kəndlərini coğrafi vəziyyətlərinə görə, onları arxitektura planlaşdırma quruluşuna, tikinti xüsusiyyətinə, həcmi-məkan həllinə təsir edən dənizkənarı və kontinental hissələrə bölmək olar. Yüksəklikdə yerləşən kəndlər ətraf ərazilər üzərində əsas yer tuturdular, kənardan, həcmilərin quruluşunda

onlara qapalıq verən dağlıq qalalar görünüşünə malik idilər, binaların kubşəkili formaları qərribə rakurslarda bir-birilərinin üzərinə qalxırdılar, xüsusən də donjonlu qala tikililərin (Ramanı kəndi) ümumi fonunda seçilən zaman bunların hamısı ayrılmaz daş kütləsinə, müşahidə ilə möhkəm istehkama (Güzdək kəndi) birləşirdi. Dənizkənarı kəndlər öz geniş mülkləri, zəngin üzüm bağları və şaquli donjonları ilə üfqi istiqamətdə yayılmışdılar (Mərdəkan, Şağan, Şüvəlan, Buzovna, Bilgəh və Nardaran kəndləri). Çoxda böyük olmayan donjonlu qalalar dənizkənarı kəndlərin ayrılmaz hissəsi olmaqla, həm də yeganə şaquli oriyentir olublar. Dənizkənarı zolaqda yerləşən bu donjonlu qalaların monolit divarları

XIV əsr Qaradağ qəsəbəsi. 1984-cü il. Ümumi görünüş.

müəyyən məsafədə şaquli xətt zənciri qururdular, eyni zamanda özünü gözəl görünüşü ilə sahilboyu xəttin ifadəli fasadını yaradırdılar.

Hər bir kənd, ayrılıqda öz məscidləri, məqbərələri və hamamları şəkilli lokal yerli aksenti ilə birlikdə özünün vahid planlaşdırma xüsusiyyətini təmsil edirdi. Lakin, fəal kompozisiya dominantlarının kiçik qala şəklində kəndlərin quruluşunda olması bu kəndlərin arxitektura əhəmiyyətinin şəklini dəyişirdi, onlara individual kolorit bəxş edən tarixi mühitlə əlaqə elementi yaranırdı. Abşeronun kəndlərinin tarixi mühiti yalnız kiçik məhəllələrlə kifayətlənib əsas mərkəzləri təqdim olunmayıb. Məscidlər, ideoloji mərkəzlər olmaqla, həm də ictimai mərkəzlərə çevrilirdilər. Onların müxtəlif məhəllələrdə tikilməsi ilə yanaşı, kəndin digər ərazilərində lokal mərkəzlər inşa edilirdi, lakin onların heç biri əsas hesab olunmamışdır. Yalnız XIX-XX əsrlərin astanasında kəndlər iqtisadi cəhətdən kifayət qədər möhkəmləndikdə, şəhərlə əlaqələr gücləndikdə, inşaat mərkəzlərinin əsasını qoyan dini tikililərin inşasına başlandı (Maştağa, Buzovna, Nardaran, Bilgəh, Ramanı, Əmircan və s.).

Memarlıqda ənənəvi formalarla yanaşı yeni fəndlər və elementlər istifadə olunurdu, dini tikililər isə kəndin planlaşdırma sistemində aparıcı rol oynamağa başladı. Onların ətrafında, ictimai mərkəzləri təşkil edən ticarət sıraları, hamamlar şəklində əsaslı tikintili həcmi-məkan strukturu yaranmağa başladı. Onla-

rın yerləşməsindən asılı olaraq kəndlərin şəhərsalma sistemində əsas ictimai mərkəzlərin forma və ölçüləri yaranmağa başladı.

Burada mərkəz planlarının əvvəlcədən planlaşdırma həlləri yox idi, qəbul edilmiş layihə üzrə ərazini tikmək üçün küçə şəbəkəsi və tikililərin paylandığı iradəli başlanğıclar da yox idi. Tək planlı mərkəz kompozisiyası mövcud magistrallar şəraitində yaradılırdı, və buraya həmçinin dominant dini tikililər əlavə edildikdə bu sahə tamamilə öz formasını aldı. Daha sonralar kəndin kiçik mərkəzlərinə təsirini artırıb möhkəmlənən əsas dominantla müqayisədə mərkəzin inkişaf ərazisi asılı xarakter daşıyır. Digər halda, donjonlu qalanın xarabalığında magistralda Cümə məscidi tikildi (Maştağa kəndi) və bu həmin sahəni yeni ticarət sıraları və bazarı olan ən canlı yerlərdən birinə çevrilməsinə səbəb oldu. Buzovna kəndində Cümə məscidinin ümumi tikintisi, bir neçə küçənin məhz əsas fasadın qarşısında birləşdiyi əsas arteriyada planlaşdırmada qovşaqlıq yerini tutdu. Binaların böyük bir bölməni əhatə etməsi ilə bərabər, arkadların monumental formaları, günbəzlərin barabanları burada və şəhərsalmada, Buzovna kəndinin ictimai mərkəzlərinin formalaşmasında əsas rol oynadı. Digər kiçik tikililər isə öz tikinti xüsusiyyətinə və arxitekturasına görə tabeçi mövqedə idilər. Həmçinin Nardaranda da magistralları özünə cəlb edən iki böyük məscid öz məkan-ölçü kompozisiyası, plastik həlli və günbəzləri ilə şaquli minarəli

məscidlərə və üfüqi istiqamətdə tikilmiş hamamlara təsir etməyə başlayanda mərkəzlərin inkişafı başladı. Nardaranın formalaşmış mərkəzi planlaşdırma sahəsində də ifadəli idi: açıq keçidli daxili həyətlər sistemi və magistrala çıxışı olan ətrafdakı evlərin tikinti üslubu kəndin bu sahəsinin özəlliklərini təşkil edirdi. Abşeron kəndlərinin spesifik xüsusiyyəti, üzərində, məscid və məbədlərin dəqiq profilli günbəzlərinin süzdüyü yaşayış evlərinin daş tikililərinin kub şəkilli həcmələrindən ibarətdir. Burada, küçənin müxtəlif hissələrindən baxdıqda, son dərəcə aydın və tamamlanmış günbəz formaları var, yaşayış tikililərinin üfqləri ilə dinamik elementlərlə qəbul olunurlar və xüsusən də, ərazi relyefi özünü planlaşdırma incəlikləri iştirak edəndə kəndlərə özünəməxsus kolorit bəxş edirlər.

Bu mənada öz ikimərkəzli həlli ilə Əmircan kəndində xüsusi önəm daşıyır, burada eyni zamanda yuxarı və aşağı terraslarda eyni zamanda böyük dini tikililər yaranmağa başladı və ictimai mərkəzlərin inkişafının əsasını təşkil etdi. Məscidin tikildiyi yuxarı terras mərkəzi mövqedə idi. Bütün əsas küçələrin qovuşduğu yer meydana idi və bu şəhərsalma mövqeyi çatma günbəzi hündür barabanla ifadə olunan dini tikilinin siluet kompozisiyası ilə bərkidilmişdi. Məscid təkə dominant mövqedə olan məkan-ölçü və memarlıq- planlaşdırma həlli deyil həmçinin kəndin simvolu və adət-ənənələrin qoruyucusu idi. Əbəs yerə onun ətrafında, kəndin, yeni tikilinin

əlavə edilməsi ilə bu zonaya meyl edən mürəkkəb küçə şəbəkəsini nizama salan ictimai mərkəz yaranmamışdı.

Abşeron kəndlərinin hamısı – yalnız onların məqbərə, məişət təyinatlı tikililər və s. şəklində qədim arxitektora abidələrə malik olması ilə deyil, həmçinin özünün ifadə şəklinə, planlaşdırma inkişafına görə unikal olduqlarına görə tarixidir.

Abşeron abidələri Azərbaycanın digər ərazilərindən fərqli olaraq başqa təbii- iqlim mühitində və daş memarlığı şəraitində yaranmışdı, burada memarlıq- planlaşdırma ənənələri tarixiliklə sinxron şəkildə inkişaf edirdi, milli memarlığın möhkəm mövqeyi ciddi və monumental obrazlarda özünü göstərirdi. Təsadüfi deyildir ki, Abşeron kəndlərinin özünəməxsus memarlıq mikroiqlimi, obrazların yaradılmasında öz qanunauyğunluqları və tektonik səbəbləri var.

Əhmədli

Əhmədli və ya "Gülay-Mahmud"

Qara şəhər rayonunda, Zığ kəndinin cənub-şərq istiqamətində, Keşlə kəndinin isə qərb istiqamətində yerləşir.

Yerli əhalinin məlumatına görə Əhmədli kəndinin əsasını Muğan kəndinin Şahsevən nəslindən olan Mahmud və Əhməd qardaşları qoymuşlar. Onlar bu yerlərə qış otlamları tapmaq məqsədi ilə gəlmişdilər və bu kəndin yaxınlığında olan duzlu göl rayonunu tuturlar. Buradakı su quyuları azsaylı əhalini su ilə təmin edirdi. Böyük quyu "El quyusu" adlanırdı-daha doğrusu ictimai quyu. Gülay Mahmud adı uzun müddət xalq arasında saxlanılmışdı, lakin tədricən unudulmuş və Əhmədli adı vətəndaşlıq hüququ almışdır. Əhalinin sayı artır, ərazisi isə öz ilkin sərhədlərindən kənara çıxmağa başlayır. Bakı xanlarının dövründə Əhmədli kəndi Əmircan kəndinə tabe idi.

Əhmədli kəndi Abşeron yarımadasının qərb qrupuna daxildir və onun inkişafı 1880-ci ildən bu kəndin Bakının neft orbitinə daxil olduğu gündən başlayır, əhali bostançılıq, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur və eyni zamanda Ağ və Qara şəhərlərdəki neft sənayelərində fəhlələrə çevrilirdilər. Kənd güclü relyefə malik deyildi, buna baxmayaraq şimal-şərq və cənub-qərb istiqamətdə bir sıra mövqelərə malik idi.

Kəndin ümumi yaşayış kvartal-ları sisteminə bağlı sahələri ilə birlikdə tarixi səciyyəli məhəllələr də daxil idi.

1. İmanqulu	5. Cəfərililər
2. Nəzər	6. Qart

3. Dağlı	7. Qacarlı
4. Novruzlu	8. Dağarlı

Onlar müxtəlif dövrlərdə kəndin müxtəlif planlaşdırma strukturunda, Cənubi və Qərbi Azərbaycanın müxtəlif nəsillərindən olan əhali tərəfindən yaradılmışdır.

Əhmədli kəndi bu günə qədər qorunub saxlanılmış bağlarla əhatə olunmuşdur. Bura zəngin bitki aləmi olan ərazi idi, bu isə onu Bakının yaxınlığında yerləşən oazisə çevirirdi.

Kənd təsərrüfatı işi olmadığı zaman kəndlilər neft quyularından neftin çıxarılması və daşınması, duz göllərindən duz, daş karxanalarından isə daş daşınması ilə məşğul olurdular. Ərazi işləri bitdikdən sonra kəndlilər bağ evlərinə köçürdülər. Burada həmçinin müxtəlif sahələr üzrə sənətkarlar, ustalar, tikinti fəhlələri, daşyonanlar, dəmirçilər və nalbəndlər var idi.

Əvvəllər burada kəndin mərkəzində, kiçik bir meydançanın ətrafında köhnə məscid var idi. Bu məscid kəndin ictimai mərkəzi idi. 1906-1907-ci illərdə yerli sakin Axund Molla Əlinin təşəbbüsü ilə kiçik, gözə çarpmayan məscidin yerində böyük bir ərazini əhatə edən bina tikdilər. Şəhərsalma həllinə və memarlığına görə məscid Abşeronda vacib abidələrdəndir. Kənd strukturunda əsas dominant kimi küçələrin şəhər mərkəzinə istiqamətini təşkil edirdi. Beləliklə kəndin ictimai mərkəzi öz var gücü ilə memarlıq-planlaşdırma mövqeyini aşkara çıxardaraq fəal şəkildə yaşamağa başladılar.

Kəndin tikiliş üslubu qarışıq səciyyəli idi, daha doğrusu yaşayış

evləri bir-birinə çox yaxın şəkildə tikilmişdi, eyni zamanda bağlarla əhatə olunmuş müklərə də rast gəlinirdi ən çox da mərkəz ətrafı ərazilərdə. Bu ən çox isti hava şəraitində mikroiklimin yaxşılaşmasına səbəb olurdu. Bu müklərin yaşıl görüntüsü həmçinin estetik səciyyə daşıyırdı, boz rəngli daş sahələrin monotonluğunu dağıdır, əhali üçün əlverişli yaşayış mühiti yaradırdı. Kəndin tikinti sıralarına təsərrüfat tikililəri də daxil idi, onlar kubşəkilli forması, örtülü daş günbəzləri ilə fərqləndirilirdi. Yaşayış tikililərinin kompozisiyasında siluetliliyə, həmçinin həcm plastikasına nail olunur, ümumilikdə planlaşdırma strukturu bütün özünəməxsus komponentləri ilə yenidən formalaşır.

Əhmədli kəndində ənənəvi tikililərlə yanaşı böyük ictimai səciyyə daşıyan tikililərə də rast gəlinir, buna misal kimi təsir dairəsi sərbəst planlaşdırma çərçivəsində kənara çıxan hamamları göstərmək olar. Yerli sakin Hacı Əbu Talıb Əbu Turab oğlunun hamamı (1886-1887-ci il) bu kateqoriyaya daxildir: öz ölçüsünə, günbəzlərinə və yerli memarlıq elementləri ənənələrinə aid olan monumental memarlıq formasına görə sərt şəkildə küçədəki digər tikililərdən seçilirdi.

Mülki memarlığın maraqlı obyektləri arasında kəndin cənubunda yerləşən böyük ovdan xüsusilə seçilirdi, Abşeronun digər kəndlərində olduğu kimi o da əhəlinin içməli su ilə təmin etmək kimi vacib rol oynayırdı.

Qəbiristanlıqlar da həmçinin kəndin xüsusi ərazisini əhatə edirdi.

Əhmədli kəndinin qəbiristanlığı şərq hissədə yerləşir, əvvəllər isə kəndlilər Bülbülə və Keşlə kəndlərinin qəbiristanlığından istifadə edirdilər. Sonuncu Bakı Xanı Hüseyn Əli xanın dövründə XVII-XIX əsrlərin astanasında ilk dəfə kənddə çox hörmətli şəxslərdən biri olan Əhmədov Ağaları dəfn etdilər. Həmin vaxtdan etibarən qəbiristanlıq öz yerini tutdu və əhali öz yaxınlarını öz doğma kəndlərində dəfn etməyə başladılar. Kənddə Ağaların tikililəri hələ də "Ağalar otağı" adlandırılır.

Qəbiristanlığın şimal-qərb hissəsində kəndin məşhur sakinlərindən biri olan Tanrıverdinin "Oğlan Balıq Qəbri" adlanan qəbri yerləşir. Yerli əhali qəbri pır adlandırır və tez-tez dua etməyə gedirlər.

Bu yolla Əhmədli kəndi planlaşdırma strukturunun, mülki və ictimai tikililərinin yerləşməsinin və tarixi yerlərinin sayəsində onu digər Abşeron kəndlərindən fərqləndirən və eyni zamanda onlarla ortaq bir çox şeyə malik olan özünə məxsus görüntü yaratdı.

Həm mülki binalarda həmçinin yaşayış tikililərində təmiz Abşeron memarlıq-planlaşdırma həllərinin və formalarının saxlanması yalnız tarixi irsə hörmət əlaməti deyil, həmçinin yaşayış məntəqələrində memarlıq iqliminin, tarixiliyin, qorunması, memarlıq ənənələrinin inkişafının davamı, yeni şərtlər daxilində olan tikinti inkişafına onun təsirinin genişlənməsinin təmin edilməsi idi.

Memarlıqda üslub sintezi üçün xüsusi önəm daşıyan tikililərə, dini binalara, Abşeronun şəhərsalma sisteminə daxil olan ictimai tikililərə

məhz bu nöqtəyi-nəzərdən baxmaq lazımdır. Bu səbəbdən XX əsrin əvvəllərindəki tikililərin üslub istiqamətini tam qanunauyğun hesab etmək olar.

Kəndin cənub-şərq hissəsində yerləşən Qasımova hamamı (1914) yerli memarlığın son göstəricisidir. Hamam kəndin ümumi planında kənar ərazidə yerləşsə də həm də yaşayış yerlərinə yaxın idi. Hamamın əks istiqamətində, kəndin əsas elementlərindən olan kvartal məscid yerləşirdi.

Kəndin formalaşmış planlaşdırma strukturu, digər kəndlərlə ümumi xüsusiyyətlərə malik olsa da, ümumilikdə Abşeron kəndləri arasında öz sistemini qoruyur və prinsip etibarını ilə təkrar edilmirdi.

Tarixi topoqrafiya nöqtəyi-nəzərdən Əhmədli kəndinin ətrafları da az maraqlı doğurmurdu. Keçmiş "Elektrotok" zavodunun yerində bostanlar var idi, ondan cənubda həmçinin Mirzəyevlər bostanı var idi, şimalda keçmiş Mantəşev neft anbarlarının yerində Hacı Mədətin taxıl sahələri yerləşirdi, qərbdə isə kərpic zavodu var idi. Elə həmin rayonda Əbdül Baqinin və digərlərinin içməli su quyuları var idi. Oradan şərqə isə Hacı Zeynalabdin Tağıyevin su anbarları var idi, bu anbarlar onun tekstil fabrikinin su ilə təmin edirdilər.

İctimai quyu olan "El quyusu" öz funksiyasını yerinə yetirməkdə davam edirdi və o "Külü xərməni" anbarından qərbdə yerləşirdi.

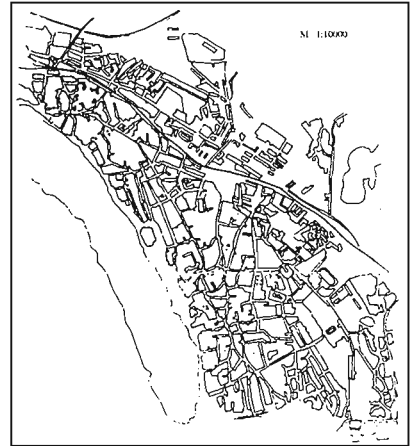
Əhmədli kəndi XX əsrin ilk on illiyində öz ətrafını Bakının mərkəz ərazilərinə qədər genişləndirərək, artıq özünün formalaşmış infrastrukturunu göstərirdi.

Əmircan

Əmircan kəndinin adı və yaranması, digər tarixi yerlərdə olduğu kimi iki versiyada irəli sürülür. İlk və ən inandırıcı versiyaya görə Əmircan əvvəllər mərkəz idi və buraya Əmircan və digər qonşu kəndlərdən olan zəvvarlar Məkkə və başqa müqəddəs yerlərə getmək üçün toplaşır dılar. Zəvvarların başçısı və müşayiətçisi bu kəndin ən hörmətli şəxslərindən biri olan – Əmir Hacı idi, daha doğrusu baş hacı idi.

Kəndin ikinci adı Hilli idi. Kəndin ən qocaman sakinlərindən olan Hacı Heybət – Qulu Məmmədovanın (10.11.1935-ci il) sözlərinə görə, Əmircan kəndinin əsasını Dəməşq və Hələb arasındakı yerlərdən gələn əhali və daha sonra onlara Hacıqabul, Hilli, Salyan, Hilli Qalabazar və Azərbaycanın digər ərazilərindən olan əhalinin onlara qoşulması nəticəsində yaranan 21 ailə qoymuşdur.

Bir fikirlə razılaşmaq lazımdır ki, Əmircan kəndinin yaradıcıları Suriyalı ərəblər olmasa da kəndin ayrıca

Bülbülə və Əmircan kəndlərinin İstinad planları. Miqyas 1:10000.

məhəlləsi olan Cozəlinun yaradıcısı indiyə kimi orada yaşayan Suriya əsilli ərəblərdir. VII-VIII əsrlərdə ərəblərin Azərbaycana gəlməsi yürüşlərlə bağlı idi və buna görə Abşeronda yerləşən Əmircanın ərəb adı onun qədimliyindən xəbər verir.

Kəndin tarixi inkişafı nəticəsində burada aşağıdakı nəsilər yaranmış və yerləşmişdirlər (İ. Cəfərzadə, 1935):

1. Şərifli;
 2. Həsənlil;
 3. Həsən Ordubadlı;
 4. Həcərzanlı;
 5. Soltanabadlı;
 6. Salmanlı;
 7. Binnətli;
 8. Turablı və ya Aydəmirli.
- İ. Cəfərzadədən 15 il sonra (1950-ci il) İ. Məcidov Əmircan da daxil olmaqla bir çox Abşeron kəndlərinin tədqiqinə başlamışdır, kəndlərin yaranması və kökləri haqqında daha dolğun və əhəmiyyət kəsb edən məlumatlar vermişdir.
- Abşeron nəsiləri haqqında İ. Məcidovdan bir neçə sitat gətiririk:
1. *Əmirhacı Şərifli nəslinə mənsub idi. Bu nəslin ərazisi olan Şərifli kvartallında hələ də onların davamçıları yaşayır (bu nəsil həmçinin İ. Cəfərzadə tərəfindən də qeyd olunmuşdu).*
 2. *Şıx-Nəcəfli nəslil kəndin mərkəzini təşkil edir, Nizaməddin məscidinin ətrafında, Şərifli nəslinin qonşuluğunda yerləşir, daha sonra bir neçə ailə buradan kəndin cənub hissəsinə köçmüşdür.*
 3. *İsfəndiyarlı nəsilil həmçinin kəndin mərkəzində, Nizaməddin məscidindən şimalda, Muxtarov məscidinin aşağı tərəfində yerləşir.*
 4. *Bünyadlı kəndin şimal-şərq hissəsində yerləşmişdir (məlumat həmçinin İ. Cəfərzadə tərəfindən verilmişdir).*
 5. *Həsənli-Bünyadlı nəsilil ilə qonşuluqda yerləşmişdir (məlumat həmçinin İ. Cəfərzadə tərəfindən verilmişdir).*
 6. *Tanrıverdi nəsilil şimal-qərb hissədə duzlu göl istiqamətində yerləşmişdir.*
 7. *Sultan-Abadlı (böyük nəsil) kəndin cənub-şərq istiqamətini əhatə edir. (məlumat həmçinin İ. Cəfərzadə tərəfindən verilmişdir).*
 8. *Cozəli-böyük nəsilil olmuşdur, öz başlanğıcını Suriya ərəblərindən götürmüş və bütün kənd ərazisinə yayılmışdır.*
 9. *Muradlı Muxtarova məscidinin şimal hissəsində yerləşirdi.*
 10. *Şükür-Əlili kəndinin mərkəz və cənub-qərb hissələrini əhatə edirdi.*
 11. *Tallı, kəndin cənub hissəsində, Şükür-Əlili və Salman Abadlı nəsilərinin arasında yerləşirdi.*
 12. *Təlimxanlı-kəndin mərkəzində.*
 13. *Davudbəyli-cənub-qərb hissədə.*
 14. *Dəmirqayalı- şimal-şərq hissədə yerləşirdi.*

Əvvəllər bu kəndin sakinləri heyvandarlıqla məşğul olurdular, daha sonra tədricən əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar. Hər bir nəsil ayrılıqda, fərdi şəkildə yaşayırdı, lakin XVIII əsrin sonlarında kəndin ən hörmətli şəxslərindən olan Hacı Şeyləm bu nəsilə onların arasında ən qədimi olan Şərifli nəsilil ətrafında birləşdirdi və bu Əmircan kəndinin daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu.

Əmircan Abşeron yarımadasında çoxluq təşkil edən duzlu göllərin

birinin (2,5x3 km) sahilində yerləşir və şərqdən qərbə meyillidir. Kənd bu relyefdə öz ata-baba məhəllələri, qəbiristanlıqları, məscidləri, hamamları, ovdanları ilə, bunların arxasında isə bağları, bostanları, kəndlilərin taxıl sahələri yerləşir.

Kənd sakinləri mal-qara saxlayır, arpa, buğda, paxdalı bitkilər becərir, pambıqçılıqla məşğul olurdular. Əhalinin şəxsi əncir və üzüm bağları isə Şüvələndə yerləşirdi. Əmircanlılar nəinki Abşeronda, həmçinin bütün Azərbaycanda xalçaçılıqları ilə məşhur idilər. Sənətkarlar arasında tənəkəçilər, bıçaqçılar, dəmirçilər, xərratlar, bənnalar və karyerdən daş çıxaranlar var idi.

Əmircanın inkişafı Abşeronun başqa kəndləri kimi neft canlanmasından sonra (1870-ci il) dəyişdi, torpaq sahəsindən neft çıxan dənəki kəndlilər milyonçulara, ən varlı insanlara çevrildilər. Onların arasında Murtuza Muxtarov, Şəmsi Əsədullayev və başqa, ağıllarına və istedadına görə nəinki varlı, həmçinin işgüzar adam, iri sənayeçilər olmuş insanlar var.

Bütün bunlar kəndlilərin iqtisadiyyatını fəallaşdırır, istehsalat gücü və münasibətlərinin artmasına səbəb olur və nəticədə planlaşdırma strukturunun və tikintinin ayağa qalxmasına təkan verir. Buranın planlaşdırma sistemində minilliklərlə formalaşmış rəngarəng quruluşa baxmayaraq, bu şəraitdə Əmircanın da tikintisi yaxşılaşır, Bu torpağın şəxsi mülkiyyət olmağında və məhəllələrin ata-babadan formalaşmasından irəli gəlir.

Belə şəraitdə təbii ki, yaşayış məhəllələrinin nizama salınması, küçə

şəbəkəsinin yaxşılaşdırılması mümkün deyildi, çünki yerli hakimiyyət orqanları buna ciddi

yaşayış müvafiq tərtibatlı görünüşə can atmırdı. Şəxələnmiş ümumi planlaşdırma sistemində müəyyən şəhərsalma özəyi sezilir. Bu da məscid, hamam, pir, kəndin içində yerləşən qəbiristanlıq kimi mülki tikililərin yerləşməsi ilə sıx bağlıdır. XIX-XX əsrlərdə dini və kommunalməişət tikililər ərazisində şəhərsalma qovşaqları tamamilə müəyyən edilmiş və formalaşmışdır. Müxtəlif nəslin ərazisində yerləşən hamam və məscidlər böyük həcm-məkan funksiyasını yerinə yetirir və bununla da yaşayış tikililərinin vasitəçisi olurdu.

Abşeronun başqa kəndləri, məsələn, 21 məscidi, 27 hamamı, 20 ovdanı olan Maştağa ilə müqayisədə Əmircanın indiki zamana ancaq dörd məscidi: Nizaməddin (XIV-XIX əsrlər), Göycək (1905-ci il), Murtuza Muxtarov (1908-1909-cu il), Şəmsi Əsədullayev (1910-cu il) məscidləri qalmışdır.

Nizaməddin məscidi təxminən Şərifli məhəlləsində, Muxtarov məscidi İsfəndiyarlı, Əsədullayev məscidi isə Bün-yadlı nəsilərinin ərazilərində yerləşir.

1. *Hacı Ağa bəy hamamı (ciüt-kəşi və qadın hamamı) kəndin şimal-qərb hissəsində, gölin sahilində, Tanrıverdilər nəslinin ərazisində yerləşirdi.*
2. *Əli Şahın Şəmsi Əsədullayevin məscidinin yanında, gölin sahilində Tanrıverdilər nəslinin ərazisində yerləşirdi.*
3. *Hacı Bədəl hamamı-qadın hamamıdır, kənarda, kəndin cənubunda, tatlılar nəslinin ərazisində yerləşirdi.*

4. *Qızlar hamamı kəndin cənub sərhədlərində yerləşirdi.*
5. *Məşədi Xəlil hamamı Nizaməddin hamamından şimala tərəf yerləşirdi*
6. *Kərbəlayi Vəli hamamı Muxtarov məscidinin yanında, İsfəndiyarlı nəslinin ərazisində yerləşir.*
7. *Hacı Heybət Qulunun hamamı kəndin şərqində tikilmişdir.*
8. *Paşa hamamı.*

Kəndlərin planlaşdırmasında qəbiristanlıqlar da gözə çarpan yerdə yer alaraq, onun strukturuna daxil olur, yaşayış sahələri ilə əhatəyə alınmış bu dini ərazi parçaları ada vəziyyətini saxlamışdır.

1. *Göyçək məscidinin yanında, kəndin mərkəzində, indi isə yerində kəndin parkı yerləşən köhnə qəbiristanlıq.*
2. *Şimal-şərqdə Suraxanı və Əmircan kəndlərinin arasında yerləşən qəbiristanlıq.*
3. *Şimal-qərbdə Bülbülə və Əmircanı kəndlərinin arasında yerləşən qəbiristanlıq.*
4. *Şərifli məhəlləsindən bir qədər aralı, gölün sahilində yerləşən qəbiristanlıq.*

Əsas memarlıq və şəhərsalma elementlərinin sayəsində kəndin ümumi sxemi tam gücü ilə açılır. Bu əsasən, həndəvərində hamamlar olan dini tikililər yerləşən ərazilərdə özünü büruzə verir. Dörd qovşaqlı ərazi, kəndin mərkəzində Nizaməddin məscidi və Məşədi Xəlil hamamı, şimal-şərqdə Göyçək məscidi və Hacı Heybət Qulu hamamı, şimal-qərbdə Muxtarov məscidi və Kərbəlayi Vəli hamamı və cənub-qərbdə Əsədullayev məscidi və Əli Şah hamamı tarixi mərkəzin

qeyri-standart planlaşdırma sistemini təşkil etmişdir.

Əmircan kəndinə ikimərkəzli quruluş xasdır, aşağı və yuxarı terraslarda XX əsrin ictimai mərkəzlərinin yaranmasının təməlini qoymuş iri dini tikililər eyni zamanda əmələ gəlmişdir. Göyçək məscidi yerləşən yuxarı terras hakim mövqə tutmuşdur. Bütün əsas küçələrin qovşağı meydana cəmləşirdi və bu şəhərsalma mövqeyi şişgümbəzli hündür təbii ifadə edilmiş dini tikilinin siluet kompozisiyası ilə təhkim edilmişdir. Məscid nəinki hakim mövqedə olan həcm-məkan, memarlıq planlaşdırma kompozisiyasıdır, eyni zamanda da kəndin simvolu və yerli adət-ənənələrin mühafizəçisi olmuşdur. Onun ətrafında yeni tikili inşa etməklə bura sığınan, kəndin mürəkkəb küçə şəbəkəsini nizamlayan ictimai mərkəzin burda yaranması əbəs yerə deyil. Kəndin aşağı terrası yuxarıdan olan asılılığına baxmayaraq, Əsədullayev və Muxtarov məscidlərinin tikilməsi hesabına kəndin ümumi miqyasında müstəqil rol almışdır. Əsasən də sonuncuya qırx metrlik minarələr (mülki mühəndis Z.b.Əhmədbəyov 1908-1909-cu il) əlavə edildikdən sonra tikilinin xüsusiyyəti və ümumi siluet dinamik səmti dəyişmişdir. Bu nöqtəyi-nəzərdən Abşeronun heç bir kəndi, məşhur dördkünc donjona malik, 800 il orta əsr ruhunu özündə saxlamış Mərdəkanı hesab etməsək, Əmircan ilə müqayisə edilə bilməz.

Biləcəri

Biləcəri kəndi XIX əsrin ikinci yarısında 100 həyətdən ibarət kiçik kənd idi, daha sonra böyüyərək 180 kəndə çatdı, mülki tikililərin çoxluğuna, kiçik qala-saraylarına, məscidlərinə və ərəzilərinin tarixi topoqrafiyasına görə Abşeronun digər kəndlərindən geri qalmırdı. XIX-XX əsrlərin astanasında Biləcəri bütöv planlaşdırma kəndi kimi formalaşmışdı və beş məhəllədən ibarət idi.

1. *Küllük üstü məhəllə (küllü təpə) və ya Məşhadli məhəlləsi (Məşhadli kvartalı) kəndin cənub-qərb hissəsində yerləşirdi və məhz orada məşhur neft sənayeçisi və milyonçu Ağca Musa Nağıyevin vəsəiti ilə Hacı Mürsəl ictimai hamamı tikilmişdi.*
2. *Qumlar məhəlləsi burada məscid (1742-1851) və Hacı Xəliq hamamı yerləşirdi.*
3. *Hüseyn Verdi məhəlləsi.*
4. *Məhəmməd Kərimli məhəlləsi – Xəqani küçəsində kəndin şimal hissəsində yerləşirdi.*
5. *Əmirli məhəlləsi şərqdə yerləşirdi. (böyük qoyunçuluq məskəni idi).*

Həyətyanı sahələri olan yaşayış məhəllələri, öz köməkçi qrupları, daş hasarları ilə şəhərsalma ərəzilərinin böyük sahələrini əhatə edirdi.

Kəndin mərkəzi məscidi olan Qumlar məhəlləsi idi. Dini tikilinin ada şəraitində yerləşməsi kəndin mərkəzi rayonun planlaşdırma strukturunu müəyyən etdi.

Küçələr şəbəkəsi kənd meydanına doğru uzanır və məscidin əsas planlaşdırma elementləri çərçivəsində tamamlanırdı. Bu çərçivəyə kənd üzərində hakim mövqeyə malik olan, qayanın ən

yüksək yerində ucalan müdafiə qalasını da (XII-XIV) daxil etmək lazımdır.

Hacı Mürsələ, Hacı Xəliqə, Hacı Nəzər Əliyə məxsus olan hamamların hamısı dağıdılmışdır, onların hamısı müxtəlif məhəllələrdə yerləşir, tikintinin ümumi sistemində onun yerini və əsas nöqtəsini müəyyənləşdirir.

Ovdanlar kəndin ümumi strukturunda hamamlardan heç də yerə malik deyildirlər: "Qoşa ovdan" təpənin zirvəsində yerləşirdi, yuxarı hissə Cəfərqulu aşağı hissə isə Qasım adlanırdı. Biləcəri qayasının zirvəsində, qalanın yanında başqa ovdan, qərb hissədə isə daha bir ovdan var idi. Saray-qala qayanın yüksək strateji cəhətdən əlverişli yerində tikilmişdi, burada kifayət qədər çox bulaq suyu var idi bu isə təkcə qalaya deyil həmçinin kəndə xidmət göstərən çox sayda ovdanın yaranmasına səbəb olmuşdu. Rəsulun ovdanı kəndin aşağı hissəsində yerləşirdi, əhəmiyyətli dərəcədə ölçüyə və dərinliyə malik idi, su yeraltı bulaqlardan çıxırdı və yüksək keyfiyyətli idi. Ovdan saray yüksəkliyində dərmir yolunun altında qaldı. Bir neçə əsrlər ərzində formalaşmış və XIX-XX əsrlərin astanasında tamamlanmış bu memarlıq planlaşdırma çərçivəsi daxilində, zaman funksional məzmunu və məkan məzmunu baxımında bir-birinə əks olan iki obyekt yarandı. Yaşayış məhəllələri üzərində ucalmış müharibə qüllələri ilə strateji və memarlıq planlarında əsas mövqeyə sahib olan qala-saray və Qumlar məhəlləsinin məscidi sanki bir-birindən tamamilə azad şəkildə mövcud idilər.

Onları nəinki kəndin şəhərsalma məzmununa mozaika kimi daxil olmuş sərbəst karkaslı əsas tikililər, həm də məkan quruluşundakı vizual əlaqə birləşdirir.

Məhəllələrin yaşayış mühiti, həyətlərlə, köməkçi tikililərlə və bağlı daş hasarlarla əsas şəhərsalma qovşaqlarını birləşdirir, çoxplanlı həcmli mühit onları bir yerə yığır.

Biləcəri kəndi abstrakt şəkildə mövcud deyildi, onun Bakı şəhəri və Abşeronun digər kəndləri ilə sıx əlaqəsi var idi, bu kəndin həyatı kənd, heyvandarlıq və bağçılıq atmosferində keçirdi. Bu kənd təsərrüfatı zonası onu daha böyük sferaya çıxardırdı, bir çox yolların bu ərazidə birləşməsilə, onlar ad qazandırlar və tarixi ərazi topoqrafiyasına daxil oldular.

“Duz yolu” yolu qalanın arxası ilə gedirdi və şimal istiqamətində şəhərə, Binəqədi, Digəh, Fatmai, Goradil və digər kəndlərə aparırdı, cənub istiqamətindəki yol isə qalanın yanından keçdiyi üçün “Qala yolu” adlandırılmışdı. Kəndin cənub-şərq istiqamətində “Qoyun yolu” keçirdi, onun yanında Qasım ovdanı tərəfdən arabalar keçirdi, kəndin şərq istiqamətində “Karvan yolu” keçirdi bu yol soralar “Elçi yolu” və “Xan yolu” adlandırılmışdı. Dəmir yolu vəğzalinin yerində aydın şəkildə görünən relyef özünü 3 təpə formasında biruzə verirdi. Şimaldakı əkin sahələri arxlar vasitəsilə suvarılırdı elə “arxlar” adı da məhz buradan yaranmışdı.

Daha sonra şimal istiqamətdə palçıq vulkanları (Yanar dağ) üçbucağı yerləşir. Əvvəllər Binəqədi kəndinin

sərhədində Biləcərinin əkin sahələri yerləşirdi, kəndlilər buranı “Yanan dağ” adlandırırdılar. Hacı Həsən kəndinə aid olan əkin sahələri “Xocasan barı” adlanırdı. Kəndin cənubunda qayaların arasında yerləşən taxıl zəmiləri “Qaya dalı” və “Qaya döşü” adlanırdı. Cənub-şərqdə ensiz demir yolunun aşağı hissəsində əvvəllər xanlara məxsus olan taxıl zəmiləri var idi, məhz buna görə də bu ərazilər “Xanlıq yerləri” adlanırdı. Biləcəri kəndinin xırda buyruzlu heyvanlar üçün “Qara dərə” adlanırdı.

Balaxanı

Balaxanı Abşeronun ən qədim kəndləri sırasına daxildir, yaşlı sakinlər bu kəndin adını Bala xanun adı ilə əlaqələndirirlər, necə ki, Fatmai kəndinin adını onun yoldaşının adı ilə bağlamışdılar.

1851-ci il məlumatlarına görə Balaxanı kəndi 100 həyətdən ibarət idi, onun ətraflarında 11,38 km²-də 87 neft quyusu var idi. Balaxanı coğrafi mövqeyinə görə Abşeron yarımadasının mərkəzində yerləşir.

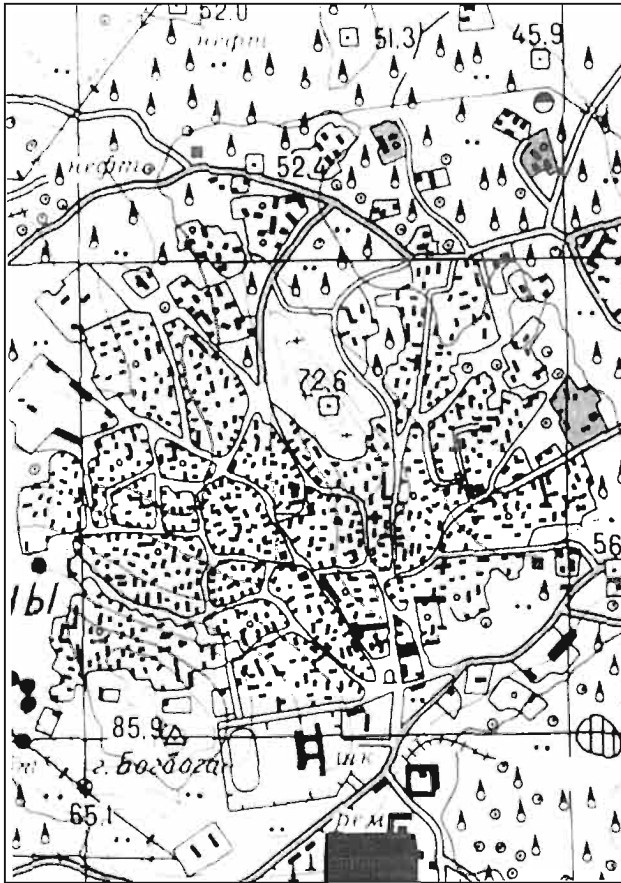
Balaxanıdan cənub-şərqdə Sabunçu kəndi, Şərqdə Ramanı, şimal-şərqdə - Zabrat, şimal-şərqdə Dim və Məhəmmədli kəndləri yerləşir. Balaxanı kəndinin cənub-qərb istiqamətdən Böyük Şor gölü əhatə edir (duzlu göl).

İ.Zeyidlinin 1873-cü il məlumatlarına görə Balaxanıda həyətlərin sayı 473-ə, əhalinin sayı isə 2246-a çatmışdı, kənddə mexanika zavodu var idi. Kəndə kapitalizmə yeni addım atmağa başlamışdı və zəngin neft ehtiyatlarına malik idi.

Balaxanın və onun ətraflarının tarixi topoqrafiyası çox geniş idi və maraqlı toponomik əraziyə malik idi, burada həm yüksək sahələr, enişlər və dəyişməz sahələr var idi. Bu çoxplanlılıqdan kənddə, tikintiyə və planlaşdırma xüsusiyyətinə təsir edən, dinamik anlar yaranmağa başladı.

Balaxanın şimal istiqamətində, yüksək təpəlikdə, yerləşdiyi ərazidə yüksək mövqeyə malik olan qəbiristanlıq yaranmağa başladı. Dəfn üçün rahat sahə olmasa da, strateji

*Balaxanı kəndi.
İstinad planı.*

cəhətdən əlverişli yer idi. Abşeronun demək olar ki bütün kəndləri 2-3 saray-qalaya sahib idi. Balaxanıda saray-qalalar haqqında heç bir məlumat yoxdur lakin onların mövcudluğu istisna edilmir.

Abşeronun digər kəndlərində olduğu kimi burada da əhalinin müdafiə üçün heç bir qala tikilməsə də, əvvəllər bu yüksək ərazi həqiqətən də müdafiə üçün nəzərdə tutulmuşdu, lakin yerli əhalinin hələ də səngər adlandırdıqları iki bina tikilmişdi. Yerli əhalinin məlumatına görə hələ XVIII əsrdə Azərbaycan xanları arasında müharibə zamanı hər iki bina düşməndən qorunmaq üçün müdafiə məntəqəsi kimi istifadə edilirdi. Əslində binaların biri Mustafa Kəşkinin oğlu olan Şakirin oğlu Hacı Şəhlanın məqbərəsi adlandırılmışdır (787 i.x. - 1385/86 i.), o birisi isə rəhmətlik Murtuzanın oğlu xan Miraxuru (xan atlarının baxıcısı) Şakir Ağanın əmri ilə 831 i.x. - 1427/28 ildə tikilmişdir. Binaların heç biri müdafiə üçün nəzərdə tutulmayıb və nə vaxtsa müdafiə üçün istifadə olunsalar da öz dini və memorial xarakterini itirməyiblər. Təpəlikdə olan bu tikililər məhz burada, müqəddəs bir yer kimi dəfnlər edilməsinin səbəbi olmuşdur. Hətta əgər burada arxeoloji qazıntılar aparılırsa 1385/86-cı illərə aid qəbirələr tapmaq mümkün olar, bu zaman bu ərazi əsaslı olaraq kəndin ən qədim hissəsi sayıla bilər. Məhz bu təpə Balaxanıni iki böyük kvartala ayırırdı şərqdə yuxarı məhəllə (yuxarı kvartal), qərbdə aşağı məhəllə (aşağı kvartal). Qəbiristanlığın təpəsi

ilə ayrılmış yuxarı və aşağı kvartal cənubda birləşirlər, çoxşaxəli küçələr şəbəkəsi və ikimərtəbəli yaşayış binaları ilə bütöv planlaşdırma sistemini təşkil edirlər.

Qərbdə Aşağı-məhəllə ilə Böyük şor gölü arasında, yüksək nöqtədə Boq-boqa və ya Buq-Buqa adlanan palçıq vulkanı yerləşir. Bu rayon da həmçinin Boq-boqa məhəlləsi adlanır-kvartal isə Buq-buqu. Balaxanının qərb hissəsini Rza Qulu kəndi adlandırlar (Qədim Rza Qulu) cənub bərabərliyindəki kvartal isə Can Hüseyn (Can Hüseyn məhəlləsi). Bu yolla müxtəlif tarixi və coğrafi səciyyəyə malik dörd məhəllə kəndin əsasını təşkil etdi, bu məhəllələrin bazasında kifayət qədər çətin və müxtəlif inkişaf köklərinə malik memarlıq-planlaşdırma sistemi yarandı.

İctimai yerlərdə əhalinin kənd təsərrüfatı əraziləri var idi, Böyük şor gölü isə üzümlüklərlə əhatə olunmuşdu. Əhalinin əksəriyyəti bağçılıq, heyvandarlıq, bostançılıq, həmçinin neft və duzu Azərbaycanın digər rayonlarına gətirməklə məşğul olurdular. Son iki məhsulun daşınması üçün bəzi sakinlər dəvə karvanı saxlayırdılar. Dəvəliklər (dəvələrin saxlandığı yer) kənd tikintisində çox vacib yerlərdən birini tuturdular, Binəqədi, Güzdək, Maşağa və digər kəndlərdə olduğu kimi çox məşhur tikililər idi.

Kəndin sənətkarları pambıq parça toxucuları, baytarlar, dəmirçilər, qalayçılar, dəlləklər, tikinti ustaları bütöv sənətkarlıq sırasını təşkil edirdi və bu kəndin ictimai mərkəzinə təsir edirdi.

1869-cu ildə bu kənddə yaranan qazma neft quyuları balaxanlıların patriarxal həyat tərzini dağıtdı. Kişilər neft sənayesində çalışırdılar, bəziləri nefti olan əraziyə sahib olduqları üçün varlandılar.

Kənddə Balaxanının daxili strukturunu dəyişən sosial-iqtisadi inkişaf baş verdi. Ümumi planın vacib ərazilərini əhatə edən yeni üslublu yaşayış evlərinin, məscidlərin, samanların, ovdanların, quyuların tikintisinə başlanıldı, tikintidə küçələr şəbəkəsinin, ictimai binaların fasadlarının yaxşılaşdırılmasının geniş imkanları aşkarlandı. Onlar arasında dörd məscid: Biri Yuxarı məhəllədə idi (yerində məktəb tikildi), Aşağı məhəllədəki məscid öz yerini klub binasına verdi. Aşağı məhəllədə digər Həmşəri adlanan məscid var idi, bərpa edildikdən sonra o toxuculuq fabrikinə çevrildi, yalnız giriş portalı və epiqrafika burada bir zamanlar dini binanın olduğu göstərir. Boq-boqa kvartalında Şişi məscidi tikilmiş, inqilabdan sonra isə dağıdılmışdı.

Əvvəllər məscidlər kənddə hakim mövqeyə malik idilər, Balaxanının mərkəzinin və planlaşdırılmasının təşkilatçısı idilər, amma hal-hazırkı dövrdə onların yerləri xarabalığa çevrilmiş hətta, bu ərazilərdə əhaliyə faydalı olacaq digər obyektlər tikilməmişdir.

Abşeronun mədəni-məişət baxımından digər vacib tikili hamamları idi, hamamlar kəndlilərin həyatında, məhəllələrin mərkəzlərinin təşkilində, kəndin planlaşdırma strukturunun yaxşılaşdırılmasında, güclü funksiyaya sahib idilər.

Planlaşdırma strukturuna 27 hamam daxil olan Maşağadan sonra, ikinci yerdə Balaxanı kəndi dururdu, burada hamamların sayı 18 idi. İctimai tikililərin bu qədər çox olması böyük sosial əhəmiyyətin göstəricisi idi. Hər bir məhəllədə məsciddən əlavə monoxrom yaşayış mühitinə xidmət edən və vacib memarlıq funksiyası daşıyan 4-5 hamam tikilirdi.

Kəndin yaşayış tikililərinin arasında hamamlar Balaxanın şəhərsalma məzmununu tam açan memarlığın tanıtma elementləri kimi mövcud idi. Kəndin görünüş nöqtəsi, qəbiristanlıq yerləşən təpə tikilinin geniş panoramasını açır. Məscid və hamamların gülbəzləri kəndin planlaşmasına gözəl həcm gətirərək, memarlıq kütlələrinə qabarıqlıq və ahəngdarlıq gətirir.

Balaxanıda yerləşən Xan qızı və yaxud camaat içində "El hamamı" adlandırılan hamamda içməli bulaq suyundan, yerdə qalanlar da: Hacı Nəcəf Qulu, Hacı Həsən, Bala Rza, Əsəd Həyabi, Şirəli, Sərhayrə, Babadağı, Nurbala, Hacı Babacan, Hacı Əhliman, Hacı Hüseyin, Fərəcqulu, Hacı Abbasəli, Məşədi Bəhram və Güləhməddə şor quyu suyundan istifadə olunurdu. Bu tikililərdən iki hamamın portikindən və bir kiçik şəxsi hamamdan başqa heç nə qalmamışdır.

Bu kəndlərin strukturuna və ətrafına daxil olan yerlər tarixi topoqrafiya və Abşeronun tədqiqi və inkişafı üçün böyük maraq doğurur. Kənddən cənub-qərbə Böyük şor gölü istiqamətində bir-birinə yaxın Qoşa Çuxur, şimalda buradan 1 kilometr məsafədə 15 içməli su quyu-

su olan dörd böyük bağ yerləşirdi. Kəndin qərbində bağlarla əhatə olunmuş təpə Xorasan dərə adlanırdı. Elə bu yerlərdə 4-6 metr dərinliklərdən Abşeronun heç bir iqlim şəraitində dəyişməyən gözəl keyfiyyətə malik olan, tikinti materialı dam örtüyü kirəmiti əldə edilirdi, o kəndin şimalında 5-ci sənətkarlıq rayonunda "Girməki" adlanan bitumlu dağdan çıxardılırdı. İçməli yeraltı su və dilərinin olduğu

Böyük şor gölünün şimal-şərq hissəsində yerli sakin Ağası xeyriyyə məqsədi ilə bu rayonun əhalisini su ilə təmin edən ovdan tikdirirdi. Xorasandan cənubda öz yüksək məhsuldarlığına görə "Pür-qübbə" (bütöv qübbə) adlanan taxıl zəmiləri yerləşirdi. Balaxanıdan şimal istiqamətinə təxminən üç kilometr aralıqda, yol kənarında taxıl zəmilərinin və bağların arasında əvvəllər suyu çölə püskürən və bunun nəticəsində quruyub üzəri yumşaq otları örtülənmiş və Çıqır bulaq adlanan yeraltı bulaq suyu olan quyu var idi, həmçinin bu yoldan keçənlər onu Çıqır bulaq yolu da adlandırırdılar. Balaxanın şimalında keçmiş beşinci sənətkarlıq rayonunda üzümlüklər arasında "Miyani rəhi bağ" (bağların arasından keçən yol) adlanan yol uzanırdı. İri və xırda buynuzlu malqara üçün su quyuları Balaxanın şimal hissəsində, taxıl zəmilərinə və üzümlüklərə yaxın ərazidə yerləşirdi. İ.Məcədov 1918-ci ilə qədər Suraxanı kəndində olduğu kimi, Balaxanın cənub istiqamətində və Boqa-boqun yüksək ərazisində atəşpərəstlərin

məbədlərinin mövcudluğu haqqında qiymətli məlumat vermişdir. Bu məbədləri Hindistandan gələn zəvvarlar ziyarət edirdi. Qazıntılar məbədlərin strukturu və planı haqda material verə bilirdi. Abşeronda çoxsaylı məbədlərin olması danılmaz faktır, lakin hələ ki arxeoloqlar bu məbədlərin dislokasiyası haqqında heç bir tutarlı material verməyiblər. Bununla yanaşı Balaxanıdakı od məbədlərinin bərpası bu tarixi mədəniyyətin tədqiqi və qorunması üçün vacib faktor ola bilər.

Kəndin qərb hissəsində, keçmiş dəmir yolu stansiyasının qarşısında, hələ 1635/36-cı illərdə Hacı Ruhulla Bakinski tərəfindən karvansara tikilmişdir, cənub hissədə iki kilometr aralıqda isə digər iki karvansara tikilmişdi. Elə bu sahədə 1255-ci ildə (1839/40-cı il) ovdan tikilmişdi. Qeyd edək ki, Abşeronun mülki tikililərinin arasında, yarımadaın mərkəzində heç bir karvansara saxlanmamış və aşkar olunmamışdır. Nardaran kəndindəki karvansara (1666/57-ci il) Balaxanı karvansarasından sonra dövrümüə qədər gəlib çıxan ikincidir.

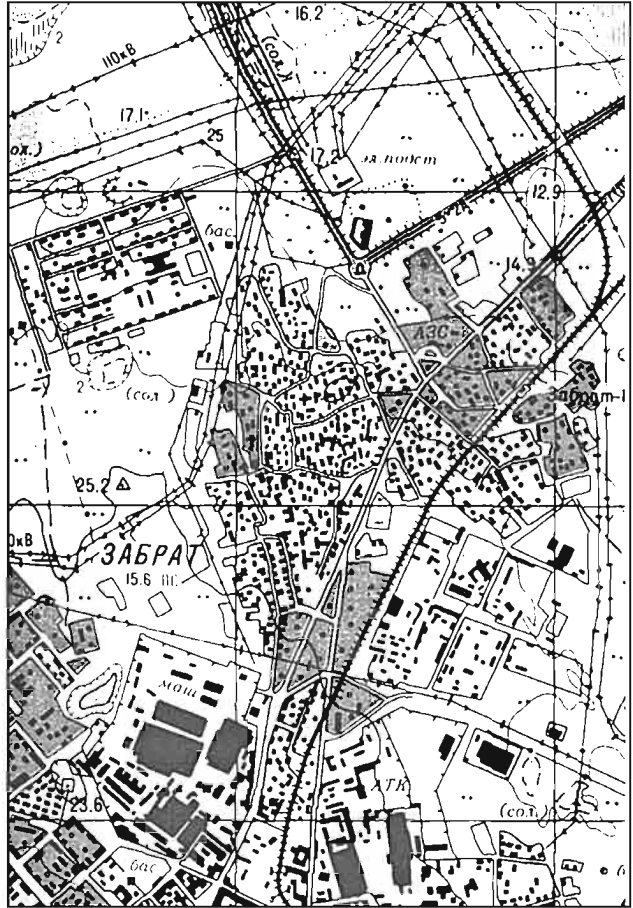
Balaxanı bir kənd kimi, öz taxıl zəmiləri, üzüm bağları, çoxsaylı quyuları ilə zəngindir, ətrafında neft qüllələrinin, çox sayda məscidlərin, hamamların, karvansaraların, memorial tikililərin və atəşpərəstlərin məbədlərinin olması çox maraqlı məkan strukturu yaradırdı. Bu tikililərdə həcm təsviri, memarlıq formaları, Abşeron memarlığının həlli xüsusiyyətinə xas olan konstruktiv fəndlər aydın şəkildə özünü göstərir.

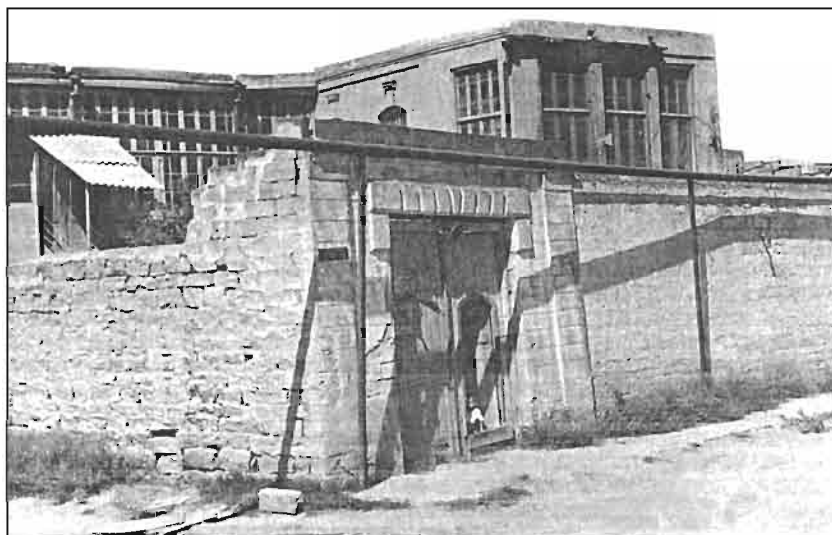
Zabrat (Zarabat)

Zabrat kiçik tarixi kənddir, 1851-ci ildə 16 həyətdən ibarət idi, lakin sonralar neft sənayesinin inkişafından sonra Abşeronun digər kəndlərindəki kimi olmasa da müəyyən dərəcədə inkişaf baş verdi.

Zabrat yarımadaın mərkəzində, Ramanı və Balaxanı qrupunda, sərbəst planlaşdırma sistemli sakit relyefdə yaranmışdır. Bu cür məkan həllinin Muğanı əsilli əhalinin burada

Zabrat kəndi. İstinad planı.

Zabrat kəndi. Tikilinin görünüşü.

yerləşməsi ilə əlaqədar olan, obyektiv səbəbləri var idi. Hər bir nəsil və tayfa, onlar isə altı ədəd idilər (Mehdixanlılar, Mahmudxanlılar, Abşılılar, Şodqulular, Mansurlular, Xırda Oymaqlılar) bir-birindən asılı olmayaraq xüsusi ərazilərdə yerləşmişdilər.

Kəndin formalaşdığı dövr ərzində, planlaşdırma strukturunda rol oynayan ayrı-ayrı nəsillərin yaşayış zonaları yarandı. Artıq XIX əsrdə formalaşmış planı ilə Zabrat bütöv orqanizmə çevrilir, amma nəsillər arasındakı sərhəd dini tikililərdə və ictimai tikililərdə özünü büruzə verir.

Köhnə məscid (XVII-1899) iki nəslin Abşılılar və Mansurlular nəslinin sərhədində tikilmişdi və burada ilk olaraq meydan və kəndin mərkəzi yarandı. Digər nəsillərin əraziləri buraya yönəlirdi. XIX-XX əsrlərin astanasında Mehdixanlılar və Xırda Oymaqlılar nəsillərinin ərazisində digər mərkəzlər yarandı.

Mehdixanlılar nəslə hamam və məscid tikirlər (1898/99, ustad Hacı Qulu), Xırda Oymaqlılar nəslə isə sonralar kəndin əsas mərkəzinə çevrilən Cümə məscidini (1901-1902) tikirlər. Sifarişçi kimi Hacı Tağı önə çıxır, lakin bunda bütün kənd iştirak edir.

Mahmudlular və Şoduqlular kəndi heç bir ictimai tikililəri olmadığı üçün ərazi cəhətdən Mehdixanlılar və Mansurlular nəsillərinə istiqamətlənirlər.

Yaranmış şəhərsalma vəziyyəti kəndin memarlıq-planlaşdırma kompozisiyasına təsir edir. Lakin ümumi panorama da öz həcm-məkan elementləri ilə köhnə məscid xüsusilə seçilirdi, monumental formaları, günbəzlərdə və fasadlarda dəqiq işlənmiş ön xətlər Abşeron memarlığının əsas prinsiplərini göstərir.

Bakı-Mərdəkan tranzit magistralinin yaxınlığında Mehdi Məhəmməd Kərbəlayi Zülal-Fəqar oğlu və ya Hacı Cahər hamamı yerləşirdi. Əvvəllər

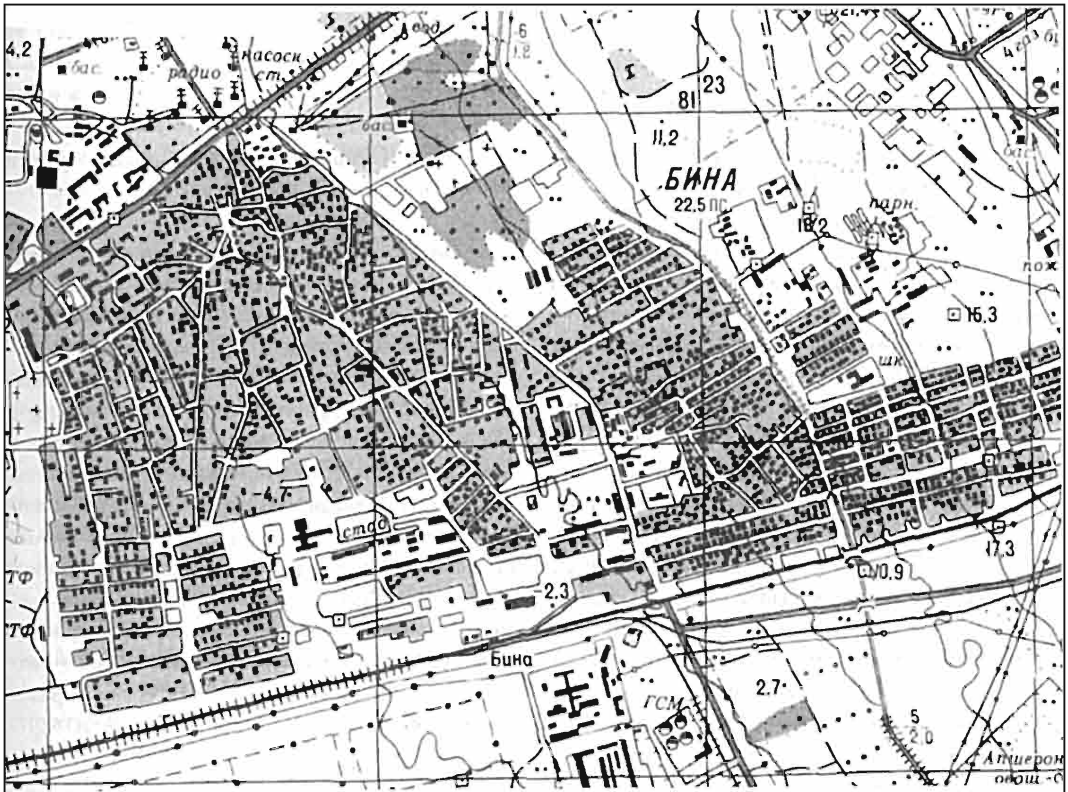
onun yaxınlığında Həsənovlar nəslinin məscidi yerləşirdi. Hamamın və məscidin ölçüsü köhnə məscidlə rəqabət aparmasa da, kənd inşaatında onların yeri panorama xüsusiyyətini və memarlıq obrazlarının əhəmiyyətini gücləndirir. Kəndin bitmə nöqtəsi hakim mövqeyə sahib olan Cümə məscidi idi, o memarlıq üslubu, günbəzləri və magistrala çıxışı ilə seçilirdi. Zabrat kəndi həm müxtəlif nəsillərin tarixi mühitində meydana gələn planlaşdırma strukturu, həm də memarlığın bədii sərvətləri nöqtəyi-nəzərindən maraqlıdır.

Binə

Binə kəndi tarixidir, o Bakının şimal-şərq hissəsində, Abşeron yarımadasının aşağı nöqtələrində yaranmışdır, şərqdən Qala kəndi ilə cənub-qərbdən isə Suraxanı kəndi ilə həmsərhəddir.

Qafqaz təqvimi ilə 1856-cı ildə, 1851-ci ildə K. Spassko-Avtonomov tərəfindən yazılmış məqalədə Əhmədli, Binə, Zabrat, Zığ kəndləri yoxdur, amma bu kəndlərdə hələ XVIII əsrə aid abidələr var. Ən yaxşı göstərici qədim qəbirləri olan qəbiristanlıqdır. Zeydli

Binə kəndi. İstinad planı.

çə görə, 1873-cü il yazışmalarına əsasən Binə kəndi Kürkənd adlanırdı (Kürkənd, Ağ-Binə, Binə) və duzlu göllər rayonunda, neft quyularının və sönməyən Atəşgah alovlarının arasında yerləşirdi. O, Suraxandakı atəşpərəstlər məbədini nəzərdə tuturdu.

Binə kəndi müxtəlif dövrlərdə yaranmış iki hissədən ibarətdir: Nardaran və Kürkəndi. Əvvəllər Abşeronun şimal hissəsində Nardaran kəndinin nümayəndələri yerləşmişdilər, cənub hissədə isə otlaq-qışlaqlar var idi. Buranın ilk sakininin öz həmyerliləri ilə gəlmiş Hacı Mövlana olduğunu deyirlər. O hələdə onun adını daşıyan quyunu qazmışdır (Hacı Mövlana bulağı). Burada sonralar böyük kəndə çevrilən yerləşmələr başladı. Onların Nardaranla əlaqələri kəsilməmişdi, qohumluq münasibətləri hələ də saxlanılır. Yeni məkanda maldarlar tədricən əkinçiliklə məşğul olmağa başladılar. Tikinti yaşayış və təsərrüfat tikililərinin inşası ilə başladı, mərkəzin yaranmasına stimül verən kiçik məscid tikildi.

Kürkəndi hissəsi şimal tərəfdə əsas Kürkəndi əhalisi olmaqla Kür çayı ətrafı rayonlardan və Gəncəli, Muğanğəncəli, Salyan ətrafındakı Piratman kəndindən gələn əhali tərəfindən salınmışdı. Axırıncılar Kür ətrafında Gəncədə zəlzələ baş verdikdən sonra yerləşmişdilər. Burada yerləşmiş əhali daha sonra Azərbaycan digər rayonları Göyçay, Şamaxı və Qubanın dağlıq kəndlərində yerləşdilər.

Kür ətrafındakı rayona daha sonralar Ərdəbil mahalının Şahsevən nəslinin nümayəndələri də gəldilər.

Bu yerlərdə qızdırma epidemiyasının yayılması nəticəsində əhali Abşeron yarımadasında, Maştağa kəndinin cənub ətraflarında yerləşdilər, burada onlar məscidi tikib onu Kürkəndi məscidi adlandırdılar, daha sonra tamamilə Binə kəndində yerləşdilər.

Əgər Binədə kəndin Nardaran hissəsi bir nəsilədən olan əhalidən ibarət idisə, Kürkəndi hissəsinin əhalisi müxtəlif nəslin nümayəndələrindən ibarət idi və bu həmin yerlərin planlaşdırma sistemində böyük rol oynamışdı.

Binənin Kürdəxanu hissəsində fərdi kiçik məhəllələrin yaranması uzun müddət onun ərazi bütövlüyünə imkan verməmişdir. Yalnız XIX-XX əsrlərin astanasında Kürkəndi və Nardaran hissələri birləşdilər, lakin ayrılıqda öz ictimai mərkəzlərini yaratdılar.

Eyni zamanda kəndin hər iki hissəsi öz planlaşdırma strukturunu, adət və ənənələrini qoruyaraq nəsilərə görə məhəllələrə bölündülər.

Nardaran hissəsində məhəllə nəsilərə görə bu şəkildə bölünür.

1. *Hacı Mövlana nəslİ köhnə kəndin şimal-şərq hissəsində yerləşdi.*
2. *Hacı Nur Məmməd şimalda.*
3. *Məşədi Əhməd nəslİ şərqdə.*
4. *Rəhim nəslİ əvvəlki nəsilərdən qərbdən şərq istiqamətinə olan ərazidə yerləşdi.*
5. *Hacı Namal kişi nəslİ.*
6. *Hacı Atakəşi nəslİ.*

Yuxarıda göstərilmiş nəslin nümayəndələri Nardaran ərazisində yaşayır. Kürkəndi hissəsində məhəllə nəsilərə görə aşağıdakı kimi bölünür:

- *Əliabadlılar nəslİ kəndin şimal hissəsində yerləşir.*

- *İsmayıl nəslindən cənub hissəsində.*
- *Məlim nəslindən qərbdə.*
- *Əli nəslindən şərqdə.*
- *Kərbəlayi ağa zamanında nəslindən ortada hissəsində yerləşir.*
- *Həmçinin Şərəf və ya Şahmurad nəslindən mərkəzində yerləşir.*

Binə kəndinin hər iki hissəsi ayrı-ayrılıqda planlaşdırma sistemini təmsil edirdilər. Ayrı-ayrı məhəllə vahidlərindən bütüncü kəndin şəhərsalma sistemi qruplaşmışdı, Nardaran və Kürkəndi hissələrinin əsas küçə şəbəkələri relyefli şəkildə birləşmişdi. Kəndin qohum tərkibinin sayəsində Nardaran hissəsi inkişaf etdi və nəsillərin inşa etdiyi yaşayış tikililəri bir-birinə yönəlməyə başladı, Kürkəndi hissəsi də öz fərdi məhəllələri ilə mübahisəsiz olaraq planlaşdırma cəhətdən kəndin özünəməxsus şəhərsalma üslubunun yaranmasına səbəb oldu.

Abşeronun digər kəndləri ilə ümumi xüsusiyyətlərə malik olmasına baxmayaraq, burada sosial-iqtisadi şərait hər iki qrupun inkişafına və kəndin fərdi görüntüyə almasına səbəb oldu. İctimai tikililərin məhdud sayda olması yenə də Binə kəndinin həcm-məkan həllinə təsir göstərirdi. Kəndin Nardaran hissəsində bu üslublu tikili Məşədi Kazım Hacı İbrahim oğlunun kənd əhalisi ilə birgə tikdiyi məscid idi. Ona həmçinin Hacı Ərəb adı da verilmişdi. Əvvəllər Kürkəndi hissəsinin əhalisi Məşədi Kazımın məscidindən, Nardaran hissəsinin quyularından istifadə edirdilər.

Binənin Kürkəndi hissəsində əhali sayının çoxluğu artıq öz məs-

cidlərinin tikintisini tələb edirdi. XX əsrin əvvəllərində köhnə məscidin yerində (XVIII) yerli sakinlərin də iştirakı ilə Mövsüm Sadi oğlu tərəfindən böyük məscid inşa edildi.

Onun yaxınlığında həmişə hamamlar tikilirdi. Bu vacib sosial, gigiyenik, dini qaydanı Abşeronda böyük məsuliyyətlə yerinə yetirirdilər, buna görə də təəccüblü deyil ki, inqilaba qədər Balaxanıda 17 Maştağada isə 27 hamam tikilmişdi.

Binə kəndinin Nardaran hissəsində, Kürkəndi hissəsindən şərqdəki hamam yerli sakin İmam qulu və onun oğulları Əbu Turab, Məmmədamin və Əbdürrəzzaq tərəfindən tikilmişdi. Kürkəndililər özlərinin cənub-şərq hissəsində Baba Səfəroğlu, Kərbəlayi Əsəd və digər hamamlar tikdilər. Eyni zamanda hər iki hissənin şərqdə qəbiristanlıqları var idi.

Binə kəndinin iki hissəli bölgüsü Məşədi Kazım və Mövsüm Səlim oğlu məscidləri ətrafında iki mərkəzin yaranmasına şərait yaratdı. Mərkəzlər müstəqil planlaşdırma strukturuna sahib idilər.

XX əsrin əvvəllərində Kürkəndi hissəsində köhnə məscidin yerində yeni hündür dəbilqə şəkili məscid tikildikdə, Binənin görünüşü tamamilə dəyişdi, yaşayış tikililərinin üfqi və kübşəkilli formalarına qarşı məscidin üfqi kompozisiyası qoyulmuşdu. O öz həcm-məkan və memarlıq planlaşdırma həllinə görə hakim mövqeyə sahib oldu və kəndin ümumi obrazına güclü görüntü verdi.

Abşeronun dini tikililəri arasında həm ətraf həmdə uzaq əraziyə xidmət

edən bu cür günbəzləri olan ikinci bir tikili yox idi. Məscid mərkəzdə möhkəm şəkildə yerləşmişdi. Onun təsir dairəsinə Baba Səfəroğlu, Kərbəlayi Əsəd və digərləri tərəfindən tikilən hamamlar daxil idi. Mərkəzdə küçələrin kəşiməsi və ictimai binaların ümumi yerləşməsi ilə aktiv şəhərsalma mövqeyi yaranırdı. Məşədi Kazım məscidi və İmam Qulu hamamı olan kəndin Nardaran hissəsinin mərkəzi Kürkəndi mərkəzindəki kimi geniş miqyaslı olmasa da plan həllinə və tikintisində görə digərindən geri qalmırdı.

Binə kəndi kvartalları ilə ayrıca sahələri, bağlarla əhatə olunmuş ətrafları ilə, üzüm bağlarına və kənd təsərrüfatı torpaqlarına çevrilirdi.

Binənin ətrafları onunla əlaqəli yollar az maraq doğurmurdu, hər iki kəndlər arasında inteqrasiya bu kəndlərin neft sənayesinin inkişaf prosesi dövründə Abşeronun inkişafında böyük rolunu olduğunu göstərir. Bu məqsədlə İ.Məcidovanın həm kəndin ətraf ərazilərinin topoqrafiyası, həm də bəzi yerlərin toponomikası haqqında dəyərli məlumatlar veririk.

Binə kəndinin Hövsən kəndinin ərazilərinə çatmış cənub ətrafları Hacı Mövlamın taxıl zəmilərinin adını daşıyır. Binə kəndinin şimal hissəsi Buzovna vadisinin adını daşıyır (Buzovna dərəsi). Binə kəndində cənub-qərbdə və Zığ kəndindən şimal-şərqdə ½ kilometr istiqamətdə Zərdə Qərəb adlanan qoyunlar üçün nəzərdə tutulmuş yol var idi, Binə-Şüvəlan ərazisindən keçən yollar kəndin şimal hissəsindən keçirdilər.

Qala kəndindən yol kəndin cənub hissəsindən Suraxanı kəndinə,

oradan da şəhərə gedir. Bu yol Qala yolu adlanır. Binə kəndinin ətraflarından şimal-şərqə iki yol ayrılır, biri Maştağa, digəri isə Nardaran kəndinə gedir. Bütün bu yollar aparıcıları kəndin adı ilə adlandırılıblar. Zığ yolu Binə kəndinin cənub-qərbindən Suraxanıya, oradan Binə ərazisindən (ətraflarından) Qalaya, Keşləyə, Zirəyə, Türkana gedir və Zığ ətrafında dövr edir. Binə ərazisindən Abşeronun bir kəndindən digərinə aparan başqa yollar da var.

Binəqədi

Binəqədi və ya Binə-qazi kəndi Bakının şimalında, Abşeron yarımadasının mərkəzində, duz göllərinin və neft quyularının ətrafında yerləşirdi. O, yüksək ərazidə tikilmiş və təcridən şərq istiqamətinə yönəlmişdir. Abşeronun demək olar ki, bütün kəndləri yerli iqlimin insosiyası baxımından şərqə yönəlmişdir. 1851-ci ildə kəndin 100 həyəti var idi, 1873-cü ildə əhalinin sayı 667 idi, həmçinin kiçik məscidləri var idi.

Kəndin başçıları qazi idi (islam hakimi), buradan da Binə-qazi daha sonra da, Binəqədi adı yaranır. Şəhərsalma sistemində görə Binəqədi məhəllə sınırlarına bölünürdü, bu məhəllələrin adı ya hər hansı bir nəslin adı ilə onları gəldikləri yerin adı ilə bağlı olub, bu da yeni yaşayış yerlərində öz köklərini qoruyub saxlamaq məqsədi ilə edilib.

Binəqədi ərazisində aşağıdakı məhəllələr var idi:

1. *Şirvandan gəlmiş əhalinin yaratdığı Paşalı məhəlləsi kəndin orta hissəsini əhatə edirdi.*

2. Kəndin şimal hissəsi relyefin dərin vadilərlə zəngin olması səbəbilə Çuxur məhəlləsi adlanırdı.
3. Nəzər nəslindən olan əhalinin yaşadığı Ağa-Nəzər məhəlləsi kəndin şərq hissəsində, Paşalı məhəlləsindən aşağıda yerləşir.
4. Çaylı məhəlləsinin əhalisi Sumqayıt çayı vadisinin sakinləri idi.
5. Aşırallı məhəlləsi Paşalı məhəlləsindən cənubda yerləşir.
6. Kəmsarı məhəlləsi Aşırallı məhəlləsindən qərbdə yerləşir.
7. Əskəri məhəlləsi Paşalı məhəlləsindən aşağıda yerləşir.

Yeddi məhəllənin arasında, mərkəzdə yerləşən Aşırallı məhəlləsi öz

yaşıl örtüklü əraziləri və ikimərtəbəli tikilisi ilə təbii şəkildə vadiyə doğru istiqamətlənirdi. Kəndin planlaşdırmasının əsasını meridian istiqamətli mərkəzi meydana qədər yolu olan küçə təşkil edir. Məkanun relyefi, ümumi planlaşdırma sxemi və əsas küçələr kəndin şəhərsalma sistemini təşkil edirdi. Əhalinin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyəti əkinçilikdə, maldarlıqda, mükəmməl tikinti materialı olan daşın, duzun çıxardılması və daşınmasında, neftin quyulardan çıxardılması və dəvələrdə daşınmasında özünü göstərirdi. Kəndin tikililəri sırasına yaşayış kvartallarının fonunda önəmli rol oynayan dəyirmanlar da daxil

*Binəqədi kəndi.
İstinad planı.*

idi. Neft sənayesinin açılışı və onun istismarı ilə əlaqədar

1897-ci ildən əhalinin təsərrüfat işi köklü şəkildə dəyişdi və əsas istiqamət neft işinə yönəldi. Ümumiyyətlə ətraf ərazilər Kiçik-dağ və Böyük-dağ palçıq vulkanları ilə zəngin idi. Sənaye meydanlarından cənubda, cənub-şərqdə, şimalda, şimal-şərqdə şoran torpaqlar və duz gölləri var idi. Binəqədi kəndində qədim faunanın qalıqlarını saxlayan asfalt gölü var. Zəngin geoloji və coğrafi mühit bu ərazini tədqiqat üçün çox maraqlı məkana çevirir.

Kəndin sosial-iqtisadi yüksəlişi neft sənayesinin inkişafı ilə əlaqədar idi, bu inkişaf kəndin planlaşdırma strukturunun dəyişməsi, ictimai tikililər olan ovdanların, hamamların, quyuların, həmçinin iri və xırda buyuzlu mal-qara üçün suvarma yerlərinin artması ilə nəticələndi.

Məscid tikintidə və kəndin ümumi görünüşündə hakim mövqeyə sahib idilər, o Aşırallı məhəlləsinin ən yüksək nöqtəsində yerləşirdi, açıq səmanın fonunda məscidin minarələri aydın seçilirdi. Ətrafdakı inşaat üçün vacib rolun olmaqla bu önəmli məqam həm də epigrafiya məlumatları üçün vacib qaynaqdır, o məscidin ilkin inşaat tarixi, sifarişçi və usta haqqında informasiya verir. (1818-ci il... onun yenidən tikintisi haqqında 1909-1914).

Belə məlumat kəndin tarixi, obyektin memarlığı və yerli memarların bioqrafiyası üçün əhəmiyyət daşıyır. Məscidin ətrafında yaşayış binalarının tikildiyi məscid, ayrıca bir meydanın yaranmasına səbəb olur. Bu

ərazidə kəndin digər yerlərinə nisbətən relyef daha sakit idi, mərkəzi meydan müstəqil planlaşdırma sistemi əsasında yaranmışdı.

Abşeron ərazisində əhalini su ilə təmin etmək üçün çaylar, göllər yox idi, buna görə də ən yaxşı çıxış yolu yalnız kəndin daxilində deyil həmçinin kəndlər arası ərazilərdə ovdanların və quyuların tikilməsi idi. Binəqədi kəndində yerli sakin Hacı Bala tərəfindən iri buyuzlu mal-qaranı suvarmaq üçün quyular qazılmışdı. Yerli kəndlilər Məmməd Murad, Hacı Əli Bəxşi, Hacı Xuda Bəxşi, Manaf və Baba yerli əhalini içməli su ilə təmin etmək üçün ovdanlar tikib quyular qazmışdılar. Təəssüf ki, indi bu ovdanlardan heç nə qalmamışdır, və nəzərə alsaq ki indi də kənddə su çatışmır, onlar əsaslı təmirdən sonra indidə əhəmiyyətli xidmət edə bilərdi. Bu quyular və ovdanlardan təchiz olunan hamamlar:

1. *Hacı Əmrah;*
2. *Kəndin şimalında Hacı Əbdul Rıza;*
3. *Quyuların yanında yerləşən Hacı Bəxşi Hamamı;*
4. *Kəndin şimal-şərq hissəsi.*

Kənddə dəvələrin yetişdirilməsi inşaatda da güclü təsir etdi, dəvələrin saxlanması üçün külli miqdarda "Dəvəliklər" tikilməyə başlandı, dəvəliklərin eni 20-25 hündürlüyü isə 5-6 metr idi. Hacı Əsgər, Hacı Diyar, Hacı İsgəndər, Hacı Musa, Hacı Məzdi varlı dəvə sahibləri idilər. Onların karvanları Azərbaycan rayonlarına neft və duz daşıyırdılar. Binəqədi yaxınlığında Ala-dağ karxanaları yerləşirdi, onlar kəndi ictimai və mülki tikililərində istifadə olunurdu. Bu çox əlverişli

tikinti materialı idi, müxtəlif rəng çalarları olan əhəng daşları kənd tikililərinin rəng həllində əks olunurdu. Kəndin ətraf əraziləri istifadə olunma xüsusiyyətinə görə müxtəlif cür adlandırılırdılar, məsələn şimal-şərq hissədə böyük taxıl sahələri olduğu üçün bu yer Maralan, şərq hissə Qarayataq, qoyun otlaqları Digəh yeri, şimal hissə Aladaş adlanırdı (daş karxanaları).

Kəndin cənub-şərq hissəsi Zirələr adlanırdı, neft sənayesi rayonu Qara taxtalar, Qartum üstü (daşlı yer), aşağı ərazidə Binəqədinin düz gölü yerləşirdi. Kənd əhalisi yayda böyük bağlara sahib olduqları Fatma, Pırşahı, Novxanı və Abşeronun digər kəndlərinə gedirdilər.

Binəqədi kəndi xüsusi tikililəri olan hamamları, məscidlərin, üçbucaqşəkilli fasadları olan ovdanları, məhəllə ətrafında yerləşən dövəlikləri sayəsində geniş memarlıq-planlaşdırma, həcm-məkan mühitini yaradır. Ətraf mühit emosional planda da, kəndin əyri küçələrinin fonunda və ümumi miqyasda incə və koloritli görünür, bu isə Binəqədinin tarixi obrazının memarlıq baxımından tanınması üçün çox önəmlidir.

Kürdəxanı

Kürdəxanı Abşeronun şimal qrupuna aiddir, ərazi cəhətdən sakit relyefdə yerləşir, planlaşdırma isə bağlarla əhatə olunmuş yaşayış binaları istiqamətində inkişaf etmişdir.

Burada hələ Mərdəkan, Ramanı, Nardaran və yarımadaanın digər yerlərində olduğu kimi müdafiə tikililəri və donjonlar aşkar edilməyib. Qeyd

edək ki, Nardaran kəndinin qərb hissəsində, nə Saray nə də, Coratda saraylar yoxdur.

Bu vəziyyət onunla izah olunur ki, dənizdən, Abşeronun şimal-şərq, şərq sahillərindən həmişə hücum gözlənilirdi, bu səbəbdən də XII-XIV əsrlərdə Şirvanşahların strateji müdafiə cəhətdən bütün diqqəti müdafiə qalaları və döyüş qalaları ilə müəyyən olunan bu əraziyə yönəlmişdi.

Kürdəxanı kəndi müəyyən qədər təhlükəli zonadan kənardadır, buna

*Kürdəxanı kəndi.
İstinad planı.*

görə də müdafiə qalasının tikintisi mühüm hesab edilmirdi. Beləliklə, kənd digər kəndlər kimi qalalar deyil, yeni üsulla daha rahat inkişaf edirdi.

Kəndin formalaşması Hacı Məhəmməd, Hacı Ağa Əli, Ağa Məhəmmədli, Koxəli, Muradlı, Misalı, Qara-Qaşlı, Gənclilər, Hacı Xanlı, Bünyadlı kimi nəsilələrin və qəbilələrin bu əraziyə gəlməsi və yerləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. 1851-ci ildə Kürdəxanı kəndində ayrı-ayrı yaşayış kvartallarına bölünmüş 100-dən çox məhəllə var idi. Kəndin mərkəzi hissəsində yeni və köhnə tikililərdən ibarət olan məscid saxlanılmışdı. Məscidin köhnə hissəsi 648 və ya 848-ci illərə aid edilir (1250/51 və ya 1444/45-ci illər), belə güman etmək olar ki, kəndin formalaşması məhz bu rayondan başlanmışdır və bu məscid ilk dini və ictimai tikili idi.

XIX əsrin ikinci yarısında kənd böyük ərazini əhatə edərək müxtəlif istiqamətlərdə sürətlə inkişaf etməyə başladı, onun mərkəzi zamanla digərlərinə qarışdı və bu yolla inkişafını davam etdirən Abşeronun digər mərkəzlərindən fərqli olaraq, tarixi və sosial-iqtisadi formalaşma şərtlərində öz əhəmiyyətini bu gün də qoruyub saxlayır.

Bütöv mərkəzin yaranması 1897/98-ci illərdə məscidin yeni hissəsinin genişlənməsinə şərait yaratdı, o ticari və yaşayış əhəmiyyətli əsas meydan üzərində hakim mövqedə idi. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu təşkil edilmiş meydan sahəsinin ayrılmasından fərqli olaraq, böyük tutacaq sahəni, ətraflara yayılmış budaqları

davamlı gövdəsi ilə o, yalnız cənub şəraitində sərinlik və kölgə vermirdi, həmçinin gözəl əhval və iqlim bəxş edirdi.

Kəndin planlaşdırma və tikintisində vacib mövqə tutan ictimai tikililər olan hamamlar ətraf mühitin formalaşmasında fəal iştirak edirdi. Usta Əmir Məşədi Qulu tərəfindən 1905/06-cı ildə tikilmiş Hacı Cəfər Qulu hamamı kəndin girəcəyində, birinci kvartalda yerləşirdi. Buradan yeraltı yol şəklində əsas küçənin mənbəyi başlayır, sonra rayonun mərkəzində magistrala çevrilir və kəndin şimal kvartallarına istiqamətlənir. Hacı Zeynal hamamı XIX-XX əsrlərdə, kəndin əks qurtaracağına, köhnə qəbiristanlıq rayonunda, kəndin əsas küçələrinin birində inşa edilmişdir. Yaşayış tikililəri arasında təcrid mövqeyində olan bu hamam öz həcmi, görkəmli günbəzləri ilə kəndin istənilən nöqtəsində görünürdü və həmçinin onun planlaşdırma strukturunun əsas elementlərindən biri idi. Kəndin planlaşdırması üçbucaq sistemində kəndin şimal-cənub istiqamətində birləşir. Buna bənzər inkişafın kompozisiya sistemini Abşeronun demək olar ki, bütün kəndlərinin planlaşdırma sistemində müşahidə etmək olar.

Fatmaı

Fatmaı kəndi Novxanı, Məhəmmədli və Digah qrupuna daxildir. Onların arasında planlaşdırma və tikinti, ictimai tikililərin memarlıq həlli prinsiplərində ortaqlar mövqelər çoxdur. Eyni zamanda fərqlər də mövcud-

dur, belə ki, tarixi kənd olmaqla hər biri coğrafi şərtlərdən və ərazinin mikroreliefindən asılı olaraq yalnız özünə xas olan həcm-məkan təsviri əldə etmişdir. Fatmaı bu baxımdan istisna deyil. Kəndin əsas hissəsi sakit relyeflidir, yalnız şimal və cənubda eniş və yüksəlişlər müşahidə olunur. Kəndin öz sarayı və onun kölgəsi altında inkişaf etmək imkanı yox idi. Kəndin mərkəzi küçəsi tranzit xarakterli idi.

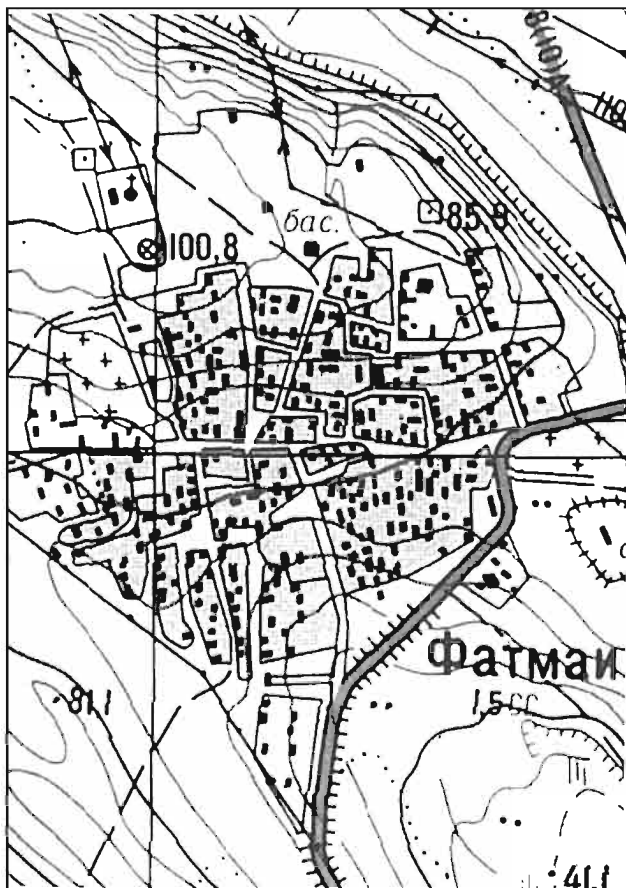
Yaşayış kvartalları tarixi inkişaf səbəbilə üç məhəlləyə bölünürdü: XIX əsrdə Abşerondakı şəhərsalma formalaşmasına və memarlıq xüsusiyyətlərinə uyğun olan Əlbəti, Hacı Heybət və Pulatı məhəllələri.

Köhnə memarlıq-planlaşdırma fəndləri kəndin strukturunda istifadə olunurdu, lakin həyətəni sahələrdə, yaşayış yerlərinin planlaşdırmasında istifadə olunan yeni tikinti prinsipləri kvartalların ümumi görüntüsündə və küçələrin xarakterində özünü göstərirdi.

Kəndin hər dini tikilisi yalnız həmin məhəllənin məscidi deyildi, o həm də kvartalların daha miqyaslı formalaşmasına imkan verən ictimai əhəmiyyətli mərkəz və planlaşdırma inkişafını vurğulayan çalar idi. Ümumilikdə bütün kəndlər bir birinə çox yaxın idi, hətta onlar planlaşdırmaalarına görə fərqli sahələri əhatə etsələr də, vizual baxımından ümumi panoramada birləşirdilər və öz günbəzləri ilə əsas element kimi qəbul edilirdilər. Abşeronun şaquli istiqamətli minarələri olan 4 kəndindən fərqli olaraq (Əmircan, Nardaran, Maştağa, Bibiheybət) digər

kəndlər öz üfüqi günbəzləri və bölmələri ilə seçilirdilər. Məscidlərin günbəzlərinə əsasən məhəllələrin mərkəzlərini və istənilən istiqamətdə həcm-məkan istiqamətini müəyyən etmək mümkün olurdu. Hacı Heybət (1802), Əlbəti (1878) və Pulatı (1880) məscidləri məhəllənin mərkəzində eyni vaxtda deyil, Abşeronda və XIX əsrin əvvəllərində Fatmaıda baş verən yerdəyişmə planının mühərriki olan tarixi mühitin planlaşdırma və təşkili prosesi zamanı yaranmışdılar.

Fatmaı kəndi. İstinad planı.

Məhz bu dövrdə hələ tam formalaşmamış lakin sonralar XIX əsrin ikinci yarısında bütün kəndin miqyasında vacib rol oynayacaq memarlıq-ictimai mərkəzlərin təkmilləşdirilməsinə ehtiyac yarandı. Yiğcam, kamer tipli mərkəzlər planlaşdırmanın əsas kompozisiya özəyi ilə birləşdirilərək Fatma kəndinin ümumi yadda qalan ictimai qovşağını yaradır.

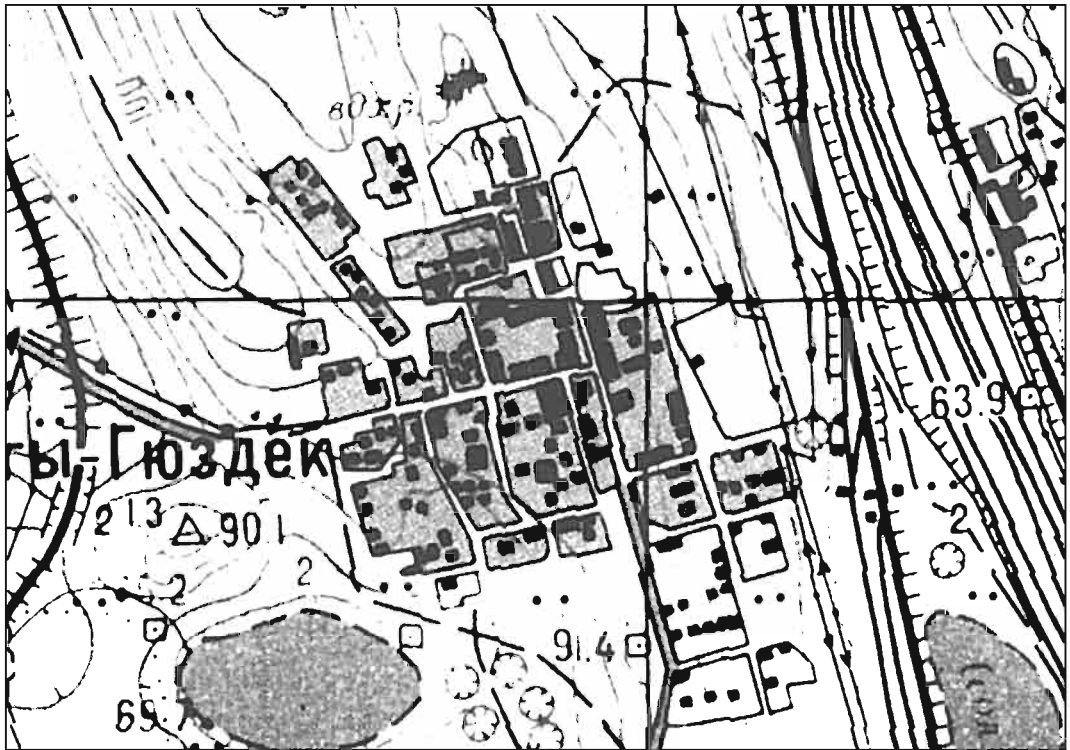
Güzdək

Güzdək Abşeron yarımadasının cənub-qərb kəndləri qrupuna daxildir, şəhərdən şimal istiqamətinə gədən keçid Güzdək yaylasının yüksək nöqtələrində yerləşirdi. Kəndin sər-

hədləri dik yamaclarla vurğulanub və uzaqdan möhkəm müdafiə divarına bənzəyir. Kəndin sərt, qala xarakterinin fonunda hansısa romantik və gizli obraz müşahidə edilir. Kəndin yuxarı nöqtələrinə qalxdıqda planlaşdırma və tikintinin xüsusiyyətləri aşkar olunur. Dar küçələr və daş hasarlar demək olar ki, hər iki tərəfdən bir-birinə bitişik vəziyyətdədir, relyefə uyğun olaraq sərbəst planlaşdırma sistemi əldə edirlər.

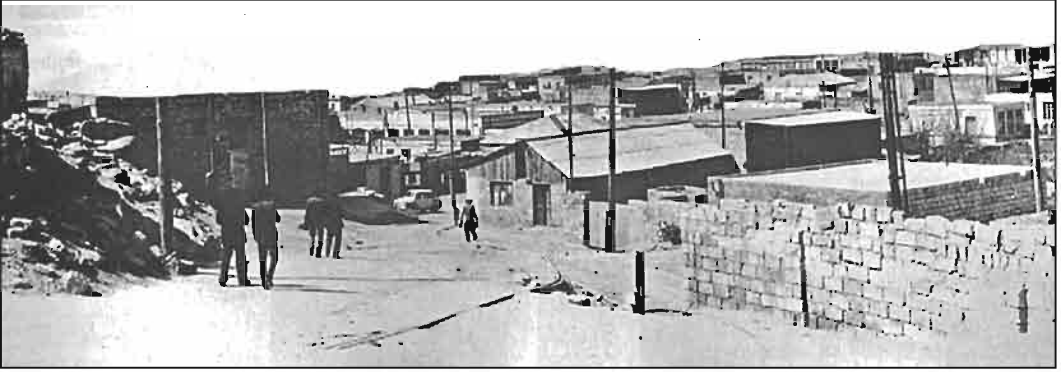
Kəndin ilk evləri əsas planlaşdırma dayağı olan mərkəzi küçələrə yönəlmişdi. Bu küçələrə həmçinin küçələr şəbəkəsi ilə birlikdə qərb və şərq kvartalları da istiqamətlənirdi.

Güzdək kəndi. İstinad planı.

*Güzdağ kəndində
tikinti.*

Kəndin özünəməxsus topoqrafiyası ilə əlaqədar olaraq kənd küçələri öz eniş və yüksəlişləri ilə Güzdək kəndinin şəhərsalma strukturunun formalaşmasında vacib mövqeyə malik idi.

Məhdud sayda olan, kənd profilindən çox şəhər tipində olan kəndin birmərtəbəli tikililərinin sıxlığı zamanla maksimal sayə çatırdı. Kəndin ərazisi məşhur məhəllələrə bölünürdü: Hacalı, Vərqalı, Həbşəli və Məmilə, Babalı tayfaları. Planlaşdırma cəhətdən onlar eyni deyildilər, çünki onlar müxtəlif vaxtlarda yaranmışdılar, lakin inkişafına görə bir sistem halında idilər.

Kiçik kvartalları olan Abşeronun digər kəndlərindən fərqli olaraq, burada əsas ictimai tikilisi-məscidi olan /1870/ yeganə mərkəz var idi. O əsas küçəyə perpendikulyar şəkildə yerləşir, qərb tərəfdən kənd meydanları ilə əhatə edilmişdir, şərq tərəfdə isə öz həyəti var idi.

Bu vəziyyətdə dini tikili təcrid xarakteri daşıyır və kəndin planlaşdırılmasındakı güclü mövqeyi sayəsində vacib kompozisiya əhəmiyyəti daşıyır, bütün küçələr bu mərkəzə yönəlir.

Kəndin yaşayış tikililəri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi: evlər həyəət istiqamətində fasadla örtülmüşdü və Abşeronun digər kəndlərində olduğu kimi əsas yeri açaq terras deyil, bütün fasad boyu uzanan monumental üslublu, verandalı evyanlar tuturdular. Sərt bölgülər, kəsicə sütunlar, təmiz hörgü ilə ümumiləşdirilmiş divar formaları krit-mikena memarlığını xatırladan klassik obraz yaradırlar. Bu yalnız Güzdək kəndinin xüsusiyyəti idi.

Unutmaq olmaz ki, bir çox müllərlərin tikintisinə dəvəliklər də daxil idi (tövlə tipli, dəvələrin saxlanıldığı yer). Bu binalar 17-25 metr uzunluğunda idi, içəri tağlarla örtülmüşdü və bu tağlar məkan bölmələrə ayırır-dılar. Hündür giriş yeganə idi, fasad-da bir neçə dayaz taxçalar var idi.

Dəvəliklərin monumental həcmi, geniş ölçüləri, daş hörgülü divarlar memarlığın güclü obrazını yaradırdılar. Bu bütöv daş bloklarından olan dayaqlarla həyəətə və küçəyə sarı yönəlir və yaşayış binalarından seçilməyə imkan yaradır.

Güzdək kəndi yalnız öz ictimai mərkəzi hesabına deyil, həm də həcm plastikası elementi kimi çıxış edən tikinti sahələri ilə aşkar edilir. Kəndin planlaşdırma və tikintisinə bu cür potensial giriş kəndin memarlıq imkanlarını genişləndirir.

Kəndin ətrafında yerli landşaftın tarixi-memarlıq əhəmiyyətini göstərən digər vacib elementlər var idi. Kənddə əhalini içməli su ilə təmin edən çox sayda ovdanlar var idi (20-dən çox) lakin, bu xüsusiyyət Abşeronun digər kəndlərinə də aid idi.

Ovdanlar kəndin daxilində və xaricində, daha əlverişli yerdə, ayrı-ayrı sahələrdə tikilmiş ovdanlarla eyni sırada idilər, kəndin şimal-şərq hissəsində bir-birinə yaxın 15 ovdan var idi. Abşeron ovdanları tədqiqatçısı, su təchizatı üzrə mühəndisi V.İ Toçilov, öz yerləşməsinə görə güclü təəssürat yaratmaqları, planlamanın təşkili ümumi və həcm-məkan görüntüsü səbəbilə buranı "ovdanlıq" adlandırmışdı.

Güzdək kəndində tikinti.

Yerli yaradıcılığın bu bütöv hidro-texniki sistemi, belə miqyasda orijinal xüsusiyyətinə görə hələ də analoq-suzdur. Əgər Güzdək kəndinə ənənəvi formalaşma və inkişaf obyektini nöqtəyi-nəzərindən baxsaq-bu zaman onu Abşeron memarlığının yetirməsi adlandırmaq olar. Öz memarlıq təzahürləri olan həcmli elementləri olan küçə sahələri, unikal tikililəri olan dəvəlikləri, həmçinin ovdan qəsəbəsi Güzdək kəndinin memarlığında xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Qala

Abşeronun yaşayış məntəqələri arasında Qala kəndi öz zəngin tarixi keçmişi, şəhərsalma kompleksi və bütövlükdə həcm-məkan obyektini xüsusilə seçilir. Kənd Abşeron yarımadasının şimal-şərq hissəsindəki yaşayış qrupuna daxildir (Mərdəkan və Şağanla birlikdə) və bu qrupu təşkil edən əsas elementlərdəndir.

Kəndin yaranma tarixi əsrlərin dərinliklərinə ərəb işğalları dövrünə gedir, bunu arxeoloji və memarlıq məlumatları təsdiqləyir. Qala kəndinin adı onun memarlıq-planlaşdırma strukturuna, coğrafi yerləşməsinə və daxili sisteminə tam uyğundur. Qala göl üzərindəki yüksəklikdə yerləşərək artıq relyefdə uğurlu mövqə qazanmışdı və baxmayaraq ki, ayrı-ayrı küçələr və ya sahələr bu prosesdə fəal rol oynamırdılar, o şəhərsalma strukturunu məhz bu istiqamətə yönəlmişdi. Çoxəsrlik inkişafa malik küçələr şəbəkəsi bütöv planlaşdırma təsviri yarırdı və bu onun uyğun təbii-iqlim mühitində formalaşdığını göstərirdi.

Qala kəndinə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə Abşeronun şəhərsalma prinsipləri təsir etsə də, kəndin bu tarixi ərazidə özünü ifadə etmək üsullarını danmaq olmaz. Qala kəndin möhkəm nöqtələrindən biri idi, yarımadanın müdafiə tikililəri sistemi bu sahədə yerləşirdi və onun ətrafında heç bir mülk və kvartal yox idi.

Bu cür tikinti ənənəsi kəndin ümumi planlaşdırma strukturunu, tarixi topoqrafiyasını əvvəlcədən müəyyənləşdirdi. Cənub-şərq hissə Çəmbəkəkənd və ya Şıxlar məhəlləsi adlanırdı, cənub hissə Hacı Ramazan məhəlləsi, cənub-qərb hissə Tərəkəmə məhəlləsi, şimal-şərq hissə isə Balavərdi məhəlləsi adlanırdı.

Kəndin ərazisinin dörd hissəli bölgüsü bütöv şəhərsalmanın yaranmasını qaçılmaz etdi. Beləliklə, fəaliyyətdə olan magistralların hər iki tərəfində məhəllələr yerləşdi, bir-birindən asılı və bir-biri ilə əlaqədə olan küçələr şəbəkəsi bir tam kimi xidmət göstərirdi.

Tarixi mərkəz daxilində Cümə məscidi olan qala idi. Buna bənzər nümunə - Cümə məscidi Abşeron qalasında yerləşdiyi zaman daha sonra rast gəlinməmişdir, əlbəttə əgər daha sonra 1880-ci ildə Maştağada qala ərazisində tikilən Cümə məscidini nəzərə almasaq.

Qala kəndin planlaşdırma strukturunda ən hakim mövqedə idi və uzaq məsafədən yaxınlaşmaları müşahidə edirdi. Onun strateji cəhətdən uğurlu yerləşməsi qala ətrafında kəndin mərkəzinin seçilməsinə və təşkilində böyük rol oynadı. Burada

əvvəllər əhaliyə xidmət edəcək kiçik məscid tikmək mümkündür.

Qalaların öz strateji əhəmiyyətini itirməsi ilə əlaqədar olaraq məscid əhəmiyyətli dərəcədə geniş meydanı əhatə etdi, davamlı fundamentə malik qala ilə orqanik şəkildə birləşdi.

Relyef üzərində yüksələn qala təkcə məhdud ərazini müdafiə etmirdi, həmçinin plastik həcmi, tikinti texnikası ilə bədii məsələləri həll edirdi.

Qala bütün sahələrdə inkişaf edən kəndə yeni həyat verdi, kətbii şəkildə olan tikililəri, mülkləri, küçüləri məhəllə daxilində birləşdirdi, yaşayış yerləri ətrafında məscidli mərkəzi formalaşdırdı.

Qala kəndində altı məscid var idi. Cümə məscidi əsas dini tikili kimi vacib mövqedə idi və öz muxtariyyətini qoruyub saxlayırdı, kvartallardan asılı olmayan məhəllələr öz həcm-məkan funksiyasını qoruyaraq kəndin əsas hissəsinə tabe idi.

Kəndin və məhəllələrin əsas tikintisi XVIII-XIX əsrlərin astanasında baş verdi, mərkəzlər isə XVIII-XX əsrin əvvəllərində yarandı. Bu proses hər bir kvartalın iqtisadi imkanlarının inkişafı ilə əlaqədar idi, onlar müəyyən miqdarda sanki minnətdarlıq bildirir və ona memarlıq görüntüsü bəxş edirdilər. Bu həcm-məkan aksentləri kəndin ümumi sistemində ən əlverişli və təbii mövqeyə malik idilər.

Yaşayış tikililəri qapalı və müdafiə xarakterli idilər. Möhkəm daş və monolit bloklardan ibarət olan harsarlar sanki təsdiq edirdilər ki, buradakı tikinti fəndlərinin seçiminin öz arxitekturası var. Tikililərin tağlı

tərtibatı kifayət qədər mühüm əhəmiyyətə malik idi və bir sistemdə birləşən ayrı-ayrı mülklərin formalaşmasında vacib mövqeni təşkil edirdi.

Qala kəndinin tikintisində monolit, lakin plastik ağırlıqlı nöqtəyi-nəzərdən baxmaq olar, çünki onda ağır dinamizmin ifadəliliyi var idi və artıq bədii aspekt yox idi. Tikinti fəndlərində sayəsində kəndin bütöv memarlıq poeması yaradılan, tikinti materialı olan daşlara həqiqi hörmət var idi.

Qala kəndi. İstinad planı.

Bu mənada nə silos saxlamaq üçün yarı hissəsi zirzəmi olan məkanlar, su təchizatı tikililəri – ovdanlar, dini və yaşayış tikililəri istisna təşkil etmirdilər. Kəndin monolitliyi onun daxili strukturu, psixoloji təsir gücü və ətraf mühitin bölünməsi ilə müəyyən olunurdu. Kənd əkin sahələri, üzüm bağları, qərbdə isə duz gölü

ilə əhatə olunmuşdu. Abşeronda ətrafında kəndlər salınan belə göllər çox idi, bu da öz növbəsində kəndin memarlıq-planlaşdırma həllində həm də ümumi həcm-məkan görüntüsünə təsir edirdi.

Tikililərin teras sistemi, sanki şəhərin boş sahələrindən asılmış günbəz və dayaq, gölün rahat yüksəkliklərinə doğru üfüqi istiqamətdə uzanan bağların yaşıllıqları keyfiyyətli mənzərə yaradırdılar.

Qala kəndindən cənub-qərbdə, əkin sahələrində dördkünc bünövrəli, günbəzvari tavanlı bir neçə tikili var idi. Bu tip tikililər demək olar ki, bütün mülklərdə var idi, burada əsasən saman, kənd təsərrüfatına aid olan digər məhsullar saxlanılırdı.

Qala kəndində tikinti.

Qala kəndində tikinti.

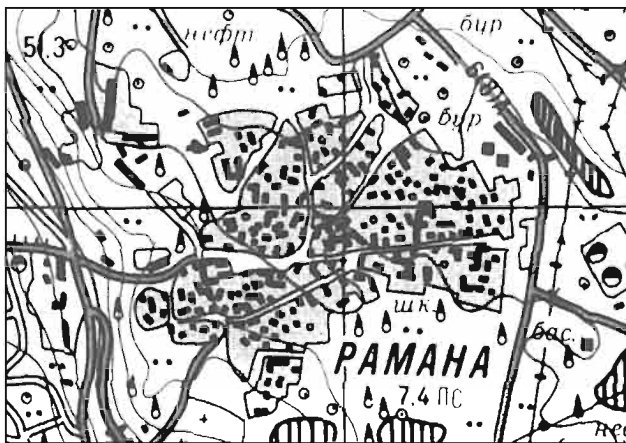
Kəndin sərhəd bölgəsi, onun şimal-qərb hissəsindəki obyektlər ümumi kompozisiya ilə uyğunluq təşkil edir və gözəl ponorama təqdim edirlər. Bu eynitipli tikililərdən ibarət bütöv kompozisiya əsasən Qala kəndinə məxsusdur və Abşeronda analoqu yoxdur. Onlar təbii şəkildə mülləklərin tikintisinə uyğunlaşmış və eyni zamanda özlərinin həm yaradıcı, həm də memarlıq funksiyasını daşımışdır.

Qala yalnız uzun əsrlər boyu özünün bütün inkişaf yolunu keçən tarixi kənd deyil, o həmçinin Abşeron milli memarlığının dərinliklərini əks etdirən qiymətli şəhərsalma və memarlıq irsidir.

Ramanı

Ramanı kəndi Şirvanşahların müdafiə sistemində strateji mövqeyə malik nöqtələrindən biridir. Yarımadanın həndəsi mərkəzində yerləşməsi onun Abşeronun şimal hissəsindəki sahilə müdafiə tikililəri və Bakı şəhəri arasında əlaqə yaratmasına şərait yaradırdı. Ramanın yaranması

Ramanı kəndi.
İstinad planı.

əsrlərin dərinliklərinə, erkən orta əsrlərə gedib çıxır.

XII-XIII əsrlərdə inşa edilmiş donjonlu qalalar Buzovna qalaları (VII-VIII əsrlər) kimi daha erkən yaranmışdır. "Sarayın" rayonunda aparılan qazıntılar üzərində kiçik, lakin davamlı qala tikilmiş təpənin xronoloji məlumatları haqqında əlavə material verə bilərdi.

Bütün planlaşdırma, inşaat və texniki xüsusiyyətlərinə görə bu qala dördkünc donjonlu Mərdəkan qalasına bənzəyir lakin o daha arxaıkdir. Ramana qalası digər Abşeron qalalarına nisbətən ətraf mühitin ən yüksək nöqtəsində yerləşdiyinə görə təkə ən əlverişli strateji mövqeyə deyil, həm də memarlıq, şəhərsalma və bədii aspektlərdən mühüm əhəmiyyətə malik idi.

Kənd qalanın ətrafında yaranmışdı və ilk ictimai tikili olan məscid demək olar ki, ona bitişik vəziyyətdə tikilmişdi. Təpə ətrafındakı relyefə uyğun tikililər öz xüsusiyyətləri ilə təbii planlaşdırma sistemini əks etdirirdilər. Bağlar onlardan kənar qalaraq kəndin ümumi tikintisinə daxil deyildilər. 1851-ci ildə 100-dən çox həyət var idi və genişlənməyə doğru tendensiya gedirdi. Tədricən tikinti daha yüksək sahələri əhatə etməyə başladı, xüsusən də bu ərazilər neftli olduğu üçün buraya maddi vəsaitlərin axını başladı və kənd kapital evlərin tikintisi ilə möhkəmləndi.

Qaladan əks istiqamətdəki təpədə daha yüksək nöqtələrdə, hamam və birinci mərtəbəsi dükan olan ikimərtəbəli yaşayış evinin yanında, monumental üslublu Cümə məscidi (1912) tikilmiş-

di. Kəndin bu hissəsində ictimai tikililərin inşası onun daha inkişaf etmiş və təşkil edilmiş yeni mərkəzinin yaranmasını müəyyənləşdirdi. Magistrallar birləşdirici xüsusiyyət daşıyırdı, məkanın relyefinə və küçələrin xüsusiyyətinə uyğunlaşaraq müxtəlif sahələrə istiqamətlənirdilər.

Qala ətrafındakı köhnə mərkəz öz yerini sənaye kapitalizmi şəraitində formalaşan yeni sosial-iqtisadi mərkəzə verərək kəndin tarixi hissəsinə çevrildi.

Kəndin memarlıq-planlaşdırma strukturunu təbiiyyətin daxilinə hoparaq, relyefi və bir-iki mərtəbəli yaşayış tikililəri vasitəsilə Abşeron memarlığının həqiqi xüsusiyyətlərini əks etdirərək, XX əsrin əvvəllərində qə-

dim neft qüllələri meşəsi ilə əhatə olunmuşdu. Bu növ mənzərəyə neftli ərazilərə malik kəndlərdə, daha doğrusu Balaxanı və Suraxanı ərazilərində rast gəlinir, bu zaman sənaye peyzajı patriarxal zonaya daxil olur və yeni dövrün qanunlarını diktə edir.

Pirşağı

Pirşağı kəndi 1851-ci ildə dəbdəbəli bağlara və kvartallara malik 100-dən çox həyəti olan kəndlər qrupuna daxildir. Kənddə Buzovna, Mərdəkan, Maşağa və digər yaşayış yerlərindəki kimi qalalar və donjonlar yox idi.

XX əsrin əvvəllərində kənddə bir-biri ilə əlaqəli olan nəqli yerləşmələr başladı:

Pirşağı kəndi. İstinad planı.

1. *Məhəmməd Səfi (Nardaran kəndindən gəlmələr);*
2. *Şıxlı;*
3. *Canamətti (Ramanıdan);*
4. *Həsənli;*
5. *Bəhramlı;*
6. *Hüseyncanlı;*
7. *Əlirzalı.*

Əsilli və nüfuzlu şəhərlilərin Pırşağıda ata-baba yurdlarının və şəhərdə də evləri olması, onların yerli mühitlə sıx əlaqəsindən xəbər verir. Onlar malikanələrinin tikintisini və genişləndirilməsi ilə mütəmadi məşğul olurdular.

Nəsilli tayfaların yerləşdiyi ərazilərdə mülki və dini tikililər olan ictimai mərkəzlər yox idi. Yalnız XIX-XX əsrlərin astanasında hamamlar yaranmağa başladı-Biri Şıxlı rayonunda Şahverdi və usta Nur Məhəmməd hamamı, digər hamam Əlirza nəslə ərazisində, dəniz kənarındakı Əbdül Salam hamamı. Dini tikili kimi müqəddəs yer olan Pır əhaliyə xidmət edirdi. Yalnız 1908-ci ildə yerli əhalinin vəsaiti hesabına məscid tikili, o heç bir nəslin ərazisinə daxil deyildi, kəndin planlaşdırma strukturunda azad zonanı təmsil edirdi.

İmarət səciyyəli yaşayış tikililəri bir neçə əsas yolların ayrıldığı və kəndin dəstək planını təşkil edən müstəqil üslublu planlaşdırma strukturu yaratmışdı. Bu dəstək planında məscid və iki hamam əsas yerlərdən birini tutmuşdular. Onlar cənub meridianı üçbucağına uyğunlaşmışdılar, Əbdül Salam hamamı şimalda, şərqdə isə Şahverdi hamamı yerləşirdi.

Pırşağıda, kəndə gedən yolda yerli sakin Paşa bəy Səfəraliyevin

vəsaiti hesabına tikilmiş məscid böyük fəvvarəli meydana malik idi. Ərazisində varlı şəxslərin çox sayda villası tikilən Mərdəkan kəndindən fərqli olaraq, Pırşağıda bu üslubda komplekslər yox idi. Yalnız Hacı İsmayıl bəy Səfəraliyevin ikimərtəbəli binası bu ərazidə bu növ villaların tikilməsi niyyətindən xəbər verir, lakin o kənd mülkü olaraq qaldı. Pırşağı şəhər ilə sıx əlaqəyə malik idi bunu keçidlərin adları da sübut edir.

1. *Qulu dərəsi (mayaka qədər);*
2. *Nağaraxana (fermaya qədər);*
3. *Zərdim (Məhəmmədli kəndindən Zabrat kəndinə qədər);*
4. *Qırrıx (neft quyusundan Zabrat qəbristanlığına qədər);*
5. *Dənkəran (Binəqədi kəndinə qədər);*
6. *Maralan (Binəqədi kəndinin ətraflarına qədər gedən yol);*
7. *Şor (Zabrat və Zabrat 2 stansiyasına qədər);*
8. *Qaya lampa zavodu;*
9. *Vaqon yolu (Zabrat 2-dən Muxtarov stansiyasına qədər);*
10. *Keçmiş Nəsimi rayon bazarı Azadlıq prospekti 4-də və Dağüstüdə;*
11. *S.Vurğun 76 küçəsində Hacı Əjdərbəy Aşurbəyov məscidi. Kənd ərazisində həyətdaxili quyulardan başqa Hacı Rza, Məhəmməd Yusif (Məhəmməd Səfi nəslə ərazisində), Hacı Mütləlib (Hacı Murad ovdanı) ovdanları (Fatma kəndindən olan sifarişçi) tikilmişdi.*

Pırşağı kəndində bütün Abşeron ərazisində tikinti ilə məşğul olan ustalar var idi: Zülfəli, Dadaşbala, Fərhad, Gülşad, Həsərtqulu, Vahab (Ək-tək ləqəbli), Vahab (Öküz Vahab), Vahab, Qafur, Hövsad Onlar memarlıq və in-

şaat ənənələrinin qorunub saxlanmasına öz töhfələrini vermişdirlər.

Pirşağı kəndində qədim dövrə aid tikililər saxlanılmasa da, XIX-XX əsrlərin astanasında meydana gəlmiş ictimai mərkəzlər, məscid və hamamlar Abşeron memarlığının çoxəsrlik ənənələrini özündə əks etdirir. Bu konstruktiv formaların memarlıq həllində və tikililərin həcm plastikasında özünü göstərir.

Novxanı

Novxanı kəndi Abşeron yarımadasının şimal hissəsində yerləşən kəndlər qrupuna daxildir, onun xüsusi relyefi kvartalların yerləşməsində və planlaşdırma strukturunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Ərazinin şərqdən qərbə doğru uzanan teras xarakterli yüksək relyefi, bəzi kələ-kötürlülük və təpəliklər kəndin şəhərsalma sisteminin təbii təşkilinə şərait yaradırdı. Novxanı kəndi nə dəniz sahilində, nə də göl sahilində yaranmamışdır, kənd onlardan kifayət qədər uzaqdadır. Su ərazisi digər Abşeron kəndlərindən fərqli olaraq bu kəndin yerli landşaftının formalaşmasında rol oynamamışdır.

Kəndin fəal elementlərindən biri planlaşdırma və tikintini özünə tabe edən güclü relyef ifadəsidir. Sərbəst planlaşdırma öz xüsusiyyətlərindən həm mərkəzin salınmasında, həm də kəndin şəhərsalmasında istifadə etmişdir. Əvvəllər ilk kvartallar aşağı nöqtələrdə yaranmağa başladı, hətta ilkin mərkəzin yanında Şah Sultan Hüseyn Məscidi də tikilmişdi (XVII-XVIII əsrlər), lakin yaşayış kvartalları

daha sakit relyefdə tikilməyə başlandıqda bu zaman mülklər daha yüksək nöqtələrə doğru yayılmağa başladı.

XIX-XX əsrlərin astanasında yaşayış kvartalları dini kompleks şəklinə olan daha inkişaf etmiş mərkəzlərin yarandığı aşağı və yuxarı kvartalları əhatə edirdilər. 1865-ci ildə kəndin bu hissəsində yaxın ərazilərin inkişafına səbəb olan məscid tikilmişdir. 1875-ci ildə məscid yeni yaşayış kvartallarının artması ilə əlaqədar olaraq genişlənməyə başladı. Nəha-

*Novxanı kəndi.
İstinad planı.*

Novxanı kəndindəki tikililər. Fətəli Fətəliyev tərəfindən çəkilmiş foto.

yət 1904/08-ci illərdə yerli sakin Səfər Əli xeyriyyəçilik edir və məscidin köhnə hissəsinin yerində tamamilə yeni böyük, günbəzli məscid tikdirir, müəyyən bir hissəni daş hasarla əhatəyə alır, qərb hissədə bütün fasad boyu mədrəsə tikdirir, həyəyanı sahələrdə yaşıllaşdırma işləri aparır, quyular qazdırır. Bu yolla dini kompleks kəndin ictimai mərkəzinə çevrilir.

Dini kompleks yuxarı teras istiqamətində yüksələrək ətraf mühiti idarə edir, o kəndin bütün nöqtələrinə nəzarət edir, qərb-şərq istiqamətinə gedən yollar mərkəzin orbitindən keçir.

Magistral ərazisinin orta nöqtələrində hamam da yerləşirdi, onun günbəzlərinin həcm və forması Sultan Əli məscidinin günbəzləri ilə kəndin ümumi ponoramasında çıxış edirlər.

Kəndin əsas həcm-məkan kompozisiyası üç ictimai tikili üçbucağından - Şah Sultan Hüseyn məscidi hamam və Səfər Əli məscidindən ibarət idi. Müxtəlif nöqtələrdə yerləşən bu obyektlər öz memarlıq-planlaşdırma funksiyasını daşıyır və bütöv element kimi qəbul olunur.

Kəndin şimal-qərb hissəsində, yüksək nöqtələrdə yerləşən geniş qəbiristanlıq öz məqbərələri, qəbir daşları ilə yaşayış yerləri ərazisinə daxil idi və ümumi şəhərsalma sistemi ilə sıx əlaqədə idi.

Həyəyanı sahələrin bağlarının yaşıllığı, ətraf ərazilərdəki geniş bağlar, monumental darvazalı daş yaşayış evlərinin kəndin ümumi planlaşdırmasına uyğunlaşan Novxanı kəndin ayrılmaz hissəsi idi.

Hövsan

Abşeronun tarixi kəndlər sırasına Abbasilər xilafəti dövründə yaranmış Hövsan kəndi də daxildir. Kəndin ərazisində qədim dövrlərdən bəri müxtəlif tayfalar yerləşmişdirlər (nəsil qəbilələri) – Muğan, İran və Cənubi Azərbaycanlı: Muğanlı, Tatlı, Dağlı. Kənd bağlar, mülklər və digər tikililərin olduğu geniş ərazidə yaranmışdır və dənizə doğru istiqamətlənmişdir.

Kəndin əsas planlaşdırma elementi yaşayış kvartalları sakinləri tərəfindən tikilmiş yeraltı yoldur.

Kəndin sərbəst planlaşdırması torpaq sahələri və sosial bərabərsiz-

liklə əlaqəli idi, bəylər böyük sahələrə malik idilər və tədricən daha əlverişli sahələri də öz mülklərinə qatırdılar. Bu cür sistem xaosdan çox təbiiyyət yaradırdı, çünki əsas küçə şəbəkələri təşkili səciyyəsi daşıyırdı, əsas bölgələr, yerləşmənin əsas memarlıq-planlaşdırma strukturu intizam elementləri idi. Bu elementlər yaşayış yerlərinin inkişafı üçün bir fond idi, möhkəm şəhərsalma faktoruna malik idilər, faktiki olaraq kəndin bütün istiqamətlərdə planlaşdırma inkişafını öz əlində saxlamışdılar.

Tatlı ərazisində – 1813/14-cü ildə məhəllədə kvartalin gələcək genişlənməsinə şərait yaradan kiçik məscid inşa edilmişdi. Kəndin mərkəzi möhkəmlənməyə başlayır, bu rayonun əhəmiyyətini artırır, nəticədə isə yeni məscidin tikintisinə şərait yaranır (1886/87-ci illər). Fəal həcm-məkan vəziyyəti yaranmağa başlayır, ibadət salonlarının üzərində yerli memarlıq fəndlərindən istifadə edərək memarlıq formalarına uyğun günbəzlər ucalır.

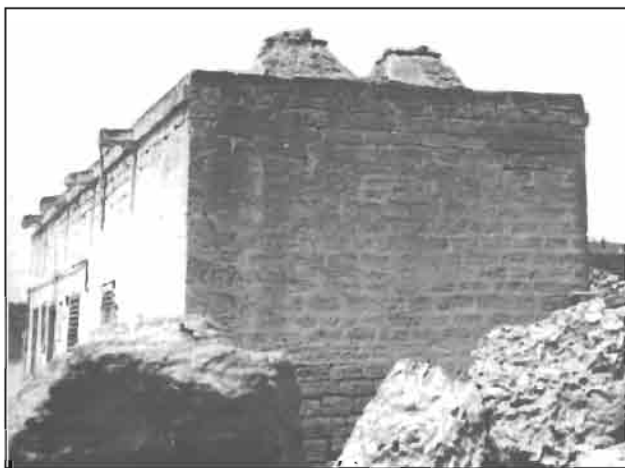
XIX-XX əsrlərin astanasında köhnə məsciddən cənub-şərqdə, kəndin əsas küçəsinin qırmızı xəttində, Muğanlı məhəlləsində Aşağı hamam tikilir, sifarişçilər yerli sakinlər Hacı Süleyman və Hacı Novruz Əli idi. Dərin portalla vurğulanmış daxili əsas fasad, hamam binasının həcm-məkan kompozisiyasının əsas xüsusiyyətini təşkil edir, bu isə küçələrin strukturunda şəhərsalma imkanlarının aşkar edilməsi üçün fəal istifadə olunan kontrast həll bəxş edirdi. Yaşayış tikililəri sırasında dar küçələrdə ətraf mühitin siluetində vacib rol oynayan

hamam binası öz memarlıq elementləri ilə seçilirdi. Köhnə hamam və məscidin həcmi Hövsanın şimal-şərqindəki Dağlılar məhəlləsində yerləşən XIX əsrə aid olan məscid ilə oxşardır.

Abşeron kəndlərində məscidlərin artması tendensiyası XIX-XX əsrlərin astanasında başladı, bu zaman onlar iqtisadi cəhətdən möhkəmləndilər və dini tikililər arasında rəqabət ruhu ortaya çıxdı, elə bu zamanda çox saylı iri məscidlər yarandı.

Hövsan kəndi. İstinad planı.

Hövsan kəndində tikili.

Öz tarixi keçmişi və kənd təsərrüfatı ilə məşhur olan Hövsan kəndi bu müraciətə cavabsız qala bilməzdi, elə bunun nəticəsində o heç bir tikili ilə müqayisə edilməyən öz həcmi ilə dominion mövqedə olan və kəndin simvoluna çevrilən böyük məscidə sahib olur.

Bu tikililərlə yanaşı kəndin inşaat həyatında digər kiçik obyektlər olan ovdanlar (Ağa ovdan, Şirin ovdan, Alhad ovdan, adsız ovdan), samanlıqlar, tövlələr və digər tikililər əhəmiyyətli yerə malik idilər.

Bütövlükdə böyük ictimai tikililər, məişət əhəmiyyətli kiçik obyektlər, bir-iki mərtəbəli yaşayış evləri kəndin planlaşdırma strukturunda yetkin həcm-məkan sistemini təşkil edir.

Keşlə

Kiçik kənd olan Keşlə digər Abşeron kəndləri kimi əvvəlcə çox da böyük olmayan donjonlu qala ətrafında inkişaf etməyə başlamışdır. Burada müxtəlif nəsillər Azərbaycanın digər

rayonlarından gəlmələr yerləşməyə başladılar, onların arasında Qasımlı, Suvanni, Qəzvini, Səlimli, Əlimədənli, Cümşüdi nəsilləri xüsusilə seçilirdi.

Nəsillərin muxtariyyət vəziyyətində yerləşməsi çox uzun çəkmədi. Keşlənin Bakı və Abşeronun böyük kəndləri Maştağa, Buzovna, Mərdəkan arasındakı karvan yolu üzərində yerləşməsinə nisillərin yaxınlaşmasına və müstəqil planlaşdırma strukturu olan vahid orqanizmin yaranmasına səbəb oldu.

II Şah Abbas məscidi tikilməyə qədər (XVII əsr) qala kəndin mərkəzi idi. Onun yaranması ilə mərkəz onun ətrafında yerləşir və inqilaba qədər bütöv olaraq qalır. Kəndin planlaşdırmasında iki əsas ünsür məscidin qarşısındakı meydanla əlaqəsi olan təşkili elementlər idi, digər küçə şəbəkələri isə bu şəhərsalma elementləri vasitəsilə mərkəzə doğru meyli edirdi.

Kəndin strukturuna tədricən ətrafında kiçik mərkəzlər yaranan məscidlərdə aid edilirdi: Bunlar 1242-ci ildə (1845-46-cı il), həmçinin XX əsrdə tikilmiş məscidlər idi. Onlar vahid sistemi təşkil edirdilər və kəndin həcm-məkan məsələsini həll edirdilər.

Bu obyektlər sırasına 1899-cu ildə tikilmiş günbəzli hamamı və mədəni-məişət, həmçinin memarlıq funksiyasını daşıyan üç ovdanları da daxil etmək lazımdır.

Keşlə kəndi Abşeronun şəhərsalma sistemindəki sadə yerinə baxmayaraq, yerli memarlığın qanunauyğunluqlarını əks etdirən abidələri sayəsində Azərbaycan memarlığında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

Suraxanı

Suraxanı Abşeronun ən qədim kəndlərindən biridir. Onun ərazisində hind zəvvarlarının daim ziyarət etdiyi və XVII-XVIII əsrlərdə bir çox səyyahların (Kemifert, Villot, Lerx və başqaları) xüsusi diqqət ayırdıqları atəşpərəstlər məbədi Atəşgahın yerləşməsi bu kəndin Abşeron yarımadasındaki yaşayış yerləri strukturundakı xüsusi əhəmiyyətindən xəbər verir.

Təbii olaraq yaşayış tikililəri və kəndin mərkəzi Atəşgah ətrafında formalaşmışdı, bu isə öz növbəsində bir inkişaf fəndi idi. Nəsillərin inkişafı və artması ilə əlaqədar olaraq məhəllə formalı yaşayış yerləri yaranmağa başladı, nəticədə onlar xüsusi intizam istiqamətində olan müstəqil səciyyəli planlaşdırma strukturu əldə etdilər. Kənd ərazisində uzun müddətli formalaşma prosesi nəticəsində Pirqulu, Əli Məhəmməd, Yusufənd, Xudaverdi, Çaxarzenli, Əbdurrıza, Xələfli məhəllələri yarandı.

Məhəllə strukturuna tədricən onların həcm-məkan sistemini zənginləşdirən dini və mədəni-məişət tikililəri də daxil olmağa başladı. Yaşayış tikililərində bu növ obyektlərin yaranması məhəllə planlaşdırmasını əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf etdirməyə başladı, məscid və hamamların tikinti sahəsində yerli əhəmiyyətə malik olan və ictimai mərkəzlərə çevrilən kiçik meydanlar yaradıldı. Suraxanı ərazisində tikilmiş üç məscid və beş hamam Abşeronun bu yaşayış məntəqəsinin memarlıq-planlaşdırmasının yenidən formalaşmasında fəal iştirak etmişdirlər.

Məscidlərin öz adları var idi - Hacı Müslüm, Hacı Hacıbaba və Köhnə məscid, hamamlar isə öz sahiblərinin bu binaları tikən şəxslərin adlarını daşıyırdı – Qulu hamamı, Hafiz hamamı, Həsənqulu hamamı, Vahul hamamı, Kərbəlayi Əkbər hamamı.

1850-ci ildə Suraxanıda, Atəşgah yaxınlığında məbədin qaz yanacağı ilə işləyən zavod tikilmişdi. Abşeronun bu ərazisində Atəşgahın yaranması təsadüfi deyildi, yüksəklikdə təbii qazların çıxması, ya da zərdüştlüyün yayılması məbədin yaranma səbəbi ola bilərdi.

XVIII əsrin ingilis ictimai xadimi Conas Xanvey 1743-cü ildə Rusiya şirkətinin alıcısı simasında İranda olmuş, Bakı və Abşeronu səyahət etmiş və onların dövlət əhəmiyyətli tikililərini təsvir etmişdir. Abşeronda onun diqqətini digər səyyahlar kimi ərazisində atəşpərəstlərin məbədi olan Suraxanı kəndi çəkmişdi (L.İ.Yunusova. Bakı və Abşeron Conas Xanveyin kitabında. səh. 32).

Neft çıxarılışı və ətraf mühitin tikintisi qədim tikililərdən heç bir iz qoymamışdır, yalnız 1713-cü ilin məbəd kompleksi xüsusi əhəmiyyətli dəyişikliklər olmadan dövrümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Daxili həyati olan beş bürclü məbəd kompleksi zəvvarlar tərəfindən inşa edilmişdi. Onlar çuxurlu formalara malik türbələrle örtülməmişdi və bir-biri ilə əlaqəsi yox idi. Portalla vurğulanmış çıxış və ikinci mərtəbədəki eyvan şimal-şərq hissədə tikilmiş və kompleksin vacib həcm-məkan kompozisiyasını həll edir.

Həyatın orta hissəsində dörd tərəfə açılmış və yüksək arkalarla vurğulanmış Atəşgahın səcdəgahı yerləşirdi. Səcdəgahı qədim Roma, Yunan və Misir üslublu məbəd hesab etmək olmaz. Burada zərdüştlük dininə xas olan tamamilə tipoloji kateqoriya istifadə edilmişdir. Od səcdəgahı böyük ilahi qüvvəyə malik bir varlıq kimi qəbul edilir və qədim dövrdən bəri əhali ətraf dünyaya öz münasibətini bildirərək ona itaət edirdilər.

Səcdəgah dünyanın yaranması strukturunda böyük qüvvəyə malik və eyni zamanda daxili rahatlıq və xeyrxahlıq verən qüvvə təəssüratı yaradırdı. Əbəs yerə hind zəvvarlar bu torpaqlarda öz fikirlərini böyük ilahi qüvvəyə yönəldərək daxili rahatlıq tapmırdılar.

Ətraf abidələrin sadə memarlıq quruluşu mərkəz kompozisiyası üçün fon səciyyəsi daşıyırdı. Çox planlı kompleksin bütün ipləri insanlara yalnız istilik bəxş edən deyil, həmçinin günlərdən təmizlənməyə kömək olan müqəddəs oda doğru yönəlmişdi. Bu səbəbdən də əhali uzun illər onun kölgəsi altında öz suallarına cavab və dərdlərinə çarə tapmağa çalışırdılar.

Səcdəgahlar bu ərazinin tikinti sahəsinə və məbəd kompleksinə çevrilməsindən daha öncə meydana gəlmişdilər. Səcdəgah ərazisində çox saylı dini abidələrin tikilməsi nəticəsində bu səcdəgahlar tədricən xarabalıqlara çevrildilər. Lakin əsas səcdəgah öz ilahi vəziyyətini qorumağa davam edirdi və bu yolla zəvvarları özünə cəlb edirdi, zəvvarlar isə öz

növbəsində beşbaşlı abidə planını həyata keçirmək üçün müstəqil ərazi təyin etməyə başladılar.

Suraxanı ərazisinin neftli olması tədricən sərbəst sahə məhdudiyyətinə gətirib çıxardı və ərazi neft qüllələri və quyuları ilə zənginləşməyə başladı. Rus və xarici şirkətlərin neft vəsaitəsilə əldə etdikləri çoxmilyonluq gəlir əhaliyə natəmizlikdən və neft göllərindən başqa heç nə vermədi.

Məhəmmədli

Məhəmmədli Abşeronun kiçik bir kəndidir, özünə xas olan planlaşdırma xüsusiyyətinə, qala-sarayların yerləşməsinə, dini tikililərin dislokasiyasına, hamam və pirlərin yerləşdiyi ərazilərə görə yarımadanun strukturunda vacib yerə malikdir.

Qala-saray digər Abşeron kəndlərində olduğu kimi əvvəllər yaşayış yerlərini özünə cəlb edən əsas element idi. Qalanın qarşısında yaşayış mühitinin yaranması ticarət sıraları olan ictimai mərkəzin meydana çıxmasına səbəb olmuşdu.

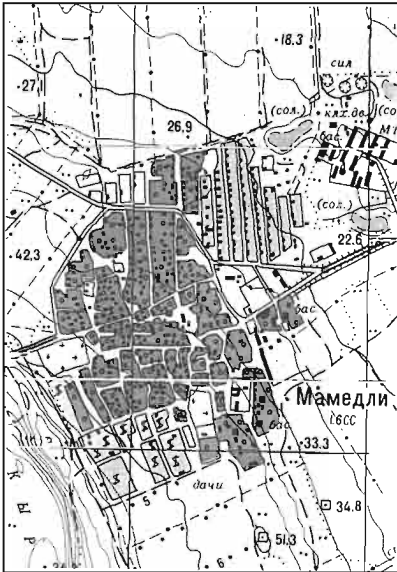
Şirvanşahların müstəqilliklərini itirməsi, daha sonra 15 əsr boyu hakimiyətdə olan nəslin ləğv edilməsi bu qalaların Abşeron ərazisində öz dövlət əhəmiyyətini itirməsinə və tədricən müdafiə səciyyəsi almasına gətirib çıxarmışdı. Tədricən kəndin sahəsi Azərbaycanın digər ərazilərindən gələn əhalinin hesabına genişlənməyə başladı, onların arasında Cənubi Azərbaycandan olan Qaradağlı (Axardan), Qədimli, Şahsevən (Muğanlıdan) Ənnədili, Tat məhəllələri muxtariyyət formasında

yerləşdilər. Tədricən məhəllələr birbirinə yaxınlaşaraq vahid memarlıq-planlaşdırma strukturu yaratdılar.

Qaradağlı və Şahsevən məscidləri eyni magistralda, lakin əks istiqamətlərdə yerləşdilər və lokal şəhərsalma düyünlərinin və ümumi şəhərsalma şəbəkələrinin yaranmasına səbəb olurdular. Bu sistemə hamamlar da daxil idi. Bu yolla kəndin genişlənmiş mərkəzinin vahid strukturu formalaşdı.

Qala öz dövlət əhəmiyyətini itirərək tədricən yaşayış yerlərinin tikintisi üçün tikinti materialı mənbəyinə çevrildi. 1936-cı ildə A.Ələskərzadə kəndin tədqiqi zamanı qalanı və ya əhalinin adlandırdığı Qız qalasını dağılmış vəziyyətdə tapdı, yalnız bir qalanın bəzi hissələri yüksəlirdi.

Kəndin ümumi memarlıq görünüşü üçün və orta əsrlərin xatirəsi üçün tarixi mirasın qorunması və qalaların bərpası olduqca vacibdir.

Maştağa

Maştağa Abşeronun ən vacib tarixi kəndlərindən biridir, bu kənd ulu mədəniyyətin izlərini saxlamış, qədim memarlıq irsi Abşeron memarlığının xüsusiyyətlərini əks etdirmişdir. Uzun əsrlər boyu onun tikinti mədəniyyətinin xüsusiyyətlərini və daş incəsənəti ənənələrini vurğulayan həcmli-məkan və memarlıq-planlaşdırma strukturu formalaşmışdır. Abşeron yarımadasının şimal hissəsində coğrafi mövqeyi, Xəzər dənizində yeddi verst aralıqda yerləşməsi, bağçılıq üçün əlverişli torpaq sahələrinin olması və həyat üçün vacib olan magistral yolların mövcudluğu Maştağa kəndinin əsasını təşkil edirdi. Abşeron ərazisində bu cür əlverişli yerləşmə şimal sahilləri və Bakı qalası arasında əlaqə yaradan ticarət mərkəzinin yaranmasına şərait yaratdı.

Bakı qala divarları arasında qaldığı və öz meydanı ilə məhdudlaşdığı vaxtda Maştağa inkişaf edir, ərazi cəhətdən genişləndirdi. Kənd magistral yollar və əsas küçələr boyunca inşa edilirdi, nəticədə kiçik strateji səciyyə daşıyan kiçik qala – sarayın formalaşan vahid kənd sxemi yaradıldı, bu qalalar dənizdən hücum zamanı müdafiə funksiyası daşıyırdı və eyni zamanda siqnal verici mayak rolunu oynayırdı. Onları çox funksiyalı Avropa feodallarının sarayları ilə müqayisə etmək düzgün olmazdı.

Burada, Abşeron ərazisində başqa əhəmiyyət daşıyan qalalar mövcud deyildi, bu səbəbdən də onları feodal sarayları kimi deyil, daha çox Şirvanşahların dövlət sistemində

*Məhəmmədli kəndi.
İstinad planı.*

qulluq edən hərbi iqamətgah kimi qiymətləndirmək lazımdır. Zaman keçdikdə bu qalalara olan tələbat azaldıqca onlar tədricən məhv olurdular, lakin onlardan bəziləri hələ də öz kompozisiyasını tarixi əhəmiyyətini qoruyaraq dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır.

Maştağa kəndinin formalaşmış planlaşdırma sistemi, yaşayış kvartalları küçə şəbəkələri və ərazi relyefi ilə sıx əlaqədə olan dini, ticari və mülki tikililərlə müəyyən edilirdi. Onla-

*Maştağa kəndi.
İstinad planı.*

rın bərabər vəziyyəti öz növbəsində müstəqil planlaşdırma və tikinti strukturu yaradan kiçik mərkəzlərin meydana çıxmasına şərait yaratdı.

Məhz bu kiçik mərkəzlər kəndin əsas elementləri sayılırdı, onlara həm tarixi topoqrafiya sistemi və Xunxar məhəlləsi, Keçənlər məhəlləsi, Seyid məhəlləsi və Dərə məhəlləsindən ibarət planlaşdırma sistemi daxil idi. Dərə məhəlləsi kəndin mərkəz hissəsi idi və bu səbəbdən Maştağanın ümumi sistemində inkişaf əldə etmişdir. Burada öz təsir dairəsini digər məhəllələrdə də genişləndirən Cümə məscidi tikilmişdir. Xunxar məhəlləsi kəndin ticarət rayonu hesab edilirdi, ondan əks istiqamətdə Keçənlər məhəlləsi yerləşirdi, o müxtəlif meydanlarda yerləşən mülklərdən ibarət çətin planlaşdırma strukturuna malik idi. Seyid məhəlləsi kəndin qərb hissəsində yerləşir. Son dövrlərimizə qədər bu məhəllələrin ərazisində 20 məscid, 27 hamam və 21 ovdan var idi.

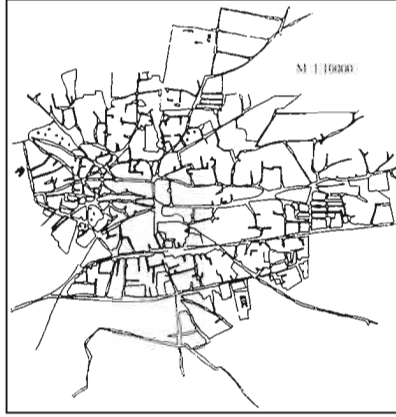
Tarixi Maştağa ərazisinin iri miqyaslı ictimai tikililərlə zəngin olması onu Bakıdan sonra ikinci yerə qoyurdu. Bir məhəllədə 5 məscidin, 7 hamamın, 5 ovdanın olması Abşeronda istisna hal idi, bu həmin ərazinin memarlıq və həcm-məkan nöqtəyindən əhəmiyyətini artırırdı.

XIX-XX əsrlərin astanasında öz böyük və kiçik miqyaslı memarlıq komponentləri ilə şəhərsalma mühiti formalaşmağa başladı. Kəndin əsas şəhərsalma elementi yaşayış kvartallarının meyl etdiyi məscid və hamamlar idi.

Kiçik kvartalların əsas fərqləndirici xüsusiyyətləri təcridi xarakterli yerləşmələri idi, digər məhəllələrdən fərqli olaraq onların məscidləri eyni sırada deyil, müxtəlif istiqamətlərdə yerləşirdi. İctimai tikilinin təcridi xarakteri (Hacı Aslan bəy məscidi 1765/66, Qazi-xana, 1836, Hacı Əziz, 1911) tarixi kvartalın formalaşmış strukturunda öz planlaşdırma əhəmiyyətini ortaya qoymuşdur. Kiçik kvartal meydanlı məscid kəndin mərkəzinə çevrilirdi. Dini meydanlara çıxışı olan dar təbii görünüşlü küçələr planlaşdırmanın əsas elementlərindən sayılırdılar, kəndin müxtəlif şəhərsalma bəndləri arasında əlaqəni aşkar edir və onun xüsusiyyətinin əsasını təşkil edirdi. Kiçik kvartallardakı məscidlərin təcridi vəziyyəti kəndin planlaşdırma həllində və ətraf mühitin inşasında özünəməxsus arqument kimi çıxış etdi.

Lakin böyük monumental məscidlər (Cümə məscidi – 1899, Xunxar – 1813-1875, Keçənlər 1876, Seyidlər – XIX-XX əsrlər), kənd sistemində sərbəst mövqeyə malik idilər və memarlığın bütün mövcud dinamikasını əks etdirirdilər. Bütün Maştağa ərazisi boyunca yayılmış təcridi vəziyyəti və monumental xarakterli dini tikililər öz planlaşdırma inkişafı qaydaları ilə nə mövcud çoxəsrlik tikinti sistemə nə də tarixi kvartallar şəbəkəsinə maneçilik törətmirdilər. Onlar ümumilikdə hamam və ovdanlarla birlikdə kəndin mövcud mühitinə uyğunlaşır və memarlıq- planlaşdırma fəndləri yaradırdılar.

Beləliklə Maştağada məlum inkişaf şərtləri və ənənələri ilə bağlı olan

*Maştağa kəndi.
İstinad planı.*

şəhərsalma prinsipləri vasitəsilə həm məzmununa həmçinin memarlıq quruluşuna görə maraqlı planlaşdırma kompozisiyası yaradılmışdır. Kəndin memarlıq silueti şaquli formada olan 40 minarə, Cümə məscidi, günbəzli dini tikililər və həmçinin mülki tikililərlə müəyyən edilirdi.

XVIII əsrin ortalarında Bakı xanlığı formalaşdıqdan sonra vəzifəli şəxslər Abşeronun bir çox kəndlərində məscidlər, istirahət zonaları tikir, bağlar salırdılar. Bu böyük əraziləri əhatə edən tikililər əhalini su ilə təmin edən və yaşıllıqların suvarılması üçün istifadə edilən quyular və hovuzlarla zəngin idi. Maştağa kəndində də Buzovna, Ramanı və Şüvələnda olduğu kimi kəndin ümumi strukturunda özünə yer tutan xan bağları var idi. Hazırkı dövrdə heç kim onların harada yerləşdiyini deyə bilməz, Azərbaycan tarixçisi Davud Şərifovun Abşeron albomundakı köhnə şəkillər həmin xan evləri haqqında ümumi təsəvvür yaratmağa köməklik edir. Bu yerli memarlığın bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən tipik Abşeron tikili-

sidir divarlar cilalanmış əhəngdaşları ilə hörülmüşdür, çıxıntılı motivlərə xüsusi önəm verilmişdir. Onların işlənib hazırlanmasında daş detallara xüsusi önəm verilirdi. Bununla da həmin məkana öz fərdi cizgilərini bəxş edən ictimai kvartallar və tarixi tikililər yarandı.

Sabunçu

Maşağa və Suraxanı kəndləri ilə yanaşı Sabunçu da bu qrupa daxil idi və onlarla paralel şəkildə inkişaf edirdi, bu kəndin ərazisinin neftlə zəngin olması onun memarlıq-şəhərsalma strukturunu müəyyən edir planlaşmada və həcm sistemində yeni istiqamətlər aşkarlayaraq patriarxal tikinti üslubunu məhv edirdi. Kəndin mərkəzində monumental memarlıq kompozisiyalı və qotik forma traktovkalı məscid (XIX-XX) hakim mövqedə idi, məscid öz dövründə yerli memarlıq fəndləri ilə

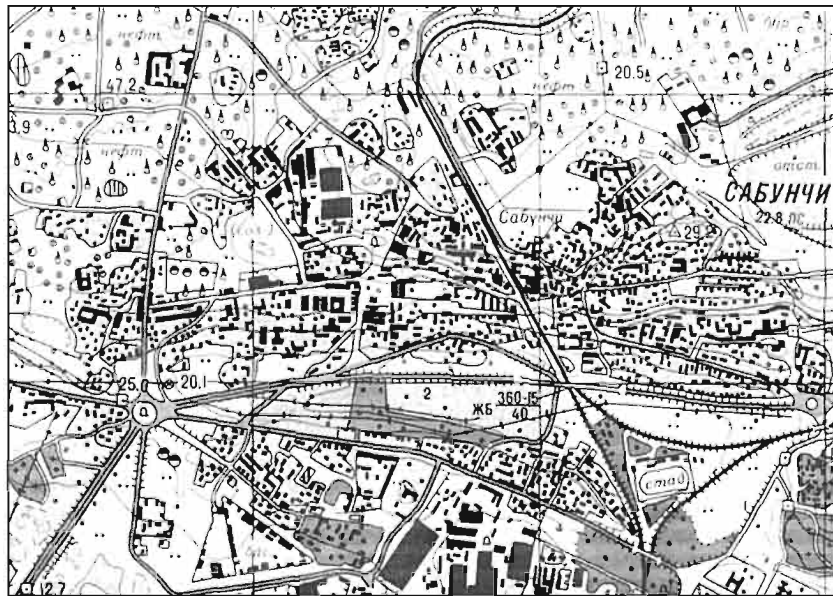
yanaşı ətraf tikinti üslubundan azad idi, o öz bütöv fasadlılığı ilə seçilirdi və kəndin strukturunda əhəmiyyətli yerə malik idi, bu struktur əsasında Eldarlılar tayfası, Şuquldilər tayfası və Seyidlilər tayfası adlanan tarixi yaşayış kvartalları yaranmışdı.

Bu yaşayış mühitinə mülki üslublu tikililər olan Seyid hamamı, Hacı Qurban hamamı, Xan Hüseyn (onun yerində yeni hamam tikilmişdir) hamamı aid edilirdilər.

Cümə məscidi ilə yanaşı kəndin ən məşhur tikililərindən biri XX əsrin əvvəllərində kəndin ən yüksək məntəqəsində tikilmiş qoçu Qulam Eldarov məktəbi idi. Burada Aşurbəyovlar ailəsi tərəfindən hal-hazırda da kənd tikililərinə xüsusi bəzək verən imarətlər tikilmişdi.

Köhnə sakinlərin məlumatına görə əvvəllər kəndin adı Şahzadə Əli

Sabunçu kəndi.
İstinad planı.

kəndi idi, lakin sonralar bu ad Sabunçu ilə əvəz edildi. İranda Nadir Şah Əfşarın hakimiyyəti dövründə başda şahzadələrdən biri olmaqla əfşarların bir hissəsi bu ərazidə yerləşmişdirlər. Buradan da kəndin ilkin adı olan Şahzadə Əli kəndi adı yaranmışdır.

Faktiki olaraq tarixi Abşeron kəndləri öz adlarını ya, coğrafi yerləşmələrinə əsasən ya da kəndin hörmətli şəxslərindən birinin adından alırdılar, sonralar müəyyən səbəblərdən bu adlar başqa cür səslənirdi – Sabunçu kəndi buna misal ola bilər.

Buzovna

Abşeron kəndləri arasında yarımadarın şimal hissəsində yerləşən Buzovna kəndi öz tarixi və memarlıq abidələri ilə xüsusi yerə malikdir. Mərdəkan kəndindən fərqli olaraq Buzovna əhəmiyyətli dərəcədə Abşeronun magistral yollarından uzaqda idi, lakin eyni zamanda davamlı olaraq inkişaf edir, ərazisində çox sayda yaşayış binaları, dini və memorial abidələr tikilirdi.

XIX-XX əsrlərin astanasında Buzovna əhalisinin sıxlığına görə Abşeronun digər kəndlərindən kəskin şəkildə fərqlənirdi, lakin bu onlara böyük dini və mülki binaların tikintisində iştirak etməyə şərait yaradırdı. Mərdəkanda olduğu kimi böyük viləların tikilişi bu kənddə o qədər də təşəkkül tapmadı lakin, yeni inkişaf etmiş planlaşdırma üsulları ilə tikilmiş yaşayış evləri kəndin strukturunun ayrılmaz hissəsinə çevrildi.

Kəndin planlaşdırma strukturunu ərazinin dənizə doğru inkişaf edən

relyefi, kəndin ümumi ərazisində məhəllələrin yerləşməsi ilə əlaqədar olan fərdi istiqamətini özündə əks etdirirdi. Mərkəzi magistral kəndin cənub sərhədlərindəki ən yuxarı nöqtələrdən, kiçik meydanlı məscidə çıxışı olan yerdən başlayırdı, daha sonra öz istiqamətini şimal-şərq istiqamətindən monumental Cümə məscidinə qədər davam etdirdi. Buradan magistral çox təbii bir istiqamətdə rayon bağlarına doğru yönəlirdi. Planlaşdırma strukturunu əsasında dini abidələr tikilən

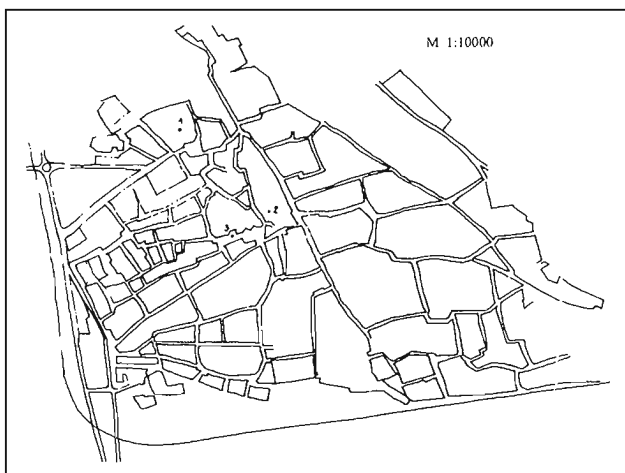
*Buzovna kəndi.
İstinad planı.*

Buzovnada məhəllələrin inkişafı üçün təkən verən yaşayış binaları yaranmağa başladı. Buzovna kəndinin məhəllələri bu qaydada yerləşirdi: Nazranı, Pir, Daşta, Tavalıq, Xan, Dəniz, Aşağı məhəllə.

Nazranı məhəlləsi yuxarı magistralin cənub-qərb hissəsində yerləşirdi, burada yerli sakin Əlyar bəy tərəfindən Nazranı məscidi tikilmişdi (1839/40). Məhəllə öz adını 1306-cı ilin nüfuzlu türbəsinin adından almışdı. Daşta məhəlləsi Pir məhəlləsindən şimalda yerləşir, Təhməzovlar hamamı bu məhəllədədir. Xan məhəlləsi magistralin orta nöqtəsindən şimal-qərbdə yerləşir, onun adı Bakı xanlarının yay düşərgəsindən götürülmüşdür. Dəniz məhəlləsi digərləri ilə müqayisədə nisbətən yenidir, o Xəzərə doğru istiqamətlənmişdir və bu səbəbdən dəniz adlandırılmışdır. Aşağı məhəllədə Aşağı məscid və Cabayevlər hamamı yerləşir. Qafqaz təqviminə əsasən 1851-ci ildə Buzovnada 200-ə yaxın ev və 3 məscid var

*Buzovna kəndi.
İstinad planı. Miqyas
1:10000.*

idi. Qeyd edilir ki, kiçik bir qalanın qalıqları da aşkar edilmişdir. Qala və monumental donjon Abşeronun digər müdafiə tikililəri kimi qədim ərazili kənddə əsas mövqeyə sahib idi. Qalanın hərbi-strateji qala əhəmiyyətinin itirilməsi və tamamilə məhv edilməsi təbii olaraq kəndi əsas və koloritli tarixi-memarlıq elementindən məhrum etdi. Hazırkı dövrdə Xan məhəlləsində yerləşən böyük müdafiə qalasından başqa bu qalaların heç biri saxlanılmamışdır. 1842-ci ildə İ.N.Berezin Bakıda olduğu zaman Abşeron kəndlərini həmçinin, Buzovna kəndini gəzmiş və qeyd etmişdir ki, kəndin əhalisi 1275 nəfərdir və burada böyük bağı olan Xan sarayı var və bu məhəllənin məhz Xan məhəlləsi adlandırılmasının əsas səbəbidir. Bu kimi məlumatlar Bakı xanlarının bəzi fəaliyyətlərini aşkara çıxardır, eyni zamanda Abşeronda memarlıq və inşaat fəaliyyəti haqqında təsəvvürümüzü genişləndirir.

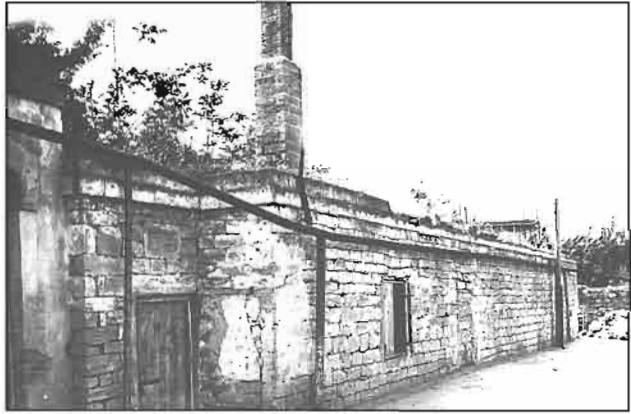
Məşhur Azərbaycan tarixçisi, Bakı xanları nəslindən olan Abbas Qulu Ağa Bakıxanovun məlumatlarına görə, xanlıqlar dövründə onlar tərəfindən Ramanı və Maştağa ərazilərində saraylar, qalalar, ovdanlar tikilmiş bağlar salınmışdır. Lakın Bakıxanov öz əsərində xan tərəfindən Buzovnada bağı məhv edilib yerində saray tikilməsi haqqında heç bir məlumat qeyd etməmişdir, baxmayaraq ki, Berezin bunu xüsusilə vurğulamışdı. Bundan əlavə bizə məlumdur ki Berezin və Bakıxanov 1842-ci ildə Qafqazda görüşmüşdülər. Ola bilər ki Buzovnadakı Bakı xanla-

rının iqamətgahı ikinci dərəcəli idi və bu səbəbdən Bakıxanov ona xüsusi əhəmiyyət verməmişdi. K.Spaski-Avtonomov 1851-ci ildə Abşeronun qədimliyini təsvir edən zaman nə bağ, nə də saray haqqında heç bir məlumat qeyd etməmişdir.

Hazırkı dövrdə bir çox digər abidələri kimi nə o bağdan, nə də saraydan heç nə qalmamışdır. 1960-cı ilə qədər burada bağın ərazisinə çıxışı olan portal var idi, daha sonra o sökülmüşdür onun üç oymalı epigrafik lövhələri isə 73 yaşlı yerli sakin Mustafa Əliyevin səyi nəticəsində saxlanılmışdı, sonra isə alimlər tərəfindən oxunmuşdur.

Epigrafik məlumatlar sifarişçinin, memarı, bağ və sarayın inşaat tarixini müəyyən etməyə imkan yaratmışdı. Üzərində yazı olan ilk daş tədricən məhv olmuşdu lakin saxlanmış hissələrin üzərində bu mətn oxunur: Mərhəmətli Allahın köməyilə... Mərhum Dərgah Qulu xanın oğlu... böyük bina, Bakı xanı, 1172-ci il (1758/59). A.Bakıxanovun məlumatına əsasən Dərgah Qulu xanın oğlu onun ulu babası Mirzə Məhəmməd xan idi. Bu yolla həmin xan bu bağın və sarayın sifarişçisi idi. İki epigrafik medalyonun üzərində fars dilində şeir parçası var idi, onların birində yazılmışdır: "bina xanın səxavəti sayəsində tikilmişdir", digərinin üzərində isə "memar Heybət tərəfindən" tamamlanmışdır, küncdə isə tarix qeyd edilmişdir 1172-ci il (1759).

Portalın saxlanmış kiçik şəkli unikal sayılır, çünki saraydan və bağdan heç nə qalmamışdır, o isə

memar Heybətın yeganə memarlıq sənədidir. Portal Abşeron memarlıq ənənələri əsasında tikilmişdir.

Portal Abşeron ənənələri əsasında tikilmişdir, mükəmməl boyanmış çatma tağlar bütöv daşlı bloklarla dəstəklənirdi, dərin tipli portal sərdbə funksiyası daşıyır, həmçinin iti uclu forması olan giriş çatma tağları şəxsi rəsmlərə malik deyildilər. Bu cür hal ayrı-ayrı bloklardan ibarət daş hasar sıraları bütün memarlıq elementlərini bir həcm- məkan kompozisiyasında birləşdirdiyi zaman üzə çıxır. Zəif görüntülü çərçivə xan iqamətgahına

*Buzovna kəndi.
Tikilinin ümumi
görünüşü.*

girişin monumentallığını və möhtəşəmliyini vurğulayaraq portal sisteminin ümumi mütənasibliyini təmamlamışdır. Portalın simmetrik kompozisiyasına təbii şəkildə epigrafik bloklar daxil edilmişdir. Üzərində binanın xan və memar tərəfindən tikilməsi haqqında mətn olan medalyonlar portal arkalarının sağ və sol tərəflərində yerləşdirilmişdir. Bu cür fənd öz estetik nüansları ilə portalın incəliyini vurğulayır, eyni zamanda binanın memarı, sifarişçisi və tikilmə tarixi haqqında zəngin məlumat verir. Portalın dərinliyində böyük daş blokunun üzərində əsas epigrafik yazı yerləşdirilmişdir, lakin sonralar bərpa zamanı bu hissə itirilmişdir. Ənənəvi Abşeron portalı tikinti zamanı daş memarlığı fəndlərini və xüsusiyyətlərini qoruyaraq öz bədii keyfiyyətini itirməmişdir (76 yaşlı Mərdəkan pədaqoqu Heybət bəy Bakıxanovun məlumatına əsasən Buzovnadakı xan bağının sonuncu sahibi onun əmisi Dadaş bəy Bakıxanov olmuşdur, lakin bu sarayın saxlanılıb saxlanılmadığı məlum deyil). Tez-tez bu epigrafik yazıları yarı dağıdılmış tikililərdən götürərək muzeylərə qoyurlar, lakin əməkdaşlar bu yazının hansı abidədən götürüldüyünü araşdırma bilmirlər. Beləliklə yazının öz həqiqi abidəsi ilə əlaqəsi yox olur, abidə haqqında məlumat itir, üzərində yazı həkk olunmuş daş isə adsız muzey eksponatına çevrilir. Şirvanşahlar Saray Kompleksinin qoruyq-muzeyində 1186-cı ildə tikilən məscidin (1772/73) Bakı xanı Hacı Məlik Məhəmməd xan tərəfindən

tikilməsini göstərən epigrafik yazılı daş var. Daşın Abşerondan olması barədə heç bir şübhə yoxdur, lakin hansı məsciddən və hansı kənddən olması haqqında hələ cavab yoxdur, onların bəziləri sökülmüş, bəziləri isə yenidən tikilmişdir.

Buzovna kəndinin memarlıq tarixi haqqında çoxlarının diqqət etmədiyi bir faktı göstərmək olar, məhz burada köhnə qalanın dağıntıları arasında üzərində yarı silinmiş cümlə olan bir daş tapılmışdır: "Bu binanı böyük və xeyirxah, hər şeyi incəliklərinə qədər bilən bir şəxs, inamın parlaq ulduzu, müsəlmanların ən yaxşısı tikmişdir". "Şah Məlik Səlyar, 53-cü il." Görünür yüzlərlə hərf silinmişdir və heç kim Məlik Səlyarın həqiqi ədalətliyi haqqında heç nə deyə bilməz. Abbas qulu Ağa Bakıxanov Dağıstan haqqında tarixində Qəffariyə Qəzvinin "Cəğənərə" kitabına əsaslanaraq deyir ki, Səlyar dördüncü Şirvanşahdır və Nuşirəvan nəslindəndir. Nuşirəvan 532 -ci ildən 579-cu ilə qədər hakimiyyətdə olmuşdur, bu hicri təqvimə ilə 53, xristian xronologiyasına uyğun olaraq isə 672-ci ildir, bu dövrdə isə anarxizm demək olar ki, yox idi. Bu səbəbdən də bu yazıdan bir çox hərfərin silinməsi haqqında fikir yürütməyə ehtiyac yoxdur. Beləliklə, Abşeron tarixinin qədimliyi miladi tarixi ilə VII əsrə qədər gedib çıxır.

K. Spasski-Avtonomov A.Bakıxanova əsaslanaraq Berezinin bu mətni oxumasını inkar etmişdir, lakin sonuncu A.Bakıxanovun Məlik Səlyar haqqında 672-ci ildə hakimiyyətdə ol-

muş bir Şirvanşah kimi danışdığını bilməyə bilməzdi. Eyni zamanda əgər Berezinin bildirdiyi tarixi daha doğrusu 772-ci ili göstərsək bu xronoloji aspekt özü-özlüyündə Abşeronun memarlıq irsi nöqteyi-nəzərindən dəyərlidir. Əgər Berezin oxuduğu epiqrafik mətn qalaya məxsusdursa, bu zaman qalanın tikilmə tarixi erkən orta əsrlərə qədər gedib çıxır. Artıq böyük əminliklə demək olar ki, bizim XII əsrə aid etdiyimiz Abşeron qalaları yarımada klassik hərbi memarlıq görüntüsünü almamışdan əvvəl böyük memarlıq-planlaşdırma yolu keçmişdir. Beləliklə, Buzovna kəndi məhz bu növ qalaların yarandığı ilk kənddir, sonralar həmin qalalar tikintinin bu sahəsində dərin izlər qoyaraq digər kəndlərə də keçmişdirlər.

Mərdəkan

Mərdəkan kəndi Abşeronun ən qədim kəndlərindən biridir. Burada tunc dövrünə aid materiallar tapılmışdır, erkən orta əsrlər dövrünün ilk memarlıq abidələri saxlanılmışdır. Mərdəkan dəniz kənarında əlverişli iqlimdə yerləşir, qədim dövrdən digər kəndin sakinlərini özünə cəlb etmişdir, onlar burada yaxşı içməli su, əla keyfiyyətli tikinti materialı, müxtəlif növ əhəngdaşları tapmışlar və qala üslublu yaşayış evlərinin, müqəddəs səcdəgahların, dini və memorial tipli binaların yaradılması üçün bütün imkanlardan istifadə etmişlər. 1186/87-ci illərdə qala divarları ilə əhatə olunmuş böyük donjon üslublu ilk hərbi məntəqənin yaradılması Abşeronun bu hissəsinin bütün yarımada sahəsi üzrə Şirvanşahların ümumi müdafiə tikililəri sisteminə əhəmiyyətindən xəbər verir.

*Mərdəkan kəndi.
İstinad planı.*

18 ildən sonra (1204-cü ildə) bu növ dövlət binası, daha sonra dənizin yaxınlığında artıq sayca üçüncü qala üslublu saray tikilmişdir. Yarımadanın kiçik hissəsində bu qədər çox qalanın tikilməsi onun Şirvanşahlar məntəqəsində strateji əhəmiyyətindən xəbər verir.

Lakin dənizdən kifayət qədər uzaqda yerləşən yalnız iki qala kəndin planlaşdırma təşkilində əhəmiyyətli rol oynamışdır, onun ətrafında kənd kvartal-məhəllələri yaranmağa başladı. Bu obyektlər Buzovnadakı tikililərlə birlikdə hərbi memarlığın vahid sistemini təşkil edən Abşeronun bütöv dövlət tikililəri sırasını yaratdı.

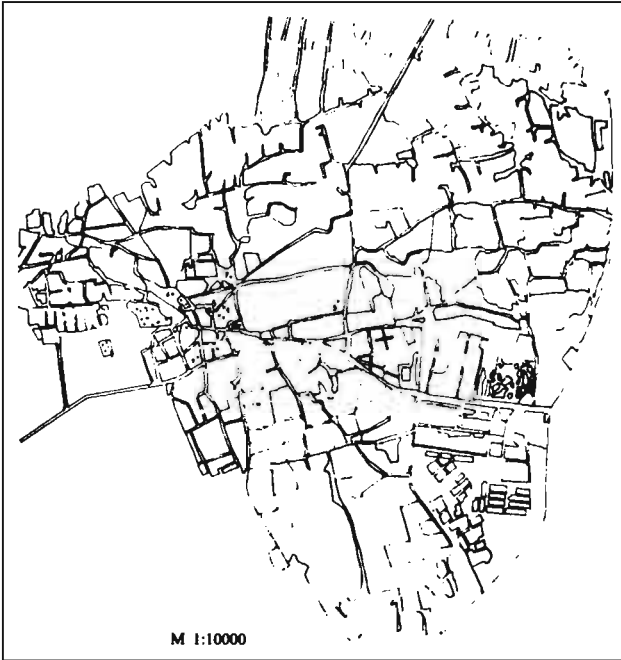
Yəqin ki, onlar Şirvanşahlar hakimiyyətinin dağılmasına və səfəvilərin hücumuna qədər uzun müddət

öz vəzifələrini yerinə yetirmişlər. Abşeronda feodal mülklərinin yaranması hərbi obyektlərin feodalların şəxsi obyektlərinə çevrilməsinə şərait yaratdı və düşmən hücumu zamanı yalnız passiv formada xidmət göstərə bildi. Onların öz sahiblərinə uzun müddət hərbi qala kimi fəaliyyət göstərməsi və ya tərk edilmələri haqqında tarixi faktlar bizə heç bir məlumat vermir. Lakin biz təxmini olsa da bilirik ki, Bakıdakı Şirvanşahlar sarayı hətta şəhərin Şah İsmayılın qoşunları tərəfindən işğaldan sonra belə 1806-cı ildə Rusiyaya birləşdirilənə qədər baxımsız vəziyyətdə qalmışdır.

Hərbi məntəqələr və ya XIX əsr ədəbiyyatında adlandırıldığı kimi kiçik qalalar yalnız ətraf ərazilərdə hakim mövqeyə malik deyildilər, həmçinin monumental həcmi, şaquli donjonları, tamamlayıcı merlonları olan qala divarlarının üfüqi xətləri ilə memarlığın ayrılmaz hissəsini təşkil edirdi. Mərdəkan qalasının düz küncü donjonu 10 km uzaqlıqdan öz saray görüntüsü ilə seçilirdi, bu onun digər bütün Abşeron qalaları arasındakı əsas yerini göstərirdi.

Düz küncü donjona malik Mərdəkan qalası şəhərsalmanın əsas elementi idi və onun ətrafında yaşayış həmçinin, mədəni xarakterli tikinti gedirdi. Bu qala-sarayın yanında Tuba Şahu məscidinin tikilməsi bu ərazinin hansısa dərəcədə sülh içində olduğunu göstərir və həmin dövrün vahid ictimai mərkəzinin yaranmasına şərait yaradan şəhərsalma məsələsinə həll etdi.

Mərdəkan kəndi.
İstinad planı. Miqyas
1:10000.

Qala ətrafındakı məscid əvvəlcə 1372-ci ildə tikilmişdi, daha sonra 1482-ci ildə burada Tuba Şahı məscidini ucaldılar.

Mərdəkan kəndi gələcək məhəllələrin planlaşdırma əsasını təşkil edən böyük və kiçik müülklərlə zəngin idi. Üzüm və meyvə bağları ətrafında sərbəst tikinti keçmişdə olduğu kimi indi də kəndin ayrılmaz hissəsidir. Abşeron yarım səhralığındakı bu vəhə XIX-XX əsrlərin astanasında həm yerli sakinləri, həm də qonşu kəndlərdəki əhalini özünə cəlb edirdi.

Mərdəkan inşaatında arkalar, günbəzlər və sərdəbələrin tikintisi zamanı yüksək konstruktiv intuisiyanın tikinti materiallarını yüksək həssaslıqla vurğulaması ilə Abşeron memarlığında yeni özünəməxsus istiqamət yarandı. Məscidlərin memarlıq kompozisiyası mütənəsb həcmli çıxıntılarda, daş divarlarda və pəncərə işləmələri kontrastında, Abşeron günbəzli daş dəflərdə özünü göstərmişdir.

Məscid XIX əsrin sonlarında kiçik mərkəzlərə çevrilən bir neçə məscid tikilənə qədər kəndin ictimai və ideoloji mərkəzi idi.

Mərdəkan kəndinin inkişafı nəticəsində, Abşeronun məhz bu rayonunun özünəməxsusluğunu əks etdirən tarixi topoqrafiyası müəyyənləşdi. Hazırkı vəziyyətdə "Ağdaş" ərazisinin məhz belə adlandırılması ağ rəngli əhəngdaşının əldə edildiyi daş karxanası ilə əlaqələndirilir. Buradan da Ağdaş adı meydana çıxır (ağ rəngli daş). Köçürülük və bağlar ərazisi yerli sakin T. Quliyevin bağ evi sahəsi idi (indiki əillər xəstəxanası).

Dəniz ətrafındakı Uzun dəre ərazisi əhaliyə buğda, arpa əkinini və mal-qara yetişdirilməsi üçün xidmət edirdi. Qum məhəlləsi Məşədi Kazım hamamının yerləşdiyi dairəvi qala və ya Şıx Qalası ərazisidir. Təmənə ərazisi əkin sahələri olan Şağan və Mərdəkan kəndləri arasında yerləşmişdir.

Mərdəkanın çox obrazlı topoqrafiyası inkişafın sosial-iqtisadi şərtləri həmçinin kəndin tarixi ərazisinin inkişafında toponomikanın az rol oynadığı yerli inkişaf şərtləri ilə əlaqəli idi.

Bu nöqtəyi-nəzərdən əhəmiyyətli odur ki, əraziləri məhəllələrə bölünmüş digər Abşeron kəndlərindən fərqli olaraq, Mərdəkanda bu prinsip öz təsdiqini tapmadı, burada nəsilə tayfa adı altında formalaşdılar. Mərdəkan kəndində tayfaların adları yerli, ya da Cənubi Azərbaycan əsilli tayfa başçılarının adlarını və ya ləqəblərini əks etdirirdi.

Tayfalardan biri çoxsaylı idi, digəri isə kiçik bir nəslə təmsil edirdi, lakin bu onlara kəndin ictimai həyatında iştirak etməyə mane olmurdu. Bu adlardan bəzilərinə Abşeronun digər kəndlərində rast gəlinir, bu qrupların fəal yerləşməsindən və davamlı əlaqədən xəbər verir.

Tayfalar bütün Mərdəkan ərazisində xüsusi qruplarda yerləşərək məhəllə yaratmasalar da şəhərsalma federasiyasını təşkil edən planlaşdırma formalaşdırmasını yaratdılar və XIX-XX əsrin əvvəllərində öz lokal xüsusiyyətləri ilə bütöv planlaşdırma sistemi təşkil etdilər. Onlar Mərdəkanda növbəti adları aldılar: Bürcüllü, Suxannı, Bərəhmanlı (Rəhmanlılar),

yerli mərdəkanlılar – Ocaqqulular, Şahsevənlər, Cəmillər, Nəzərli. XIX-XX əsrlərin əvvəllərində Bakı Rusiyanın ən böyük sənaye mərkəzlərindən birinə çevrildikdə, sosial-iqtisadi inkişaf Mərdəkan da daxil olmaqla Abşeronun bütün kəndlərinə toxundu. Kənd şəhərə yaxın yerləşməsinin və şose yollarının həmçinin əlverişli iqlim, coğrafi və təbii şərtlər sayəsində rahat və yaxın istirahət zonası ərazisinə çevrildi.

Yerli Bakı milyonçuları və varlı mərdəkanlılar öz irsi mülklərini təkcə villalar tikmək üçün inşaat meydanına çevirməmişdilər. Məsələ tamamilə başqa idi, daha dərin və daha düşündürücü idi: Yaxın və Orta şərqin texnoloji nailiyyətlərindən, böyük şəhərsalma prinsiplərindən istifadə edərək Mərdəkanın bütün ərazisini dinləşdirmək, cənub iqlimi şərtlərində su təchizatını təşkil etmək.

Kəndin planlaşdırma sistemində 10, 12, 14 ha ərazisi park massivlərinin yaranması ilə mülklərin şəhərsalma sistemini tamamilə başqa aspektə yönəldən miqyas dəyişdi. Kəndin yeraltı tranzit yolları tədricən villaların tikildiyi magistral küçələrə çevrildilər. Villalar təkcə Mərdəkanın planlaşdırma strukturunun mahiyyətini dəyişmədi və əgər kənd şəhərə yaxın olmasaydı o Abşeronun digər tarixi yaşayış məntəqələri kimi köhnə görüntüsündə qalacaqdı. Onlar yarımadanın bu hissəsinin formalaşmasında əsaslı rol oynadılar.

Magistrallar yerli ticarətin əsasını təşkil etdilər və tədricən varlıların villalarını tikdikləri Şüvəlan kəndi ərazisinə

keçdilər. Mərdəkan magistralları lokal üslublu kvartal mərkəzlərini sındıraraq kəndin işgüzar və ictimai mərkəzinə çevrildi.

Lakin məscidlər, hamamlar əlverişli nöqtələrdə yerləşmələri səbəbilə kəndin planlaşdırma sistemində öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı. Həcm-məkan və memarlıq planlaşdırma sistemində bir o qədər də önəmli rol olmayan kənd küçələri ətraf mühitdə də passiv mövqeyə malik idilər, tədricən estetik funksiya daşıyan elementə çevrildilər. Küçələrdə mülklərə monumental şəkildə vurğulanmış portal-girişlər, arxasında yaşıl bağların gizləndiyi böyük hasarlar yaranmağa başladı. Portal-girişlərin memarlıq forması Azərbaycanın digər bölgələrinə toxunmadan Abşeronda möhkəmləndi.

Mərdəkanda oxşar kompozisiya fəndləri ona gözəl və rahat görünüş verərək kəndin mərkəzini tamamilə dəyişdi. 1851-ci ildə burada 100-ə yaxın həyəət var idi, XIX-XX əsrlərin əvvəllərində kənd Bakıya ən yaxın istirahət mərkəzinə gələcəkdə isə, ümumittifaq əhəmiyyətli kurort zonasına çevrilir.

Yerli və gəlmə ağacların, kolların istifadəsilə bağçılığın geniş miqyasda inkişafı Bakı milyonçusu H.Z. Tağıyevin təşəbbüsü və vəsaiti hesabına bağçılıq məktəbinin yaranmasına səbəb oldu. Kəndin geniş sahəsində kəndlilər tərəfindən bağ məhv edilmiş və onun yerində yüksək kürsülü, bir mərtəbəli bina tikilmişdi. Bina böyük və geniş rekreasiyalı idi, onun yerli şərtlər əsasında tikilməsi əsas fa-

saddakı şüşəbənddə (şüşə qalereyası) əks olunmuşdu.

Daş bina monumental görünüşə malik idi və mərkəzi hissədə tamamlanırdı burada mərmər lövhə üzərində isə bu sözlər qeyd edilmişdi: "1894-cü il 27 sentyabr İmperator III Aleksandrın hakimiyyətinin çiçəkləndiyi gündə, kənd təsərrüfatı nazirliyinin və dövlət əmlakı üzrə məsləhətçi Aleksey Serqeyeviç Yermolovun şəxsinə, Bakı qubernatoru Vladimir Petroviç Roqe və 1-ci gildiyanın Bakı taciri H.Z. Tağıyevin fəaliyyəti və iştirakı ilə bağçılıq məktəbinin (indiki 123 sayılı məktəb) açılışı gerçəkləşmişdir. Bu Azərbaycanda öz dövrünün abidələrinə aid olan nadir mülki binalardandır.

Mərdəkan kəndi Abşeron strukturunda yerləşməsinə görə və orta əsrlərin monumental memarlığına xas olan abidələri sayəsində XIX – XX

əsrlərdə Abşeron yarımadasının tarixi ərazisində ən güclü yerə malik idi və bu əhəmiyyətini bugünkü günə qədər qoruyub saxlamışdır.

Bilgəh

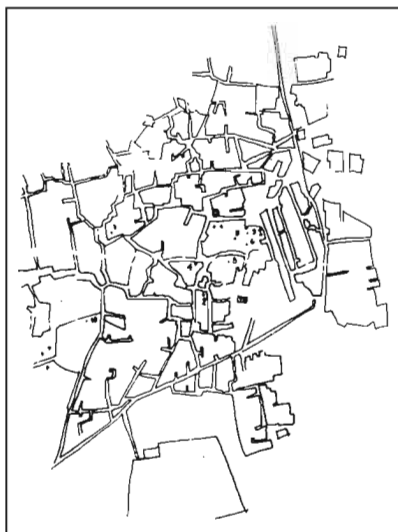
Bilgəh Abşeronun ən qədim kəndlərindən biridir və onun yaranması göytürklərin, 716-cı ildən 734-cü ilə qədər hakimiyyətdə olmuş Bilgə xanın hakimiyyət dövrünə aid edilir.

1851-ci ilin məlumatlarına görə Bilgəhdə təxminən 150 həyəət var idi. Təxminən 25 il sonra, daha doğrusu 1873-cü ildə həyətlərin sayı 221-ə qədər artdı əhalinin sayı isə 1038 oldu. N. Zeydliç yazır ki, həmin dövrdə Bilgəhdə iki Pir-Heftxura türbəsi var idi.

XIX-XX əsrlərdə Bilgəh iki məhəlləyə ayrılırdı: Aşağı və Yuxarı məhəllə, burada əsasən balıqçılıqla məşğul olan əhali yaşayırdı. Yuxarı

Bilgəh kəndi. İstinad planı.

*Bilgəh kəndi. İstinad
planı. Miqyas
1:10000.*

məhəllə kəndin cənub, aşağı məhəllə isə şimal hissəsində yerləşirdi.

Kəndin köhnə sakinlərinin məlumatlarına görə Aşağı məhəllənin əcdadları olan Cəfər Talib Oğlu, İmamlı Məmməd-Tağı, Sultan Kərbəlayi Hüseyn qızı və digərləri Suriya əsillidirlər. Hacı Məhəmmədin əcdadları Dağıstan ləzgilərindədir, Camal Mahalın əcdadları isə Cənubi Azərbaycandan (Ərdəbil) gəlmiş və Yuxarı məhəllənin şərq hissəsində yerləşmişdilər. Bilgəh kəndi əvvəlcə Xəzər dənizinin sahilində yerləşirdi, bu yerləri indi də köhnə Bilgəh və ya Amburan burnu adlandırırlar. Böyük qum kütlələrinin irəliləməsi ilə köhnə kənd qumun altında qalmışdır, bəzən qumun əks səmtə sovrulması zamanı köhnə tikililər aşkara çıxır. Bu yer Qum məhəlləsi adını almışdır (qum kvartalı).

İndi burada bağlar yerləşir. Bilgəhdə də digər Abşeron kəndlərində

olduğu kimi, əhali balıqçılıqla yanaşı zəfəran yetişdirir, pambıqçılıq, kənd təsərrüfatı ilə məşğul olur, mal- qara saxlayırdılar, incir və üzüm bağları ilə məşhur idilər. Ətraf meydanın xüsusi bir hissəsi pambıq sahələri idi, pambıq iplərdə culfa tikirdilər, pambıq iplərdən parçalar əsasında bez toxuyurdular.

Dəniz ətrafında yerləşən şirin su quyuları Şirin su adlandırılmışdı, onlar kəndin məhz bu ərazisində bağçılığın inkişafına şərait yaratmışdılar.

Yarımadanın digər yerlərində olduğu kimi Bilgəh kəndində də saray-qalalar memarlıq-planlaşdırma strukturunun inkişafında əsas rol oynamışdılar. Abşeronun tarixi - etnoqrafik tədqiqatçısı İ.Məcədova yazır ki, Bilgəhdə üç saray-qala var idi və onlar bir-birindən 500 metr aralıqda yerləşirdi. O qeyd edir ki, qalalardan ikisi kəndin cənub hissəsində yerləşir, üçüncü isə yarı dağıdılmış vəziyyətdə qərb hissədə yerləşir. Hazırda dairəvi qala donjonunun mövcudluğu heç kimdə şübhə yaratmır. Kəndin cənub hissəsində iki qalanın olması haqqında məlumat çox dəyərli əhəmiyyətə malik faktdır.

Bizə həmçinin məlumdur ki, Mərdəkənda da üç qala var idi, onlardan ikisi hələ də qalmaqdadı, üçüncüsü isə dənizin kənarında, 1841-ci ildə hərbi məntəqə kimi xidmət göstərmişdir.

XIII-XIV əsrlərdə tikilmiş Şirvanşahlar dövrünün hərbi məntəqələri olan qala-saraylar Bilgəhin inkişafında vacib rol oynamışdılar. Qalalar sanki üçbucaq sistemdə birləşmişdilər, ikisi cənubda biri isə, qərbdə idi, əvvəllər

muxtariyyət sistemində formalaşdırdı sonralar isə ətrafında kiçik kəndlər yaranmağa başladı. Bir-birinə olan meyillilik, demoqrafik mühit, əhalinin ümumi kənd təsərrüfatı problemləri vahid şəhərsalma massivinin yaranmasına səbəb oldu, burada şaquli donjonlu qalalar ətraf tikililər üzərində hakim mövqeyə malik idi.

Tədricən qalalar öz funksional əhəmiyyətini itirir və yerli feodalların mülkünə çevrilirdilər. Lakin onların kəndin sərhədində xüsusi bir ərazidə yerləşməsi, mövcud yolları artıq XVI-XVII əsrlərdə Bilgəhin planlaşdırma strukturunu aşkara çıxarmışdı.

Kəndin cənubundakı qalalar sahil xəttindən nisbətən uzaqdadırlar, onlar yerli istehkam elementləri qalaraq müəyyən vəzifə daşıyırdılar və XIX əsrə yarım xaraba vəziyyətində gəlib çatıblar. Kəndin qərb hissəsindəki qala özünün şəhərsalma mövqeyini qoruyub və gələcəkdə inkişaf edən üzüm və meyvə bağları ona meyl edirdilər.

Abşeronun yığcam şəhərsalma mühiti göstərən Qala, və ya qapalı həyətləri və açıq bağları olan Nardaran kimi bəzi kəndlərdən fərqli olaraq, Bilgəh kəndində, yaşayış evlərinin özünü əzən görünüşü daşımayıb bağ sahələrinə, ətraf mühitə salınan kənd təsərrüfatına daha meyilli karakter var. Kəndin belə inkişafı, arxitektura planlaşdırma quruluşunda, ərazinin səpələnməsində, şəxsi mülklərin tikilməsində və məhəllə mərkəzlərinin tabe olacaqları əsas mərkəzin mütəşəkkilliyinin olmamasında əks olunub. Saraylar ətrafında ilk muxtariyyətə inkişafın öz incəlikləri var idi.

Bilgəh kəndindəki saraylar Nardaran, Şağan və Mərdəkanda olan çevrəsi üzrə kvadrat planlı mərkəzində dairəvi donjonlu sarayların stereotipləridilər. Hərbi postların bu seriyası yarımadaanın müxtəlif yerlərində inkişaf edərək yerləşdirilmənin vahid sistemə çevrilib, bütün Abşeron üzrə şimal və cənub, şərq və qərbin bütün planlaşdırma qruplarını birləşdirən əksər kəndlər üçün əsas olub öz müsbət rolunu oynayıb. Təşkil edici ictimai element kimi yaşayış evləri və mülklərin formalaşmasını özünə tabe edən dini tikilinin tikilməsi XIX birinci yarısında Bilgəh kəndinin balaca mərkəzinin yaranmasında əvvəl olub. Kənd bu tarixi sahədən, nəticədə yaşayış sahələrinə və məhəllə mərkəzlərinə çevrilən əsas küçələrin istiqamətini, ictimai təyinatlı bu və ya digər obyektlərin yerləşməsinə əldə etdi.

Kəndin tarixi mərkəzindən hal-hazırda heç nə qorunmayıb, lakin sarayın yaxınlığındakı XVII-XVIII əsrlərə aid stelalı qəbiristanlıq dəyişkən mərkəz üçün məkan rolunu oynaya bilərdi. Qəbiristanlığın ortasında köhnə məscidin yerində 1839/40-cı illərdə, sonradan karvansara hesab edilən iri karvansara tikilib. Bizim apardığımız yoxlamalar sübut etdi ki, bu, daxili tağlı otağı və yayaltı çatma tağları, cənub divarında mehrabı və şimal divarı yanında ibadətə çağırmaq üçün dama qalxan açıq daş pilləkəni olan təmiz Abşeron tipli məsciddir. Bağ mülkləri ilə əhatə edilən kəndin bu hissəsi, dini tikililərin öz həcmi-məkan vəziyyətini

qorumasına baxmayaraq fəal planlaşdırma elementinə çevrilməyib. Original vəziyyətdə kəndin quruluşuna daxil olan, qəbiristanlıqlar, və ya məscid, ya da ki, kəndin cənub hissəsində, 800-1200 il bundan əvvələ aid dəfnləri olan Hacı Mustafa məscidinin yanındakı, əhalinin "Pir Nəcməddin" kimi adlandırdıqları piri qeyd etmək lazımdır. Ümumiyyətlə, əsas qəbiristanlıqlar kəndin qərb hissəsində yerləşirlər, misal üçün Hacı Molla Abdul Məmməd məscidi qarşısındakı qəbiristanlıq, digəri – Bilgəh və Nardaran kəndləri arasındadır. Köhnə Bilgəh ərazisində kəndin şərq hissəsində Həft-xar (yeddi bacı) adlandırılan pir mövcuddur. Bu qəbiristanlıqlar, əsas düyünlərin yaranmasına və onların inkişaf xarakterinə təsir edən kəndin küçə şəbəkəsinin istiqamətini, onların yanında dini və memorial tikililərin mövqeyini əvvəlcədən müəyyən etdi. Kəndin yaşayış tikililərində ki dini tikililər, yalnız müxtəlif məhəllələrin ibadət yerləri deyil, həmçinin arxitektur-planlaşdırma quruluşunun vacib obyektləri olub tarixi məlumatların mənbəyi kimi və ictimai təyinatlı vəzifə daşıyırdılar. Məşədi əl Kamil məscidi əsas obyekt kimi məhəllənin yaşayış mühitinə daxil olub. O, qədim hissədən ibarətdir, XIV əsrdə (1818-ci il) tikildiyi ehtimal edilir. Məscidin ərazisində olan köhnə qəbiristanlıqlar bu ərazinin yaşayış məhəllələri və üzüm bağları ilə salınmasına işarə edir. Sərbəst planlaşdırma sarayın sahəsini və bu məscidin ətrafını bir-birilə və digər dini tikililərlə birləşdirib.

Bilgəh kəndi öz ərazisinə görə müxtəlif quruluşa malikdir, burada həm alçaq, həm də hündür nişanlar və kəsişən relyef mövcuddur. Ərazinin topoqrafiyası küçələrin istiqamətini, mülklərin sərhədlərini, sahələrin və yaşayış məhəllələrinin həllini stimullaşdırırdı. Dini tikililər şəhərsalma qovşaqları və həcmli aksentlər yara-daraq kəndin sərbəst planlaşdırılmasına daxil olublar. Beləliklə, əsas küçələrinin birinin tin hissəsi, əsas küçələrin birində, 1819/20-ci illərdə usta Ağa Əli Məhəmmədin rəhbərliyi altında Bilgəh kənd camaatının təmir etdiyi dövrdən qat-qat əvvəl tikilən məscidlə bərkidilib. Dini tikililəri olan belə sahələr, məhəllələrin mikro quruluşu, yaşayış mühitinin və mülki obyektlərlə əlavə memorial obyektlərin əsaslandırıldığı, formalaşdığı kəndin şəhərsalma sisteminin əsas kompozisiya elementlərini əvvəlcədən müəyyən edib. Usta Bəy Əlinin Cümə məscidi (1892/93-cü illər) kimi Hacı Molla Abdul Məmmədin sifarişi ilə tikilən son məscidlərdən biri kəndin planlaşdırılmasına yeni məzmun gətirir. Bilgəh miqyasında şəhərsalma funksiyaları daşıyan mü-təşəkkil meydanı olan ictimai mərkəz yaranıb.

İnkişaf zəncirinin aradakı hissəsini kəndin fəal həyatından çıxartmaq mümkün olmayan hamamlar (Albəndi hamamı, Molla Qulu hamamı, Ağa Dadaş hamamı, Quliyevlərin hamamı, Səid ağa hamamı) təşkil edir. Hamamlardan biri kəndin qərb hissəsində yerləşirdi, qumların hərəkəti sayəsində onların alında qaldı, sonra təzədən

üzə çıxdı və Bakı sakini Hacı Ağa bəy tərəfindən yenidən bərpa olunub. Hazırda qumlar hamamının üstünü örtüb, yalnız arxeoloji qazıntılar abidəni həyata qaytara bilər. Quliyevin hamamı kəndin ortasında yerləşir, keçmişdə geyinib-soyunma və çimmə otaqlarının günbəzlərini saxlayan kolonlar xarabalıq vəziyyətdədir. Kəndin qərb hissəsindəki Ağa Dadaş hamamı kənd təsərrüfatı məhsullarının anbarı kimi istifadə edilir. Hamamlar arasında Bilgəh kəndindəki Seyid Ağa hamamı kəndin planlaşdırılmasında ciddi mövqə tutur. Hamamın geniş həcmi yalnız etibar deyil, həmçinin tikinti texnikası, paralel binalar üzərindəki detallar və iti uclu günbəz formaları ilə arxitektora simpatiya bəxş edir. Seyid ağa hamamı ilə usta Ağa əlinin məscidi arasında planlaşdırma və vizual əlaqə vardır. Hamam kiçik küçünün aşağı nöqtəsində, məscid isə yuxarı nöqtəsində yerləşir. Burada, kəndin şəhərsalma sistemində bu kompozisiya düyününün həllində çəpərli üsul müşahidə edilir. Abşeronun digər kəndlərində olduğu kimi Bilgəh kəndinin də ictimai-iqtisadi inkişafında az rol oynamayan ovdanları da bu mülki obyektlərə əlavə etməklə lazımdır. Onların dislokasiyası kənd həyatında müəyyən tədbirlərlə əlaqəli idi. Belə ki, suyu məscidin və ətraf məhəllələrinin tələbatını ödəmək üçün istifadə edilən ovdan Hacı Molla Abdul Məmməd məscidin yanında tikilib. Yerli sakin Heyran tərəfindən tikilən ovdan Bilgəh və Buzovna kəndləri arasında dəniz kənarında Köhnə Bilgəh ərazisində qaya üzə-

rində yerləşir və Şirin sular (şirin sular) mənası daşıyan şirin sular çıxarıldı. Köhnə sakinlərinin sözlərinə görə, inqilabdan qabaq Bilgəh kəndinə yerli bəylər olan Sultanovlar idarə edirdi: Heybət bəy, Hüseyn bəy, Hacı bəy, Abdulla bəy, Aşum bəy, xanlar dövründə isə kəndlər bəylər vasitəsilə Keşlədə olan xana tabe edilirdi.

Kəndi ümumi planda nəzərdən keçirəndə, Bilgəh kəndinin faktiki formalaşması və inkişafının XIX əsrə, əsas dini və mülki tikililərin tikildiyi, vacib kompozisiya elementlərinin yaşayış məhəllələri və bağ mülkləri ilə birləşdirilib Abşeronun yerləşdirilməsi sistemində arxitektura-tarixi hal kimi tam vahid yaratdığı dövrdə təşkil olunduğunu müəyyən etmək çətin deyil.

Bilgəh kəndinin ətraf əraziləri tarixi topoqrafiya nöqtəyi-nəzərindən böyük maraq kəsb edirlər, İ.Məcidov öz işində onlara mühüm diqqət ayırır.

Nardaran

Nardaran kəndi, Mərdəkan, Buzovna, Qala, Maştağa kəndləri kimi zəngin memarlıq tarixinə sahibdir və Abşeronun ən qədim yaşayış məskənlərindən biridir.

Nardaran kəndi, dənizdən bir kilometr yarım məsafədə, yarımadaşın şimal-şərq hissəsində yerləşən kəndlər qrupuna daxildir, dənizdən kəndə qədər çox sayda dülənlər yayılmışdır. Dülənlər, tikililəri və üzüm bağlarını toza bürüyürdü. Qumluqlar, ətraf mühitin inkişafına mane olurdu. Kəndin qədim tikililər olan hissəsi qalın qum qatının altında qalmışdır.

Bu vəziyyətlə əlaqədar olaraq yeni tikinti qərb istiqamətində aparıldı. Toz dünlərinin gah şərq, gah da qərb istiqamətində irəliləməsi, mövcud planlaşdırmanı və memarlıq abidələrini aşkara çıxardırdı.

Nardaran əlverişli coğrafi və strateji mövqeyə sahib idi, yüksək nöqtədə yerləşir, şimal istiqamətində dənizə doğru sərt, cənuba-Sabunçu və Bakı şəhərinə doğru isə nisbətən yumşaq enişi var. Bu yolla, Nardaran ərazidə hakim mövqeyə sahib idi və onun topoqrafik şərtlərinə uyğun olaraq inkişaf edirdi. Bu kənd, öz şəhərsalma xüsusiyyətləri, kəndin ümumi inkişaf

prosesindəki qanunauyğunluqları ilə Abşeronun bir hissəsini təşkil edir. Nardaran kəndində tarixi, hərbi, dini və mülki maraqlar toqquşurdu və kəndin ümumi formalaşma sistemində təsir edirdi.

Bu ərazi özünün çox əsirlik inkişafı nəticəsində Nardaranın ümumi həcm-məkan sistemini təşkil edən, şəhərsalma və memarlıq elementlərini aşkar etmişdir. Nardaran onun tarixi keçmişinə aid olan xüsusiyyətləri qoruyub saxlayır və bununla da onun ərazisi və memarlıq irsi müəyyənləşir.

Nardaran ərazisində dini mərkəzləri olan bir neçə məhəllə vardır:

*Nardaran kəndi.
İstinad planı.*

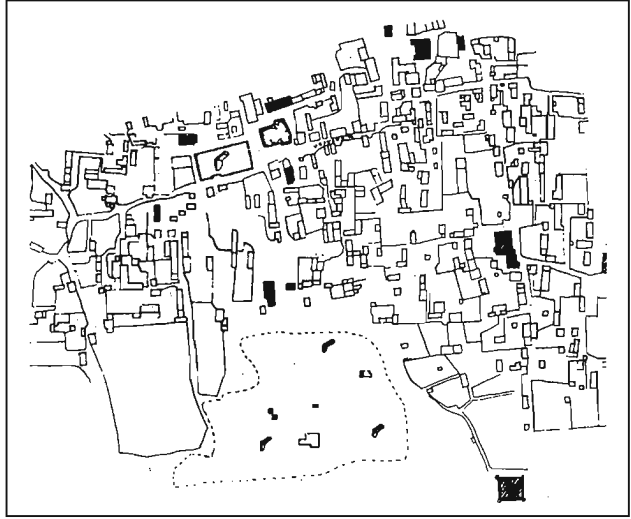

1. *Ağa məhəlləsi (Minarəli məscid, 1899-cu il);*
2. *Qum məhəlləsi (Cümə məscidi və ya Hacı Cəbrayıl məscidi, 1877-ci il);*
3. *Qənbər məhəlləsi (Hacı Bayraməli məscidi, 1806, 1906-cı illər).*

Bu məhəllələrlə yanaşı, kəndin şimalında "müqəddəs meşə" adlanan və geniş meydanında pır olan ərazi yaranır (1363/64-cü illər), bu ərazinin şimal-qərb hissəsində, müasir yaşayış kvartallarının sərhədində isə "Talia" (müdafio qalası və saray 1301-ci il) hakim mövqeyə sahib idi.

Kəndin memarlıq abidələrinin inkişafını üç mərhələyə bölmək olar: birinci mərhələdə saray tikilmişdir (1301-ci il. Onun ətrafında ilk yaşayış məskənləri salınmış "müqəddəs meşə" (1363/64) yaranmış və hamam tikilmişdir (1388-ci il). Məhz bu mərhələdə kəndin əsas planı yaranır və üzərində tikililərin inşa edildiyi, küçələrin salındığı, sonralar isə öz əhəmiyyətini itirən planlaşdırma elementləri meydana çıxmışdır. İkinci mərhələdə Molla Talıblı rayonunda II Abbas məscidi (1662/63), II Abbas məscidi karvansarası (1666/67) və I Süleyman məktəb-məscidi (1686/87) inşa edilmişdir. Üçüncü mərhələ XIX əsrə düşür, bu dövrdə Nardaranda dini və mülki tikililərin inşası fəallaşmışdı. Qənbər məhəlləsində Bayraməli məscidi (1806, 1906), Qum məhəlləsində Cümə məscidi və Hacı Cəbrayıl məscidi (1837), Ağa məhəllədə-Ağa məscidi (1675), onların yanında isə hamamlar inşa edilmişdir.

Təxminən 700 il ərzində Nardaran kəndinin şəhərsalma sistemi formalaşır və uğurla inkişaf edirdi.

Bütün müdafio, dini və mülki əhəmiyyətli binalar öz ərazisində kiçik və böyük kvartalları birləşdirərək planlaşdırma strukturuna daxil oldular, onlar əsas küçə şəbəkələrinin istiqamətini müəyyənləşdirdilər. Bu tikililər öz təsir dairəsini genişləndirərək təbii memarlıq mühiti yaratdılar. Bu baxımdan "Talia" çox vacib əhəmiyyətə malik idi, o yaşayış məntəqəsinin əsasını qoydu və onun fərq istiqamətində inkişafına şərait yaratdı.

Qala divarlarının ümumi abrisi danjonun silüetinin dəqiqliyi cərgəvi tikililər arasında açıq ərazilərin zənginliyini qapayırdı, lakin qala dəniz istiqaməti üzrə yaşayış yerinin forpostu idi, sanki kəndin sərhəd xəttini çəkərək və tikilinin inkişafına maneə yaradaraq onun inkişafına səbəb olmurdu.

"Müqəddəs meşə" öz piri, məscidi, məqbərəsi və qəbiristanlığı ilə qalanın himayəsi altında öz mövcudluğunu davam etdirirdi.

*Nardaran kəndi.
İstinad planı. Miqyas
1:10000.*

Bu dövrə Hacı Zeynalabdin Tağiyev tərəfindən tikilən, ictimai mərkəzin əsasını qoyan və tikinti prosesinin davamlı olmasına səbəb olan məscid də (1388) aiddir.

XIV əsr ərzində Nardaranda fəal tikinti işləri gedir, qala və hamam şəklində şəhərsalma faktorları yaranırdı. Hamam məscidlə bərabər müsəlman Şərqiinin ən vacib elementi olmaqla həmişə ictimai mərkəzin təşkilini sürətləndirirdi.

Nardaran hamamı, şəhərsalma sisteminin məhz bu cür elementlərindən idi, o, geniş küçənin başlanğıc nöqtəsi idi (indiki Qarayev küçəsi). Eyni zamanda hamamı, II Abbas karvansarasının inşasından sonra yaranan yeni üslublu yerli mərkəzlə (1660/61) şah Süleyman I Hacı Ramazan bin Həmzə-bəyin dövrünə aid olan məktəb-məscidin arasında birləşdirici bənd idi. Yeni mərkəz həmin küçədə, "müqəddəs meşə" və hamam arasında yaranmışdı. Karvansaranın və məscidin "Müqəddəs meşə" rayonunda, II Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə inşa edilməsi "pir"-in məşhurluğu ilə əlaqəli idi, buna görə də müxtəlif şəxslər xeyriyyə məqsədilə bu cür tikililər inşa edirdilər. Yeni mərkəz kəndin fəal şəhərsalma elementlərindən birinə çevrildi.

Bu tikililərin həcmi birmiqyaslı idi və vahid tikinti materialı olan əhəngdaşı ilə bu binanın əsas planına daxil oldu.

XVII əsrin sonunda Nardaran müəyyən inkişaf mərhələsi keçdi. Dini və mülki tikililər öz funksiyalarını dəqiqliklə daşıyırdılar. XIX əsr öz tə-

ləbləri ilə şəhərsalma və kompozisiya elementləri ilə zəngin olan kəndin planlaşdırma strukturuna daxil olmuşdur. Burada kəndin əsas inkişaf əsasını təşkil edən şəhərsalma faktorlarının əhəmiyyəti azalmamışdı.

1860-cı ildə Qənbər məhəlləsində, 1506-cı ildə salınan qəbiristanlığın yanında Bayraməli məscidi tikilmişdir. Dini tikilinin miqyasının dəyişməsi ilə əlaqədar ətraf tikililər də dəyişirdi. Ətrafda, kəndin planlaşdırma sistemə daxil olan meydan yaranmışdı. XIX əsrin ikinci yarısında, köhnə qəbiristanlığın qarşı tərəfində hamam tikilmişdir, lakin o Bayraməli məscidinin təsir dairəsinə daxil idi.

Qənbər məhəlləsində hamamın, məscidin və qəbiristanlığın yerləşməsi daha bir tarixi mərkəzin yaranmasını müəyyənləşdirdi. Bu mərkəzin yaranması ilə, Qarayev küçəsi şərq istiqamətində inkişaf etdi. Tarixi mərkəzin öz strukturunu qoruyub saxlayan qərb hissəsi, XIX əsrin ikinci yarısından etibarən yeni dini və mülki tikililərin sayəsində öz həcm-məkan sistemini dəyişir.

Qum məhəlləsində Cümə məscidinin və Hacı Cəbrayıl məscidinin (1877) tikilməsi ilə, Süleyman şah məktəb-məscidinin də daxil olduğu böyük monumental bina əldə edilir. Eyni zamanda Cümə məscidinin qərb hissəsində Hacı Abbas məscidi tikilir və bununla tikili daha da zənginləşir.

Kəndin cənub-şərq hissəsində, Nardaranın planlaşdırma strukturunda vacib yer tutan ictimai mərkəz yaranmışdır. Köhnə kiçik mərkəzlər kəndin yeni inkişaf şərtləri altında, öz

yerini Qum məhəlləsinə və Ağa məhəlləsinə verir. Köhnə mərkəzlərin sıradan çıxması və yenilərinin yaranması şəhərsalmanın tarixi inkişaf prosesinin qanunlarından biri idi. Hacı Abbas hamamının tikilməsi ilə şimal-cənub hissənin inşası tamamlanır, küçə dəqiq istiqamət aldı və kəndin tarixi hissəsinin sərhədləri möhkəmlənir.

Nardaranın bu ərazisindəki bütün dini və mülki tikililər düzbucaqlı formada tikilmişdir və çox əsrlik tarixi dövr ərzində bu şəhərsalma prinsipi dəyişməmişdir.

Nardaranın şəhərsalma sistemində zaman, məkan və memarlıq fəal təsir göstərir. Bu sistemdə son mərhələ Hacı Abdin hamamı ilə qala arasında ictimai mərkəzin tikilməsi oldu. Ağa məhəllədə minarəli məscid tikilmişdir (1878). Onun təbii kompozisiyası, həcm plastikası və silueti onun kəndin planlaşdırma strukturunda yerini müəyyənləşdirdi. Məscidin təsir dairəsinə Ağa hamam da daxil idi. Kənarında məscidin yerləşdiyi magistral və həyət həm planlaşdırma, həm də məkan baxımından bir biri ilə əlaqəli idilər. Abşeron memarlığı öz tarixi ənənələri təbiiq etdiyinə və tarixi irsini qoruduğuna görə güclü idi. Nardaranda kənd məhəllələri ilə yanaşı bağ məhəllələri var idi və bu hal digər Abşeron kəndlərində müşahidə edilmirdi.

1. *Elməgah (girişdə);*
2. *Qədəmgah (daş karxanası rayonu);*
3. *Qalagah (mayak və ovdanlar rayonu);*
4. *Mərəqazi;*
5. *Paçan (xan bağı rayonu);*
6. *Pəranək.*

Onların içində Qalagah və Paçan xüsusi əhəmiyyətlidir. Qalagah-ovdanların yerləşdiyi rayon idi, əhali buradan bağ və bostanların suvarılması üçün su götürürdülər. Nardaran kəndindəki ovdanlar Güzdək kəndində olduğu qədər çox deyildi, lakin onlar da üç-bucaqlı həcmli ilə ətraf mühitə daxil olmuşdurlar. Lakin Paçan məhəlləsi burada Şirvanşahların yay sarayının (XV əsr), karvansaranı, ovdan və digər tikililərin inşasına görə əhəmiyyətli idi, lakin sadalanan abidələr hazırda dağıdılmış vəziyyətdədir.

Nardaranın qədim abidələrinin ilk tədqiqatçılarından biri olan İ.Əzimbəyovun sözlərinə əsasən sarayla "pir" arasında yeraltı yol vardır. Məsafə təxminən 700 metrdir. Tunel və bağlı tipli quyular bu yolun mövcudluğunu təsdiqləyir. Memarlıq irsinin müxtəlifliyi, şəhərsalma sistemi, tarixi mərkəzlər Nardaran kəndinin Abşeronun qədim tarixi-memarlıq kəndlərindən biri olmasını və onun memarlığında dərin iz qoyduğunu göstərir.

Abşeronun yaşayış məntəqələrinin tarixi-şəhərsalma irsi, uzun əsrlər boyu formalaşmış və inkişaf etmişdir, burada fərdilik Azərbaycan memarlığına dərin iz qoymuş Abşeron memarlığının prinsipləri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf edirdi. Kəndin tarixi panoraması-bu keçmişə, indiyə və gələcəyə baxışdır.

HƏRBİ MEMARLIQ.

QALALAR

Abşeron qalaları – Yaxın və Orta Şərqi hərbi memarlığında müstəsna bir hal idi, onların Qərbi Avropa memarlığında belə bənzəri yox idi.

Tarixi kəndlərdə tikilmiş Abşeron qalaları bu və ya digər yaşayış məntəqəsinin salınmasına səbəb olmuşdu, onların özləri isə yeni gələn nəsillər tərəfindən dağıdılmışdı. Bu hadisə tariximizin inqilabdan sonrakı dövrünə təsadüf edirdi. O zaman sosializmin kortəbii qulları mənfur simalarını açaraq tarixi miras olan qalaları məhv etmişdilər. Bizə məlumdur ki, qalalar Balaxanı, Bilgəh, Binə, Buzovna, Qala, Keşlə, Mərdəkan, Maşağa, Məhəmmədli, Nardaran, Ramanı, Şağan, Şüvəlan kəndlərində tikilmişdir. Onların arasında yalnız Mərdəkan kəndindəki (düzbucaqlı donjon (1187), dairəvi donjon, (1204), Ramanı (XIII əsr), Nardaran (1301), Bilgəh (XIII əsr), Şağan (XII-XIII əsrlər) kəndlərindəki qalalar bütövlüklə qorunub saxlanmışdır. Qala (XIII-XIV əsrlər), Balaxanı (XIII-XIV əsr), Buzovna (XII-XIII əsr) kəndlərində bu qalaların qalıqları qalmışdı, bu isə tarixi əsərlərin öncəki görünüşlərini bərpa və ya

restavrsiya etmək imkanı verirdi. Binə, Biləcəri, Keşlə, Məhəmmədli, Şüvəlan kəndlərindəki qalalar haqqında şahidlərin söhbəti, fotomateriallər və digər məlumatlar bu işdə çox böyük kömək edirdilər.

Beləliklə, bu qalalar müəyyən dərəcədə öz memarlıq-planlaşdırma və həcm-məkan xüsusiyyətlərini Abşeron memarlığının geniş inkişaf fonunda göstərə bilmişdir. Qalaların yerləşməsi bir qayda olaraq strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Əsas mövqeyə malik olan qalalar, öz silueti və həcm-məkan həlli ilə landsafta bənzərsiz görüntü bəxş etmişdirlər. Klassik üslublu yeni qalaların yaranmasına səbəb hərbi memarlığın ümumi sistemini təyin edən, kiçik donjonlar (fransız sözü olub müdafiə qalası deməkdir) və köhnə müdafiə tikililəri olmuşdur.

Böyük qalaların Abşeronun müxtəlif strateji əhəmiyyətli nöqtələrində tikilməsi sonralar, xüsusilə də XIV əsrə qədər, Şirvanşahlar sarayının Şamaxıdan Bakıya (1186) köçürüldüyü dövrdə, onların inkişafına səbəb oldu.

Qalalar və qəsrlərin dislokasiyası (yerdəyişməsi) əsasən, Xəzər dənizinin şimal və şimal-şərq sahillərinə yönəl-

dilirdi, çünki bura düşmən hücumuna daha tez-tez məruz qalan ərazi idi.

Abşeron qalaları planlaşdırma və həcm - məkan həllinə görə iki növə bölünür:

1. *Düzbucaqlı donjonlu;*
2. *Dairəvi donjonlu.*

Birinci növ qalalara: Mərdəkan (1187/88), Ramanı (XIII əsr), Şağan (XIII əsr), Balaxanı (XII-XIV əsrlər), Buzovna (XII-XIII əsrlər), Qala (XIII-

*Mərdəkan kəndi.
Qalanın ümumi görünüşü. 1186/87.*

XIV əsrlər), Maştağa (XII-XIII əsrlər) kəndlərindəki qalalar aid idi. İkinci növ qalalara: Mərdəkan kəndindəki iki qala (1204-cü il, digəri XIII əsr, də-niz kənarındakı), Nardaran (1301), Bilgəh (üç qala, XIII-XIV əsrlər), Binə (XIV əsr), Keşlə (XIV əsr), Biləcəri (XIII-XIV əsrlər), Məhəmmədli (XIII-XIV əsrlər) kəndindəki qalalar aid idi.

Abşeronda otuzdan çox qəs, qala və müdafiə divarları var idi. Lakin qalaların təsnifatı üçün mövcud olan və bəzi tədqiqatçıların məlumatlarına görə, 1930-1950-ci illərdə aşkar edilən müdafiə divarları və donjonlar kifayət edirdi.

Birinci növ qalaların inşası epiqrafik məlumatlara görə 1187/88-ci ildə tikilən Mərdəkan qalası ilə eyni dövrə düşürdü. Son dövrlərə qədər bir çox tədqiqatçılar əllərində heç bir tarixi-memarlıq sübut olmasa da, birinci növə daxil olan qalaların inşasını XIV əsrə aid edirdilər. Azərbaycan memarlıq abidələri epiqrafisti, tarix elmləri doktoru Məşədixanım Nemətovanın tədqiqatları sayəsində, qaladan tapılmış və üzərində Şirvanşah Axsitan bin Məniçöhrün (1187/88) adı qeyd edilən epiqrafik cədvəlin oxunması mümkün olmuşdur. Bu qala məhz onun dövründə tikilmişdi. Belə qalaların tikintisi aktiv memarlıq üsul, forma və planlaşdırma həllərinə malik Abşeron memarlığı ənənələrinin irsi ötürülməsinin bir hissəsidir.

Birinci növ qalaların memarlıq-planlaşdırma və həcmi-məkan kompozisiyası əsasən düzbucaqlı ilə və ya qala divarlarının ərazinin relyefindən asılı olaraq dəyişən konfiqurasiyası

ilə təyin olunur. Ətrafı qala divarları ilə əhatə olunmuş donjon, kiçik ərazinin əsas həcm elementi idi və eyni zamanda müxtəlif məqsədlər üçün istifadə olunurdu. Donjon, ətraf kəndlər üçün fəal müdafiə məntəqəsi, eyni zamanda əhalinin sığınacaq yeri, mayak və ya müşahidə məntəqəsi idi.

Qala divarları 5-7 metr hündürlüyündə idi. Birinci olaraq düşmən hücumuna məruz qalan qala darvazaları cinahlardan hərbi qalalarla qorunur və giriş portalı rolunu oynayırdı. Darvazaların çoxu memarlıq formalarına malik olmaqla yanaşı, epiqrafik məlumatlar vasitəsi ilə həm də informasiya mənbəyi funksiyasını daşıyırdı. Epiqrafika təkcə tikintinin tarixi haqqında deyil, həm də sifarişçi - hökmdar haqqında məlumat verirdi. Bütövlükdə, epiqrafika həmin dövrün memarlıq istiqaməti, şəxsiyyətləri, memarları və s. haqqında nə-

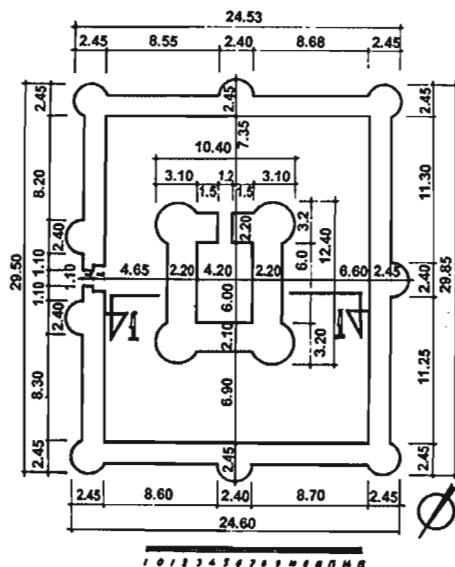
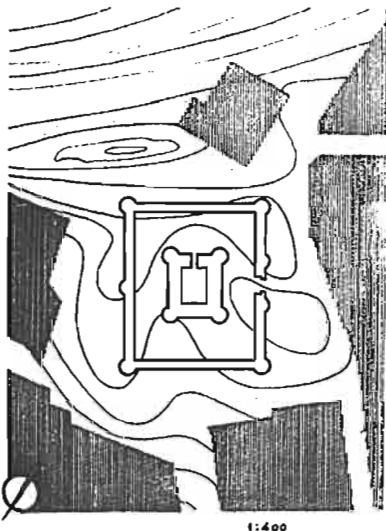
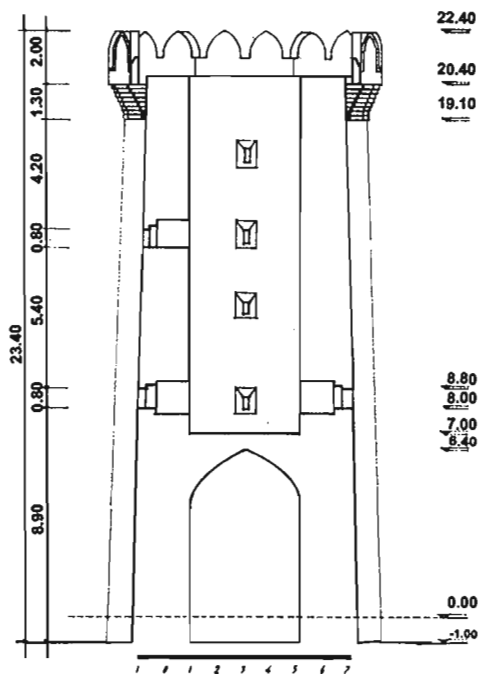
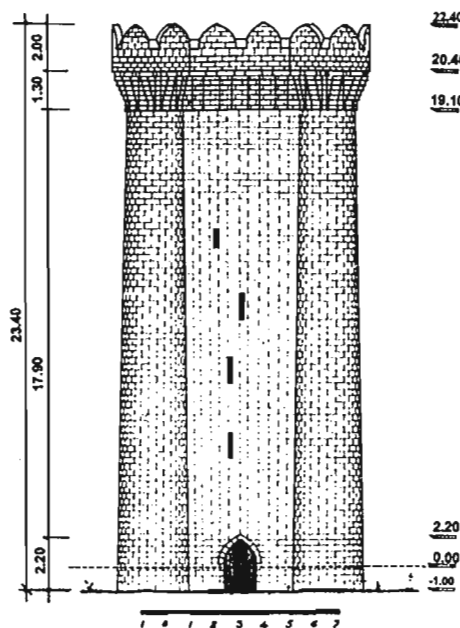
ticələr çıxarmağa imkan yaradan tarixi arayış verirdi.

Qalaların həyətəyını sahəsi 28x25m (Mərdəkan), 28x10 m (Ramanı) ölçüsündə olurdu. Bu kiçik əraziyə möhkəm donjon-hərbi qala və ətrafındakı kiçik qalalar daxil idi. Donjon, planlaşdırmasına görə dörd-beş qatdan ibarət olub birinci və axırncı qatları itiüclu sərdabə ilə örtülmüşdü. Mərtəbələr arasında əlaqə vintşəkili daxili daş pilləkənlərlə yaranırdı. Birinci qatdan ikinciyə qalxmaq üçün qoyma taxta pilləkəndən istifadə edilirdi. İkinci qata qalxan vintşəkili pilləkən donjonun sol tərəfində qurulmuşdu və bu düşməne döyüşü aparmaqda çətinlik yaradırdı.

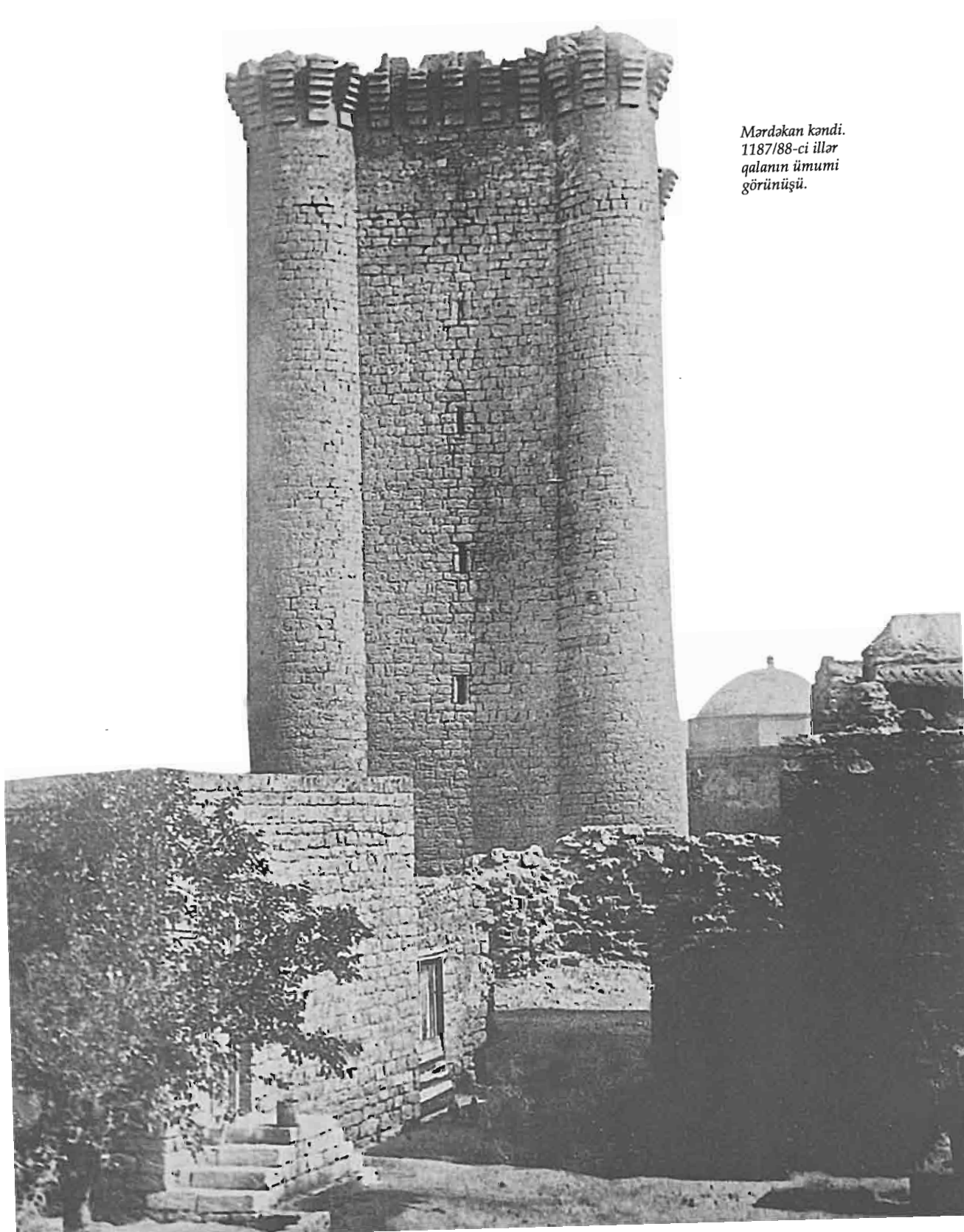
Mərtəbələr arasındakı boşluğun taxtadan olması həmin narahat dövr üçün tikintinin sürətini artırmağa və donjonun daxili monumental divarlarının konstruksiyasını asanlaşdırma-

*Mərdəkan kəndi.
Tuba-Şah məscidi və
qala. H.Z. Tağıyevin
albomundan.*

Mərdəkan kəndi. Qalanın Şimal fasadı,
kəsim, baş plan. 1187/88-ci illər.
K. Məmmədbəyovun çertyoju.

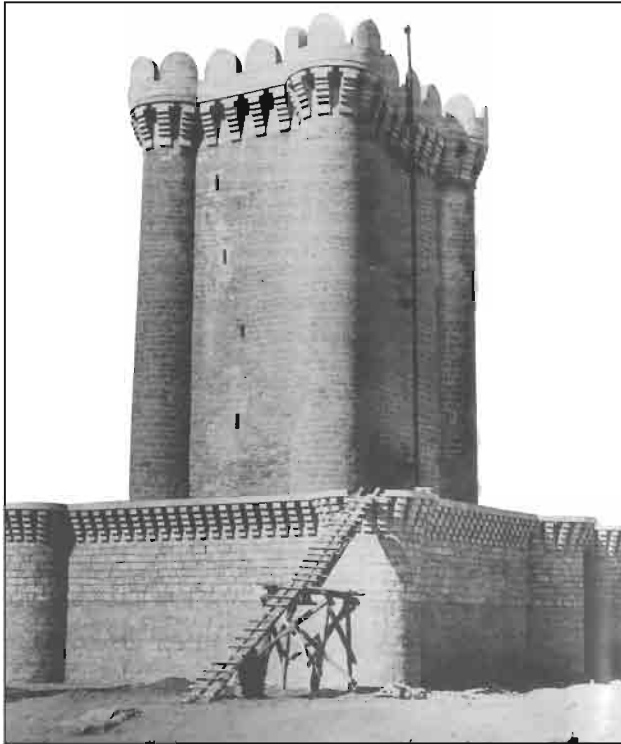
*Mərdəkan kəndi.
1187/88-ci illər
qalanın ümumi
görünüşü.*

ğa şərait yaradırdı. Qəsrin müdafiə sistemi əsasən donjonun yuxarı hissəsindəki meydançada və qala divarlarının başında cəmlənirdi. Donjonlar çox zaman yuxarıda qurulmuş maşikullar (divarın başında tikilən maili qala bacaları) və merlinlər (qala divarının dış formasını xatırladan çıxıntıları) tacı ilə tamamlanırdı.

Qalanın ümumi görünüşü - giriş portalı, kiçik həyətyanı sahəsi, yüksək qala divarları və monumental qala-donjonları ilə özünəməxsus, ifadəli həcm-məkan və memarlıq kompozisiyası təqdim edirdi.

Birinci növə daxil olan qalalar arasında Mərdəkan qalası (1187/88) öz

Mərdəkan kəndi. Bərpadan sonra qalanın ümumi görünüşü.

bədi və memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərinə görə daha ön planda idi.

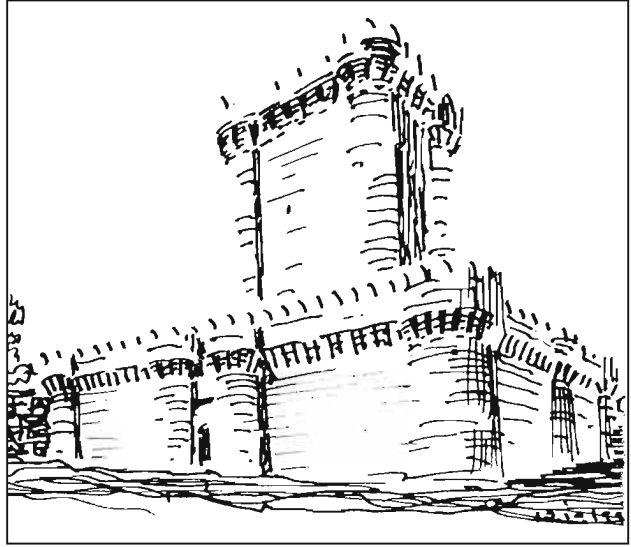
İyirmi iki metr hündürlüklü, düz dam örtüklü, birmərtəbəli daş tikililərin arasında yerləşən donjon, uzaq məsafədən belə əraziyə qurudan və sudan edilən hücumlara nəzarət edirdi. Düzbucaqlı yeddimetrik qala divarları, arxasında donjonun ucaldığı iki müdafiə qalası, təkcə monumental memarlıq-planlaşdırma kompozisiyası təqdim etməklə yanaşı, həm də bədi-təsviri xüsusiyyət daşıyırdı. Həndəsi mərkəzdə yerləşən donjon və onun kiçik həyətyanı sahəsi vahid yığcam mühit təşkil edirdi. Beşqatlı donjonun birinci və axıncı mərtəbələri sərdabə ilə örtülmüşdü. Mərtəbələr arasındakı boşluq taxta tirlərdən hazırlanmışdı ki, bu da müəyyən dərəcədə qalanın konstruksiyasını asanlaşdırırdı. Qatlara qalxmaq üçün divar qalınlığında olan vint şəkilli pilləkənlərdən istifadə edilirdi. Donjonun yuxarı hissəsi isə təmiz yonulmuş daşlardan tikilmiş yaraşığı maşikullar və merlonlar tacı ilə tamamlanırdı. Donjon öz künc qalaları və perimetr boyunca uçan divarları ilə yaxından daha dinamik görünüşə malik olub bütün bədi imkanlarını açırdı.

1952-ci ildə ölçmə aparılmış və qalanın restavrasiya layihəsinin həyata keçirilməsi işlərinə başlanmışdır. Bu vaxta qədər donjonlu qala təbii həcm strukturu kimi görünürdü. Ərazi tamamilə təmizlənmişdi. Burada otuza qədər əhəngdaşından tikilmiş su anbarı və quyuları tapılmışdı. Bərpa işləri Bakı-Abşeron memarlığının

müqayisəli təhlili əsasında aparılırdı. Qala bərpa edilmişdir, ərazidə arxeoloji qazıntılar və digər tədqiqat işləri aparılırdı. Donjonun daxilində yeraltı yol tapılmışdır, lakin o sonuna qədər aşkar edilməmişdir və bu yolun Mərdəkanın digər qalalarına apardığı ehtimal edilirdi. Abşeron üçün belə yeraltı yollar yenilik deyildi. Bu növ yollar İçərişəhərdə və Nardaranda da var. Yeraltı yolun təmizlənməsi və iki qalanın birləşdirilməsinin çox maraqlı arxeoloji-memarlıq nəticələri olmalıdır.

Digər bu növ qala Şağan kəndində, Mərdəkan kəndi ilə sərhəddə yerləşirdi. Burada donjondan yüksək olan qalanın dağıntıları qalmışdı. Mövcud foto materiallara əsaslanaraq Mərdəkan qalasından heç də az əhəmiyyətli olmayan bu qalanı Abşeron hərbi memarlığının bir abidəsi kimi bərpa etmək mümkündür.

Qala divarlarının izləri son dövrə qədər qalanın ümumi konturunu müəyyən etməyə imkan vermişdi, lakin hazırda isə onlar yeni tikililərin altında məhv olmuşdur. Qalanın üçqatlı donjonu maşikullarının izləri ilə öz bərpa həllini gözləyirdi. Buzovna kəndi VII əsrdən bəri məşhur olan memarlıq abidələri ilə Abşeronun müdafiə tikililəri sırasına daxil olmuşdur. Donjonlu kiçik qala formalaşan kənddə aparıcı mövqeyə sahib idi, oradan dəniz və uzaq ətraf görünürdü. Bu qalanın səviyyəsi dənizə tərəf aşağı düşmüşdü. Məhz bu da onun divarlarının çoxbucaqlı konfigurasiyasını izah edirdi. Monumental görünüşlü qalalardan biri hələ də

saxlanılmışdır və çox da diqqət cəlb etmir. Qalanın donjonu hələ XVIII əsrin ikinci yarısında mövcud idi. Bu haqda kəndin köhnə sakinləri İ.N Beryozinə, 1842-ci ildə o Buzovnaya gələn zaman söyləmişdilər. Nəticədə bu qala kəndin ictimai və ticarət mərkəzinə çevrildi. Burada böyük məscid tikilmiş, onun yanında isə 1941-1945-ci illər müharibəsi zamanı dağıdılan hamam inşa edilmişdir. Memar D.Qədırov 1987-ci ildə bu zonanın bərpa işlərinin layihəsini hazırlayaraq maraqlı həcm-məkan kompozisiyası təqdim etmişdir. Bu kompozisiyanın əsasını isə donjonlu qala təşkil edirdi.

Abşeron qalalarının bərpa layihələri çoxəsrlik memarlıq təbəqəsinə sahib kəndlərin müəyyən dərəcədə tarixi simasını geri qaytarırdı. Bu memarlıq əsərləri ya tam olaraq, ya da hissə-hissə öz təbii görkəmlərinə

Mərdəkan kəndində qala. 1187/88-ci illər qalanın ümumi görünüşü. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

qovuşacaqları günü gözləyirdi. Biz bu abidələri bərpa edərək faktiki olaraq tariximizin keçmişindən gələcəyinə körpü salmış və o zaman memarlığın irsən ötürülməsinin yüksək səviyyədə inkişaf edib milli mədəniyyətimizdə layiqli yer tutmasına imkan yaratmış olarıq.

Maştağa kəndinin qədim memarlıq abidələri baş verən zəlzələlər nəticəsində tez-tez dağılmalara məruz qalırdı. Hələ 1730-cu ildə belə bir hadisə təkrarlandı, kəndin özü ilə bərabər, onun həm dini, həm də mülki tikintiləri xeyli zərər çəkdi. 1841-ci ildə kəndin başı üzərini təbii fəlakət aldı və o, böyük maddi zərbə aldı. Bu dəfə Maştağa qalası və onun hündür divarları bu sınaqdan çıxıbilməyib çox zərər çəkdi. Donjon artıq yox idi, o öz yerini məscidlərə və daha kiçik tikililərə vermişdi. 1940-cı ilə qədər qəsrin özü ilə qala divarının bir hissəsi kəndin tarixi mühitini təşkil edirdi. 1980-cı illərdə qalanın keçmiş ərazisinin abadlaşdırılması zamanı müəllif tərəfindən, əhəngdaşından üzük çəkilmiş, beş metr dərinliyində olan quyu, XII əsrin keramikası və qala divarının bir metr yarım hündürlüyündə olan qalıqları tapılmışdı. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində Maştağa qalasının sənədli və təbii materiallarını əldə etməklə, onun əvvəlki görkəmini bərpa etmək olardı.

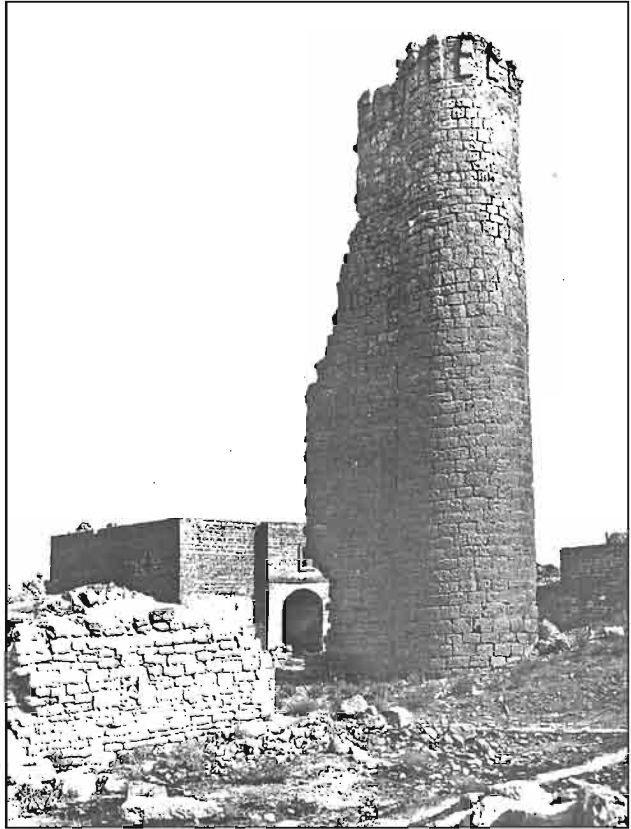
Qala kəndindəki qəsr bu qrupa aid idi. Kəndin mərkəzində əsas möv-

Şağan kəndi, qala görüntüsü tikili.

Şağan kəndi, XIII əsr qalanın ümumi görünüşü.

qeyi tutan donjonlu qala ətrafdakı tikintiyə öz təsirini göstərmişdi. Qala divarları və müdafiə qalalarının dəqiq konturları saxlanmışdır. Donjon dağıdılmış və onun yerində elektrik yarımstansiyası tikilmişdir, sanki bununla tarixi "cəzalandırmaq" istəmişdilər. Qala qayalığın üzərində yerləşirdi. Rəvayətə görə bu ərazidə ilk dəfə ərəblər (VIII əsr) kiçik bir istehkam qurmuşdular, sonradan Şirvanşahlar dövründə (XII-XIII əsrlər) o, yenidən qurulub yerində güclü bir donjonlu qala tikilmişdi. XVII-XVIII əsrlərdə qalanın daxili divarları arasında kiçik bir məscid tikib XIX əsrdə onu genişləndirdilər, qərb və cənub istiqamətlərinin kəşifməsinə isə Abşeron növlü günbəz qurdular. Bundan sonra tarixi mərkəz yeni bir məzmun kəsb etdi.

Abşeronun qalaları içərisində bədi təsviri və relyefdəki mövqeyinə görə fərqlənən, Mərdəkan qalası ilə həmyaşıd olması və ya ondan bir az öncə tikilməsi ehtimal olunan Ramanı qalası qayalığın üzərində ucaldılmış və ərazinin relyef planına düzgün olmayan çoxbucaqlı kimi daxil olmuşdur. İtiüclu oyuq şəklində olan, şərqdəki divardan irəli çəkilmiş, cinahlardakı hərbi qalalara nəzərən asimmetrik yerləşən giriş portalı, möhkəm qala divarları ilə əhatə olunmuş qapalı həyəət sahəsinə aparırdı. Girişin cənubunda planda düzbucaqlı şəklində verilən, künclərdə yer-

Şağan kəndi. XIII əsr donjonun ümumi görünüşü.

Şağan kəndi, Donjonun fraqmenti.

ləşən nisbətən kiçik qalalarla gücləndirilmiş hərbi qala-donjon yerləşirdi. Əgər düşmən necəsə həyət sahəsinə daxil ola bilməmişdisə, üç tərəfdən qala divarları ilə əhatələnmiş donjon onun girişə yaxınlaşmasını çətinləşdirirdi. Abşeronun digər qalalarından fərqli olaraq burada şimaldakı qala divarı ilə donjon arasında böyük bir meydan tikilmişdi ki, bu da piyada və süvari ordusunun rahat yerləşdirilməsinə imkan verirdi.

Dördqatlı donjon qalın daş divarlara malik olub mərtəbələr üzrə ərazisi kiçik idi. Birinci və axırıncı qatlar itiuclu sərdabə ilə örtülmüş-

Maştağa kəndi. XIV əsr. Qala divarlarının qalıqları.

dür, mərtəbələr arasındakı keçid taxta tirlərdən qurulmuşdur və qatlar arasında əlaqə vintşəkili pilləkən vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Bu pilləkən adətən qəbul olunduğu kimi döşəmə səviyyəsindən müəyyən hündürlükdə deyil, birbaşa yer səthindən başlanırdı. Pilləkənin bu cür qurulması müdafiəçilərin işini xeyli çətinləşdirir və qalanın hücum edən düşmən tərəfindən alınmasını asanlaşdırırdı. İkinci və üçüncü qatların alçaq tavanlarına, pilləkənin birbaşa yer səviyyəsindən başlanmasına və donjonun kiçik ölçülərə malik olmasına əsasən ehtimal olunur ki, bu qala Mərdəkan qalasından daha öncə tikilmişdir və bu tikinti ərazisinin planlaşdırması klassik üsulla deyil, daha sərbəst üsulda verilmişdir.

Eyni zamanda relyefin sərbəst üsulda planlaşdırılması, qalanın üzərində qurulduğu qayalıq, sıx maşikullara malik hündür qala divarları, künc qalaları və bunların arxasından ucalan donjon başındakı merlonlar tacı ilə ətrafa dolğun bir həcm kompozisiyası təqdim edir. Bu da həmin Abşeron hərbi memarlığının özünəməxsus obyektivi olan Ramarı qalasının bütün bədii imkanlarını açırdı.

Birinci növ qalaların siyahısına yaxın zamanlarda arxeoloq Əliyev İdris tərəfindən 1990-cı ildə Balaxanı və Sabunçu kəndləri arasında aşkarlanan daha bir qala da əlavə olundu. Bu ərazi hal-hazırda neft buruqlarının əhatəsində yerləşir. Donjonun yanındakı künc qalaları ilə birlikdə dörd metrədən yuxarı hündürlüyündə divarları qorunub saxlanmışdır. Rel-

yefdəki mövqeyi və monumental görünüşlü donjonun fraqmenti ilə o, Ramanı qalasını xatırladırdı. Burada qala divarlarının izləri açıq-aydın seçilirdi. Təmizlənmə və gələcəkdə aparılacaq bərpa işləri indiyə qədər elmə məlum olmayan bir memarlıq abidəsini həyata qaytarmaq imkanı verəcəkdir. Bu da Azərbaycan memarlıq mirasının tədqiqinə böyük töhfə olub milli mədəniyyətimizin hələ sonadək tükənməmiş şah əsərlərinin gələcək nəsillər üçün saxlanması deməkdir.

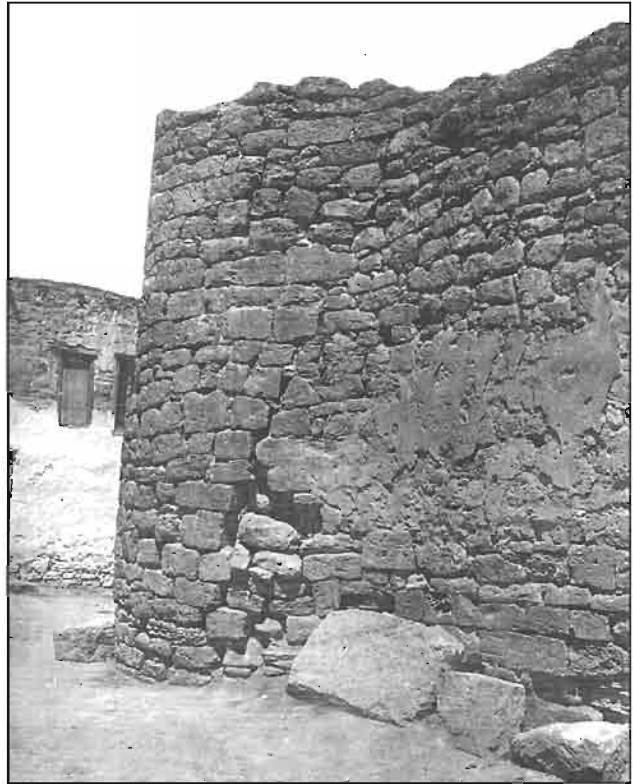
İkinci növ qalalar qrupunun memarlıq-planlaşdırması və həcmli-məkan quruluşu başqa cür təqdim olunur. Bu qrup qalaları Abşeronun yaşayış məntəqələrinin tarixi mühitinə ifadəli görüntüyə malik tikinti elementləri kimi daxil olmuşdur. Biləcəri qalasından başqa bütün qalalar əsasən, alçaq sahələrdə tikilmişdir. Biləcəri qalası isə kəndin ən yüksək nöqtəsində ucaldılıb və hakim mövqeyə malikdir. Hər tərəfdən qala divarları ilə əhatə olunmuş qəsrlərin ərazisi bir qayda olaraq, kvadrat formaya malik olur və onların həndəsi mərkəzində dairəvi planlı donjon ucalır. O, tikinti sahəsinin ölçülərindən asılı olaraq qəsrlərin hündürlüyündə ya sərbəst halda (Nardaran kəndi) ya da ki, qısılmış vəziyyətdə (Mərdəkan kəndi) yerləşir. Bu da düşmənin qəfil hücumu zamanı onun döyüş və müdafiə imkanlarını təyin edir.

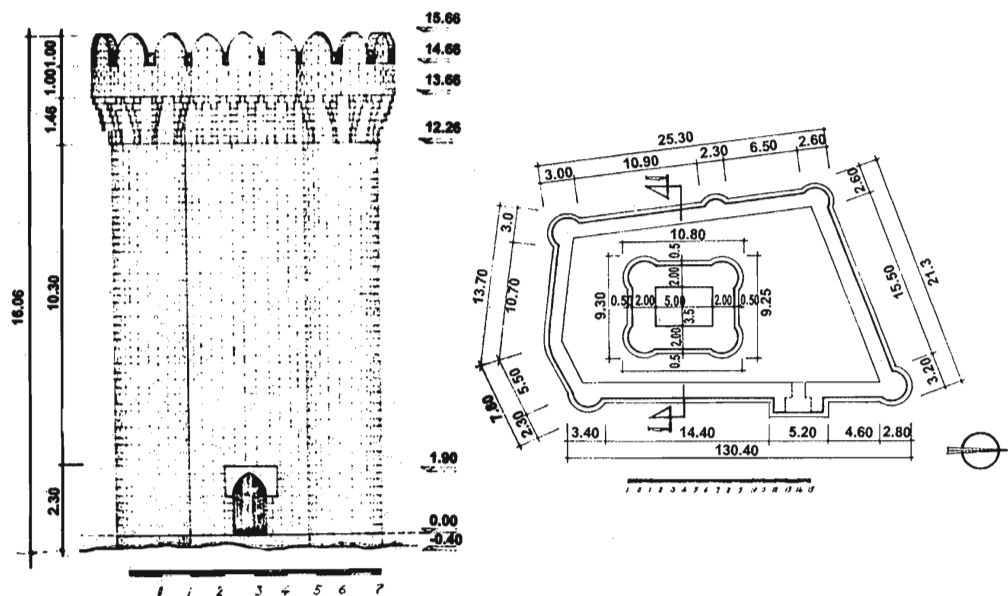
Donjonların daxili ərazisi günbəz örtükləri ilə üç qata bölünmüşdür. Qatlar arasında əlaqə yaradan vint-

şəkilli pilləkənlər divar qalınlığında düzəldiliblər. Memarlığın bu üsulu Abşeronun dini və mülki tikililərində daha rahat və qənaətli olduğu üçün çox geniş istifadə olunmuşdur. Pilla-kən burada qala sahəsinin çox da böyük sahəsinə tutmur. Birinci mərtəbədə axırıncıya qalxmaq üçün qoyma taxta pilləkəndən istifadə olunurdu. Qatların mərkəzində yerləşən günbəzlərin üzərindəki kiçik oyuqlar isə aşağı mərtəbələrdə nələr baş verdiyini görmək üçün idi.

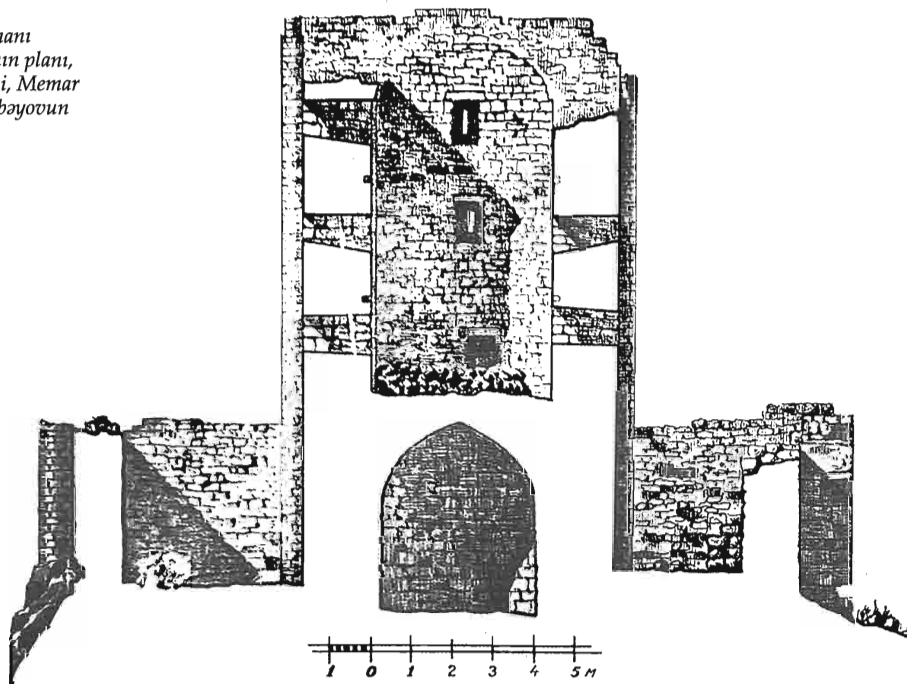
Dar olub içəriyə doğru getdikcə genişlənən dəliklər qalanın işıqlandırılması və havalandırılması üçün nəzərdə tutul-

Maşağa kəndi. XIV əsr. Qala divarlarının qalıqları.

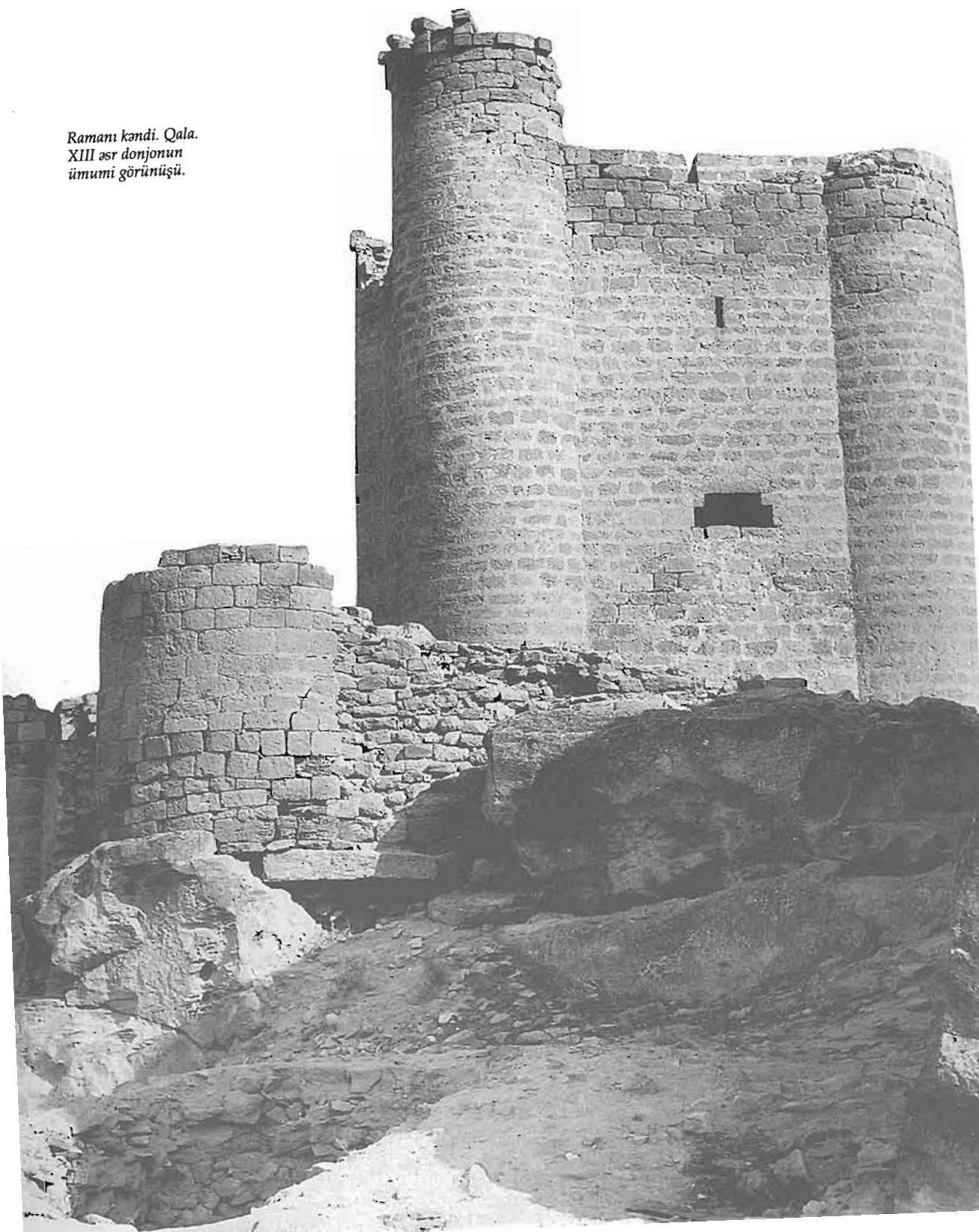

XIII əsr Ramanı kəndi. Qalanın planı, fasadı, kəsimi, Memar K. Məmmədboyovun çertyoju.

*Ramanı kəndi. Qala.
XIII əsr donjonun
ümumi görünüşü.*

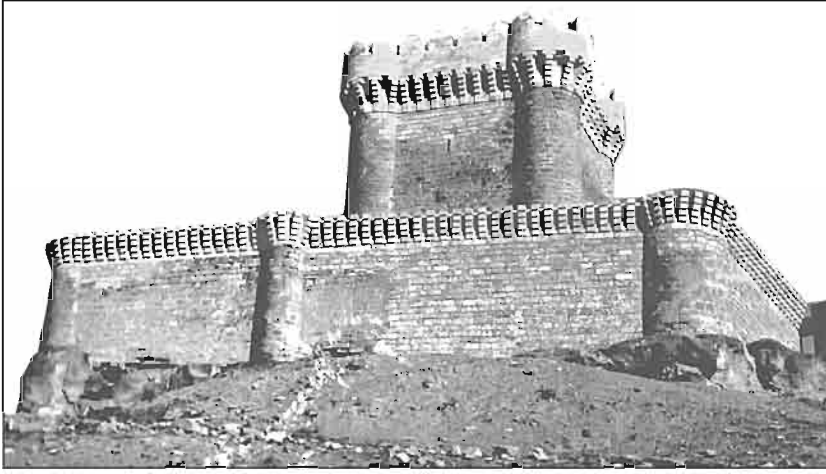

Ramanı kəndi. XIII əsr. Şimal tərəfdən qalanın ümumi görünüşü.

Ramanı kəndi. Qala. Şərqi fasadı.

*Ramanı kandi. Qala
XIV əsr. XIII əsr.
Arxa fasad tərəfindən
ümumi görünüş.*

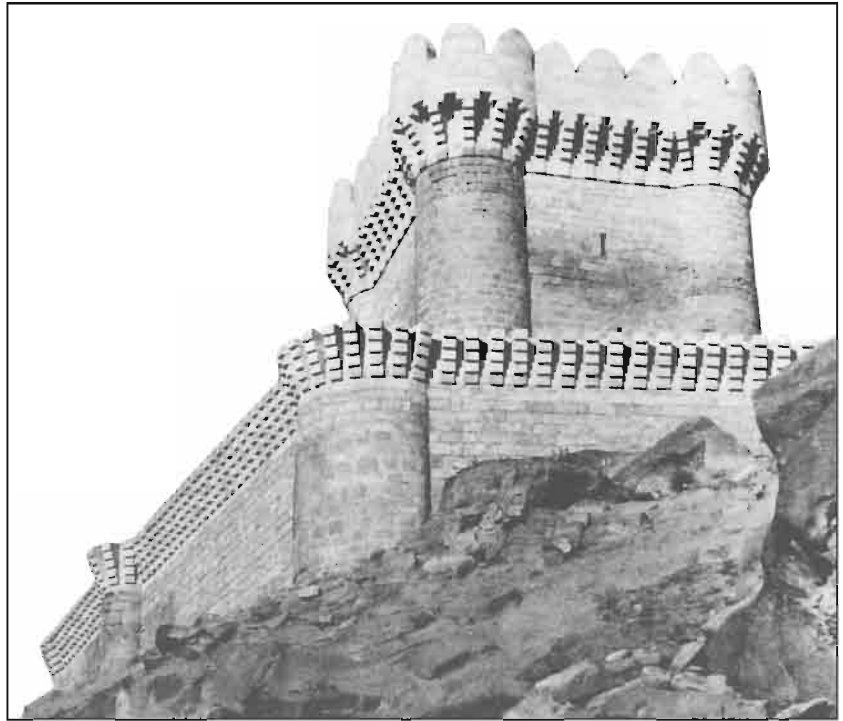
*Ramanı kandi.
Ümumi görünüş.*

*Ramanı kəndi.
Qalanın ümumi
görünüşü.*

*Ramanı kəndi. Bər-
padan sonra qalanın
ümumi görünüşü.*

muşdur. Donjonların əksəriyyətinin birinci qatında qala müdafiəçilərini içməli su ilə təmin etmək üçün quyu olurdu.

Bütün qəsrin müdafiəsi qala divarlarının və donjonun üst meydançasında həyata keçirilirdi. Yerli daş əhəngdaşından tikilmiş qəsrlər öz memarlıq formaları, həcm plastikliyi və görkəmli siluətləri ilə Abşeron təbiətinin ayrılmaz hissəsi kimi ətraf mühitin landsaftına uğurlu bir şəkildə daxil olmuşdur.

Dairəvi donjonlu qəsrlər Abşeronda 1204-cü ildən başlayaraq qeyd olunmuşdur. O zaman bu qalalardan birincisi Mərdəkanda tikilmişdir. Qəsr, planda çevrəsi boyunca yerləşən hündür qala divarları, yanlardan və mərkəzdən onu gücləndirən müdafiə qalaları ilə birlikdə kvadrat şəklində verilmişdir.

Qala divarlarının daxilində, künclərdəki qalalarda banketlərə qalxmaq üçün vintşəkili pilləkənlər qurulmuşdur. Qəsrin girişi cinahlardan qalalarla əhatələnmişdi. Həyətin böyük sahəsində, mərkəzdə donjon yerləşir, həyətin faktiki olaraq ancaq künclərdə kiçik bir sahəsi boş qalırdı.

1950-ci illərə qədər əksər tədqiqatçılar belə hesab edirdilər ki, donjon hasarlanmış sərbəst qaladır.

Restavrasiya işləri zamanı donjonun ətraf ərazisi təmizlənərkən qala divarlarının dəqiq konturu aşkarlanmışdır ki, bu da onları hissə-hissə bərpa etməyə imkan vermişdi. Daha yaxşı vəziyyətdə donjonun ümumi həcmi və günbəzlərlə örtülmüş üçqatlı interyeri saxlanmışdır. Donjonun başında yerləşən maşikullar tacı o dərəcədə dağıdılmışdı ki, tarixi

daşları yeniləri ilə əvəz etmişdilər. Restavrasiya işləri zamanı yuxarı hissəsində maşikulları olan donjon tamamilə sökülüb, yerində yuxarı hissəsinə profiləşdirilmiş merlonlar əlavə edilərək yenisi tikilmişdi. Düzgün ölçülərə malik olub, hündürlüyü 16 m, bünövrəsinin diametri 7,6 m olan qala memarlıq cəhətdən tamamlanmış olsa da, tarixi elementlərini qismən itirmiş oldu. Yerli əhəngdaşından tikilmiş donjon Abşeron üçün yeni növ memarlıq kompozisiyasını təşkil edir.

Qalanın həcm strukturuna Şirvanşahlar sülaləsindən olan hökmdarın-qalanın sifarişçisinin hakimiyyəti dövrü və nəhayət, qəsrin memarı haqqında zəngin məlumatlardan ibarət epigrafik cədvəllər daxil edilmişdir. Suls dəst-xətti ilə yazılmış mətəndən bir parçanı təqdim edirik; "1. Bu qalanı tikmişdilər - böyük, müdrik, ədalətli, Allah tərəfindən seçilmiş, yenilməz çarın hökmranlığı günlərində, 2. Dinimizin müdafiəçiləri, dünyanın və dinin qüdrəti, islamın və müsəlmanların gücləndirilməsi uğrunda gedən mübarizənin qalibləri, din müdafiəçisi Qarşasba bin Fərzazadə bin Manuçöhr, 3. Qalanın sahibi Əl-Əmir Sıpaq salar-şöhrətli, müdrik, Allah tərəfindən seçilmiş, hörmətli, məşhur, 4. Əl-Əmir İshak dövlətləri və dinləri b. Kahkuyi, qoy Allah ona kömək olsun. Tarix: ay: mordar il: 600 (1204-cü il).

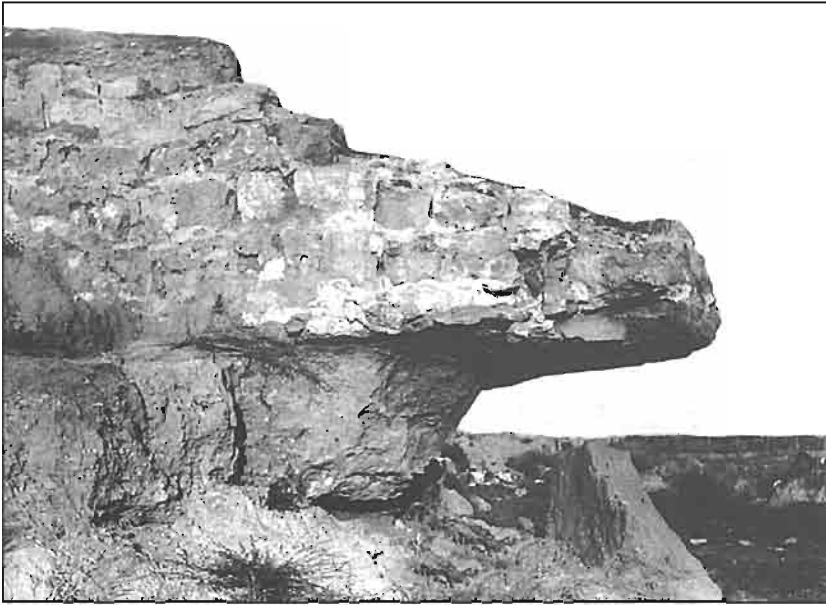
Qalanın cənub-qərbi tərəfində girişin solundakı yazı isə bundan ibarət idi: memar – Əbdülməcid bin Məsud."

Dairəvi donjonlu qəsr ilk hərbi memarlıq abidəsidir ki, burada çox

Balaxanı və Sabunçu kəndinin önündəki qalanın qalıqları.

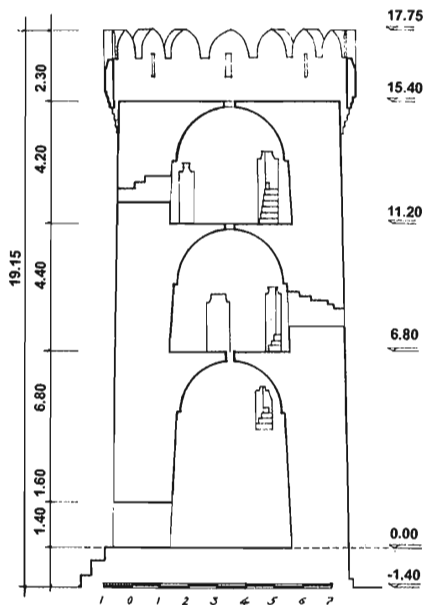
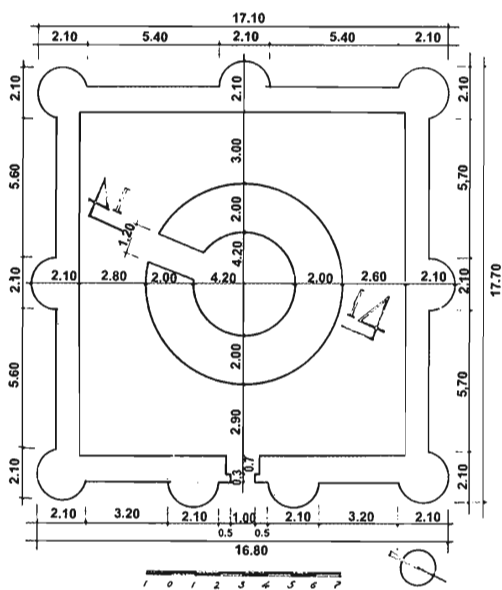
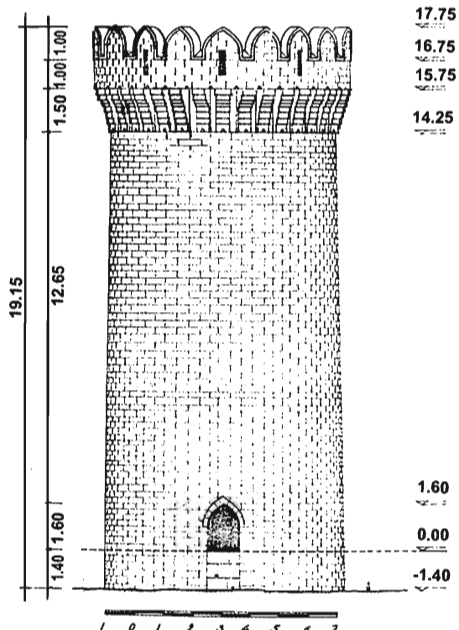
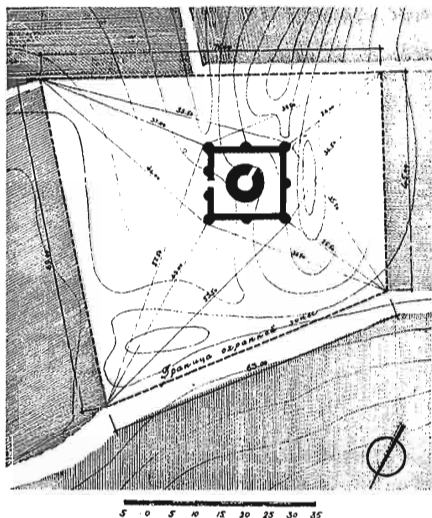

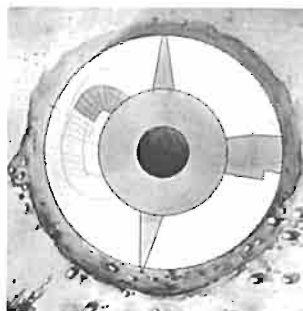
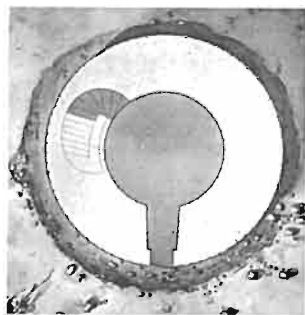
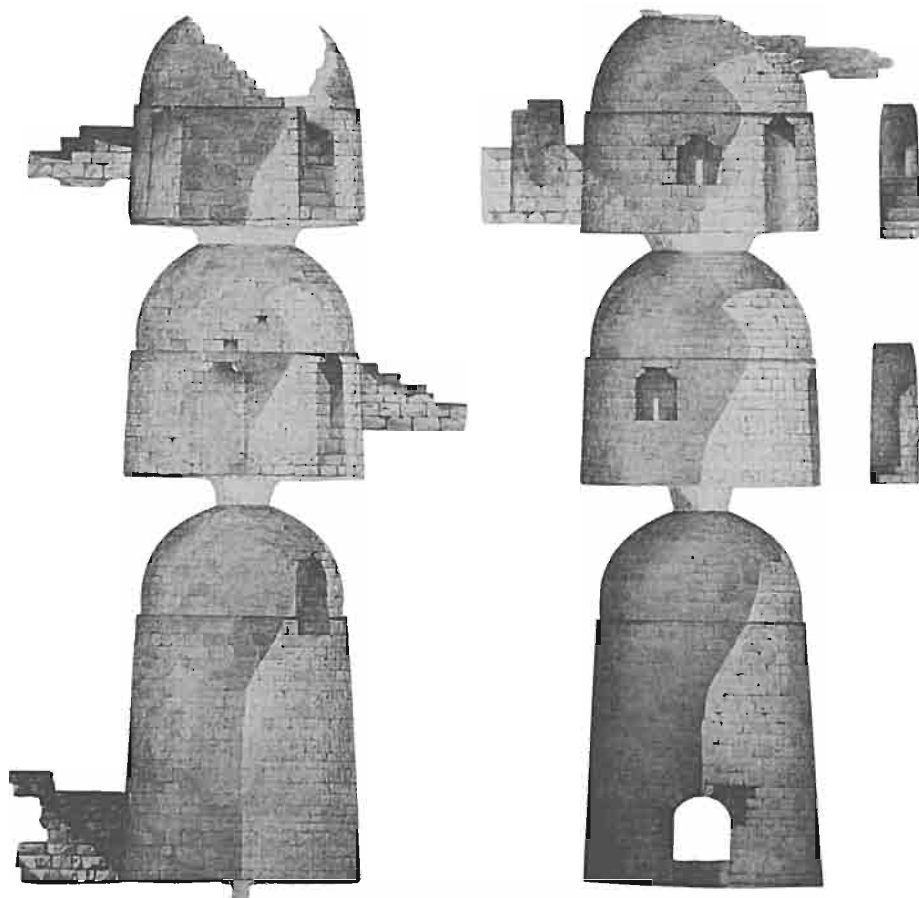

XII əsr Balaxanı və Sabunçu kəndləri arasındakı qala qalıqlarının fragmentləri.

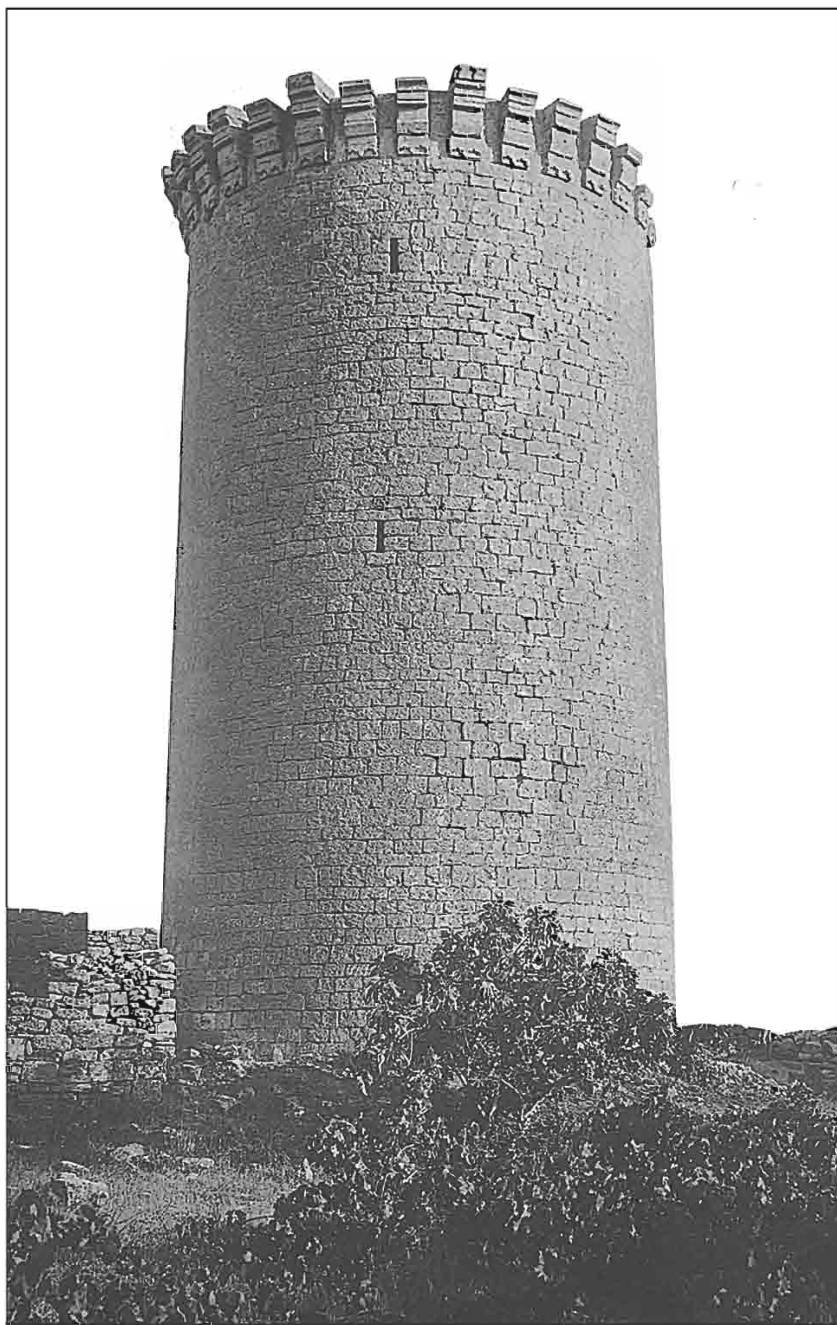
*Dairəvi donjonlu qala. 1204-cü il.
Qalanın fasadı, kəsimi, planı. Baş plan.
Memar. K.Məmmədbəyov.*

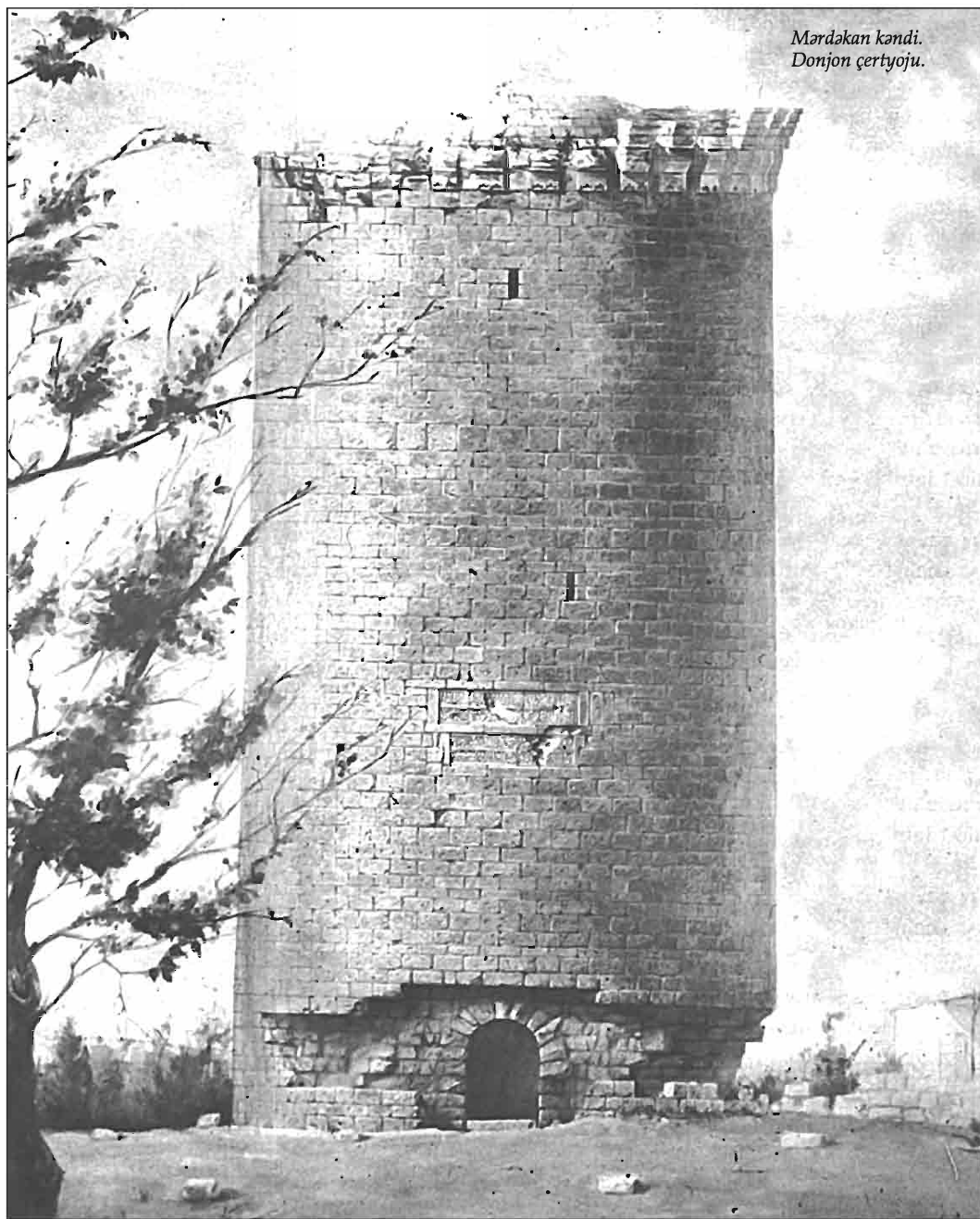

*Mərdəkan kəndi.
Qala donjonu.
Kəsimi və
planlar. Memar
Abdal Məcid.
1204-cü il.*

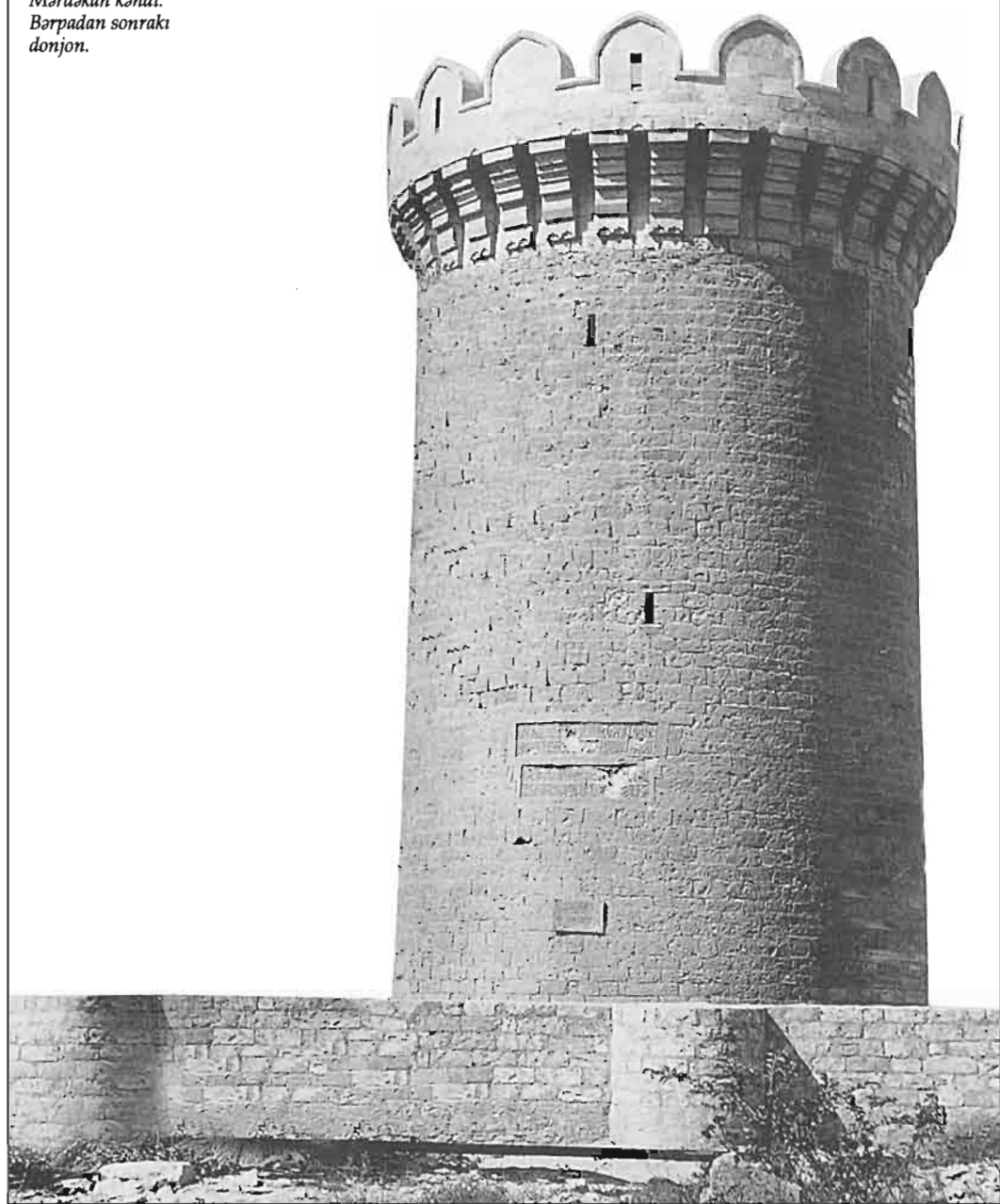
*Mərdəkan kəndi.
Qala donjonunun
ümumi görünüşü.
1204-cü il.*

*Mərdəkan kəndi.
Donjon çertyoju.*

*Mərdəkan kəndi.
Bərpadan sonrakı
donjon.*

maraqlı tarixi-memarlıq məlumatlarından ibarət olan epigrafiq cədvəllər yaxşı vəziyyətdə saxlanmışdır.

Mərdəkanda dairəvi donjonlu qəsrdən başqa bu növə aid olan və dəniz kənarında yerləşən daha bir qala var idi. Ancaq bu qala 1842-ci ildə İ.N.Beryozin kəndə gəldiyi zaman artıq dağıdılmışdı. Kəndin ərazisində müxtəlif növə aid olan üç monumental qalanın yerləşməsi həmin dövrdə Abşeron daxilində bu məntəqənin strateji əhəmiyyətini müəyyən edirdi.

Bilgəh kəndində də oxşar hadisə baş vermişdir, kəndin ərazisində dairəvi donjonlu üç qəsr tikilmişdir. Donjonlardan biri qismən saxlanmış və konservasiyaya uğramışdır, digər ikisi isə hələ 1950-ci illərdə dağıntı şəklində mövcud idi.

Hal-hazırda bu iki qaladan heç nə qalmamış, yerində isə yeni tikililər salınmışdır.

Qəsrlər bir-birindən təxminən 500 m məsafədə yerləşirdilər. Bunlardan ikisi kəndin cənubunda, üçüncüsü isə qərbində yerləşirdi.

Onlar dənizdən hücum zamanı kəndin başlıca müdafiə məntəqələri idi. Binə, Keşlə, Məhəmmədli qəsrləri mərkəz mövqeyə malik idilər. Hələ 1935-ci ildə donjon divarlarının fasad tərəfdən üç metrə qədər, daxildən isə altı metrə qədər hündürlüyündə qalıqları qorunub saxlanmışdır. Ə.Ələsgərzadə 1935-ci ildə Məhəmmədli kəndi ərazisində apardığı tədqiqatlar zamanı xalq arasında "Qız Qalası" adlandırılan donjonun qalıqlarını aşkarlamışdır. Köhnə sakinlərin dediklərinə əsasən,

çox hündür olan donjon öz hökmran görkəmi ilə 1870-ci illərdə hələ mövcud idi. İnqilabdan sonra isə sökülmüş və daşları yaşayış evlərinin tikintisi üçün istifadə olunmuşdur.

Biləcəri qalası hündür qayalığın üzərində, ovdanların (xüsusi, içərisinə pilləkənlə daxil olunan quyu) yanında ucaldılmışdır, buradan isə Bakı şəhəri və onun bütün ətrafı görünürdü. Qala XX əsrin ortalarına qədər mövcud olan digər qəsrlər kimi sökülüb dağıdılmış, daşları isə tikintilərə daşınmışdır.

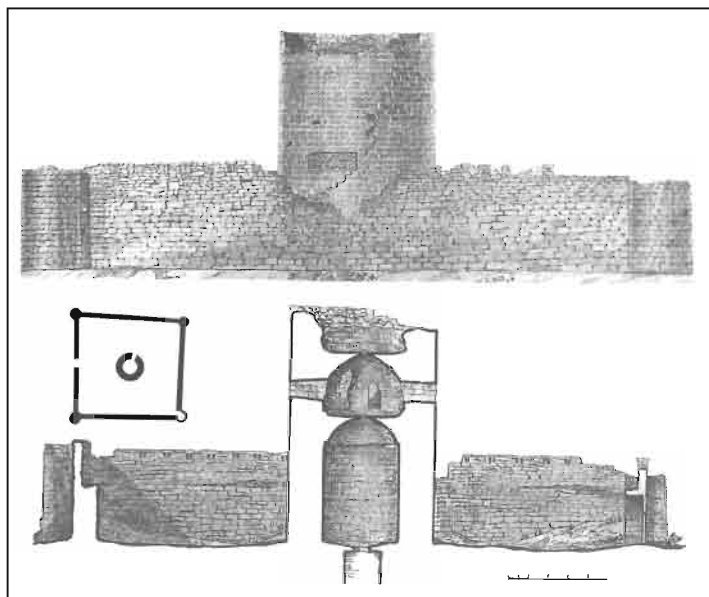
Bunun nəticəsi olaraq Abşeronun əksər kəndləri öz tarixi simasını və memarlıq mirasını itirmişdir.

Xronoloji baxımdan Abşeronun ən sonuncu tikilmiş qalası Nardaran kəndində XIV əsrin əvvəlində (1301-ci il) tikilmiş qala hesab olunur. Qala faktiki olaraq Abşeronun müdafiə tikililərinin orta əsrlərin əvvəlindən başlayan uzun inkişaf prosesini başa çatdırdı.

XII-XIII əsrlərdə qala tikintilərinin ümumi dalğası qədim abidələrə malik Nardaran kəndindən də yan keçmədi və imkanlı bir qadının iradəsi ilə burada qala tikildi.

Qəsrin tikintisi zamanı Abşeron hərbi memarlığının ənənəvi memarlıq-planlaşdırma üsullarından istifadə olunmuşdur. Qəsrin ərazisi düzgün olmayan dördbucaqlı şəklində qurulmuş qala divarları və künc qalalarından ibarət idi. Həyətin mərkəzində yerləşən donjon qəsrin ərazisinin kiçik bir sahəsini tuturdu. Qəsrin ərazisində boş yer çox qalırdı. Ehtimal olunur ki, qəsrin tikintisi qala divarları boyunca aparılıb. Bunu isə ancaq arxeoloji tədqiqatlar

*Nardaran kəndi.
Qala. 1301-ci il.
Fasad, Plan, Kəsim.
Memar Mahmud bin
Sad.*

*Bilgəh kəndi. Donjo-
nun fraqmenti. XIV
əsr.*

*Buzovna Kəndi.
Qalanın ümumi
görünüşü. XIII əsr.*

təsdiqləyə bilər. Qəsr üç qatdan ibarət olub itiuclu günbəzlərlə örtülmüşdür. Burada mərtəbələr arasındakı əlaqə divar qalınlığında olan vintvari pilləkənlərlə həyata keçirilir. Donjonun müdafiəsi əsasən qalanın maşikullar və merlonlar tacı ilə əhatələnmiş yuxarı hissəsində cəmlənmişdir. Maşikulların izi saxlanmışdır və onun bərpası üçün kifayət qədər təbii material mövcuddur. Buna baxmayaraq, donjonlu qalanın bərpası layihəsi indiyə qədər işlənməmişdir, halbuki bu çox vacibdir. Restavrasiya işləri olmadan Abşeron hərbi memarlığının bu qiymətli abidəsi dağıntı qalaqlarına dönə və gələcəkdə isə tamamilə itə bilər. O zaman ondan qalan yalnız foto və çertyojlar olacaqdır.

Donjonun girişindən sağ tərəfdə və yuxarıda suls dəst-xətti ilə yazılmış nəsx elementləri ilə verilən iki epigrafiq yazı saxlanmışdır: "1. Mərhəmətli

və rəhmdil Allahın adı ilə ana dənizin kənarında bunu (nəzarət qalasını) qabaqcıl dəstə üçün tikməyi əmr etmişdir; 2. Bərəkət adlı Xuraman öz şəxsi, halal vəsaiti və dirhəmləri hesabına Allahın üzünü seyr etmək məqsədi ilə; 3. Onu razı salmaq və mükafatlarına layiq görülmək üçün ramazanun əvvəlində hicri təqvimə üzrə yeddi yüzüncü ildə (10.V. 9.VI. 1301-ci il) Tikdi Mahmud bin Səd".

Memar Mahmud bin Səd Bakının yaxınlığındakı Şıx kəndində məscid və minarələr, İçəri şəhərdə isə 1345-ci ildə Mirzə Əhməd-məscidi inşa etmişdir. Memarın zəngin yaradıcılığı onu Azərbaycanın memarlıq tarixində orta əsrlər dövrünün ən görkəmli sənətkarlarından biri kimi təqdim edir.

DİNİ VƏ MEMORİAL TİKİLİLƏR.

MƏSCİDLƏR

Abşeronun kiçik bir hissəsi müdafiə memarlığı abidələri, mülki binalar, dini və memorial tikililərlə zəngindir. Bütün tarixi kəndlərdə və onları əhatə edən ərazilərdə, yaşayış məntəqələrini birləşdirən yollarda, bir sözlə hər yerdə uzaq keçmişə (XII əsr) və XX əsrin əvvəllərinə aid memarlıq abidələrinə rast gəlmək mümkündür.

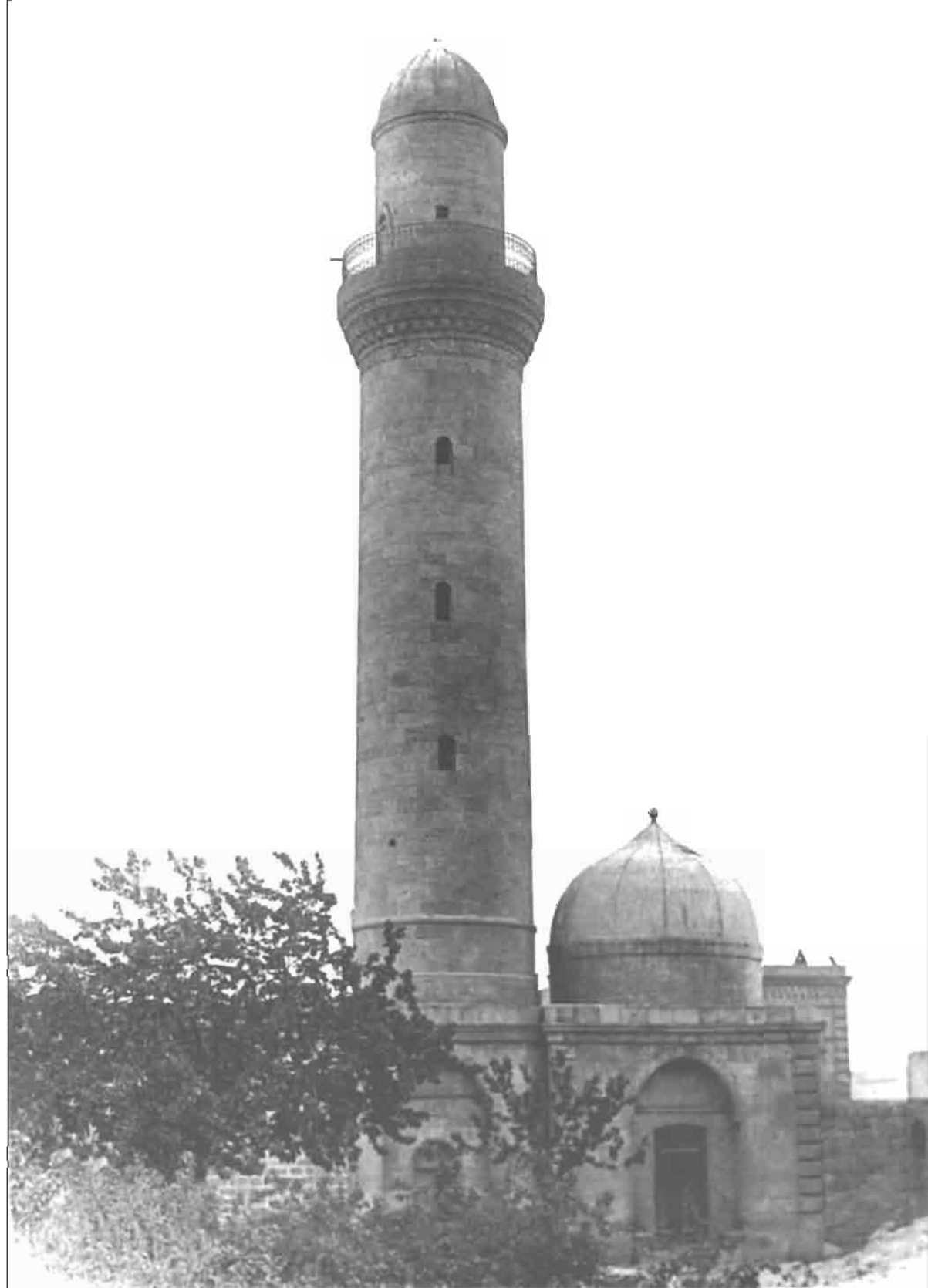
Tikililər tarixi kəndlərin memarlıq-planlaşdırma strukturuna və Abşeronun yaşayış məntəqələrinin sistemində təbii şəkildə daxil olurlar. Tikililərin bir qismi sistemə Abşeron memarlığının inkişaf prosesinin yerli bəndi kimi, digər qismi isə öz üslub istiqamətləri ilə müxtəlif dövrlərə aid tikililərin memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirən fəal elementlər kimi daxil olmuşdurlar.

Kəndin yaşayış məntəqələrində müdafiə memarlıq tikililəri və ictimai tikililərin vacib əhəmiyyətə malik tikililəri idi, onlar öz bir-iki mərtəbəli tikililəri ilə həcm-məkan mühitini müəyyənləşdirirdilər. Kəndin şəhərsalma sistemində onlar, xüsusiyyət və rolları həcmi, miqyaslılığı həmçinin kompozisiya həlli ilə gözə çarpan sیرavi tikililər kimi daxil olurdular.

İctimai əhəmiyyətli bir çox tikililər məhəllə sahələrini əhatə edirdilər, bu yolla onlar yaşayış məntəqələrinin planlaşdırma və həcm sistemində monotonluğu məhv edən stimulyator gətirirdilər. Müxtəlif məhəllələrdə məscidlərin, hamamların, ovdanların və karvansaraların yerləşməsi onların memarlıq tutumunu zənginləşdirir və həmin yaşayış məntəqəsinin sosial-iqtisadi şərtləri haqqında məlumatlar, sifarişçi barədə maraqlı faktlar, tikililərin epigrafik lövhələri üzərində öz nisbələrini qoyan ustalar haqqında dəyərli informasiya verirdi.

Tarixi kəndlərin ümumi tikintisində təsir göstərən obyektlər arasında müdafiə tikililərindən sonra dini tikililər də böyük həcm və memarlıq xüsusiyyətinə malikdirlər.

Dini binalar məzmununa görə daha ideoloji, memarlıq konstruktiv baxımdan isə daha sanballı idilər. Kəndin strukturunda vacib əraziyə əhatə edən dini tikililər məhəllənin şəhərsalma sistemində vacib rol oynayırdılar, bu yolla onlar hamamlar, ovdanlar kimi mülki tikililər üzərində təsirlərini gücləndirirdilər, xüsusiyyətlərinə görə müsəlman

ənənələrinə əsaslanan bu tikililər qarşılıqlı əlaqədə idilər.

İslam dinin ayinləri və yerli yaşayış məntəqəsinin sosial-məişət şərtləri məscidin yanında hamam və su mənbəyinin olmasını tələb edirdi. Şərqdə yaşayış məntəqəsini, məhəllənin salınması zamanı şəhərsalma sənətinin əsas qaydalarına riayət etməyə çalışırdılar. Şəhərin və məhəllənin ictimai mərkəzinin yaradılması zamanı bir qayda olaraq Cümə məscidi, hamam, su hovuzları və ticarət sıraları, məhəllələrdə isə kvartal məscidləri, hamamlar və ovdanlar tikirdilər.

Buna görə də Abşeronun tarixi kəndlərində ictimai və dini tikililərin dislokasiyası özünəməxsus formada bu yaşayış məntəqələrinin həcm və kompozisiyasını müəyyənləşdirirdi.

1990-cı ildə öz işinə fanatik dərəcədə sadıq olan arxeoloq İdris Əliyevlə birlikdə Abşeron ərazisində arxeoloji və memarlıq məqsədli kəşfiyyat zamanı biz naməlum bir abidənin dağıntılarını tapdıq. Dağın tın sərbəbinin biz tezliklə aşkar etdik. Hərbiçilər yerli hakimiyyətdən icazəsiz bu binanı atış üçün hədəf seçmişdirlər. Və nəticədə bəzi memarlıq detallarına əsasən tikili faktiki olaraq dağıdılmışdır. Məlumatlara fərdi qalıqlara əsasən burada XVI-XVII əsrlərə aid məscid yerləşmişdir.

Əlbəttə, əgər qazıntılar aparmaq mümkün olsaydı (sahə isə kiçik idi), abidənin tarixinin öyrənilməsi üçün bəzi detallar əldə etmək olardı. Daşdan olan memarlıq detalları fərdi şəkildə işlənmiş bloklardan ibarətdir. Vertikal hissələrin və hündəsi elementlərdən ibarət özünə-

məxsus ulduzşəkilli rəsmlərin, uzadılmış stalaktitlərin dəqiqliyi blokun aşağı hissəsinin ahəngliyini təyin edir.

Ərazidə ətrafa dağıdılmış və nisbətən yeraltında qalan fərdi kompozisiya strukturuna malik, məzmununa görə monumental olan daş bloklar mövcuddur. Blokun rəsmləri və emalı bir qədər arxaıkdir və demək olar ki, sərtidir. Daş blokların görünüşünə və formasına əsasən deyə bilərik ki, onlar zəngin tikinti materialına, təbii-iqlim və coğrafi xüsusiyyətlərə malik Abşeronun çoxəsrlik tikinti ənənələrinə sahibdirlər. Yalnız Abşeronun minillik memarlığında Bakı-Abşeron inşaat tarixinə aid olan şah əsərlər yarana bilərdi.

Cümə məscidi və ətraf tikililər kəndin əsas ictimai mərkəzinə çevrilərək kiçik mərkəzlər və məhəllə mərkəzləri ilə sıx əlaqədə idilər. Dini tikililər kəndin strukturundakı əsas funksiyaları ilə yanaşı eyni zamanda kəndin planlaşdırma sistemində nizamlayıcı əhəmiyyətə malik idilər.

Hər bir Abşeron kəndi tarixi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dini tikililərin inşası üçün xüsusi sahə ayırırdı (Sabunçu kəndində məscid XX əsr), onlar təkcə ictimai mərkəzlərin yaranması və formalaşması üçün deyil həm də vacib şəhərsalma sahələrinin yaranması üçün vacib elementdirlər. Dini tikililərin kəndin həcm-məkan və memarlıq-planlaşdırma strukturundakı rolunu dəyərləndirmək çətindir. Onlar ictimai xüsusiyyətləri ilə yanaşı kəndin çoxplanlı sistemində vizual ornamentlər idilər və ərazidə fəal funksiya daşıyırdılar.

Dini tikililərin yerləşməsi bir-mənalı deyildi. Onla kəndin sırası tikililəri arasında, məhəllənin mərkəzində ətraf mühitə uyğun şəkildə yerləşdirilmişdirlər (Maşağa kəndi Gövhər ağa məscidi XX əsr), müstəqil həcm-məkan funksiyasını yerinə yetirirdilər və bütün dəyişikliklərə baxmayaraq küçələrin tikintisində, planlaşdırma sahələrinin XIII kompozisiya həllində və kəndin ümumi siluetində aparıcı mövqeyə sahib idilər.

Dini tikililərin ictimai xarakter daşması məhəllə meydanlarının və ətrafının tikilməsində müsbət rol oynamışdır, bu da məkanın yeni formalı təşkilinə təkan vermişdir. Dini binalar kəndin strukturuna daxil olaraq, mülti tikililərin (hamam, ovdan və ticarət

sıralarının) tikilməsinə təkan vermişdir və bunun nəticəsində kənd miqyaslı ictimai mərkəzlər yaranmışdır.

Sosial-iqtisadi inkişafdan asılı olaraq kəndlərdə dini tikililəri olan ictimai mərkəzlərinin sayı artmışdır. Maşağa, Bilgəh, Buzovna, Nardaran, Əmircan, Balaxanı, Sabunçu və s. kimi böyük kəndlərdə məscidləri hakim mövqedə olan mərkəzlər çoxluq təşkil edir, kiçik yaşayış məntəqələrində isə cəmi bir ictimai mərkəz olurdu. Adətən burda məscid həm ticarət, həm də dini mərkəz vəzifəsini yerinə yetirirdi. Abşeronda məscidlər dini obyekt kimi VII əsrdən, islamın bura gəldiyi vaxtdan mövcuddur. Uzunsürən təkamüldən sonra nəinki memarlıq-planlaşdırma, həmçinin

*Xoşa-Xuna ərazisi.
Məscidin xarabalığı.
XVIII əsr.*

*Xoşa-Xuna ərazisi.
Məscidin detalları.
XVII əsr.*

*Xoşa-Xuna ərazisi.
Məscidin detalları.
XVII əsr.*

həcm-məkan nöqteyi-nəzərindən ümumi qanunauyğunluqlar təyin edilmişdir. Bakıda İçəri şəhər ərazisində Məhəmməd və yaxud Sınıq Qala adlanam məscid (1078-1079 il), Ləzgi Məscidi (1169 il), Xıdır Məscidi (XIII ə.), Giley Məscidi (1309 il) və s. kimi daha qədim məscidlər mövcud-

dur ki, Abşeronda ictimai tikililərin erkən yaranma dövründə burada ən birinci dini tikililər əsas mövqə tutmuşdur. İçəri Şəhər ərazisinin məhdudluğundan irəli gələrək, dini tikililər və həmçinin məhəllə məscidləri, bəzilərini çıxmaq şərti ilə, yaşayış tikililərinə həcm elementi kimi daxil olmuş, küçənin strukturunda sadə piştağ kompozisiyasından başqa heç nə ilə fərqlənməmişdir.

Bu şəhərsalma mühitində planlaşdırma tipli məntiqi qruplar yaradılmış, bunlarda İçəri Şəhərdə və Abşeronda XIV əsrə kimi qalmış, daha qədim tikililərin bazasında yaranmış və sonrakı dövrlərin memarlıq-planlaşdırmasına istiqamət verən dini tikililərin inkişafının əsasını təşkil etmişdir. Yeni tip ictimai tikililərin ekvivalenti kimi müəyyən qruplar yaranmamışdan əvvəl, dini tikililər xronoloji cəhətdən uzun inkişaf yolu keçmişdir.

Mövcud materialın araşdırılması nəticəsində belə məlum olur ki, Abşeronun dini tikililərini xronoloji cəhətdən beş dövrə ayırmaq olar:

1. XIV-XV ə.
2. XVII-XVIII ə.
3. XIX ə.
4. XIX əsrin ikinci yarısı.
5. XX əsrin əvvəli.

Dövrün hər biri memarlıq abidələri ilə təmsil edilir, hər qrup müstəqildir və memarlıq-planlaşdırma həllinə vərəsəlik edir və öz konstruktiv xüsusiyyətlərini daşıyır. Birinci dövrə aşağıdakı kənd məscidləri aiddir: Nardaran (Pir Səid məscidi, 1303, 1363-64 il), Əmircan (Nizaməddin məscidi, 1329-30, 1855-56, 1866-67, 1876 il), Ramanı (qala məscidi, 1323-

24, 1636-37 il), Mərdəkan (Tuba Şahı məscidi, 1372-73, 1482-83 il), Balaxanı (qəbiristanatlıq məscidi, 1385 il), Digah (məscid 1430-31, 1843, 1852, 1862-63, 1874 il), Maştağa (Pirarqutay məscidi 1414-15 il), Kürdəxanı (məscid 1444-45, 1897 il).

Birinci dövr özündə müəyyən tip və formaların cəmləşdirən Abşeronun dini tikililəri haqqında zəngin məlumat daşıyır. Bu dövr yaşayış məntəqələrinin qruplaşma şəklində yerləşməsi, onların şəhərsalmasını, dini tikililərin əsasında planlaşdırma strukturunun formalaşması nöqtədən-nəzərdən özünə diqqət cəlb edir.

Məhz bu dövrdə öz xüsusiyyətləri ilə seçilən dini tikililərin memarlıq-konstruktiv vəziyyətinin, interyerin daxili vəziyyətinin, memarlıq kütlələrinin daşla tikintisinin əsası qoyulur.

Bu tikililərin çoxu uzun müddətli mövcudluğu dövründə təmir edilib, yenidən tikilib və genişləndirilib, amma bununla bərabər bərpə layihəsinin tutulmasında vacib sayılan planlaşdırma və memarlıq cəhətdən etibarlı məlumatlar verir. Bu dövrdə Abşeronun iki əsas planlaşdırma tipi: birkameralı, monumental çatma tağlarla kəsilmiş, kvadrat ibadət zalı olan düzbucaqlı formalı məscid və dörd dayaq, çatma tağlarında günbəzi saxlayan məscid. Yarımadaın yaşayış yerlərinin şəhərsalma sistemində əsas bənd təşkil edən iki planlaşdırma tipinin əsasında dini tikililərin ümumi palitrası sonradan genişlənir. Dini tikililərin inkişafının ikinci dövrü aşağıdakı kəndlərin məscidləri ilə təqdim olunur: Biləcəri məscidi (1658-59, 1741-42, 1850/51 il), Nardaran (məktəb-məscid, 1686-87 il),

Hacı Bəxşi məscidi (1663-64 il), Qala məscidi (XVIII ə), Nardaran (Şah Sultan Hüseyin məscidi, XVIII ə), Maştağa (Hacı Aslan Bəy məscidi, 1765-66 il, Kərbalayı Cəfər Məscidi 1796-97 il), Buzovna (Aşağı məscid 1776-77, 1838, 1875 il), Hökmalı (XVIII əsr), Zabrat (1883-84 il).

XVII-XVIII əsrdə Şirvanda mövcud olan sosial-iqtisadi vəziyyətin hesabına dini tikililərə yeni memarlıq-planlaşdırma fəndləri və kompozisiya formaları meydana gəlmişdir. Məscidlər ətrafdakı tikililərin dəyişməsində aktiv iştirak edir, mövcud mühitdə obrazların zənginliyi, həcm plastikasını ortaya çıxardır. Birinci dövrlə müqayisədə dini tikililərin planlaşdırma tipologiyasının arealı nəinki dəyişir həm də bu tikintiyə Abşeronun Biləcəri, Keşlə, Qala, Novxanı, Buzovna, Hökməli, Zabrat kimi başqa yaşayış məntəqələri də qoşulur. Bu kəndlərdə birinci dövrə aid olan, sonradan isə yerində yenisi, daha geniş və ikinci dövrün planlaşdırma nöqtədən-nəzərdən daha rahat sayılan məscidlərin olması istisna edilmir.

Bu dövrün dini tikililəri öz inkişafında yeni dövr təqdim edir. Həcmələrin qurulması, fasadların traktovkası, məscidlərin kompozisiyasında memarlıq fəndlərinin açılması daş memarlığının konstruktiv imkanları ilə cəmləşir. Bu o dövrdə mülkiyyət haqqı əldə etmiş və öz qanunauyğunluqlarını yetişdirmiş tikinti əmələlərinin güclü təsiri altında baş vermişdir.

Bu dövrdə inkişafda olan kəndlərin şəhərsalma mərkəzlərində yer tutan özünəməxsus dini tikililər yaradılsa da, həcm-məkan və kompozisiya həlli baxımından Balaxanı qə-

biristanlığındakı məscid (1385 il) və Mərdəkandakı Tuba Şahı məscidi (1372, 1482-83 il) şirvan-abşeron memarlığının klassik nümunələri sayılır.

Üçüncü dövrdə Abşeronun planlaşdırma tipli dini tikililəri formalaşdıqdan sonra, tipologiyada xüsusi əhəmiyyət daşımayan düzəltmələr və müxtəlifliklərin əmələ gəlməsi prosesi gedir. Həmin vaxtda dini tikililərin təşəkkülünün dönüş vaxtı çatır. Elə gəlir ki, nə planlaşdırma fəndlərində, nə memarlıq-tikinti formalarında dəyişiklik yoxdur. Amma bununla belə fasadların həcmli-məkan həllində və həcm kütlələrinin daxili sisteminin qurulmasında irəliləmə vardır.

Dördüncü dövr kənd əhalisinin həyatında baş verən böyük iqtisadi-sosial dəyişiklərlə xarakterizə edilir, neft sənayesinin inkişafı və yüksəlişi başlayır, kənd əhalisinin Bakıya və onun neft rayonlarına axını güclənir, tikinti üçün, o cümlədən dini tikililər üçün vəsait əldə edilir. Qabaqkı planlaşdırma fəndlərini saxlamaqla dini tikililərdə əvvəlki dövrlərdə rast gəlinən geniş ibadət zalları meydana gəlir. Üç nefli məscidlər üstünlük təşkil etsə də, beş neflilər də rast gəlinir. İbadət zalının bu cür həlli daxili məkanda xaçşəkilli günbəzlərin enli neflərinin arakəsmələrinə dayaq verən çatma tağlarının çoxsaylı sütuna malik memarlıq-konstruktiv quruluşunun yeni tərəflərini açır. Eyni zamanda interyerin konstruktiv sistemə yarımperqarlı qübbələr və tağlar daxil olur, müəyyən olunmuş tikinti ənənəsini bir növ məhv edilir, amma bununla belə binanın daş

strukturuna heç bir dissonans gətirmir, ümumi planlaşdırma və həcm traktovkasına əməl etməklə və yeni məkan kompozisiyasının meydana gəlməsi ilə bir memarlıq formalarının başqasına nüfuz etməsi baş verir.

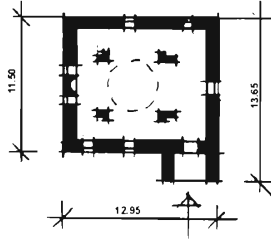
Məscidlərin inkişafının beşinci dövrü ibadət zalının həllində planlaşdırmanın dəqiq sxemlərini saxlayan və interyeri konstruktiv fəndlərlə quran ənənəvi qruplar ilə bərabər yaranır. Burada bir daşdan qurulmuş iri aşırımlı günbəz iştirak edir. Kvadratşəkilli zalın küncdə yerləşən nəhəng şaquli çatma tağları sistemi zalın hündürlüyündə pərvazlanan girdə konusşəkilli günbəzə keçir. Bu Bakı-Abşeron şəraitində yeni memarlıq-konstruktiv sistem sayılırdı. Bundan əvvəl nə Bakıda, nə də Abşeronun kəndlərində bu cür günbəzlər tikilməyib, dörd sütuna dayaqlanan kiçik günbəzlərlə məhdudlaşıblar.

Dini tikililərin bütün dövrlərində ictimai tikililərin qrupunun böyük potensial fondunu təşkil edən yeddi planlaşdırma tipli müəyyən olunub. Üslubların heç biri yarandığı zamandan təşəkkülünün və formalaşmasının bütün mərhələlərini keçərək öz əhəmiyyətini itirməyib və özünəməxsus klassik sxemlərə çevriliblər. Onlar dini tikililərin tarixi inkişafı zamanı əmələ gəlmiş və Abşeronun istənilən kəndinin şəhərsalma sisteminə yer tutan bu və ya digər tikilinin əsasını təşkil etmişdir. Bütün planlaşdırma tiplərini dini tikililərin tipoloji təkamülünü daha tutumlu və rəngarəng əks etdirən cədvəl şəklində təqdim etmək olar.

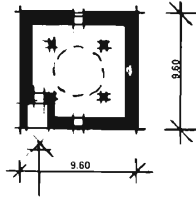
BİRİNCİ ÜSLUB

Birinci növ planlaşdırma strukturuna görə daxili sahəsi dörd mərkəzi sütunların sayəsində doqquz bölməyə ayrılan dördkünc şəkildədir. Planın ümumi sxemi - üç istiqamətdə inkişaf edən və dəqiq kompozisiya sistemində çevrilən xaçşəkilli konstruktiv formadadır. Mərkəzi sütunlar təkcə planın ümumi ağırlığını daşıyır, həm də künc hissələrdə əsas və tabe elementlərin daxili interyerini dəqiq bölmələrə ayıran fəndləri və formalarını qoruyub saxlayan kiçik kamera üslublu bölgələr yaradır. Günbəz əsas elementdir, ibadət zalının mərkəzi hissəsini örtür, memarlıq və konstruktiv forması ilə dini tikilidə bir vahid kimi çıxış edirlər. Əgər günbəz interyerin əsas elementdirsə, portal fasadın vacib komponentlər sırasına daxildir. Günbəz və portal - iki əsas element kimi minilliklər ərzində ümumi həcm-məkan kompozisiyasında sinxron olaraq çıxış etmiş və böyük bədii təsvir yaratmışdır.

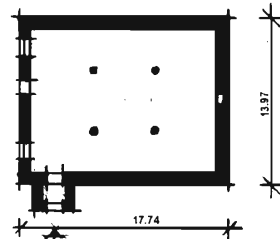
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

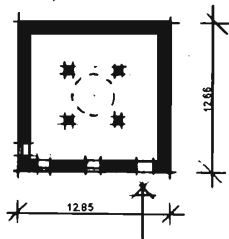
Mərdəkan kəndi.
Tuba-Şahı məscidi.
1372-ci il. 1482-ci il.

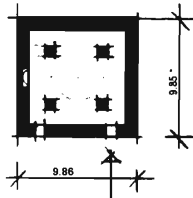
Keşlə kəndi. Məscid.
XVII əsr.

Zabrat kəndi.
Hacı Tağı məscidi.
1901-02-ci il.

Mərdəkan kəndi.
Almazadə məscidi.
1896-97-ci illər.

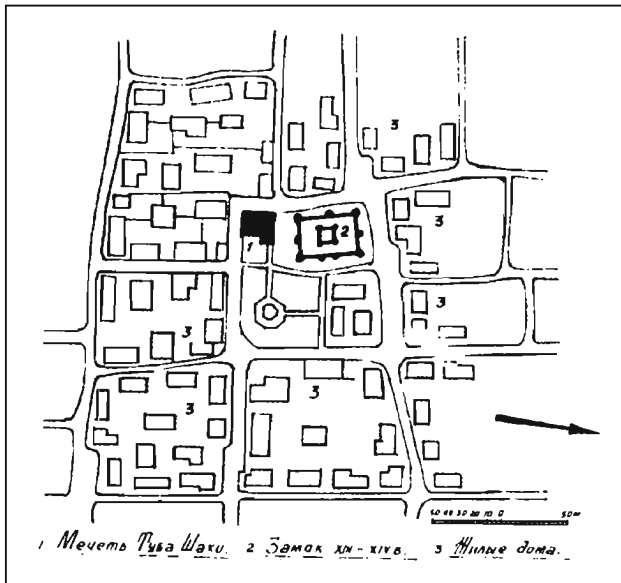

Qala kəndi. Məscid.
1842-43-cü illər.

Mərdəkan kəndində Tuba-şahi məscidi (1482-ci il)

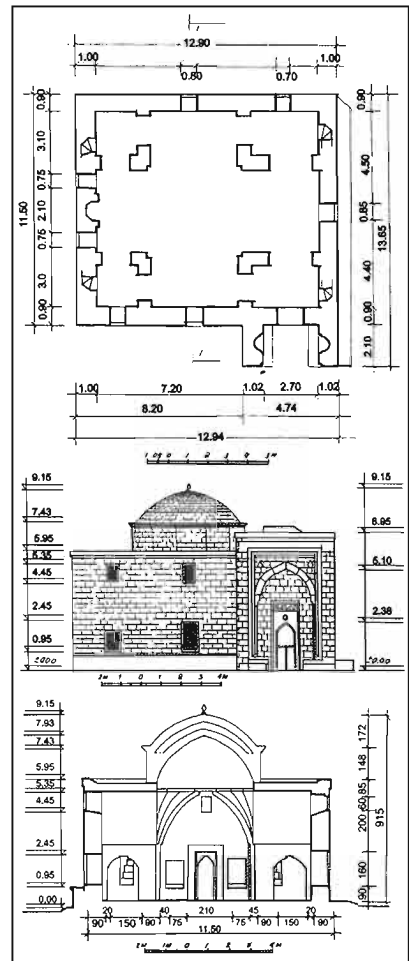
Mərdəkan kəndindəki Tuba-şahi məscidində (1482-ci il) aydın ifadə olunan bu inkişaf etmiş planlaşdırma sxemi, bu planlaşdırma növündə genetik şəkildə peyda olmamışdan qabaq bütün mərhələləri keçmişdir. Tuba-şahi məscidi klassik planlaşdırma sxemi əsasında tikilmişdir, eninə və uzununa oxlar daxili struktura uyğun idi, burada planın hər bir elementi konstruktiv funksiya və memarlıq inkişafının xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə yerləşdirilmişdir. Mütənəsbliyi və formaları ilə seçilən portallar, eninə sərdabələrə və itiüclu arkalara açılır. Siz ibadət zalının uzununa istiqamətli hissəsində olduğunuz zaman burada, əsrlərin dərinliklərindən gələn, güclü ənənələrlə memarlıq planlaşdırma

*Mərdəkan kəndi.
Tuba-Şahi məscidi.
Baş plan, plan, əsas
fasad, kəsim 1372-ci
il, 1482-83-cü il. İcra:
memar E. Tahirov.
1987-ci il.*

sisteminə keçən xaçşəkilli günbəz kompozisiyasını aşkar edəcəksiniz. Baxmayaraq ki, daxili interyerdə dekorativ elementlər yoxdur, xüsusi günbəz daşıyan güzgüldü sərdabələr və künc hissələrin kiçik arkalari, memarlıq kütlələrinin təmiz xətlərini və orijinal tekonikasını əks etdirir.

Təsadüfi deyil ki, yalnız mehrab nazik divarların fonunda interyerin əsasını pozur və buna bənzər memar-

lıq fəndi ilə həmin tikilinin memarının yaradıcılıq incəlikləri haqqında düşünməyə vadar edir.

Fasadın memarlığı öz başlanğıcını binanın daxili planlaşdırmasından və konstruktiv xüsusiyyətlərindən götürür. Onların portal kompozisi-

yası ilə və günbəz şəkilli üçüncü elementlə daxili asimetrikliyi, parlaq həcm plastikası yaratmışdır. Portalın itiüclu arkalarından və təmiz əhəngdaşı bloklarından ibarət hörgü qatları Abşeron memarlığının əsasını təşkil edir və bu Tuba-şahi məscidinin ümu-

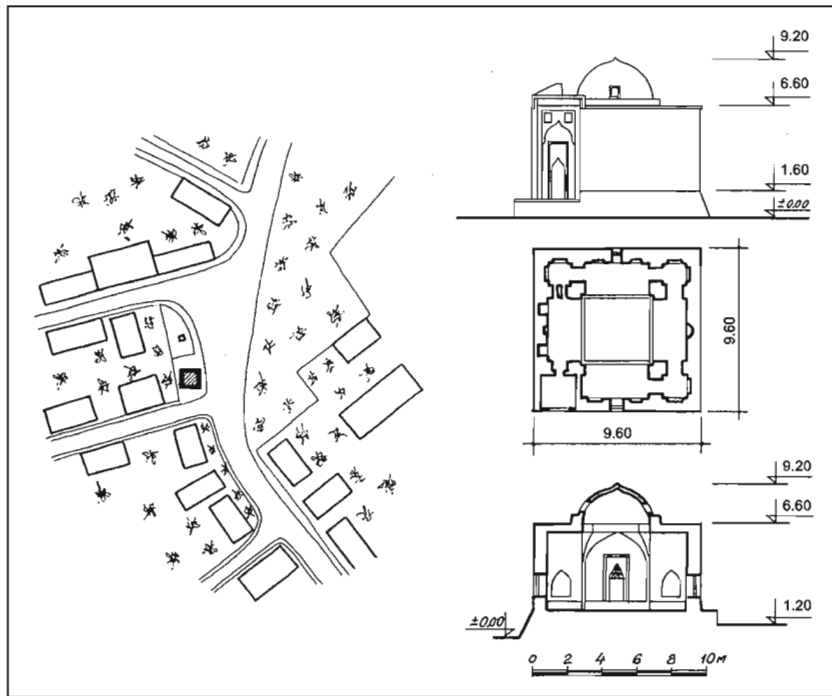
*Mərdəkan kəndi.
Tuba-Şahi məscidi.
Ümumi görünüş.*

Mərdəkan kəndi.
Tuba-Şahi məscidi.
1372-ci il. 1482-83-cü
illər.

mi görüntüsündə aydın müşahidə olunur. Bu memarlıq fəndləri, bu tikilinin, XX əsrin ilk onilliklərində Abşeron memarlığında istifadə edilən kompozisiyanın müəllifinin yaradıcılıq incəlikləri haqqında düşünməyə məcbur edir.

Keşlə kəndi. Məscid.
XVII əsr. Memar
S.A Allahverdiyevin
ölçmə və çertyojları.
1984-cü il.

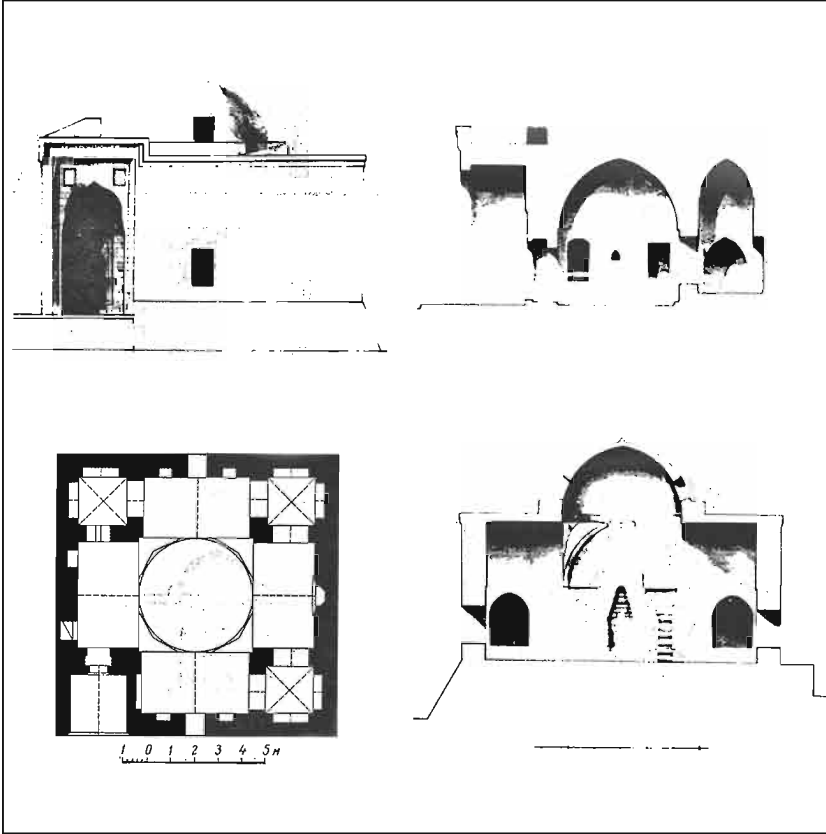

Keşlə kəndində məscid (XVII əsr)

İki əsr boyunca planlaşdırma və fəndlərinə görə Tuba-Şahi məscidi, digər dini tikililərin qorunub saxlanmaması səbəbilə bu qrupa daxil olan abidələrin yeganə nümunəsi idi. Yalnız XVII əsrdə, göstərilən kənddə yeni məscidin peyda olması ilə bu qrup yeni təkan əldə edir. Prinsip etibarilə onun planlaşdırılması daxili interyerin strukturunu təkrarlayaraq Tuba - Şahi məscidinin proto tipinə çevrilmişdir. Mövcud olan bütün oxşarlıqlara baxmayaraq bu məscidin özünəməxsus nüansları var idi. Dördkünc plana ibadət zalının mərkəzi hissəsi daxil edilmişdir,

*Keşla kəndi. Məscid.
XVII əsr. Köhnə
ölçmələr. Ümumi
görünüş.*

buradan qarşılıqlı-perpendikulyar istiqamətdə oxlar keçir, künc hissələrdə kiçik məkanlar yaradılmışdır, şimal-qərb küncündən başqa bu künclər də portalın funksiyasını daşıyırdılar. Planın möhkəm konstruktiv sistemi yaranmışdır, burada dəqiq, dini tikilinin daxili sahəsinin funksional xüsusiyyətlərinə uyğun, geometrik cəhətdən aydın, təşkilədiçi proqram tərtib edilmişdir. Tuba - şahı məscidindən fərqli olaraq burada güzgü üslublu sütunlar XVII əsrə səciyyəvi olaraq itiüclü arkalar formasında əks edilmişdir, onlar künc hissələrdə, döngələrdə, kənarından bir o qədər də hündür görüntüyə malik olmayan günbəz də istifadə edilmişdir. Bakıda Şirvanşahlar Saray Kompleksində müşahidə (XV əsr) edilmişdir. Dördkünc planlı məscid (12x12 m) Abşeronda rast gəlinməyən özünəməxsus istiqamətdə yerləşmişdir və Keşlə kəndinin şəhərsalma sistemində kifayət qədər önəmli mövqeyə malik idi, bu binanın iri həcmi ilə vurğulanmışdır. Əsas fasadda asimmetrik formada yerləşdirilmiş dərin üslublu portal, fasad divarları və nazik dam örtüyü üzərində günbəz məscidin həcm-məkan kompozisiyasının vacib elementləri idi. Hər biri əhəngdəşindən tikilmiş bu elementlər özünün mütənəsbibliyi ilə kompozisiyanın inkişafına daxil olan fərdi portal kifayət qədər görkəmli divar qatları məscidin memarlıq tektonikasını müəyyənləşdirmişdir.

Qala kəndində məscid (1842/43-cü illər)

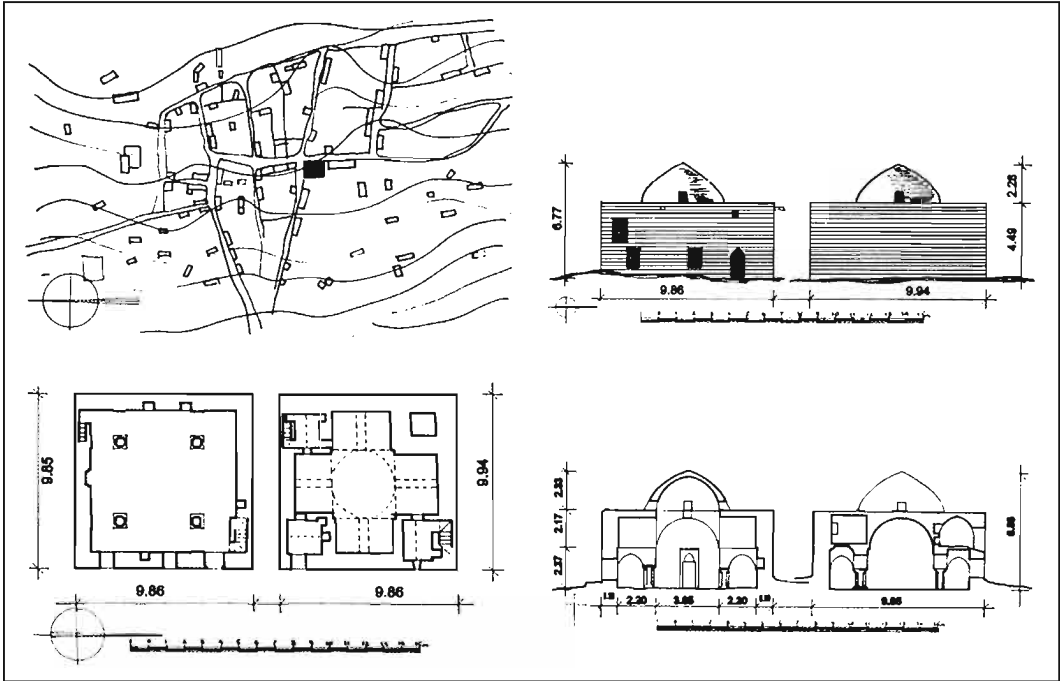
Məscid həmin planlaşdırma növünə daxildir və digər məscidlər kimi özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Mərkəzi hissədəki dördkünc ibadət zalı sütun formalı fundamentlərlə təqdim edilmişdir, onların və ikinci mərtəbənin köməyiylə daxili sahə qapalı səciyyəli, doqquz hissəyə bölünmüşdür. Bu yolla, ibadət zalı çarpazşəkilli plan həllinə malikdir və həmin fundamentlər həm şaquli həmdə üfüqi istiqamətdə inkişaf edən sərbəst sütunlara çevrilməmişdirlər. Bu cür strukturda olan ibadət zalının mərkəzi hissəsi qanunauyğun olaraq günbəzlə örtülmüşdür, güzgüslü sər-dabə üslublu yan bölmələr isə bu kiçik, lakin tutumlu orqanizmin bütün konstruktiv sistemini saxlamışdır. Günbəzin ətrafında birləşən və zalın daxili hissəsinin güclü emosional ağırlığına malik olan sərdabələr interyerə plastiklik və həcm verir. Zalın aşağı hissəsi, üzərində künc bölmələrin arkaları və beş sərdabənin dayandığı səkkizküncü sütunlar hələ keçmişin memarlıq-planlaşdırma fəndlərindən azad olmamışdılar. Burada Tuba-şahı məscidinin memarlıq və planlaşdırmasının təsiri aydın müşahidə edilir, lakin bütün ölçülər və rəsmlər ümumillikdə Abşeron memarlığına aiddir. Bununla yanaşı həcm kütlələrinin inşası, həm konstruktiv planda, həm də memarlıq fəndlərinin istifadəsində qarşılıqlı əlaqələrin mövcudluğu, məhdud sayda ləvazimatla, kiçik həcmdə belə memarlıq dünyası yaradan memarın yaradıcılığına hörmət tələb edir.

Birinci və ikinci mərtəbənin künc hissələri konstruktiv nöqteyi - nəzərdən, mərtəbələr arasındakı nazik pilləkənləri, divarlarının qalınlıqları ilə xüsusi maraq oyadır. Pilləkənlərin bu növ quruluşu Abşeron memarlığının köhnə adətidir və o daha rasi-onal həll kimi bir çox dini tikililərdə istifadə edilmişdir, pilləkən meydanı genişləndirirdi və bu zaman onların hər biri ayrı-ayrı xüsusiyyətlərə malik olurdu: dini kitabların din xadimləri üçün kənd əhalisini ibadətə çağırmaq məqsədilə minarəyə qalxmaq. Məkana giriş küçənin ən hündür nöqtəsində yerləşirdi. Məscidin daxili interyerinin memarlıq-planlaşdırma təşkili həcm-məkan strukturunda öz əksini tapmışdır. Əsas fasad itiüclü giriş və kiçik

düzbucaqlı formalı pəncərələrlə təsvir edilmişdir.

Keşlə kəndindəki Tuba-şahi məscidində portal, memarlıq sisteminin vacib elementi kimi ümumi kompozisiyada fəal iştirak etsə də, Qala kəndində portal yoxdur və baxmayaraq ki, səciyyə cə planlaşdırma və daxili kəsişmə heç bir tələb etmir. Burada memarlıq formalarının, motivlərinin və elementlərinin yeni istifadə üsulu yaranır, onlar öz dövrlərini və dini tikililərin inşasında tələblərini əks etdirir. Həcmcə kiçik olan bu tikili Abşeron memarlığında yeni mərhələnin nişanəsidir və peşəkar marağdan kənar qalmaqdan memarlıq və inşaat haqqında geniş məlumat çatdırır.

*Qala kəndi. Baş plan
Yarusların planları.
Məscidin fasadları.
Kəsirlər. 1842-43-cü
illər. Ş.S.Fətullayevin
1984-cü il.*

Mərdəkan kəndində Almazzadə məscidi (1896/97-ci il)

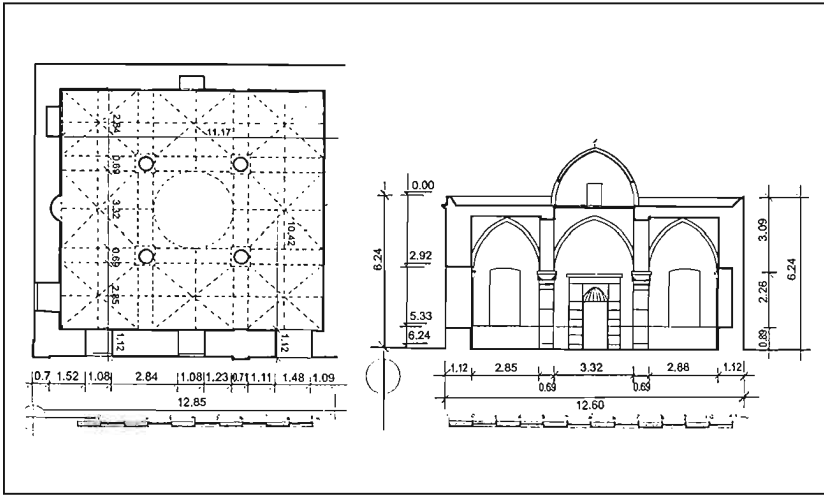
Bu məsciddə planlaşdırma strukturu birinci növrə daxil olan abidələrin istiqamətini davam etdirir və eyni zamanda özünə məxsus obrazla onu qapalı sistemdən azad etmişdir. Dördkünc planlı ibadət zalı artıq digər fəndlər irəli sürür, bu fəndlər konstruktiv formaların istifadəsində daha etibarlı idilər. İtiüclü və ya eninə formalı sərdabələrin, kiçik, lakin möhkəm formalı arkaların, sütunların üzərində dayanan materiallaşmış həcm məkan mühiti kompozisiya tapşırıqlarında memarlıq ənənələrinin gücünü əks etdirir.

Mərdəkan məscidinin ibadət zalı burada mərkəz hissə öz konstruktiv əhəmiyyətindən başqa örtük sistemi daşıyan sütunlarla dolu olmasına baxmayaraq rahat məkana çevrilmişdir, bu elementlər vacib məkan elementləri sayılır. İnteryerdə sütunların xüsusi yeri var, böyük daş bloklarından ibarət olan və plastik kapitellə tamamlanan ətraf aləmin təsviri kimi çıxış edir. Sütunlar zalı üç nefə bölməklə və daxili sahənin xidmətini icra etməklə yanaşı, eyni zamanda onların üzərində günbəz dayandırır və onlarla birlikdə daxili interyerin şaquli kompozisiyasını yaradır.

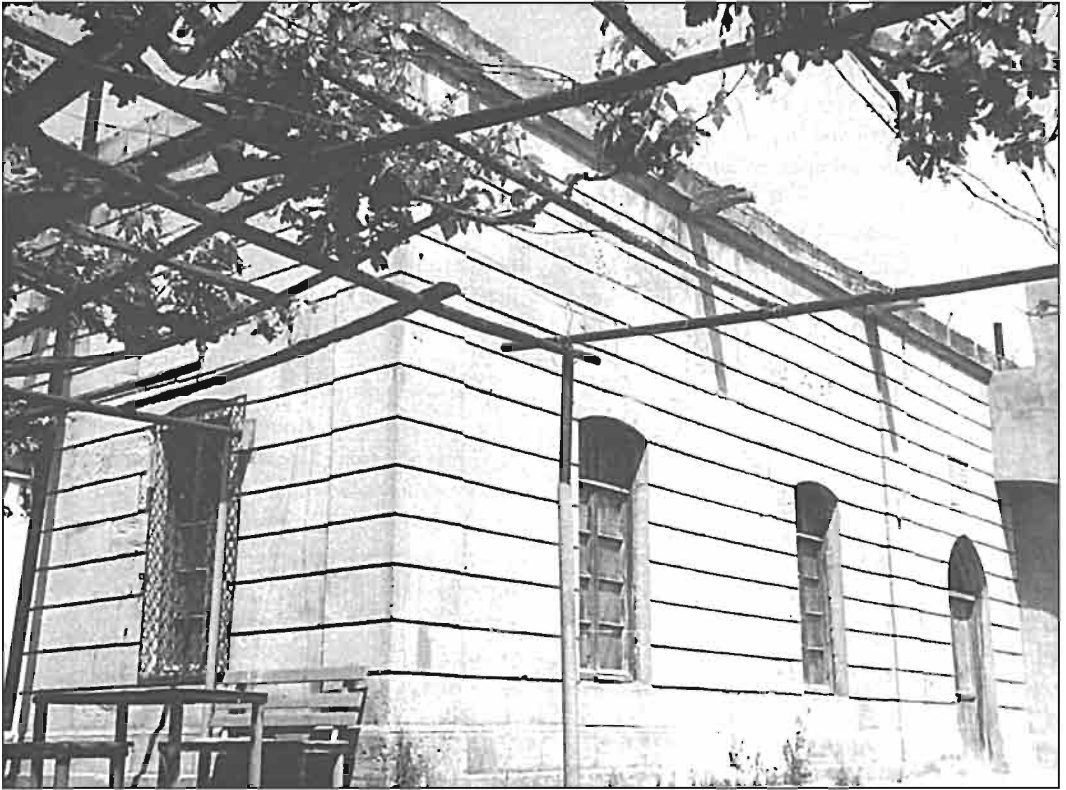
Sütunlar itiüclü sütunların köməyi ilə eninə və uzununa olan nefləri birləşdirirlər, bunun nəticəsində ibadət zalı öz ifadəli və dinamik formaları və xaçşəkilli sərdabələri ilə monoplastik mühitə çevrilmişlər. Dördkünc ibadət zalı dörd inkişaf etmiş formaları ilə XIX-XX əsrlərdə inşa edilmiş məscidlərə aid olmayan eninə və uzu-

nuna olan nəvələri müəyyənləşdirir. Bu memarlıq-planlaşdırma kompozisiyası hələ 1663/64-cü illərdə Nardaran kəndindəki Hacı Bəxşi məscidində yaranmışdır və başqa qruplarda da uğurla istifadə edilmişdir.

Mərdəkan məscidinin interyerində təmiz yonulmuş daş həmişə ön planda olmuşdu və mehrabın, pleastrın və sütunların işlənməsində istifadə edilmişdir, bu ibadət zalının həllinin bədii tərəfinə təsir etmişdir. Daşlar yonulmuş divarları, künc və düz pleastrları və profilli karnizləri ilə məscid fasadının strukturunda vacib yerə malikdirlər. Fasadın heyranedicisi təmiz daş qatları ciddi pəncərə fəndləri və portal girişi olmadan, interyerdən fərqli olaraq üslub cəhətdən tamamilə başqa mövqedən çıxış edən ümumi kompozisiyanı təhlil edir. Burada Avropa fəndlərindən və memarlıq motivlərindən istifadə edilmişdir, lakin həcm kütlələrinin tikintisi, məscidin tikinti ənənələrinin traktovkası Abşeron memarlığının xüsusiyyətləridir. Geniş həcmli, dam örtüyünə yönələn pilləkən məscidin kompozisiyasına daxil edilmişdir və şimal-şərq hissədəki əsas fasada perpendikulyar şəkildə yerləşmişdir. Fasad üzərində asılan, onun aşağı hissəsi arka şəklinə təsvir edilmişdir və terrası tamamlayır. Pilləkən qəfəsinin konstruktiv forması sayəsində maraqlı məzmun meydana çıxır və o dini tikilinin həcm-məkan kompozisiyasına xidmət edir. Məscidin cənub fasadının altında yerləşən kiçik daş hovuz memarlıq mühiti həllinin vacib bəndini təşkil edir.

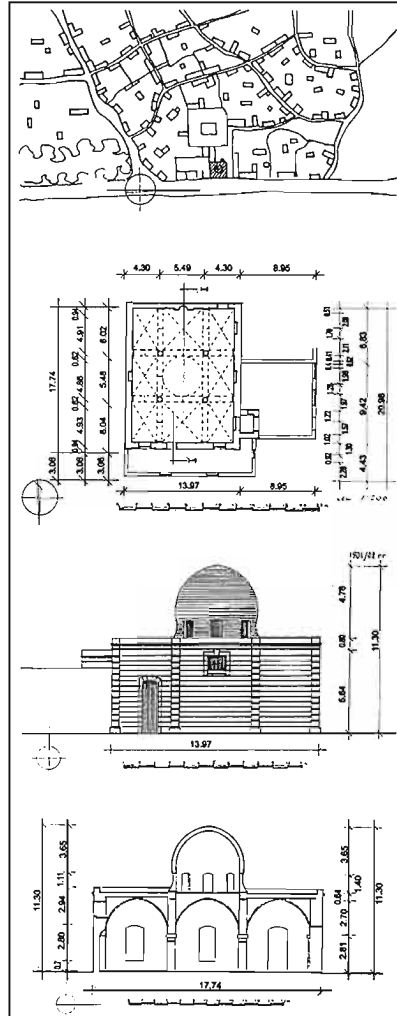
Mərdəkan kəndi. Almazda məscidinin plan, kəsim, ümumi görünüşü 1896-97. Ş.S.Fətullayevin 1984-cü il.

Zabrat kəndində məscid (1902-ci il)

Zabrat kəndindəki məscid Bakı-Abşeronun şimal sahilləri magistral yollarının üzərində yerləşir və kəndin yeni hissəsinin planlaşdırma strukturuna daxil idi, burada XIX-XX əsrlərin hüduqlarında hamam-

Zabrat kəndi. Hacı Tağı məscidi. Baş plan, plan, cənub fasadı, kəsim. Ölçmə və icra: Ş.S.Fətullayevin. 1986-cü il.

ları, ticarət sıraları olan ictimai mərkəz yaradılırdı. Belə şəhərsalma vəziyyətində dini tikili kimi məscidin əhəmiyyəti getdikcə artırdı və kəndin digər hissələri və məhəllələr arasında əlaqə yaradırdı.

Tipoloji təsnifatına görə məscid birinci qrupa daxildir və onun planlaşdırma inkişafının təkamülünə xidmət etmişdir. İbadət zalı dördkünc olan əvvəlki məscidlərdən fərqli olaraq burada ibadət zalı dörd sütunla üç nef bölünən düzbucaqlı (12,12x15,91 m.) formada təqdim edilmişdir. Mərkəzi nef əsas neflərdən üç dəfə genişdir və günbəz altındakı dördbucaq zal boyunca yerləşmişdir. İbadət zalının daxili interyerinin belə qarşılıqlı münasibəti onun mütənasib formalarda, memarlıq kütlələrinin üfqi və şəquli kəsişmələrdə inşasını təsvir edir.

Eninə və uzununa neflər zalın planlaşdırma sistemini sütunlarla təsvir edilən və divarlarda pilyastrlarla qeyd edilmiş dəqiq ox sxemlərinə ayırmışdır. Bu növ planlaşdırma realığı fənd kompozisiyalarını və böyük sahənin tectonik konsepsiyasını daşıyan memarlıq formalarını işləyib hazırlamışdır. Sütunlar, ibadət zalının memarlıq-planlaşdırma strukturunda vacib yerə malik olaraq yeni fəndlərin imkanlarını gizlədən, qapalı səciyyəli elementlərdən azad gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. İbadət zalının daxili interyerinin bütünlüklə nəzərdən keçirilməsinin nəticəsi olaraq, sadə, lakin ifadəli formaların köməkliyi ilə həcm-məkan və memarlıq mühiti yaranmışdır. Burada oxşəkili arkalar tam gücləri ilə

çığış edirlər və təkcə qapalı səciyyəli məkanların yaradılmasında deyil, həm də interyerdə bədii-ifadəlilik əldə etmək üçün istifadə edilən sistemi təşkil edirdilər.

Mərkəzi nefin oxşəkili arkadası kompozisiyada əsas yeri tutaraq bütün diqqəti geniş dekorativlik ilə işlənən mehraba yönəldir. Yan neflər tabelik xüsusiyyətinə malikdirlər, bu oxşəkili tağların, onların proporsiya və hissələrində ifadə olunub. Mərkəzi hissəni əhatə edən bütün bölmələrin üst örtüyü yarımtəmiz yonulmuş daşlardan hörülmüş çarpazşəkili tağtavanlarla təqdim olunub. Bu konstruktiv fonda baş profilin tağtavanların alt hissələri yerləşdiyi plastik kapitellərlə birlikdə iri bloklardan ibarət daşlardan qurulan sütunlar dərin və dolğun mənə daşıyırlar. Baş nefin üfqi ayrılması ibadət zalının mərkəzi hissəsində oxşəkili günbəzi saxlayan günbəzaltı karkasla bitir. Şaquli oxun yaranması arkadanın sakit ahəngini pozur və ibadət zalın məkan həllində dinamizm yaradır. Günbəzin pəncərə oyuqlarından gələn işıq sanki zalın interyer həllində şaquli kompozisiyanın əhəmiyyətini və memarlıq coşqunluğunu vurğulayır. Perspektivdə məscidin daxili məkanına qeyri-adi şövq verən sütunların, tağların və tağtavanların forması açıılır.

Məscidin ümumi planlaşdırma sxemi bütövlükdə həcm-məkan strukturunda və qismən fasadlarda təsdiq edilir. Burada neflərin karkas sistemi azacıq qabağa çıxan pilyastr vasitəsilə şaquli ayrımaların ahəngi ilə ifadə olunur. Divarların hamar

səthləri monotonluqdan və yeknəsəqlikdən azaddır və interyerin konstruktiv sistemində daha çox optimistik məzmun əlavə edirlər.

Avropa klassik profilləri ilə kəşişən üfqi karnizlər, pilyastrların yonulmamış daşla hörülməsi, haşiyəli

Zabrat kəndi. Hacı Tağı məscidi. Portalın fraqmenti. 1901-02-ci illər.

Zabrat kəndi. Hacı Tağı məscidi. Qərb fasadının görünüşü. 1901-02-ci illər.

*Zabrat kəndi.
Hacı Tağı məscidi.
İbadət zalının
interyerləri.1901-02.*

*Zabrat kəndi. Şimal-
qərb tərəfdən Hacı
Tağı məscidinin
ümumi görünüşü.
1901-02-ci illər.*

pəncərə və qapılar fasadın plastikliyini zənginləşdirir. Qeyd etmək lazımdır ki, həcmnlərin boğuş səthləri ilə, sürətlərin sərtliyi ilə, dekorativ motivlərin cüziliyi ilə səciyyəli Abşeron memarlığının inkişaf qanunlarına uyğun olaraq bütün diqqət dini tikilinin daxili sahəsinə yönəlmişdir. Bu o demək deyil ki, memarlıq hissələrinin axını ağır forma və kəşimlər, dekorativ formaların zənginliyi və çoxluğu formasında ifadə edilir. Bu hal Abşeron memarlığı üçün yaddır, burada, orijinallığı azaltmadan və ənənələrə etinasızlıq göstərmədən tektonik obrazlarda əsl memarlıq yaradan konstruktiv formalar üstünlük təşkil edir. Bu baxımdan qeyd etmək istərdik ki, məscidə giriş ənənəvi portalla deyil, klassik Avropa fəndləri və formaları ilə vurğulanmışdır. Bununla yanaşı onun asimmetrik girişi və bir qədər qabağa çıxan həcmi öz gözə çarpan Avropa sayığı üslub sistemi ilə təkcə məscidin girişini deyil, həm də bütün tikilinin yerli mənşəli olduğunu təsdiqləyir.

*Zabrat kəndi.
Hacı Tağı məscidi.
İnteryer sütunlarının
kapitelləri. 1901-02.*

*Zabrat kəndi. Hacı
Tağı məscidi. İbadət
zalıının inter-
yeri.1901-02.*

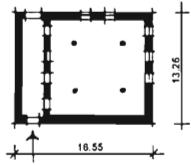
İKİNCİ ÜSLUB

İbadət tikililərin ikinci üslublu planlaşdırılması birincisindən irəli gəlsə də, inkişaf prosesində sərbəst sxemə çevrilərək yeni planlaşdırma üsulları və memarlıq-konstruktiv formalarını müəyyən edib. Bu Nardaran kəndindəki Hacı Bəxşi məscidindən (1663/64-cü illər) başlayaraq Kürdəxanı kəndinin bağlarındakı bu üslublu məscidin son variantına kimi çoxsaylı misallarda özünü əks etdirir (1915/16-cı illər).

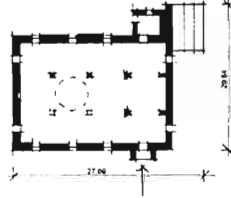
Həmin planlaşdırılma sxemində diqqəti cəlb edən əhəmiyyətli bir element meydana gəlir. Birinci planlaşdırılma üslubunda rast gəlinməyən vestibül hissəsi ikincidə möhkəm yerini alaraq Abşeronun ibadət inşaatçılığına yeni bir məzmun daxil edir. Hacı Bəxşi məscidində ilk dəfə istifadə olunan ikinci planlaşdırılma üslubu 252 il ərzində kompozisiya sxemini dəyişərək, amma bununla belə vestibül qrupu və ibadət xanadan ibarət əsasını saxlayaraq sonralar fərqli variantlar meydana gətirdi. Beləliklə, ibadət tikililərin inkişafı prosesində əsas və təbə edilmiş elementlərin fərqləndirilməsi yarandı, bu da otaqların izahında və onların qarşılıqlı əlaqəsində təzahür olundu. Eyni zamanda bədii palitra, bədii həll etmə yolları genişləndi, həcmi quruluş zənginləşdi. İbadət tikililərin təkamülündə bu yeni mərhələni memarlıq baxımından ümumi olaraq qiymətləndirərək onun növ planlaşdırma təsnifatı baxımından son-

rakı dövrlər üçün müstəsna əhəmiyyətini qeyd etməliyik. Mövcud olan misallar bu təsnifatın variantlarını təqdim edirlər və bir tikilidən digər tikiliyə dolğun təfsir daşıyırlar. Əgər bu üsluba aid birinci variant Nardaran kəndinin iqtisadi inkişafı dövründə Hacı Bəxşi məscidində (1663/64-cü illərdə) yaranıbsa, ikincisi oradakı Bayraməli məscidində (1806, 1906) hallını tapıb. Bu məscidləri bir əsr yarım vaxt ayırır, zaman vektoru burada digər üslublardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlidir. Təbii ki, bu vaxt ərzində inşaat metodları da, konstruktiv üsullar da dəyişmişdir, lakin memarlar tağtavan, günbəz, tağ kimi ənənəvi elementlərə üstünlük verirdilər. Bu qrupun yeni partlayışı XIX-XX əsrlərin qovşağına təsadüf edir. O zaman Avropa üslub cərəyanının klassik üsullarının təsiri altında planlaşdırmadan çox memarlıq və konstruktiv baxımından kompozisiya və dekorativ motivlər yaranırdı. İlk öncə buraya fasadların pilyastrlar vasitəsi ilə binanın planlaşma quruluşundan irəli gələn daqiq sxemə ayrılması və həm interyerdə, həm də oyuqlarda ənənəvi çatma formaları ilə birlikdə iştirak edən yarımdayrə şəkilli tağların sərbəst istifadəsi aiddir. Binalar miqyasca daha monumental, həcm baxımından daha zəhmli görünürdü və XIX-XX əsrlərin qovşağında Abşeronun yaşayış yerlərinin şəhərsalma sistemində ən gözə çarpan və mühüm tikililər kimi çıxış edirdi.

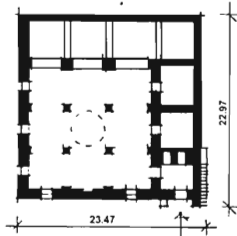
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

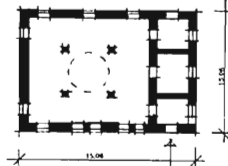
Mərdəkan kəndi.
Gövhər ağa məscidi.
XIX əsr.

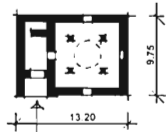
Nardaran kəndi. Ağa
məscidi. 1899-cu il

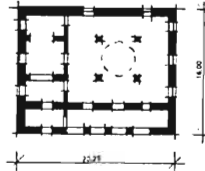
Ramanı kəndi.
Məscid. 1912-ci il.

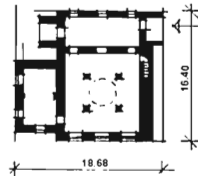
Əhmədli kəndi
məscid. 1905-07-ci
illər.

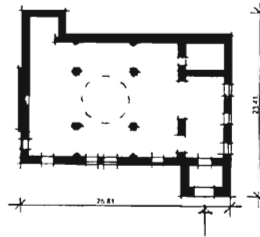
Nardaran kəndi. Hacı
Bəxşi hamamı. 1663-
cü il.

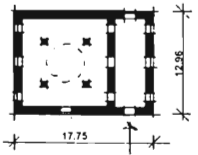
Bülbülə kəndi.
Məscid XIX-XX əsrlər.

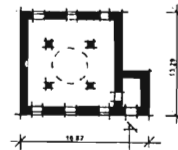
Nardaran kəndi. Hacı
Bayraməli məscidi.
1806-07, 1906-07-ci
illər.

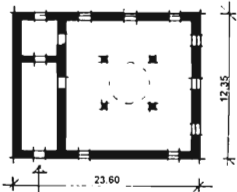
Sabunçu kəndi.
Məscid XIX-XX əsrlər.

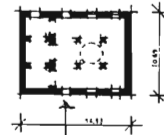
Şüvəlan kəndi.
Suraxanlılar məscidi.
1892-93-cü illər.

Qala kəndi. Məscid.
1911-ci il.

Türkan kəndi, Məscid
1904-cü il.

Kürdəxanı kəndi.
Məscid. 1915-16-cı
illər.

Hacı Bəxşi məscidi 1963/64-cü illər

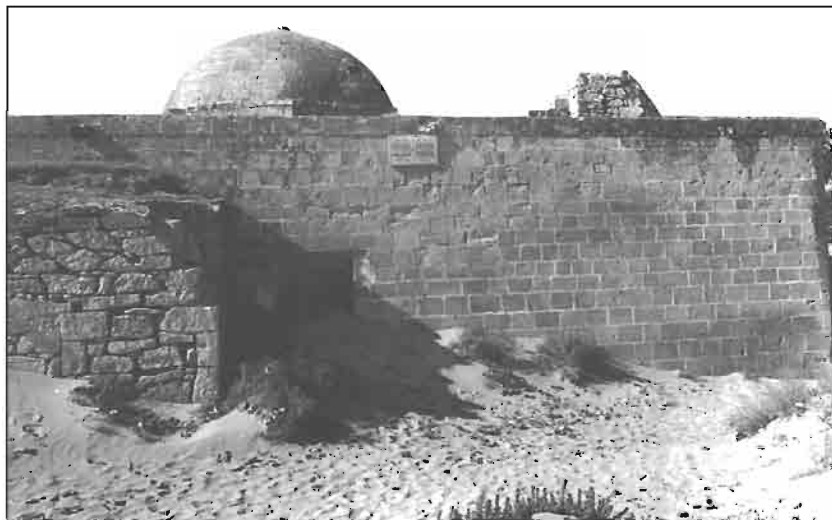
Nardaran kəndindəki müqəddəs meşəlikdə yerləşir. İlk ictimai mərkəzlə eyni adlı karvansara (1660/61-ci illər) və hamam təşkil edən az sayda tikililərdən biridir. Formalaşan mərkəz ibadət tikilinin yerini və həll etmə xüsusiyyətini müəyyən edib. Məscidin kamera üslublu olmasına baxmayaraq, burada tamamilə yeni memarlıq-planlaşdırılma və konstruktiv üsul və formalar əsasını tapıb. İlk dəfə olaraq burada portal kompozisiya kvadrat şəkilli ibadət zalına yox, kiçik çatma tağtavanlı otaqlara aparır. Otaqların köndələn tərəfindəki qalın divarların içində daş pilləkənlər qurulub, bu pilləkənlər dam örtüyünə aparır. Sonralar binanın hündürlüyü artdığı səbəbindən çox vaxt daxili pilləkənlərdən yox, məscidlərin köndələn tərəfində quraşdırılan uzun

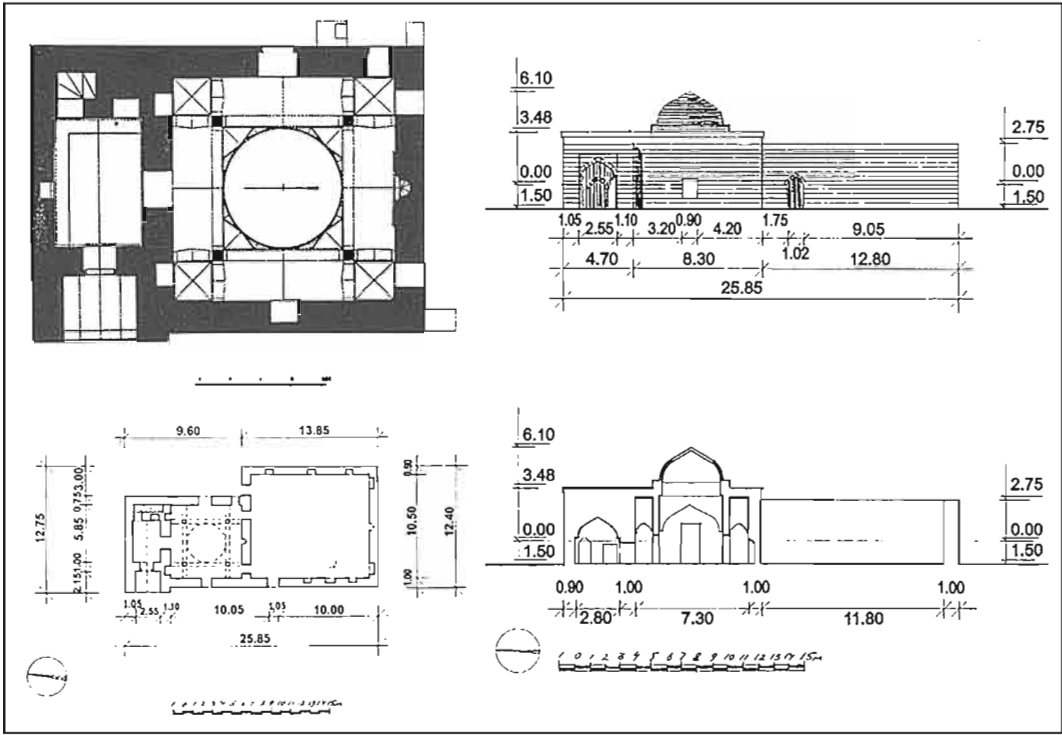
birmarşlı pilləkənlərdən istifadə edirdilər. Hacı Bəxşi məscidində pilləkənlərə giriş divardakı oyuqla yaxşı uyğunlaşır və bu divar səmərəli və zifə daşıyırdı. Vestibülün cənub divarının ox boyu hissəsində ibadət otağına giriş yerləşir. Girişin və zalın oxları üst-üstə düşürlər və planlaşmanın simmetrik kompozisiyası üçün genişlik yaradırlar. Bununla kvadrat otaq tamamilə fərqli görünür. Məsələn, Mərdəkan və yaxud Keşlə kəndlərindəki məscidlərdən fərqli olaraq.

Zalın mərkəzi hissəsində dörd sütunun yeri doqquz bölməyə ayırır, amma buna baxmayaraq zal planlaşdırılmadan çox memar və həcmi-məkan məzmunludur.

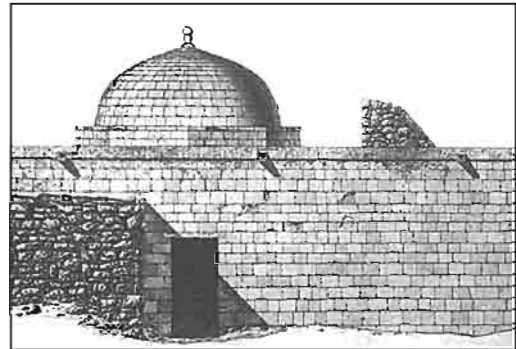
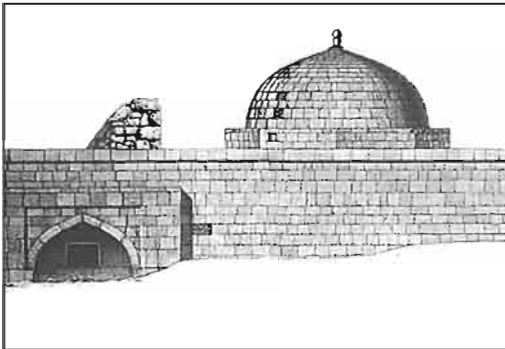
Burada ilk dəfə sadəcə dirək yox, məhz ayrı yerləşən sütun sərbəst mənə daşıyır, çünki zalın interyerinin həllində fəal bədii vahidə çevrilir. Yuxarı hissəsində bir qədər ağırdır,

*Nardaran kəndi.
Hacı Bəxşi məscidi.
Ümumi görünüş.
1663-cü il.*

Nardaran kəndi. Hacı Bəxşi məscidi. 1663-cü il. Planlar, qərb fasadı, uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin çertyojları və icrası. 1978-ci il.

Hacı Bəxşi məscidi. Qərb və şimal fasadı. Ölçmə çertyojları.

*Nardaran kəndi.
Hacı Bəxşi məscidi.
İnteryer.*

çünki perimetr baxımından bütün bölmələr çarpazşəkili yox, oxşəkili tağtavan ilə bağlıdır, bu da müəyyən qapalılıq yaradır. Kiçik daş bloklardan hörülmüş günbəzaltı tağlar ilk baxışda möhkəm kapitelləri olan zərif sütunlar üstündə dayanır, əslində isə günbəzaltı kvadratların tağlarının qarşısına kiçik künc tağlar qoyulub. Birlikdə isə bunlar səthi örtüyün və daş günbəzin konstruktiv sistemini daşıyırlar. Yelkəndən günbəzə keçid səkkizküncün vasitəsi ilə də keçirilir. Belə forma dəqiq ənənəlidir və dərin konstruktiv bünövrəyə malikdir.

Hörgüsü açılmış Mehrab plastiki- dir, Nardaran abidələrində və ətrafında təsirini göstərmiş Abşeron memarlığı üslubunun detalları və profilləri ilə incə işlənib. Tikilinin daxili tərkibi və onun əsas komponentləri zahiri görünüşündə əks olunur. Ciddi bölünmələr, fasadların səliqəli xətləri,

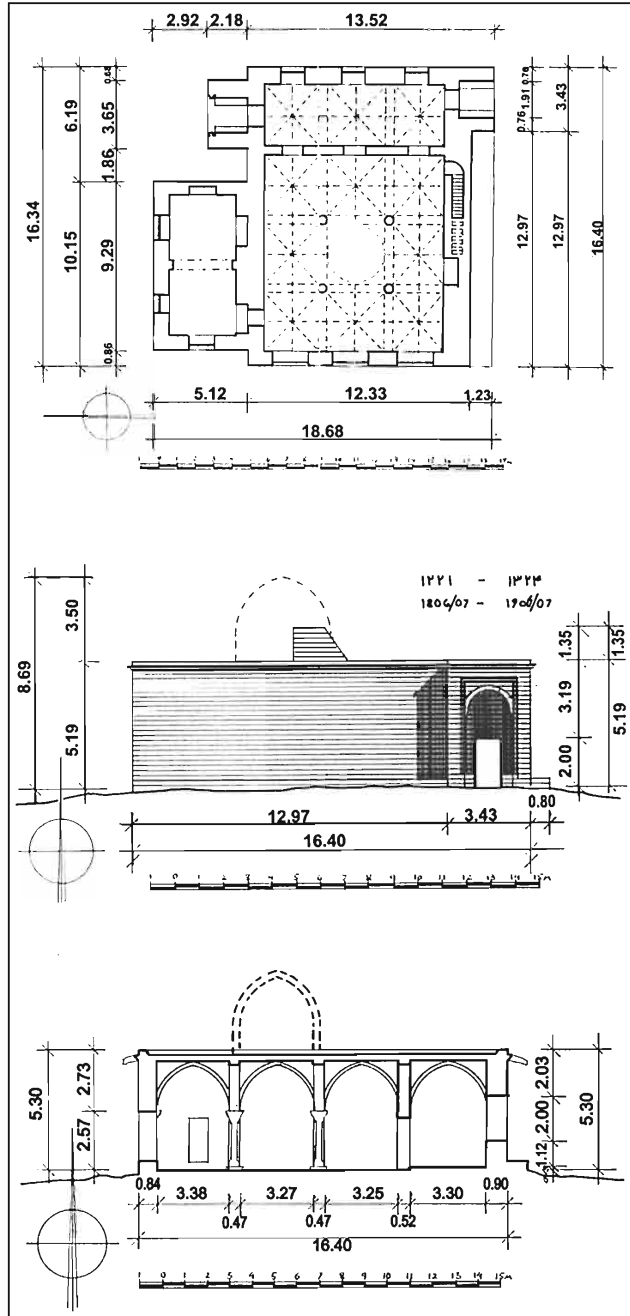
daş novları ilə bərabər hörülmüş bir daş çıxıntısında karniz binanın əsas korpusunun üfqi həcmi təşkil edirlər. Bu struktura onun sakit üfqi bölmələrin xüsusiyyətini pozaraq iki vacib elementlər daxildir – girişin portalı və Şirvanşahlar Sarayı Kompleksinin günbəzlərini xatırlayan taraslı stilobat üzərində olan klassik üslublu günbəz. Təsirli formalarda işlənmiş portal tağın və günbəzin quruluşunda həcmli kompozisiyanın asimmetrik həlli bütün tikilinin memarlıq baxımından əhəmiyyətini müəyyən edib. Əsas fasadın səthindən zəif çıxan və Abşeronun ibadət tikililərin memarlıq və planlaşdırılma sisteminin əsas həcminə daxil edilmiş dərin divar oyuqlu portal yeni və diqqətə layiq hədisədir, çünki sonralar bu üsul geniş yayımlanıb və binaların kompozisiyasının əsas elementinə çevrilib. Portal həmçinin əsas fasad boyu bir qədər aşağıdır. Fasadın bu cür quruluşu həcmli kütlələrin təsvirində çoxplanlılıq, mükəmməl dərəcəyə gətirilmiş memarlıq elementlərdə plastikliyi yaradır.

Ümumi kompozisiyaya daxil olan yastı dam örtüyünün üstündən çıxan üfqi hissəli çevrilmiş yankonus şəklində pilləkən çərçivəsini də qeyd etmək lazımdır. Bu element Hacı Bəxşi məscidinin həcmli və memarlıq kompozisiyasında da fəal şəkildə öz funksiyasını daşıyır. Divarların və günbəzin nəcib daş hörüyü Abşeronun ibadət inşaatının memarlıq istiqamətində yeni mərhələnin başlanğıcı olan məscidin bədii surətinin mənimsənilməsində əhəmiyyətli xüsusiyyətini təşkil edir.

Hacı Bayraməli məscidi (1806, 1906-cı illər)

Nardaran kəndində məhəllənin mərkəzində yerləşir və yaşayış yerinin məsuliyyətli şəhərsalma elementlərinin birindəndir. Məscid əhatədəki sahənin və tikmənin fon təşkil edən yerdə yerləşir və yeni zamana aiddir, köhnə məscidin yerində tikilib. Planlaşdırılmasına görə ikinci qrupa aiddir və daxili məkanın memarlıq və planlaşdırma izahına yeni münasibətin nümunəsidir. Əgər Hacı Bəxşi məscidində vestibül hissəsi kiçik otaqlardan ibarətdirsə, burada daş örtüyünə salınmış tapqır tağların və çarpazşəkili tağtavanların vasitəsi ilə fəal inkişaf etmiş forma kimi təqdim olunur. Uzunluğu boyu ox sistemi bir tərəfdən üç pəncərə oyuqları və digər tərəfdən ibadət zalına aparan müvafiq qapı girişləri ilə vurğulanır. İşıqlı vestibül və məscidin əsas otağına aparan iri qapı girişlərinin ritmi ibadət inşaatında tamamilə fərqli hadisədir. Kvadrata yaxın 9,80x10,70 m ölçüdə zəlin dördbucağı uzunluğu və eni boyunca yerləşən tapqır tağlarla açıq üslublu bölmələrə ayrılıb. Mərkəzdə zəlin günbəzaltı hissəsinin kvadratını təşkil edən dörd sütun yerləşir. Memarlıq və konstruktiv xüsusiyyəti baxımından vacib sayılan sütunların fərdi naxışı yüngül arkadakı zəlin daxili görünüşünə də təsir edir.

*Nardaran kəndi. Hacı Bayramlı məscidi.
1663-cü il. Plan, qərb fasadı, uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1978-ci il.*

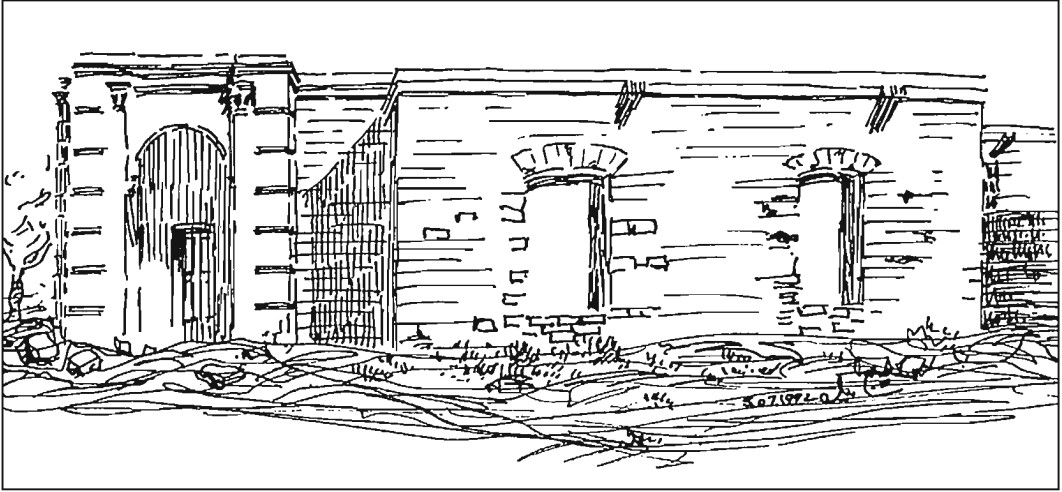
Zalın tağşəkilli sisteminin konstruktiv müntəzəmliyi uzunluq və eni boyu oxlarla vestibül hissəsində də davam edərək, ümumi ahəng, bütün bina-nun planlaşma strukturunun təşkilində uyğunluq təşkil edir. Bu da ibadət zalı-nun interyerinin həlli əsasını təşkil edən çarpazşəkilli tağtavanla günbəzəlti məkanu əhatə edən bölmələrin üst örtmələrinin quruluşunda görünür.

Nardaran kəndi. Hacı Bayraməli məscidi. Fasadın portalı. 1806, 1906-cı illər.

Binanın planlaşdırılmasında divardakı qalınlıqda bir marşda dam örtüyə kimi istifadə olunan pilləkən də maraqlıdır. Bu üsul orta əsrlərdən müasir konstruktiv üslublu pilləkənlərə qədər gəlsə də eyni zamanda öz peşə fəaliyyətlərində tanış inşaat üsullarından istifadə edən yerli memarlar tərəfindən ənənəyə uyğun olaraq işlənirdi.

Pilləkənə giriş ibadət zalından-dır və marşın uzunluğu çox dar olsa da, divarlar arası sıxılma da, marşın sonunda gələn işıq pilləkənləri və yoxuşu dərinliyindən çıxardır. Burada xüsusi bir tarixi mühit hiss olunur, bizim rəşionalizm və funksionalizm dolu texniki dövrümüzədən uzaq olan fərqli hissələr yaşanır. Qərb tərəfdən ibadət zalı ilə yanaşı pəncərədən gələn işıqla işıqlandırılan və tağla orta hissədə ağır tağtavanla örtülən dərs otağı yerləşir. Nəticədə şablondan uzaq, şairənə, daxili strukturuna cavab verən bina planı alındı. Bu cür planlaşma yeni həllərə gətirir və nəticədə məscid binası həcmli bölünmə sayəsində özünəməxsus bir izahını tapır. Buna qərbdən və şərqdən əhəmiyyətli dərəcədə çıxan vestibül və dərs otaqları tərəfindəki portallar imkan yaradır. Bir məscid binasında ikiqat portal istisna dərəcəli bir hadisədir və Abşeron memarlığında bənzəri yoxdur. Portalın quruluş prinsipi saxlanılıb, lakin ənənəvi çərçivə yerinə şaquli hissədə çıxıntılı hörgü formasında altı düzgün profil verilmiş kvadrat bloka bölünmüş karnizlə bərabər tamamlanmış pilləystr üslublu qabarıq kürəkçik görünür. Yarımçevrə şəkilli tağ porta-

Nardaran kəndi. Hacı Bayraməli məscidi. 1806, 1906-cı illər. Ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

Nardaran kəndi Hacı Bayraməli məscidi. Ümumi görünüş. 1806, 1906-cı illər.

lın kompozisiyasında mərkəzi hissə heykəltəraşlıq üslubunda işlənmiş daş fənelərlə yanlardan tamamlanır. Bu yad element Bakının bəzi yaşayış binalarında əks olunsada, portalın üslubi istiqamətini bir qədər pozur, lakin ümumi kompozisiyada daş hissələrdən biri kimi iştirak edir. Asimmetrik şərq tərəfdə yerləşən əsas fasad tam və böyükdür. Düz-

gün xəlvət daş divar şimal tərəfdən əhəmiyyətli dərəcədə qabağa çıxan portal ilə bərkidilib. Məscidin bütün həcmnin kompozisiyası küre və konusşəkilli günbəzlə tamamlanıb. Mövcud olan həcmli kompozisiya ən gözəl təzahürlərində tektonik formaları ilə bitən əsl yaradıcılığın mənbələrini ifadə edir.

Şüvəlan kəndində qəbiristanlıqdakı məscid («Suraxanılar», 1892/93-cü illər)

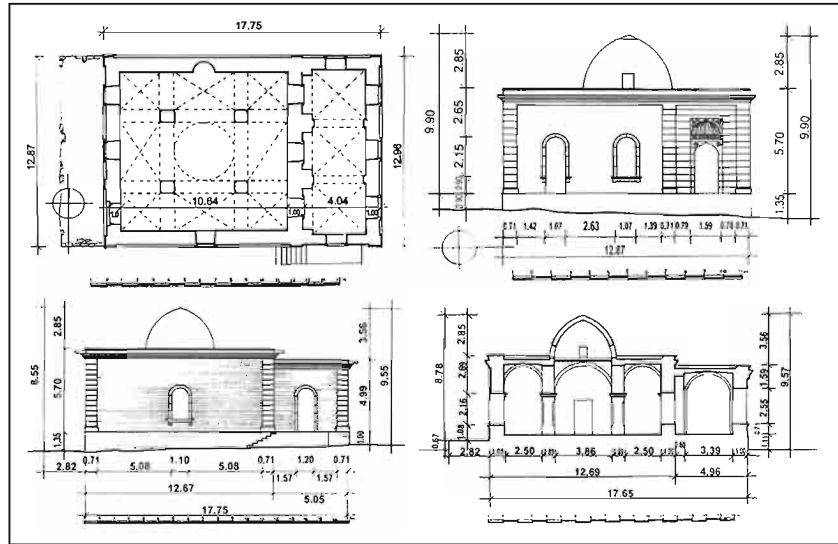
İkinci qrupa aid olsa da, yeni növ ayin tikililərinə aiddir. Öz planlaşdırma strukturuna görə məscid mərkəzində dörd kobud üslublu dayaq sütunları olan kvadrat ibadət zalı kimi təqdim olunub. Vestibül hissəsinin yoxluğu onu bu abidələr üçün səciyyəvi olan qapalılığın uzaq qədim nümunələrinə aid edir («Tuba-şahi», 1482-ci il, Keşlə məscidi, XVII əsr). Üzərində çarpazşəkili tağtavanlar sırasının üzərində dayandığı ayrıca dayanan sütunlar əzəmətlidir. Mərkəzi hissəni çatma formalı daş günbəz tutur. Qərb tərəfdən ibadət otağına ayrıca girişi olan və yaxşı işıqlandırılan tədris otaqları bitişir.

İkinci qrupun bütün variantları çarx torlarının bölünməsində, tağ sı-

ralarında daxili məkanın yaradılmasında, zəif mərkəzi hissəsində günbəzin yerləşdirilməsində ümumi planlaşdırma xüsusiyyətinə malik olsa da, hər konkret halda burada memarın fərdi dəst-xətti, binanın planlaşdırılmasında öz fəndləri, ibadət tikilisi üçün həcmənin tikintisinə memarlıq yanaşması ilə müstəqil yaradıcı siması önə çıxır.

Məscid hündür kürsüdə dayanıb, orada ibadət zalının kvadrat həcmi aydın hissələrdə təqdim olunub, bu zaman fasadların ucqar səthləri oyuqların üzərində dominantlıq təşkil edir. Həcmənin belə qararlaşdırılması binaya təbii monumentallıq verir, yalançı aksesuarlar olmadan yaddaşda divarların mövzusunun memarlığın əhəmiyyətli ifadə forması olduğu klassik obrazlar yaradır. Məscidin həcmələrinin inşasında ciddi və aydın çəkilməmiş karnizin hasar və suaşırın-

Şüvəlan kəndi.
Suraxanılar məscidi.
Şimal fasadı,
uzununa kəsim,
plan, cənub fasadı.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və çertyoju.
1984-cü il.

larla birləşdirilən künclərində yonulmamış kürəckilərlə yaradılan və üfqi hissələrlə birləşdirilən aydın karkas sistemi ibadət tikilisində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu sistem təmiz yonulmuş daşlardan tikilib və mükəmməliyə çatdırılıb və şübhəsiz ki, bu aspektdə yalnız yerli zəmində yarana biləcək çalarları əks etdirərək xüsusi keyfiyyətlərini göstərərək aktiv forma kimi işləyir.

Dərin oyuqlu ənənəvi portal tədricən yerini məhdud üslublu dekorativ əlaməti ilə girişin yastı təsvirini verir. Ümumiyyətlə XIX əsrin ortalarından Abşeronun ibadət tikililərində ənənəvi portaldan imtina tendensiyası hər yerdə müşahidə olunmasa da, geniş miqyasda idi. Bu yerli memarlığın üslub elementlərinin, bununla yanaşı binaların memarlıq təmayülünə öz töhfəsini verən həcmli plastikanın itirilməsinə gətirib çıxartdı.

Suraxanı məscidinin portalı yastıdır, lakin dördbucaq çərçivəyə salınmış giriş hissəsi kil şəkilli tağdan və çərçivənin bütün eni boyu dekorativ başlıqdan ibarətdir. Giriş heç bir tələbsiz, kiçik epiqrafik başlıqlarla həll olunubsa, yuxarı hissə yastı variantda şəkil hesabına işlənib. Daş üzərində naxış üslulu yerli incəsənətin bu növündə mövqələrini itirmiş ənənəyə sadəcə bir qiymət, haqq vermək kimi istifadə olunub. Həcmli həllin ümumi xüsusiyyəti, kompozisiyanı yaşadan fasadların üslub izahatı yalnız sosial-iqtisadi sahədə yox, həm də memarlıq sahəsində ziddiyyətlərlə dolu öz dövrünü əks etdirirlər.

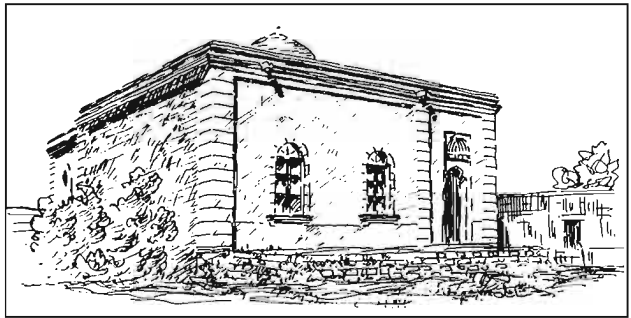

*Şüvəlan kəndi.
Suraxanılar məscidi.
Ümumi görünüş.
1892-93.*

*Şüvəlan kəndi.
Suraxanılar məscidi.
Giriş.*

*Şüvəlan kəndi.
Suraxanılar məscidi.
Ümumi görünüş.
1892-93-cü illər.
Ş.S.Fatullayevin
rəsmi.*

**Nardaran kəndində Minarəli
məscid (memar Bəyəli),
1899/1900-cü illər**

Abşeronun maraqlı memarlıq-planlaşdırılma tikililərindən biridir. Yaşayış yerlərinin əsas şəhərsalma elementləri sayılan tikililərdəndir. Məscid və ətrafı XIX-XX əsrlərin kəsişməsində Nardaranın "müqəddəs meşəlik" ərazisinə daxil olaraq Nardaranın mərkəzi hissəsinə çevrirlir. Məscid tranzit yolunu qala ilə birləşdirən magistral yolların birində yerləşir. Həmin ərazidə Cümə məscidi (1877/78), hamamlar durur, keçmişdə dükənlər də vardı.

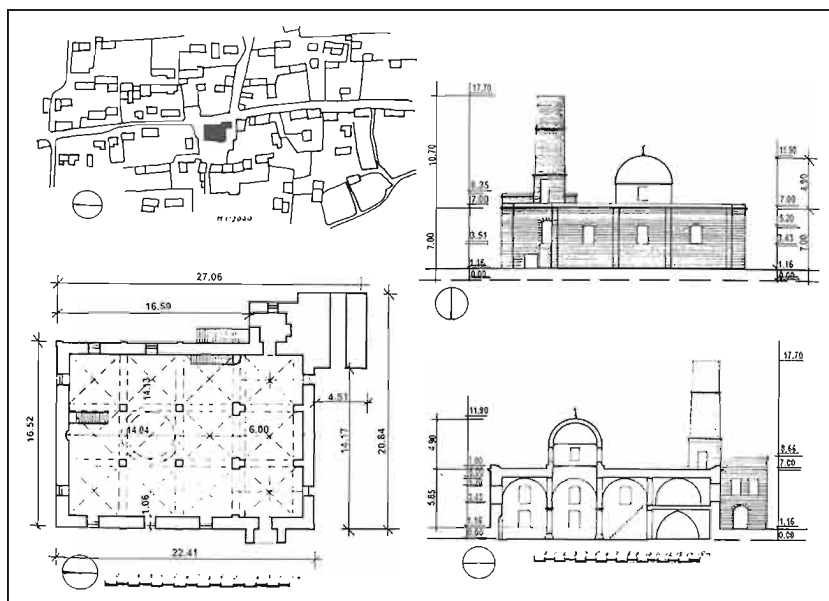
Məhz həmin yerdə tarixi Nardaranın digər məhəllələri burda birləşdirən işgüzar və ictimai həyatı cəmləşirdi. Məscidin özünə aid mikrozonası var, əsas şərq fasadı xüsusi

mülklərin tikildiyi kiçik bir meydana döndərilib. Düzbucaq şəklində təqdim olunmuş ibadət tikililərin çoxundan fərqli olaraq, məscidin ümumi planlaşdırılması planın gözəl həlli, tikmənin istifadəsinə fərdi yanaşma, yerin şəhərsalınmasında onun qədim qalanı, Bakını, Bilgəh kəndini və Abşeronun şimal sahilini birləşdirən yolunun mühüm yerləşməsinin nəzərə alınması ilə xüsusiyyətlənir.

Beləliklə, zahiri çevrənin əsas divarlarının düzbucaq konturunu əsas məqamlarda poza biləcək adilikdən, statiklikdən və sıxlıqdan uzaq olan planlaşma kompozisiyası yaranıb. Məscidin şərq fasadı onun baş elementi-portal ilə, qərb fasadı-minarə və əlavə otaqların pilləli xətlə, şimaldan isə - qəsrlərdə olduğu kimi darvaza üstü qüllənin həcmi ilə təqdim olunub. Məscid binasının əsas hissəsi

*Nardaran kəndi.
Cənub-şərqdən ümumi görünüş. 1899-cu il. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyojları. 1977-ci il.*

Nardaran kəndi. Ağa məscidi. 1899-cu il. Baş planın fragmenti, plan, cənub fasadı, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyojları. 1977-ci il.

üç bir-birini tamamlayan otaqlardan ibarətdir: vestibül, şimaldan qadınlar üçün nəzərdə tutulan otaqdan və cənubdan ibadət zalından. Onların arasında aramalar yoxdur, hər iki tərəfi düzbucaq çərçivəsində vahid birlik təşkil edirlər. İbadət zalı kvadrat formadadır (13,99x14,25), sütunlar vasitəsi ilə eyni ölçüdə və planlaşdırılma strukturunun əsas xüsusiyyətini təşkil edən doqquz bölməyə ayrılıb. Uzunsov neflər konstruktiv, memarlıq, həcm baxımından qadın tərəfi ilə sıx bağlılıq təşkil edərək interyerdə çox dolğun kompozisiya irəli sürüblər.

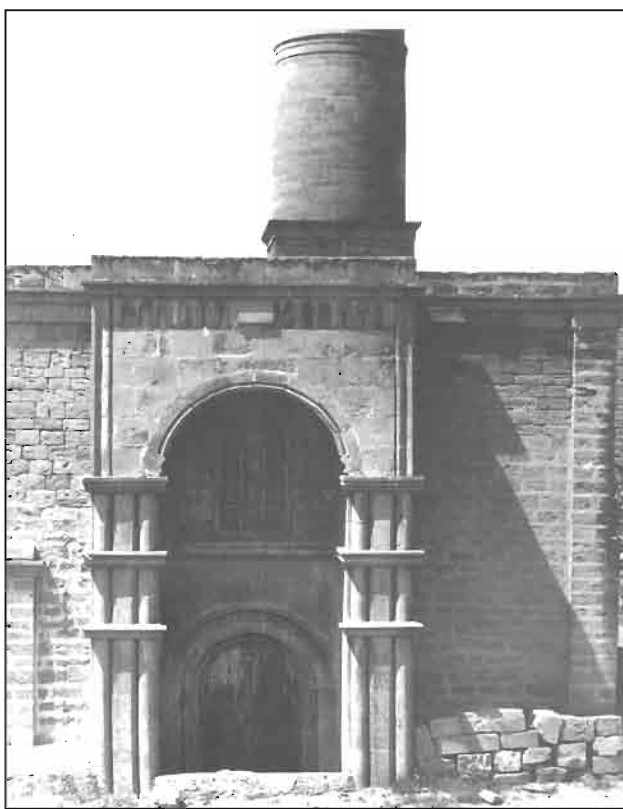
İnteryerdə daş bloklardan oyuulmuş sütunlara arxalanmış yarımqəvrə şəkilli tağların bir qismi aşırı divarlarda pilyastrların ahəngi ilə əsaslandırılmış həcmli plastika təqdim olunur. Onlar qabarıqdır, gövdələri tərəşlanmışdır,

kapitellərdən sütunlara keçid şəklində yüngül xətləri ilə həll olunub. Əsasları bir qədər kobuddur, lakin bütövlükdə sərt şəkilli sütunlar enli neflərin arka-dası ilə birlikdə interyerin nəcib mühitini yaradırlar. Burada dəbdəbəyə yer yoxdur, lakin formaların memar konstruksiyaları, hamar xətlər, ibadət zalının perspektiv qavramasının zənginliyi heç kimi laqeyd qoya bilməz. Bura gələn hər kəs yalnız rahatlıq tapa bilər. İbadət zalının interyerinə fəal daxil olunan Məhrab və daş minbərə də yer ayrılıb. Zalın qadın hissəsi Məhrabın əks tərəfində yerləşir və ikiyaruslu loja kimi təqdim olunur, məhz bu planda izah olunub. Qadınlar üçün nəzərdə tutulan zalın birinci yarusun aydın ifadə olunmuş ox şəkilli tağları və yarımqəvrə şəkilli ikinci yarusun tağları formalarının ümumi harmoniyasını

*Nardaran kəndi.
Ağa məscid. Ümumi
görünüş. 1899-cu il.*

*Nardaran kəndi. Ağa
məscid. Şərq fasadı.
1899-cu il.*

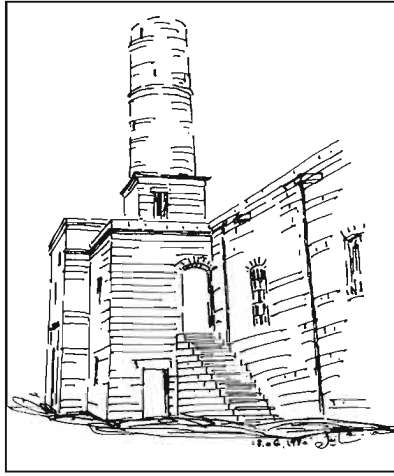
pozmyrlar, sinxron olaraq işləyirlər və üst örtüklərin çarpazşəkilli tağtavanlarında davam olunurlar. İbadət zalının interyerini seyr edərək bu memarlıq sistemin daş formaların konstruktiv sürətlərində məkan sistemin həcmli kütlənin tam olaraq daxildən qurularkən haqlı olduğunu təsdiq edirsən. Zalı ortasında mövcud olan günbəz ənənələrin ardıcılığı ilə dərk olunmuş düzgün həllərin seçimində daxili məkanın dinamik elementi kimi daş memarlığın tektonikliyinə sübut edir. Ənənə yalnız müasir şəraitdə memarlığın keçmişdən qalan məlum formaların tikilinin sürətinə əhəmiyyət verərək istifadəsi deyil, bu həm də dərin məzmunudur, formaların və memarlıq üsulların semantikasındır.

Abşeron memarlığına və orta əsrlərə, kapitalizm dövrünə xas olan əlamət yaşayış yerin klimatik xüsusiyyətindən və oradakı kiçik dərəcəli atmosfer yağıntılar və inşaat üsullarından irəli gələn həcmli ümumi

quruluşudur. Bütün tikililərdə həm divar materialı kimi, həm tağ sisteminin quruluşunda və müxtəlif tağtavanlar kimi üst örtüklərdə istifadə olunan yeganə element daşdır. Cəmdə bütün bu memarlıq-inşaat sistemi memarın əlində yaradıcılıq başlanğıcına çevrilir, sonra isə tikilinin obyektiv surəti yaranır. Buradan nəticə olaraq həcmələri qurulma qanunauyğunluqları, onların konstruktiv bölgüsü və kompozisiya həlli yaranır.

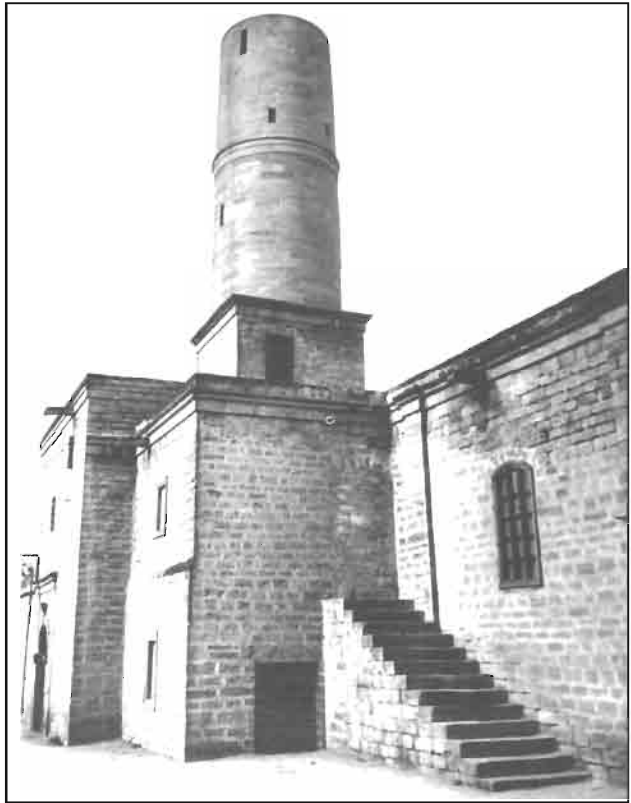
Abşeronun ibadət tikililəri ənənəvidir, onlar Azərbaycanın digər zonaların memarlıq surətlərini, nə onların formalarını təkrarlamayırlar, özünəməxsusdular, lakin zaman hissini də itirmirlər. Məscidlər həcmələri quruluşunda və üslub cərəyanlarda öz dövrlərini bildirirlər.

Nardaran məscidi nə həcm və məkan, nə memarlıq-planlaşdırılma baxımından digərlərini təkrarlamayırlar. Buradakı memarlıq həllinin ideyası çoxplanlıdır, portalın müntəzəm proporsiyaları iştirak edir, ənənəlik ideyası, amma onun tamamilə yeni sarmasında görünür. Portalın asimmetrik şərq fasadında elementlərin və hissələrin ifadəli plastikası müəyyən olan yerdə yarımqəvrəli tağla üfqi və şaquli bölgüsü öz yerini tutur. Təmir yonulmuş daşdan tikilən portal arabir yerləşdirilmiş oyuqlarla bərabər yarımtəmiz divarın fonunda kompozisiya planı kimi məsuliyyətli məsələni öz üzərinə götürür. Bu mənada o ənənəni saxlayır, həm də müsbət mənada olaraq fasadın monotonluğunu dağıdaraq kompozisiyanı fəallaşdırır. Məscidin binası fa-

Nardaran kəndi. Ağa məscid. Qərb fasadının ümumi görünüşü. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

Nardaran kəndi. Ağa məscid. Qərb fasadının ümumi görünüşü.

saddan kənar xüsusiyyətə malikdir və bu xüsusi müllklərin inşaatı şəraitində başlıca məziyyətdir, hansı ki, həcm həllində də əks olunurdu, xüsusilə qərb və şimal-qərb fasadlarda. Həcmələrin çoxpilləliyi, kvadrat bünövrədə minarənin şaquliliyi, ibadət zalındakı qadın hissəsinin ikinci yarusuna aparıcı açıq daş pilləkən kompleksdə magistral tərəfdən məscidin mənzərəli quruluşuna tə-

sir etdi. Bütövlükdə bina emal olunmuş bloklarla daş suşırından ibarət pərvazın, tamamlanmış minarənin silindrik gövdəsinin təmiz xətləri ilə səciyyələnir. Məscidin bütün görünüşündə cizgilərin nəcib sadəliyi, formaların əzmlı və aydın çəkilişi, həcmələrin quruluşuna görə Abşeronun memarlığında gözə çarpan hadisə sayılan tamamlanmış memarlıq kompozisiya mövcuddur.

*Nardaran kəndi.
Ağa məscid. İbadət
zalının interyeri.
Ş.S.Fətullayevnin
rəsmi.*

*Nardaran kəndi. Ağa
məscid. İnteryer.*

Türkan kəndindəki məscid

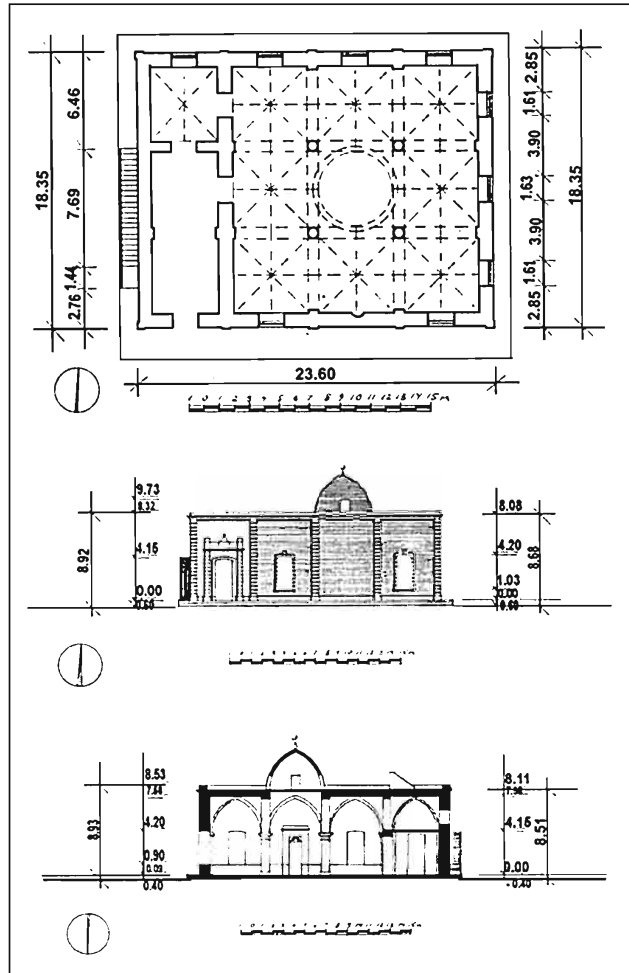
Yerli sakin Hacı Molla bin Hacı Əbdürrəhman tərəfindən köhnənin yerində 1904/1905-ci illərdə tikilib.

XX əsrin əvvəlində Abşeronun ibadət inşaatında binanın hündürlüyünün artırılması hesabına planın ümumi qabaritinin və fiziki həcmnin artırılması istiqamətində bəzi dəyişikliklər baş verir, baxmayaraq ki, binanın ümumi planlaşdırılma strukturu iki-yaruslu düzbucaqlı və kvadrat şəkilli ibadət hissələrə bölünərək saxlanılır. Məscidin ərazisi Türkan kəndinin əsas magistralında yerləşir, lakin bina sahənin dərinliyində ətraf tikmənin boş hissəsinin hesaba alınması ilə tikilib, bu da tikilinin memarlıq əhəmiyyətini artırır. Bu məsciddə ibadət tikililərin ikinci qrupunun planlaşdırılma, memarlıq və konstruktiv baxımından ümumi prinsipləri təkrar olursa da, burada özünəməxsus xüsusiyyətlər də mövcuddur.

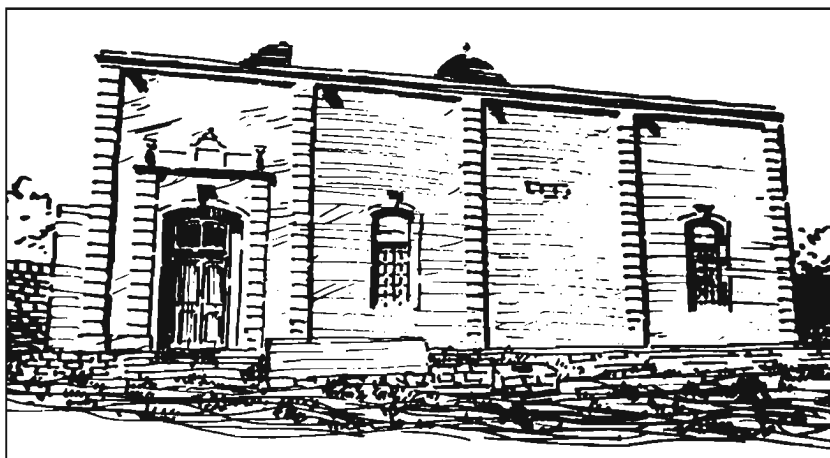
Bu ibadət zalının və qadın hissəsinin ikinci yarusunun tağların aydın çəkilməsində əks olunur. Ox şəkilli tağlar rəsminə görə dinamikdir, qalxma oxu cəldir, interyerdə memarlıq formalarının bu cür kəşir həcmli plastikaya təsir etməsi nəticəsində elementlər perspektivdə rakurs halında qəbul olunur və çarpazşəkilli tağtavanlar vasitəsi ilə ibadət zalının daxili məkanı artır. Təsviri baxımından zalın dolğunluğu mərkəzi hissəyə, sütunlar arkada ilə günbəzi tutan yerə yönəlmişdir. Günbəzaltı hissənin və tağların çərçivəsinin kürə şəkilli yelkənləri indi tamamilə itirilmiş dərin ornamental oyma ilə doldurulmuşdur. Günbəzaltı hissəsinin

dekorativ planın məqamı ilə bərabər bu kənd məscidinin günbəzi altında böyük ifadəliklə hazırlanmış tağların və üst örtüyün çarpazşəkilli tağtavanların açıq daş konstruksiyası qüvvəyə minir. Fasadlar sərt, yonulmamış daşla hörülmüş kürəkçiklərin ahəngi ilə ox istiqamətində oyuqlarla birlikdə bir sıra düzbucaqlı bölmələrə ayrılır. Cənub fasadda yastı, dekorativ ele-

Türkan kəndi. Məscid. 1904-05-ci illər. Plan, əsas cənub fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1977-ci il.

*Türkan kəndi.
Məscid. Şərq fasadı.
1878-79, 1904-05.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

*Türkan kəndi.
Məscidin interyerinin
faqmənti.*

*Türkan kəndi.
Məscidin ibadət
zalıının interyeri.*

*Əhmədli kəndi.
Məscid. 1904-05-ci
illər. Plan, şərq fasadı,
kəsim. Ş.S.Fətullayevin
çertyoj və icrası.
1984-cü il.*

mentlərin ekspressiyadan uzaq olan girişin portalı asimmetrik kompozisiya yaradır. Portaldakı epixrafika bir informasiya verməsə də, epixrafikası olan digər daşlar kimi bədii dilə malik deyil.

Bu incəsənət növü XVIII-XIX əsrlərin kəşiməsində ibadət tikililərdə öz mövqelərini itirməyə başlayır və keçmiş dövrlərə oxşar ustalıqla yaradılan epixrafik tekstlərə malik kiçik cədvəllərə güzəştə gedir. Böyük epixrafik cədvəllərin sifarişçi, memar, inşaatın tarixi haqda kimi bilgilərin olmamasından başqa, hansılar ki, binanın ümumi memarlıq kompozisiyasının əhəmiyyətli bədii elementlərini təşkil edirdilər, olmaması fasadların həllinin səviyyəsini aşağı saldı. Bundan başqa ibadət tikililəri müəyyən dərəcədə yerli koloritini itirdilər, eyni vaxtda memarlığın ənənəvi üsulları Abşeron memarlığına kübarcasına uzun müddət xidmət edən çox effektiv və vacib kompozisiya elementini də itirdilər.

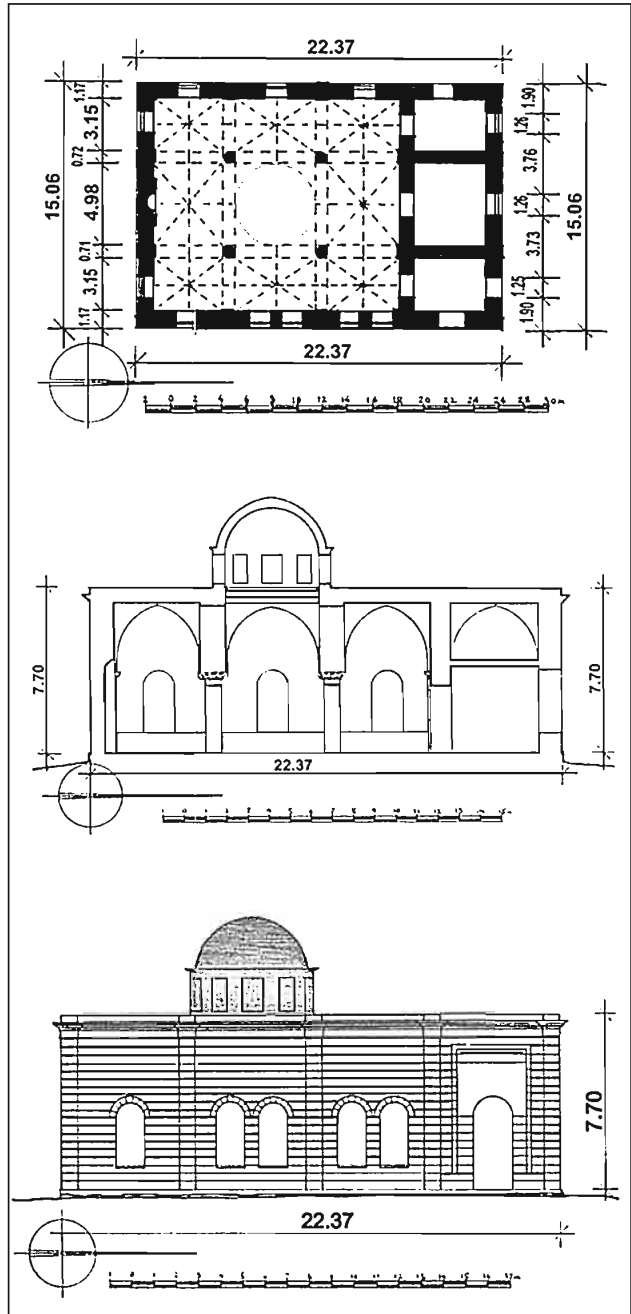
Əhmədli kəndinin məscidi (1906/1907-ci illər)

Əvvəlki nümunələrdən prinsipi-
al fərqi olmasına baxmayaraq, eyni
qrupa daxil olub, eyni layihə plan-
laşdırma ruhunda həll olunmuşdur.
Məscid, kəndin mərkəzində yerləş-
məklə yanaşı, öz vəziyyətinə görə
vacib mövqə tutur. Kənd meydanı və
məscidin yerləşdiyi bu ərazidə mərkəzlə
mövcud məhəllə arasındakı əlaqənin
vacib hissəsi olan tarix, memarlıq
və planlaşdırma əlaqəli şəkildə
birləşir. Məscidin tini meydana tərəf
olduğu üçün ətraf tikililərə diaqonal
üzrə dinamik təsir edir və kəndin
mövcud şəhərsalma sistemində birin-
ci dərəcəli element rolunu oynayır.

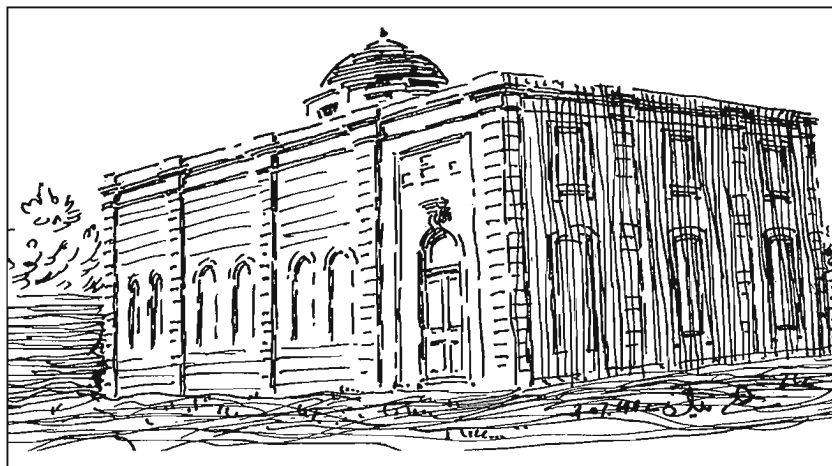
Abşeronun XX əsr məscidləri – di-
ni tikililərin memarlıq ifadəsinin yeni
formasındır. Onların küçəyə, meydana
nisbətən yerləşməsinin özəyində mü-
əyyən göstərişlilik, memarlıq həlli, in-
şaatın həcmi, ideoloji cəhətdən özünü-
təsdiqlə yanaşı, eyni zamanda dəbdəbəli
görünmək istəyi də hiss olunur.

Bu cəhətdən Əhmədli kəndinin
məscidi dini memarlığın bu istiqamət-
dəki kamil nümunəsidir. Məscidin plan-
laşdırma və konstruktiv quruluşu, dörd
dəqiq düzbucaqlı sistemə bölünərək,
vestibül və ibadət zalının, barabanlı
gülbəzi saxlayan yaylı çatma tağın al-
tındakı sütunlar vasitəsilə eninə və uzu-
nuna istiqamətlərdə rəasional tərtibatın
əsas vəziyyətləri qeyd olunur.

İnteryerdəki möhtəşəm arkada-
nın yeniliyi, təkcə onların söykəndiyi
böyük daş bloklardan düzəldilmiş
oval kəsikli sütunlarda deyil, burada

*Əhmədli kəndi.
Məscid. 1904-05-ci
illər. Ş.S.Fətullayevin
rəsmi. 1984-cü il.*

həmçinin keçmişdəkindən fərqli olan proporsional tillər və memarlığın daha fərqli tərzdə tətbiqi qüvvəyə minir. Öz fərdilikləri ilə seçilən əzəmətli sütunlar oymalı plastik kapitellərə malikdir. Bu, ibadət zalında daxili məkanın interyerində istifadə olu-

nan order sisteminə uyğun klassik kapitel növü deyil. Burada fərqli memarlıq mühiti yaradan, fasaddakı geniş pəncərə oyuqlarının işıqlandırıldığı daxili məkanın həllinə olan yeni tələbatdan irəli gələn müxtəlif bölünmələr və proporsiyalar mövcuddur.

*Əhmədli kəndi. İbadət
zalının interyeri.*

İnteryerin belə təfsiri, digər kompozisiya üsullarının və memarlıq süjetlərinin yaranmasına səbəb oldu ki, bu da, arkaların profilləşdirilməsi nəticəsində əmələ gələn plastikliyin konstruktiv formalarda təzahüründə, günbəzin konik tağ parusların qabarıq naxışlarında və başqa detallarda özünü göstərdi. Bunun nəticəsində, inkişaf etmiş yerli memarlıq ənənələrindən yaranan, yeni süjet və üsullarla zəngin interyerli daxili məkan, müvafiq xüsusiyyətli və müasir üslublu məscidin dolğun məzmunlu ibadət zalına çevrildi. İnteryerin həllinin konstruktiv sistemi, daxili məkandakı aşırımların yerləşdirilməsi, qabarıq görünüşlü pilyastrlara malik olan fasadın tərtibatında da aydın ifadə

olunmuşdur. Pilyastrlar, məscidin arxitektör quruluşunun interyerində olduğu kimi məscidin fasadında da vacib yer tutur və yorucu monotonluğa pozaraq divarın tektonikasına yenilik gətirmiş olur. Bununla yanaşı, bu dini tikililərin ənənəvi üsul və süjetlərə uyğun özünəməxsus yer tutan, bədii prinsiplərə malik memarlığın yaranmasında yeni bir addım idi. Aydın ki, pilyastrlar, tikililərin zahiri görünüş və fasadlarına plastiklik qazandıraraq, əzəmətli keyfiyyətlərini itirmədən, onları memarlıq-məkan anlamı cəhətdən də zənginləşdirdi.

Əhmədli kənd məscidinin fasadında divarların çıxıntılı hörgüsü nəticəsində, pilyastrların ritminin ümumi kompozisiyaya təsiri daha qabarıq meydana çıxdı. Çıxıntılı hörgünün üfüqi tilləri divarın şaquli çıxıntılarının (kürək) ön plana çıxmağına səbəb oldu ki, bununla da Abşeronun, XIX-XX əsr dini memarlığında uğurla istifadə olunan klassik üsulların vacibliyini sübut etdi.

Baş fasadın kompozisiyasında klassik dəqiqliyə cəhd ifadə olunsa da, tikilən məscidin ənənəvi və funksional xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq girişin asimmetrik yerləşdirilməsi, ümumi görünüşə xələl gətirmədən bu ahəngdarlığı bir qədər pozur. Divarda oyulan ənənəvi portal, memarlıq həllinin yeni təzahürlərindən bir qədər geri qalır. Bu mövzunun, tektonik üsuldan fərqli olan daha dekorativ üsulla səthi reallaşdırılması ön plana çıxır, fasadın giriş hissəsinə müəyyən plastiklik verən, detalların iri formaları ilə ifadə olunan epiqra-

fika isə divarların səthiliyini bir qədər dolğunlaşdırır. Portalın memarlıq üslubunun başqa süjet və üslublardan istifadə olunmaqla dəyişməsi, yerli memarlıqda, memarlıq incəsənətinə

Əhmədli kəndi. Məscid. 1904-05-ci illər. Məscidin portalının fragmentləri. 1906-07-ci illər.

olan yeni tələb və şərtlərdən asılı olan qanunauyğun hadisə idi.

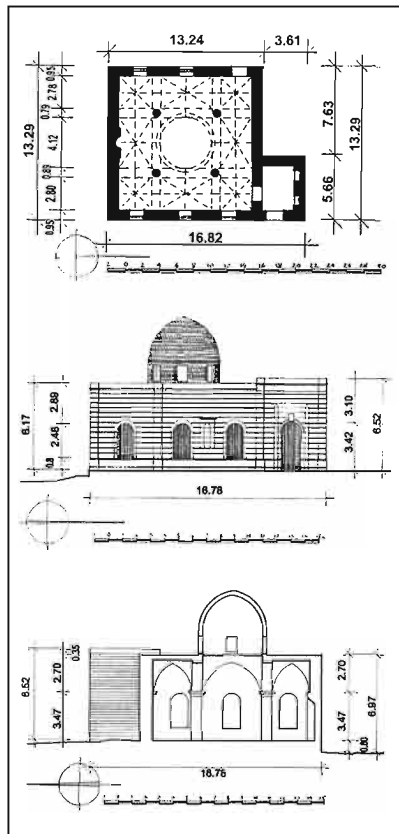
Günbəz, interyerdə memarlıq və konstruktiv formaları bir nöqtədə birləşdirib, daxili məkanın mərkəzi kimi fəal iştirak etdiyi qədər, məscidin həcmli kompozisiyasında da bir o qədər zəif rol oynayır. Günbəz, barabandan istifadə olunaraq inşa edildiyi və tikilinin həcmli kompozisiyasında aparıcı rol oynamalı olduğu halda, belə bir funksiya daşımur. Məscidin ümumi tutumu pilyastr-divarın şaquli çıxıntıların (kürəklər) ahənginə uyğun ifadə olunur və günbəz də bu sistemə daxildir. Amma, o tikintinin həcmli kompozisiyasında bu funksiyaları daşımur. Günbəz, içəri tərəfdən üstünlük təşkil edən, örtülü məkanın funksiyalarını yerinə yetirən bütün memarlıq və konstruktiv formalarla əlaqəli olub emosional və bədii yük daşıyır. Amma, günbəz məscidin interyərindən eksteryerinə olan keçid zamanı ona ayrılan rolu uyğun formada oynamır. Böyük binanın, bölmələrə ayrılmış planlaşdırma xarakterinə uyğun olaraq, günbəzə məhdud növlü kvadrat bölmənin 5 metrə yaxın olan sahəsi həsr olunur. Və bu bölmə, 7 metr hündürlüyü və 15-in 30-a olan nisbətində ölçülərə malik binanın ümumi kompozisiyasında, kənardan kiçik günbəz kimi görünür və memarlıq mühitinin dəyişilməsində heç bir rol oynamaraq, məhdud şəkildə qalır. Dini tikili bu həll olunmamış memarlıq və həcmiməkan probleminə görə özünün potensial imkanlarını azaldaraq memarlıq nöqteyi-nəzərindən özünü tam ifadə edə bilməmişdir.

Qala kəndinin məscidi (1911)

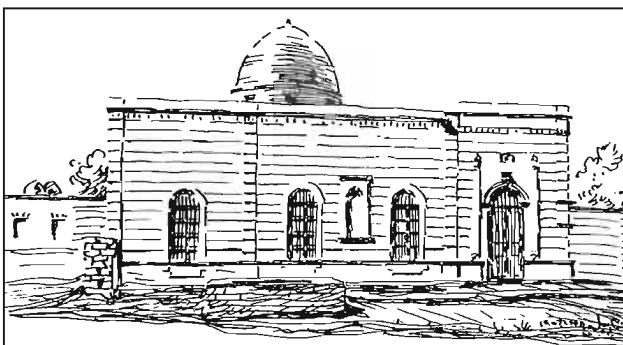
Özünün mərkəzdəki yeri ilə eyni məhəlləyə aid olub məntəqənin ümumi şəhərsalma sistemində daxildir. Məscid məhəllə meydanına yönəlsə də, amma əsas fasad və girişi, hovuz olan kiçik həyət tərəfdəndir. Məscidin bu mövqeyi, aparıcı səciyyə daşısı da Abşeron üçün ənənəvi olan həyətdaxili məkanın sərbəst təşkil olunmasına mane olmur.

Yarımadadakı bir çox dini tikililərdən fərqli olaraq, buradakı həyət

*Qala kəndi. Məscid.
1911-ci il. Plan,
uzununa kəsim, şərq
fasadı. Ş.S.Fətullayevin
çertyojları və icrası.
1984-cü il.*

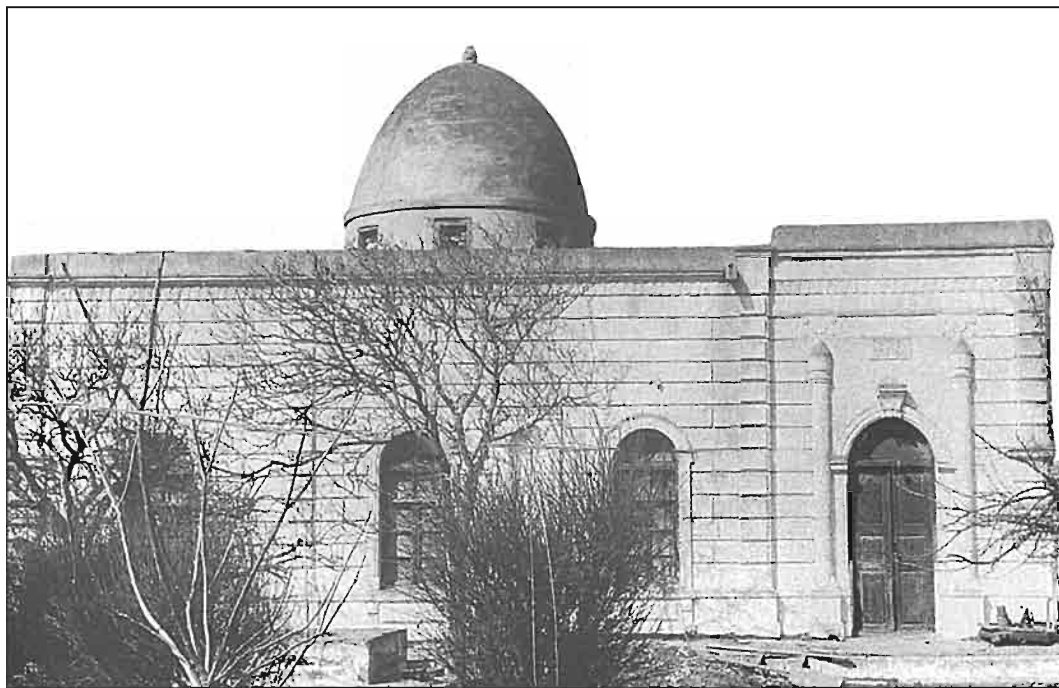
daha baxımlıdır, məscidin daş lövhəli səthinin maraqlı qrafikasına malik meydançası və həmçinin bütün bina ilə möhkəm əlaqədədir, əsas fasad isə plastik və bədii surətdə tərənnüm olunmuşdur. Məscid, binanın şimal-şərq hissəsindəki vestibülün yerləşdiyi kiçik meydançanı nəzərə almasaq, plana əsasən kvadrat formadadır. İbadət zalı, dörd sütun vasitəsilə üç nefə bölünmüşdür və zalın üstü perimetr üzrə çarpaz qübbə ilə örtülmüşdür. İbadət zalının sərbəst qalan mərkəzi hissəsində günbəz yerləşir. Zalın etibarlı arxitektor-konstruktiv sistemi, ayrı-ayrı daş bloklardan ibarət möhtəşəm kapitellərin tamamladığı dairəvi sütunlardakı çatma tağlar vasitəsilə ifadə olunmuş-

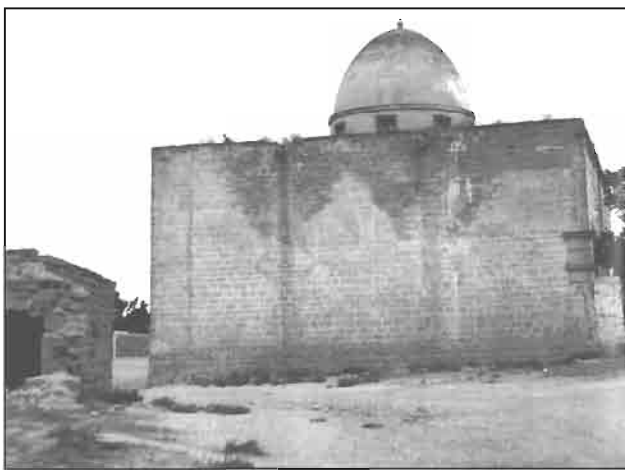

dur. Məscidin daxili məkanının belə tektonik quruluşu, divarların plastikasını göstərən pilyastrlar, öz funksiyasını daşıyan pəncərə oyuqları, simmetrik tilləri ilə ciddi görünməyinə baxmayaraq ideoloji təyinatını yerinə yetirən mehrab, ibadət zalının arxi-

*Qala kəndi. Məscid.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

*Qala kəndi. Məscid.
Şərq fasadının
ümumi görünüşü.
1911-ci il.*

Qala kəndi. Məscidin cənub fasadı. 1911-ci il.

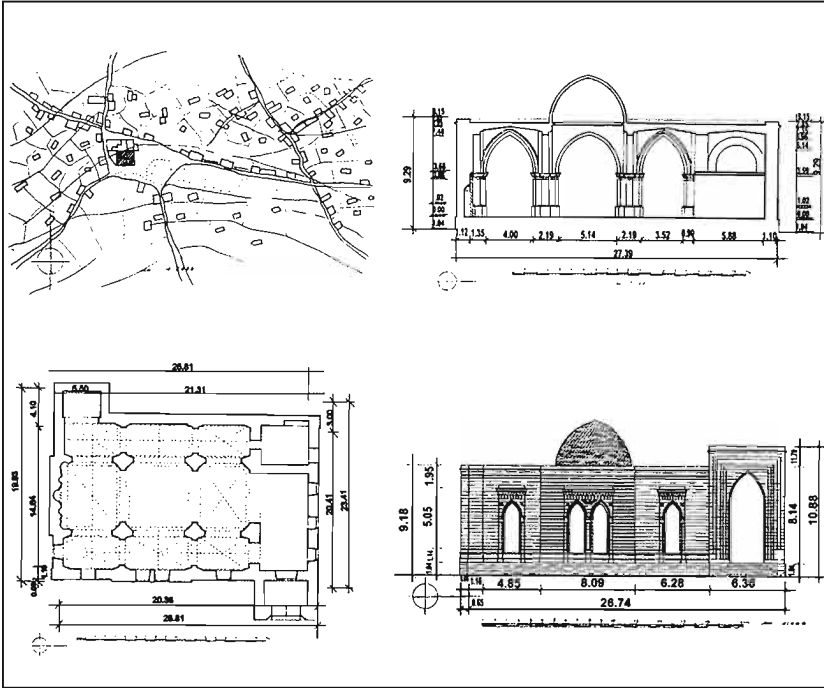
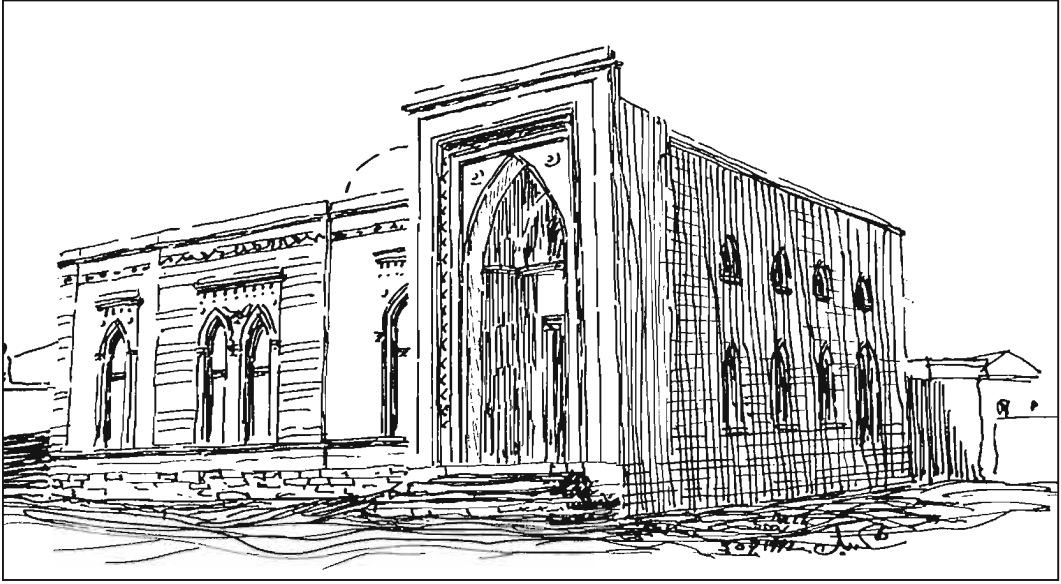
Qala kəndi. Məscidin interyerinin fraqmentti. 1911-ci il.

tektor həllinə kömək edir. İbadət zalının bu birləşimi, planlaşdırmasına görə ikinci qrupa aid olmağına baxmayaraq özünün kompozisiya sistemini, memarlıq üsullarını ifadə edir.

Məscidin xarici görünüşünə gəlincə isə, ön planda, yeni dini tikililərinin simasını təşkil edən üslubçu

istiqlamətin aspektləri ilə XX əsrin memarlıq üslublarını cəm şəkildə toplayan, əsas fasad çıxış edir. Mövcud fasad, təkcə divarın, zəngin kölgə-ışığı effektinə malik memarlıq elementli olan, çıxıntılı hörgüsündən ibarət deyil, o, həm də eklektikanın ümumi axışında cox vacib, memarlıq səmimiyyətinin, bədii məlumatlılığın göstəricisi olan oymalı daşlardan düzəldilmiş bəzək detallarının köməyi ilə yaranmış yeni forma ilə çıxış edir.

Əhmədli kəndinin məscidində olduğu kimi, burada da ənənəvi portalın yoxluğu pilyastrlarla bəzənmiş düzbucaqlı səth formasında təqdim olunmuşdur. Portal üslublu çərçivə, sanki, təkcə yarım dairə şəkilli profilənməmiş arkaların ağırlığı ilə deyil, həm də dekorativ formalarla və bəzəkli süjetlərlə ifadə olunan girişə malik, ənənəvi portalın şəklini dəyişmiş formasıdır. Girişin xarici görünüşü əsas fasadın arxitekturasının dolğun görünməyinə kömək edə bilmir, çünki, ümumi sistemə, yad memarlıq formalarının təsiri altında qalaraq nə yerli memarlıq ənənələrinə, nə də orderli sistemin prinsiplərinə cavab verən elementlər daxil edilmişdir. Yerli memar, Bakı tikililərinə dərin nüfuz etmiş və geniş yayılmış, üslub istiqamətlərinin çoxluğu ilə özünün hiss edib, peşəkar şəkildə ifadə edə bilmədiyi üslub və formalar arasındakı əlaqəni tutmağa çalışmışdır. Bu isə, öz növbəsində, nə binanın fasadının memarlığının ruhuna, nə də aydın görünən qabarıq oymalı daş detallara uyğun gələn yumurtaşəkilli profilə malik günbəzin alınmasına gətirib çıxartmışdır.

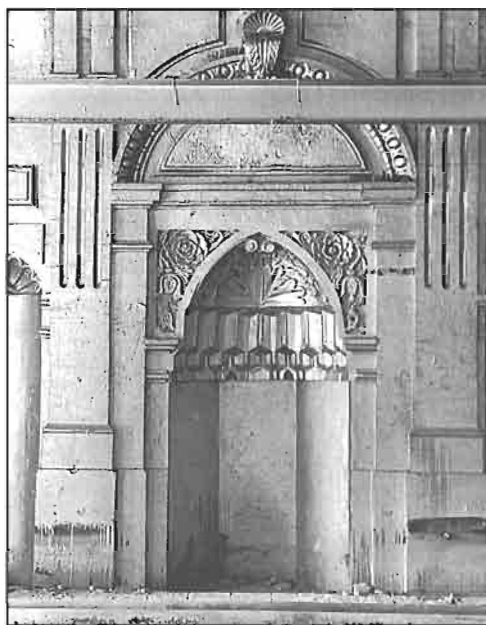

Sabunçu kəndi. Məscid. Ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

Sabunçu kəndi. Məscid. Baş planın fragmenti, plan, fasad, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1987-ci il.

*Sabunçu kəndi.
Məscid. XX əsr.
Portal.*

*Sabunçu kəndi. Məscid. Şərqi fasadının
frağmenti. XX əsr.*

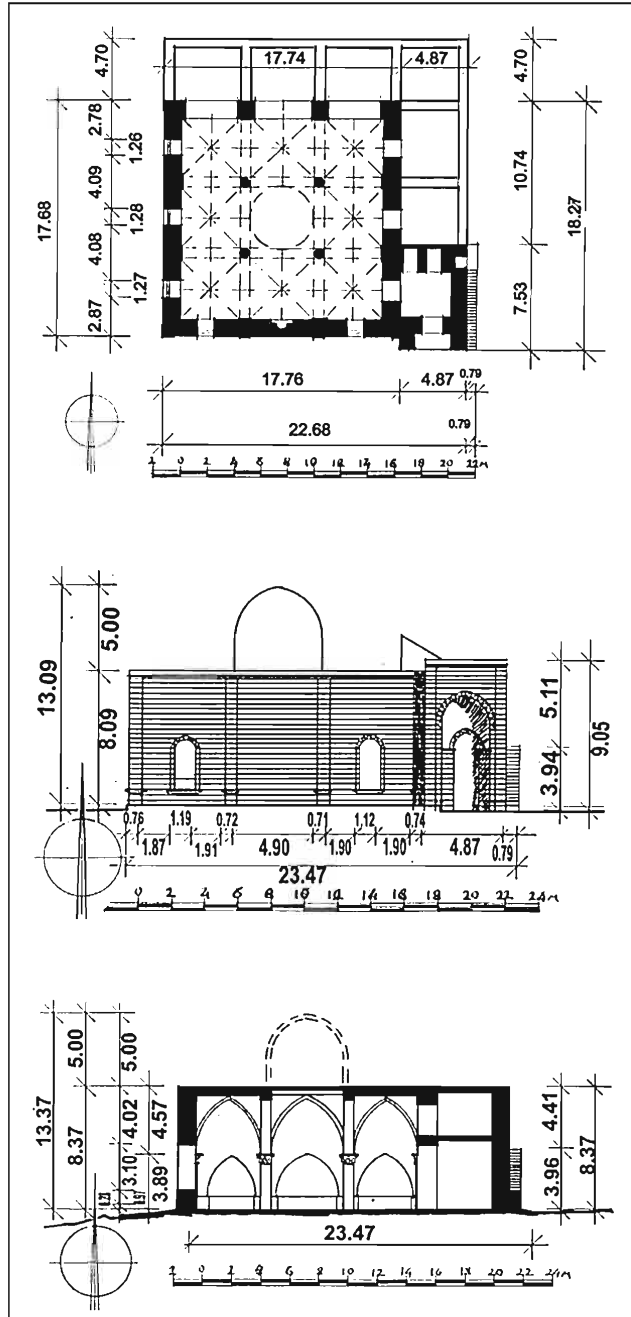
*Sabunçu kəndi.
Məscid. Fasadın
frağmenti. XX əsr.*

*Sabunçu kəndi.
Məscidin mehrabı.
İnteryer XX əsr.*

quruluşuna öz tağbəndli açırmaları ilə cənuba – mehraba tərəf yönəlmiş qadınlara aid hissə ayrılmaz şəkildə daxildir. Belə tərtibat vizual olaraq ibadət zalını genişləndirdi və eyni zamanda həcm plastikasını yaratdı ki, bu da iki tərəfli neflərin monotonluğunu əhəmiyyətli dərəcədə darmadağın edirdi və sərt şəkildə dövrəyə alınmış tağ sırası formasında müəyyən memarlıq yükünü qəbul edirdi. Məscidin mehrabın əks tərəfində olan yarı hissəsi ibadət zalının interyerinin həllində fəal iştirak edən üsul Nardaran kəndinin məscidində də daha mükəmməl şəkildə istifadə edilmişdir, burada tağ sırası iki mərtəbədə və müvafiq təkmilləşdirmələrlə istifadə olunmuşdur.

Binanın plan-strukturunu öz dəqiq ox vəziyyətləri ilə son dərəcə ümumi həcmdə, fasadların quruluşunda, kompozisiyanın xarakterində, irsə münasibətdə və onun alınma dərəcəsində aydın qeyd olunur. Bu, öz xüsusi memarlıq formaları və üsulları, tikinti ənənəsi və ibadət zalının interyeri və fasadların traktovkası ilə xalq memarının işi deyil. Ramanı kəndindəki məscid – təkcə həcm kütləsinin deyil, həmçinin nisbi bölgülərin, fasad sisteminə yanaşmanın, bəzək elementləri formasında plastikanın və s. həllində öz qanunauyğunluqları ilə Avropa memarlıq klassikasında təlim keçmiş, Peterburq təhsilli professional memarın yaradıcılığının məhsuludur.

Ramanı kəndi. Məscid. Plan, cənub fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin çertyojları və icrası 1984-cü il.

Ramanı kəndi. Şimal-şərqdən məscidin ümumi görünüşü XX əsr. Memar Z.b.Əhmədbəyov.

Zivər bəy Əhmədbəyov məscidi təkcə müsəlman məbədi kimi tikmir, həm də yerli Abşeron məktəbinin bütün xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla yaradır. Bu, ətrafdakı tikililər nöqtəy-nəzərindən və tikinti texnikasının təkcə təcrübələrini deyil, həm də fasadların plastikasını, binanın ümumi kompozisiyasının bədii anlamında epiqrafikanın yerini saxlamağa can atan yerli xalq memarlarının çox qiymətləndirdiyi memarlıq ənənələrinə hörmət nöqtəy-nəzərindən də çox vacib idi.

Əhmədbəyov həcm tikintisi məsələsini istədiyi kimi həll edir, yerli memarlıq məktəbinin ənənələrindən imtina etmir, lakin Avropa düzülüş sistemi prinsiplərini də rədd etmir. Müəyyən halda o, memarlığın inkişafının yeni şəraitlərində müsəlman məbədi üçün qəbul ediləni götürür, lakin öz təfsiri ilə bu prinsiplər ona yaxın və həm həcm kompozisiyası, həm də milli irsin istifadə olunması nöqtəy-nəzərindən ona bəlli idi.

Məscidin baş fasadının həlli üçün səciyyəvi olan portalın yerinin XX

əsrin əvvəllərində dini tikililərdə müşahidə olunduğu kimi səthi variantda deyil, dərin taxçalı, uyğun bölgülərdə qeyd edilən girişli Abşeron memarlığının klassik üsulları ilə müəyyən edilməsidir. Baxmayaraq ki, portal fasadın ümumi kompozisiyasının həlli üçün götürülür, lakin burada memarlığın başqa traktovkası, XVIII və XIX əsrlərdə olduğundan tamamilə fərqli miqyas vardır.

XIX əsrin ikinci yarısında baş girişi olan məscidlərin heç birinin tikintisində tağbəndin təntənəli tonlarda təqdim edildiyi və daş üzərində dərin oyma ilə zənginləşdirilmiş məna çalarlarının daha kəskin ifadə əldə etdiyi belə formada baş giriş kompozisiyası aşkarlanmamışdır. Bu, xüsusilə də arxasında daxili məkanın üçnefliliyinə uyğun yonulmuş daşdan pilyastrların ahəngliyi ilə ibadət zalının yerləşdiyi böyük divarın fonunda müşahidə olunur. Divar və baş girişin sıx təzadlılığı, memarlıq formalarının xüsusi sintezi bu gözə çarpan kompozisiyanın möhtəşəm sonluğu kimi təzahür edir.

Heykəltəraşlıqla yonulmuş fasadların və memarlıq detallarının yüksək keyfiyyətli daş hörgüsü o qədər ustalılıqla edilmişdir ki, usta öz sənətində memar ilə yanaşı durur və bu da Abşeron memarlıq mədəniyyəti üçün tamamilə qanunauyğundur.

Açıq formalı məscidin binasının həcm kompozisiyasına ənənəvi daş pilləkən daxildir. O, təkcə tikilinin tikilişinin xarakterində deyil, həm də siluet kimi funksional mövqeyi daşıyan bir element kimi fəaliyyət

göstərir. Qadınlar üçün olan hissəyə və dama apararı açıq daş pilləkənin məscidin divarlarından biri boyunca yerləşməsi Abşeronun özünə məxsus səciyyəsidir. Bu məsələnin həllində müxtəlif üsullar məscidin kompozisiyasında da müxtəliflik doğurdu, interyerdə olduğu kimi həcm traktovkasında da yeni memarlıq-planlaşdırma imkanları ilə nəticələndi.

Tikintinin məhz bu forması Ramarı məscidində dini tikilinin həcm plastikasında əhəmiyyətli rol oynayan pilləkən bloku həllini irəli sürdü. Çox da enli olmayan, açıq daş pilləkən bu elementin xarici təzahürünün səciyyəsinə müəyyən edən şərq divarının yanında yerləşir, daha sonra dörd metr hündürlükdə kiçik bir meydança ilə başa çatır. Buradan yoxuşun ikinci mərhələsi başlayır, lakin binanın quruluşunda sonra damın qeydi gəlir, pilləkənlə paralel iri kvadratlardan ibarət daş örtüklər düzülmüşdür ki, bu da həcmdə üçbucaq şəklində ifadə olunmuşdur. Beləliklə, damda ilkin olaraq pilləkənin, sonra isə günbəzin silüetinin mərkəzi hissəsinin həcmi meydana gəlir.

Damın üfüqi səthindəki müxtəlif həndəsi fiqurların nisbəti Abşeron memarlığında yenilik deyil, lakin bu variantda daha da nəzərə çarpacaq həll alır, belə ki, obrazın yaradılmasında emosional köklənməyə fəal xidmət edən kəskin memarlıq vəziyyəti ortaya çıxır. Tarixi mərkəzin inkişafının şəhərsalma aspektində vacib olan üçölçülü ölçmədə memarlıq kütləsinin dinamikasını binanın bütün əsas komponentlərinin cəmi saxlayır.

*Ramarı kəndi.
Məscidin portalı.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

*Ramarı kəndi.
Məscidin portalı.
XX əsr. Memar
Z.b.Əhmədboyov.*

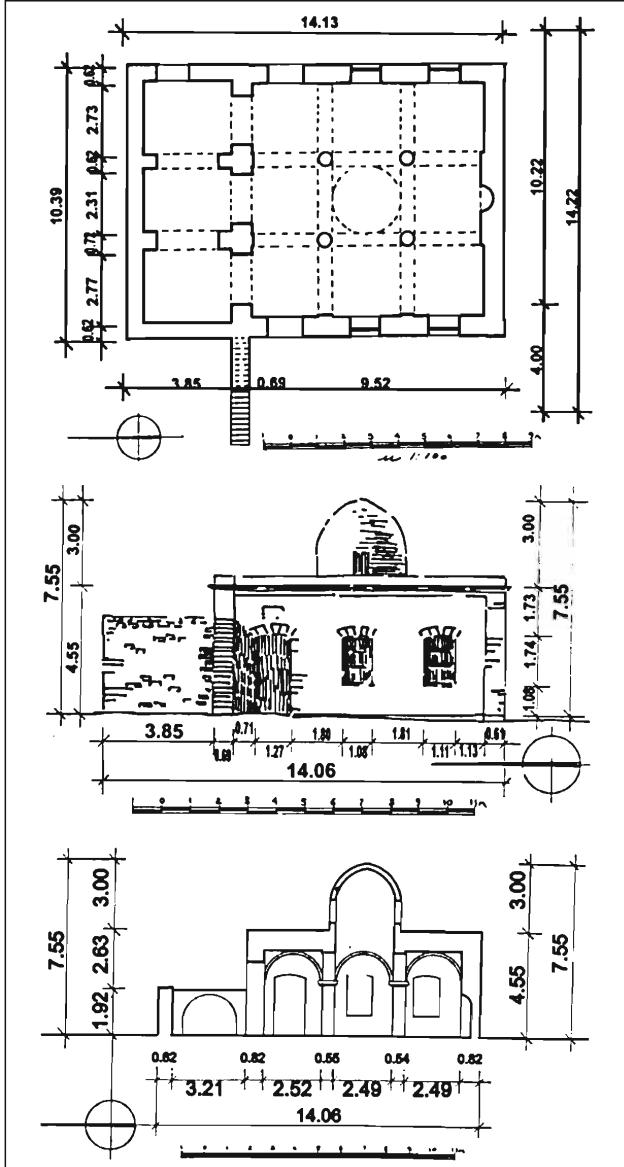

Ramanıdakı məscidi qiymətləndirərkən onun tikintisinin səciyyəsinə köhnə tikilinin əyani mühitini daşıyan həcm elementlərinin kiçik

miqyaslı planında deyil, Abşeron dini tikililərinin bu təsnifatında onun yerini müəyyən edən kompozisiya üsulları və memarlıq formalarının tamamilə başqa nisbətində qeyd etmək olar.

Kürdəxanı kəndinin bağlarındakı məscid (1915/1916-cı illər)

Burada istər interyerin həllində, istərsə də həcmi-məkan ifadəsində tənəzzül müşahidə olunur. Tikilinin planlaşmasında üçnefli sistemin qurulmasının ümumi prinsiplərinin və sütunlar, oxvari tağlar və çarpazvari qübbələr vasitəsilə konstruktiv üsulların saxlanılmasına baxmayaraq, onların şərhində arxitektura formalarına, tikinti əhəmiyyətlərinə qarşı etinasızlıq müşahidə olunur. Bununla belə, kəndlilərin kiçik daş evləri olan bağlarında məscidin ibadət zalından və qadın hissəsindən ibarət binası mərkəzdə uzadılmış üslubda günbəzlə örtülmüşdür. Bina təbii-məkan mühitində əhəmiyyətli rol oynayır.

Kürdəxanı kəndi. Məscid. Plan, qərb fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin çertyojları və icrası. 1985-ci il.

Kürdəxanı kəndi. Məscidin ümumi görünüşü. 1915-16-cı illər.

Kürdəxanı kəndi. İnteryerin fraqmentləri. 1915-16-cı illər.

ÜÇÜNCÜ ÜSLUB

Üçüncü qrupa 13 məscid daxildir və xronoloji olaraq 1444/45 - 1658 -1905-ci illəri (kəndlər: Fatmai, Salam məscidi, XIX əsr; Fatmai, Heybət məscidi, 1802/03-cü illər; Kürdəxanı, XV əsr 1897/98-ci illər; Buzovna, Aşağı məscid, 1776/77, 1838, 1875-ci illər; Biləcəri, 1658/59, 1740/41, 1850/51-ci illər; Goradil, 1861-1905-ci illər; Qala, XVIII əsr; Güzdək, 1870-ci il; Pirşağı, 1908-ci il; Fatmai, Pulatı məscidi, XIX əsr; Novxanı, köhnə məscid, 1819/1820-ci illər; Qala, qalada yerləşən məscid; Corat) əhatə edir. Bu üslubu dini tikililərin yaranma tarixini iki mərhələyə aid etmək lazımdır, belə ki, birinci mərhələ 1444/45-ci illərlə müəyyən edilir və hələ uzun zaman öz əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayır və müəyyən dərəcədə yeni üslublu planlaşdırmanın formalaşmasına təsir göstərir. Birinci mərhələdə məscid itibucaq tağtavanla örtülən və qarınaltı tağ vasitəsilə möhkəmləndirilən ibadət zalının birkameralı məkanı kimi təqdim olunur. Məscidin bu cür planlaşdırma sxemi Abşeronun bütün tarixi kəndlərində geniş yayılmışdır və icmanın tələblərinə cavab verirdi.

Planlaşdırmanın bu formasının uzun müddətli istifadəsindən sonra XVIII-XIX əsrlərin hüdudlarında və yaxud XX əsrin əvvəllərində ibadət zalı yeni transformasiyaya uğrayır. Binaanın köhnə hissəsinə perpendikulyar şəkildə yenisi əlavə edilir və hər iki hacmin kəsişməsində günbəzlə örtülür, bunun da nəticəsində öz formalarında əsaslı və kompozisiyasına görə mənalı olan, tək dini binaların təsnifatını deyil, həm də həcmli-məkan strukturunu və arxitektura

obrazı zənginləşdirən planlaşdırma üslubu meydana çıxır.

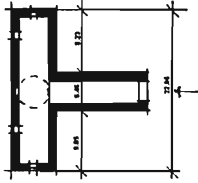
Baxmayaraq ki, bu planlaşdırma üslubu ibadət zalının tamamilə yeni formasını yaratmaq üçün bir neçə yüzillik təcrübə nəticəsində birləşdirilə bilən iki kompozisiya elementindən ibarət olsa da, artıq gecikmiş feodalizm mühitinin dərinliyində arxitektura-planlaşdırma və tikinti ənənələrinin təsnifatını genişləndirmiş uğurlu xəlitə sayılır.

Məscidin yastı dam örtüklü üfüqi formalı sadə həcmi dini obyektin həllinə mühiti yanaşmadan irəli gələn məhdud fiziki imkanlara malik binanın tikilməsində rəsonal sistem elementi kimi çıxış edir. Salamət qalmış məscidlərdən Kürdəxanı kəndindəki Aşağı məscid (1444/45-ci illər) bu cür obyektlərdəndir, hansı ki, Biləcəridə eyni cür məscid tikilənədək (1658-ci il) öz ilkin variantında uzun zaman mövcud olmuşdur.

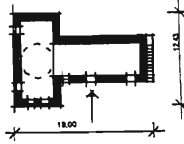
Həcmnin həndəsi cizgilərlə məscidin bu ən sadə planlaşdırma forması Abşeronun yarımşəhə mənzərəsinə ayrılmaz şəkildə daxil olmuş və ətraf tikililər üçün yerli element rolunu oynayaraq öz üfüqi bölmələrlə obrazında xüsusi iddialar irəli sürmüşdü. Müəyyən inkişaf yolu keçərək, sözügedən planlaşdırma sxemi tamamlanmış forma şəklini almışdır və bunun nəticəsində dini binanın üzərinə qoyulan vəzifələrin həlli üçün artıq yeni yanaşma tələb edirdi.

Sonradan digər planlaşdırma üsullarının yaradılması üzrə axtarışlar başlanmışdır ki, bu da artıq tikilmiş məscidlərin mövcud sadə planından fərqli olaraq, diametral cəhətdən əks daha dinamik variantla gətirib çıxarmalı idi. Bu vəziyyətlə qarşılaşaraq, dini binaların planlaşdır-

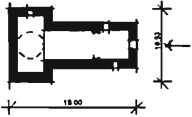
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

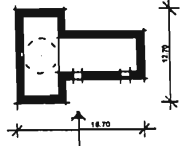
Biləcəri kəndi. Məscid.
1658-59, 1740-41, 1850-51.

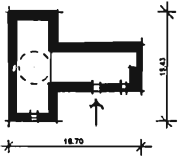
Görədil kəndi. Məscid.
1861-62, 1904-05.

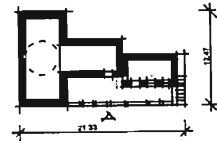
Qala kəndi. Məscid.
XVIII əsr.

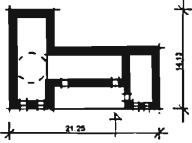
Fatma kəndi məscid
XIX əsr.

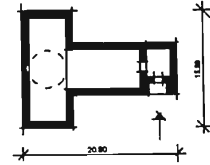
Hökməli kəndi. Məscid
XVII əsr.

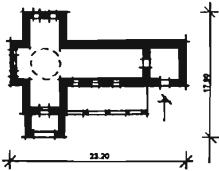
Fatma kəndi. Əlbəti
məscidi 1878-ci il.

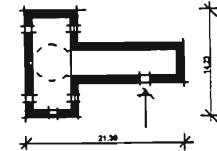
Fatma kəndi. Heybət
məscidi. 1802-03.

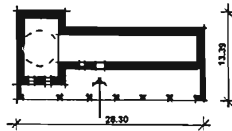
Gözdək kəndi. Əlbəti
məscidi. 1870-ci il.

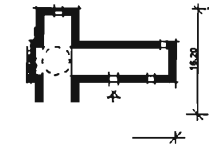
Novxanı kəndi. Məscid.
1819-20.

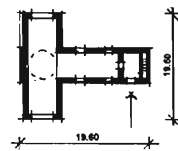
Kürdəxanı kəndi.
Məscid. 1444-45, 1897-
98.

Pırşahı kəndi. Məscid.
XX əsr.

Corat kəndi. Məscid.
XIX-XX əsr.

Buzovna kəndi. Aşağı
məscid. XVII-XIX əsrlər.

ma ideyalarının istiqamət vermə xətləri uğurlu sayılan bir üsul meydana çıxarır ki, bu da, bu cür məscidlərin tikildiyi kəndlərin sayı və coğrafiyası ilə öz təsdiqini tapır.

Yaradılmış planlaşma kompozisiyası T-şəklində təqdim olunmuşdur və burada uzununa ox camaxatan-mehrab ilə bərkidilmiş və şimal-cənub tərəfə istiqamətləndirilmişdir. Məscidin planının bu cür forması ibadət zalını öz arxitektura konstruktiv üsulları ilə yeni qrup strasına daxil edir. Burada nəzərə almaq lazımdır ki, köhnə hissə yan cinahları öz üzərinə götürərək və sətir qübbə sistemi yaradaraq bütün eni boyu konstruktiv şəkildə mehrabadək davam etdirilir. Köhnə və yeni hissələrin birləşməsi nəticəsində yaranmış kvadrat formalı boş məkan qanunauyğun olaraq günbəzlə örtülmüşdür. Beləliklə, Abşeronun dini inşaatının təsnifatında kifayət qədər möhkəm və stabil yeni üslub meydana gəlir.

Bu təsnifatda tikintinin dövründən asılı olaraq, istər formaya münasibətdə, istərsə də ümumi qabarıqlardan, proporsiyalardan, əsas elementlər və arxitektura formalardan irəli gələn həcm quruluşunda fərdi variant müxtəlifliyi üzə çıxır. Kürdəxanı (1444/45-ci illər) və Biləcəri (1658-ci il) kəndlərindəki məscidlərin köhnə hissələrini nəzərə almasaq, bu üslub tikililərin hamısı XVIII əsrə - XX əsrin əvvəllərinə aid edilir ki, bu da arxitektura elementlərin formalaşmasına, simvolikasına, epiqrafik yazıların səciyyəsinə və onların fəsad kompozisiyasında tutduğu mövqeyə təsir göstərmişdir.

Bu üslubun inkişafı prosesində məscidin əsas fasadının şərhinə daxil olan yeni həcm elementləri əmələ gəlir; bunlar

şərq fasadı qarşısında, lakin onun kapital hissəsini məşğul etməyərək əlavə olunan taxta və daş portiklər şəklində evyanlardır (Novxanıda Şah Hüseyn məscidi. XVIII əsr, 1820-ci il, Fatma, Corat kəndləri). Bu cür güclü arxitektura elementin məscidin ümumi kompozisiyasına daxil edilməsi, şübhəsiz ki, binanın həcmi plastikasını zənginləşdirməklə yanaşı, ümumi sistem strukturuna tək ifadəlilik deyil, həm də yeni arxitektura məzmun bəxş edən taxta dirəklər və ya oxvari tağlar formasında şaquli bölmələrin xüsusi ritmini daxil edir.

Məscidin bu üslubu planlaşdırma forması sayəsində dini binanın ənənəvi paralelepipedini yeni həcm istiqamətində xeyli dərəcədə dəyişdi. Məscid planının T-şəkilli forması həcm ifadəsində arxitektura obraz haqqında adi təsəvvürü dəyişərək bu üslublu tikilinin yeni şərhini verdi. Məscidin irəli sürülmüş və yaşayış məntəqəsinin şəhərsalma sistemində daxil edilmiş planlaşma üslubu yerli memarların bu istiqamətdə yaradıcılıq imkanlarını göstərdi. Bununla bağlı məscidlərin həcmi plastikasi formayaradıcı üsullar kontekstində genişləndi.

Məscidlərin əsasını təşkil edən müxtəlif proporsiyalarda modelləşdirilmiş kübşəkilli və düzbucaqlı həcmilər kompozisiya üsulları arxitektura üçün maraqlı süjet materialı təqdim edirlər və buna görə 14 məsciddən hər biri ümumi xüsusiyyətə malik olaraq onları konkret arxitektura obraza döndürən öz fərdi səciyyəvi xüsusiyyətlərini və semantik çalarlarını irəli sürür. Bu obrazlarda iti-bucaq formalara, alçaq yüksəlmə oxuna malik olan, lakin iki düzbucaqlı sistemin kəsişmə oxunu T-şəkilli ifadə ilə qətiyyətlə

bərkidən Abşeron üslublu günbəzlər aktiv iştirak edirdi.

İnşaat həcmlərinin düzüülüşü məntiqinə tabe olaraq, dini binaların bu üslubu eyni zamanda Abşeron memarlığında yerləşən mürəkkəb memarlıq formalardan istifadə etməməklə fasadları bəzəyə biləcək xüsusi ornament motivlərinin olmaması şəraitində bədii vəzifələri də həll edirdi. Hər şey tikinti materialı olan əhəng daşının estetik xüsusiyyətlərinin maksimal dərəcədə istifadəsinə yönəldilmişdir və burda bütöv bir günbəz şəklində detallara bölünmənin çox az profillənməsi, kompozisiyada koloritli daş suaşırınlar, təmiz və yarımtəmiz yonulmuş bloklardan ibarət divarlar kimi memarlıq xüsusiyyətləri irəli gəlirdi. Kompozisiya elementlərinin qarşılıqlı münasibəti, dini binaların təsnifatında bu qrupun yaradılmasına gətirib çıxartmış yad formalardan istifadə edilmədən məntiqi zəmində qurulmuşdur.

Kürdəxanı kəndindəki məscid

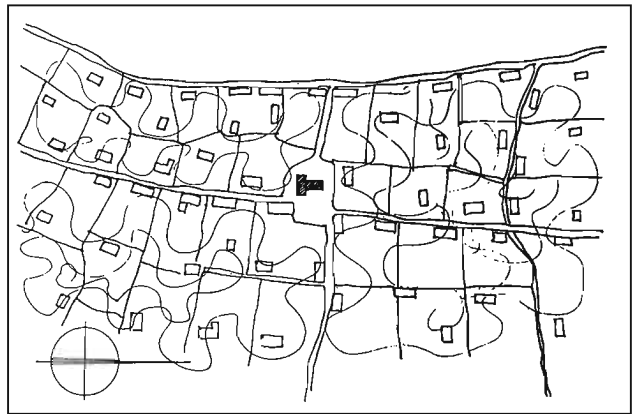
Abşeronda ən qədim məscidlərdən biridir və qorunub saxlanan abidələr onun tarixi əhəmiyyətini təsdiqləyir. Məscid 1444/45-ci illərdə inşa edilmişdir və onun ətrafında kiçik meydan təşkil edən ictimai və ticarət mərkəzi yaranmışdır. İlkin vəziyyətində bu qədim məscid yerli sakin Cəfərqulununu yeniləmək və genişləndirmək qərarına kimi 1897-ci ilədək mövcud olmuşdur. Məscidin köhnə hissəsi oxvari qübbə ilə örtülən və köməkçi tağla möhkəmləndirilən ibadət zalından ibarət uzadılmış düzbucaqlı formasındadır. Əsas girişin oxvari tağ formasında kiçik qapı

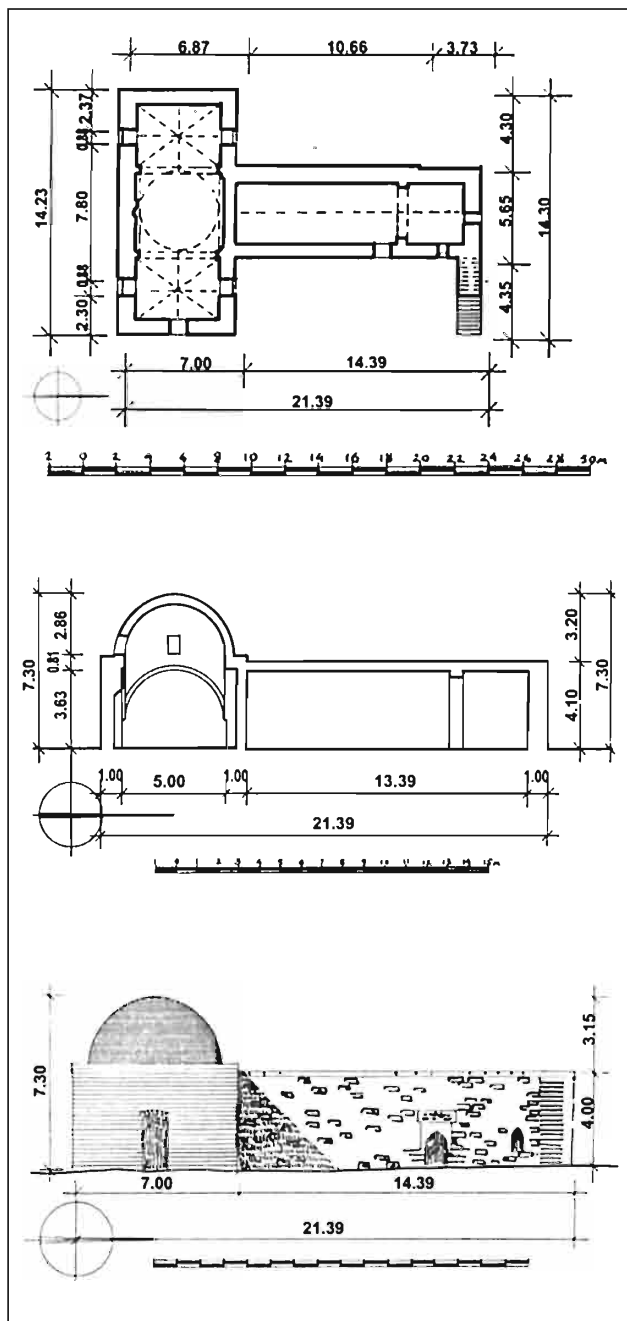
yeri bütöv daş bloklardan ibarətdir. Belə tikinti və konstruktiv üsullar daş bloklardan böyük istifadə bacarığına malik ərazilərə xas olan cəhətdir.

Qapı yerinin formasının həllində bu həm texniki, həm də bədii cəhətdən rahat idi. Qapalı divar fonunda bütöv daşdan düzəldilmiş üfüqi epiqrafik lövhəyə malik bütövlükdə daşdan və yaxud iki blokdan ibarət tağ yeri Abşeron memarlığının mühüm kompozisiya elementlərindən birinin ən səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir. Süls elementlərilə nəş xətti ilə yazılmış epiqrafiya o qədər ifadəli və bədii cəhətdən o qədər informativdir ki, daş üzərində oyma plastik işləmədə sənət əsərinə çevrilmişdir.

Bunun Şirvan arxitekturasının çiçəklənən, Şirvanşah I Xəlilullahın dövrünə təsadüf etməsini nəzərə alsaq, burada təcəssüblü heç nə yoxdur, çünki bəhs etdiyimiz zamanda bina fasadlarında arxitektör və kompozisiya məsələlərinin həlli üçün bu sahədə imkanları genişləndirərək daş üzərində oyma sənəti çiçəklənirdi və epiqrafiya öz layiqli yerini tuturdu.

*Baş planın fraqmenti.
Kürdəxanı kəndi.*

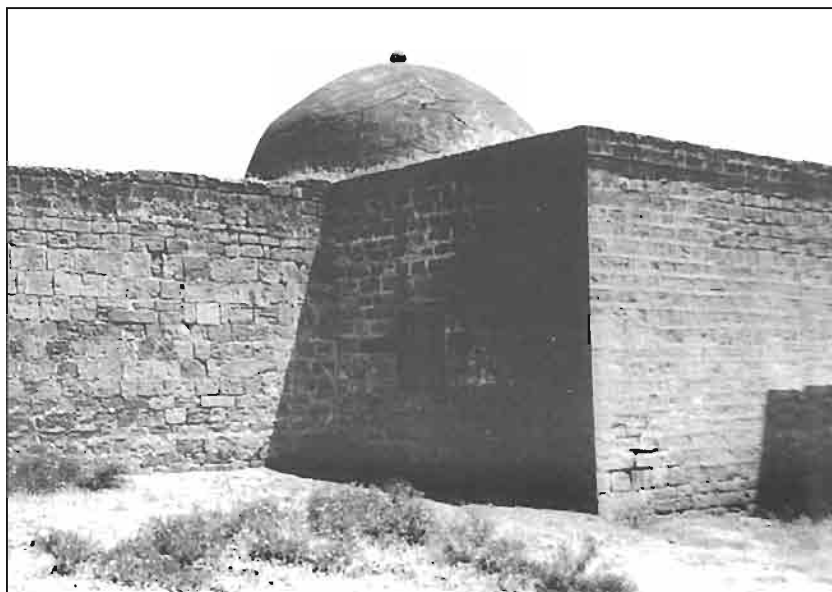

1444/45-ci il tarixində tikilmiş məscidin fasadında girişin bu cür tektonik vəziyyətdə həll olunaraq asimmetrik şəkildə yerləşməsi arxitektural kütlələrin doğru ifadəsinin predmetinə düşüncəli yanaşma metodudur. Məhz arxitektural həllinə görə ciddi olan bu fəsad formaların zənginliyi deyil, onun maddi-məkan mühitinin düşünülməsi müşahidə olunur.

Kürdəxanı kəndinin XIX-XX əsrlərin keçidində inkişafı ilə onun mərkəzi dəyişməyə başladı, ətraf tikililər, həmçinin köhnə məscid yeniləndi. 1897/98-ci illərdə köhnə məscidə perpendikulyar şəkildə yeni hissə qoşuldu. Məscidin planı T-şəklini aldı və ibadət zalı iki dəfə genişləndi. Məscidin bu hissəsinin interyerinin həcmi-məkan həlli memarlıqda yeni arxitektural-konstruktiv üsulları əks etdirirdi. Günbəzi saxlayan köməkçi tağlar yarımdairəvi forma alır, yan cinahlar isə çarpaz şəkilli qübbələrlə örtülür. İnteryerdə günbəzaltı kvadrat pilyastrlarla qeyd edilmişdir, lakin bu məkan seksiyaları yaranan köməkçi tağların tamamlanmasıdır ki, bunun nəticəsində sadə arxitekturala malik ibadət zalı öz tektonik xüsusiyyətlərini yeni vəziyyətdə açıqlayaraq, həcmi cəhətdən zənginləşir. Plastik mehrab öz memarlıq elementləri ilə interyerin yenilənməsində iştirak edir, hər yeri işıqlandıran pəncərələr isə ziyarətçilər üçün optimal mühit yaradaraq, ibadət zalının funksional cəhətini yaxşılaşdırırlar.

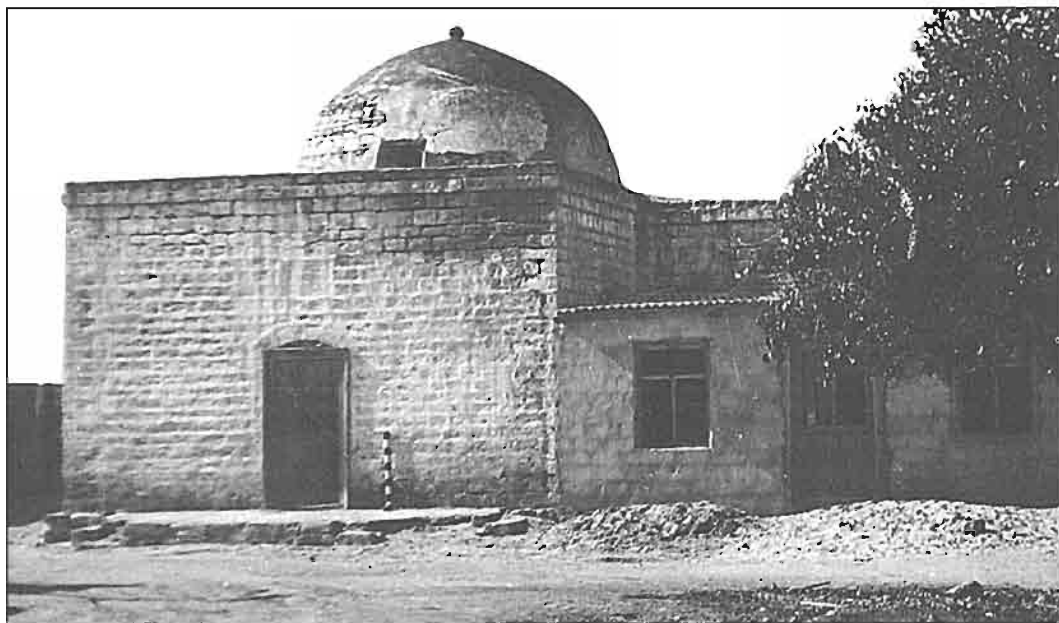
Məscidin xarici görünüşündə tikilinin ümumi formasının quruluşunda

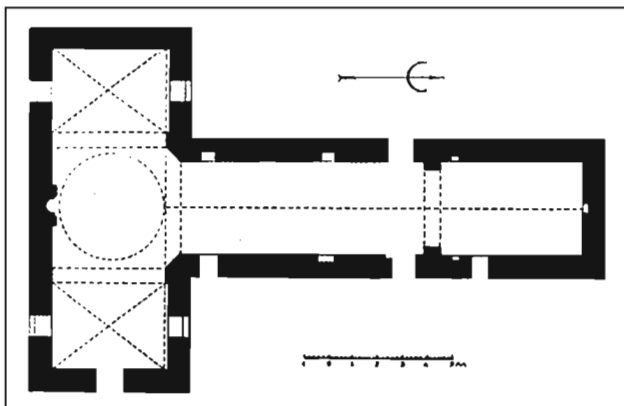
*Kürdaxanı kəndi.
Məscid. 1444-45,
1897-98. Plan,
uzununa kəsim,
cənub fasadı,
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.*

*Kürdaxanı kəndi.
Məscid. 1444-45,
1897-98.*

*Kürdaxanı kəndi.
Məscid. Ümumi
görünüş. 1444-45,
1897-98.*

Kürdaxanı kəndində məscid.

əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Planlaşdırma kompozisiyasının T-şəkilli həlli nəticəsində köhnə həcmi yekcinsliyini pozan dərin işıq-kölgə oyunu əmələ gəldi. Məscidin mühüm aspektlərindən biri də günbəzin qurulması, məkanda yükü bölüşdürən üfüqi xətlərə qarşı duran həcmli və vizual şaquli oxun yaradılması idi. Bu vəziyyətdə məscid tək dini tikilinin simvolik aksenti deyil, həm də eyni zamanda yerli struktur formalarla zənginləşən arxitektur formayaradıcı element kimi çıxış edir.

Biləcəri məscidi

Biləcəridəki məscid ilkin variantda 1956/59-cu illərdə, Kürdaxanı məscidinin tikintisindən 200 il sonra tikilib və kəndin şəhərsalmasında cazibə qüvvəsinin mərkəzi sayılır. Bu məscidlərin arasındakı böyük xronoloji məsafəyə baxmayaraq, tikinti üsulları və konstruktiv həllər eyni olaraq qalır. Burada da məscidin qədim hissəsi öz ağırlığını saxlayan dayaq tağsız, çatma taxtavan ilə kəsilməmiş uzun bir kameralı otaqlardan, fasad isə iki balaca pəncərə dəliyindən başqa, sonradan əlavə olunmuş iki pəncərə, dama aparıcı açıq daş pilləkəndən ibarətdir. Aydın oxunmayan kiçik lövhəcikdə məscidin 1658/59-cu illərdə tikilməsindən xəbər verilir. Məscidin fasadındakı çərçivəyə alınmış gözəl tərtibatlı lövhədə isə məscidin 1741/42-ci illərdə təmir olunması haqqında deyilir.

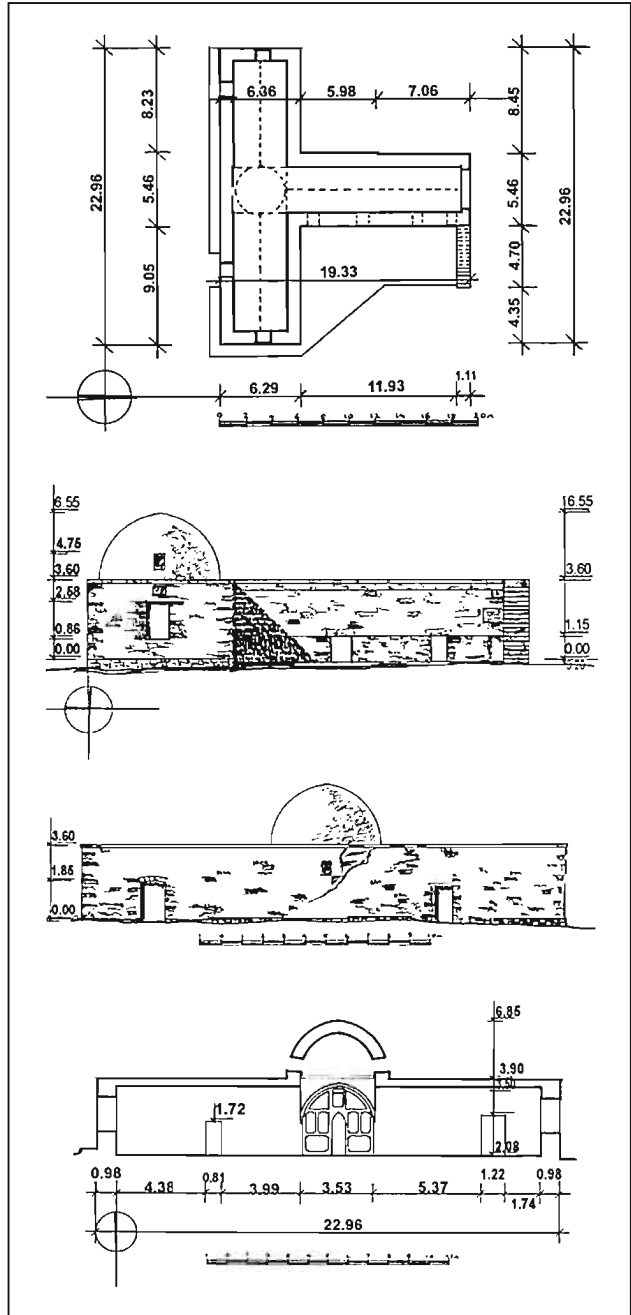
Məscidin memarlıq-planlaşdırma strukturlarında dəyişikliklər aparılmadığından, xarici görünüşündə də heç bir yenilik nəzərə çarpmır. 1850/51-ci illərdə məsciddə əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermiş, köhnə hissəyə perpendikulyar olaraq yeni hissə əmələ gəlmiş və bina bunun hesabına uzanmışdır. Ümumilikdə, uzadılmış yan cinahların hesabına məscidin yeni planlaşdırılması ortaya çıxmışdır. İki məkanın kəsişdiyi yer, adəti üzrə, günbəzlə təsbit edilmiş, planda isə mehrab divarının yanında, günbəzaltı kvadratın aşağısında divarda oyuq kimi çapılmışdır. Bütün bu elementlər və yeniliklər məscid

binasının köhnə və yeni hissəsini bir-birinə daha yaxın edərək, ibadət zalının otaqlarını vahid konstruktiv və məkan sisteminə tabe edir. Yaranmış daxili məkan quruluşunda məscidin yan cinahları bütün planlaşdırmaya nisbətən qeyri-proporsional alınmış, bu da həcm sistemində üzə çıxmışdır. Məhrab hissəsini interyerin maraqlı kompozisiya elementi kimi qeyd etmək lazımdır. Bura ənənəvi üslubda işlənməyə də, öz əsas xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamışdır. Dayaz camaxatanların çatma tağı məhrabın ətrafında çox ustalıqda bir neçə ekrana bölünüb. Məhrabın camaxatanı isə dərinidir. Bu ifadəli memarlıq –deko-

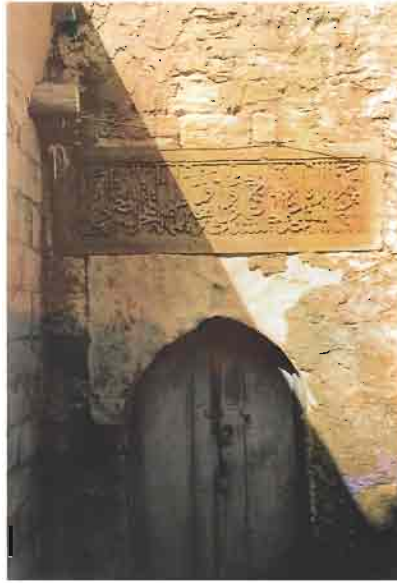

Biləcəri kəndi. Məscidin fraqmenti.

Biləcəri kəndi. Məscid. 1456-59. Plan, şərq və cənub fasadı. Uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

*Biləcəri kəndi.
Məscid. 1658-59,
1740-41, 1850-51.
Epiqrafik cədvəl.*

*Buzovna kəndi. Aşağı
məscid. 1776-77,
1838, 1875. Plan,
əsas şərq fasadı,
uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.*

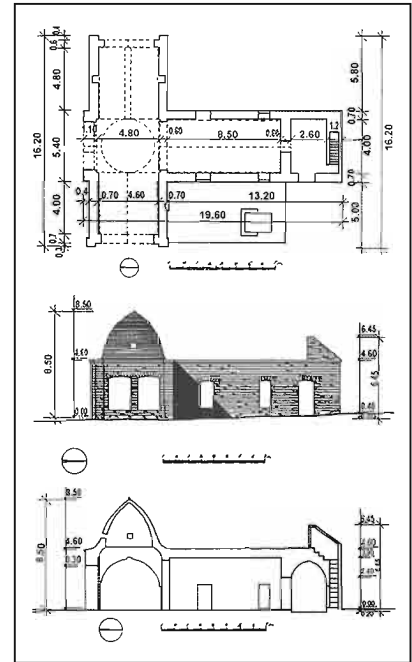
rativ hissə interyerin həllində üstünlük təşkil edir.

Çox da iri aşırımları olmayan günbəzin (3,53 m.) divarları qalıncdır, hiss olunur ki bu daş massiv böyük fiziki ağırlıq altındadır. Burada günbüz cinahlının yanlara açılması və məscidin köhnə sərhədinin mərkəzdən uzaqlaşması vəziyyətində əyani mühitin formalaşmasında iştirak etsə də, tikilinin ümumi həcmində tam həcm ifadəsinə malik deyildir. Çatma tağlarının aşırımları kiçik olan bu cür planlaşdırmada və konstruktiv vəziyyətdə böyük diametrlı günbəzin tikilməsi mümkünsüz idi. Dini tikilinin T-şəkilli planlaşdırması bütün dinamikliyinə baxmayaraq memarlıq kompozisiyasının mərkəzi-günbüz sisteminin həcm imkanlarının genişləndirilməsi səviyyəsinə çata bilməmişdir. Amma buna baxmayaraq, bu qrup, şübhəsiz, nəinki

planlaşdırma, həmçinin memarlıq-kompozisiya baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Üç ölçüdə dərk edilən üfqi həcm və məscidin günbəzi məkan baxımından öz həndəsi formaları ilə orta mövqə tutur və tarixi yaşayış məskənin mərkəzində yerləşən sadə vəzifəli dini tikili sayılır.

Buzovna kəndində Aşağı məscid (1776/77, 1838, 1875)

Buzovna kəndində yerləşən Aşağı məscidin (1776/77, 1838, 1875) əvvəl adı çəkilən ikinci növlü dini tikililərdən fərqli olaraq, iki mərhələdə tikilməsinə baxmayaraq, planlaşdırma strukturunun öz xüsusiyyətləri vardır. Ən əsası, məscidin qədim hissəsi əvvəllər olduğu kimi

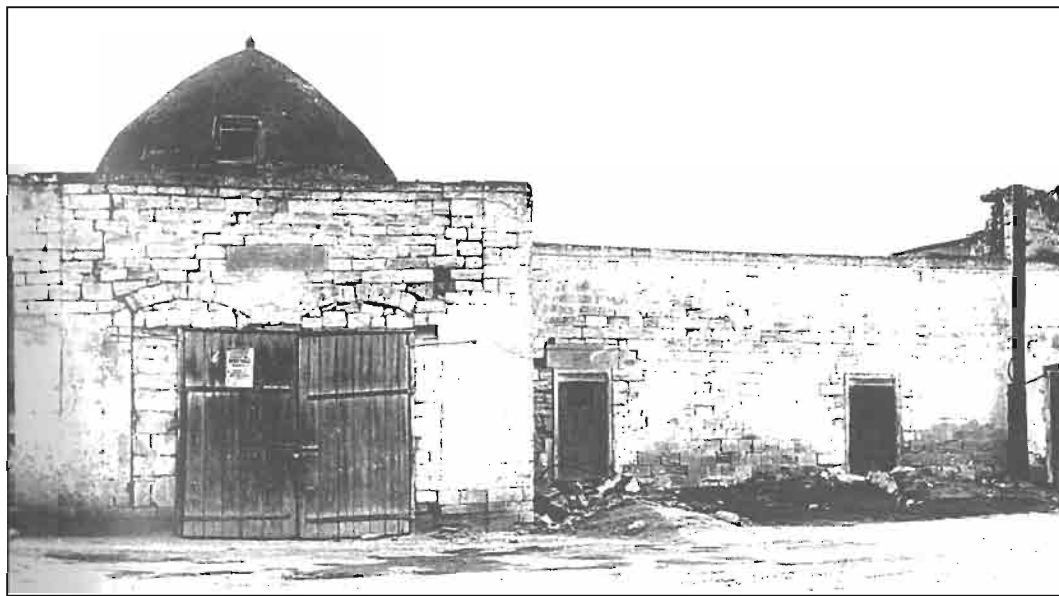

ancaq ibadət zalından deyil, vestibül vəzifəsini daşıyan və dama aparan daş pilləkən olan yerdən də ibarətdir. Vestibüldən ibadət zalına ağır daş çatma tağla kəsilmiş kiçik giriş vardır. Məscidin iki hissəyə bölünməsi bu qrupa daxili məkanın yeni təşkilini gətirir, ancaq həcm həllində sadə həndəsi forma olaraq qalır. Piştağın olmaması məscidin həcm kompozisiyasını memarlıq elementlərdən məhrum edir. Oyuqlar sonradan əlavə olunub, giriş və üstündəki hörmə ərəb epiqrafik yazısı və əsas fasadın təmiz daş səthi Abşeron memarlığı mövqeyindən qəbul edilir.

1838-ci ildə köhnə həcmə yenisi əlavə olunur və məscid T-şəkilli plan sxemini qazanır. Məscidin yeni hissəsinin yan cinahları proporsionaldı, əksətdirici taxtavanlarla kəsilib, günbəz isə bir qədər qeyri-adi, hündür

Buzovna kəndi. Aşağı məscid. Ümumi görünüş və fraqment.

iti profillidir. Bunun nəticəsi olaraq ibadət zalı köhnə və yeni hissə ilə uzlaşaraq, məscidin memarlıq konstruktiv formasını canlandırır, fiziki ağırlığı düzgün bölüşdürərək, əvvəlki qapalılığı sıxışdırıb daxili məkanı ümumiləşdirir. Bu əsasən 1875-ci ildə iri pəncərə oyuqları əmələ gələndə və bütün məkan gün işığına boyananda nəzərə çarpdı. Memarlıq kompozisiyasının həcm imkanları tam formalaşdıqdan sonra, plastik elementlərin iştirakı ilə həndəsi formaların gözəl sisteminə keçid aldı. Əsas şərqli fasadın qarşısındakı açıq meydança yan cinahın cənub divarında qurulmuş mehrab ilə yay fəslə üçün ibadət zalı kimi seçilmişdir. Mehrab bir az yastı xarakterli və aydın çəkilmişdir, stalaktitlər isə bu memarlıq elementində daşın ustalıqla yonulmasını bir daha sübut edir.

Qala kəndi. Qala ərazisində məscid. XVIII-XIX əsrlər. Cənub-şərqdən ümumi görünüş. Ş.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1986-cı il.

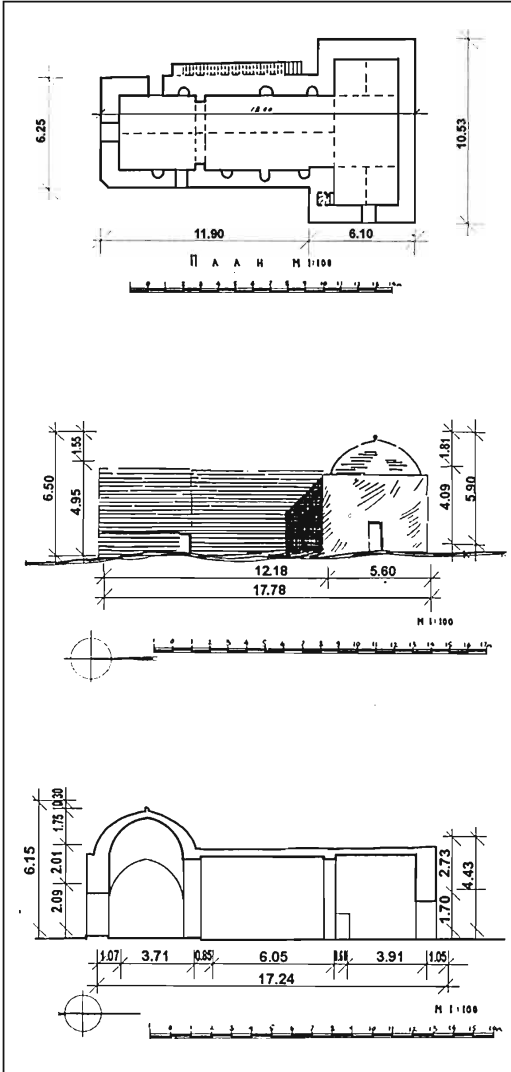
Qala kəndinin məscidi

Qala kəndindəki məscid (XVII əsr) ada növlü şəhərsalma mövqeyindədir, əhatəsindəki tikililər küçə məhəllələri ilə ensiz keçidlə ona sıxlaşıb. Bu məscid ilə bir dövrdə tikilmiş dini tikililərin sırası başlayır. Mövcud planlaşma T-şəkilli sistemi əks etdirir, ancaq burda sxem qurulmasında vasitəsizlik sezilir: divarların biri o birisindən qalıdır, daxili və xarici pilləkənlər vardır. Piştağ yoxdur, kiçik giriş geniş ibadət zalına aparır. Zalın uzunluğu dayaq tağları ilə qeyd olunur və bu da müəyyən dərəcədə yeknəsəq vəziyyəti və çoxsaylı camaxatanları ört-basdır edir. İnteryer ibadət zalının proporsiyası, yan cinahlar, daş tağtavanlarla kəsilmiş etibarlı konstruksiyaya və günbəzin hesabına daxili məkanda ifadəli memarlıq quruluşu ilə dayanır, yerli ənənəvi formaları bütün açıqlığı ilə əks etdirir.

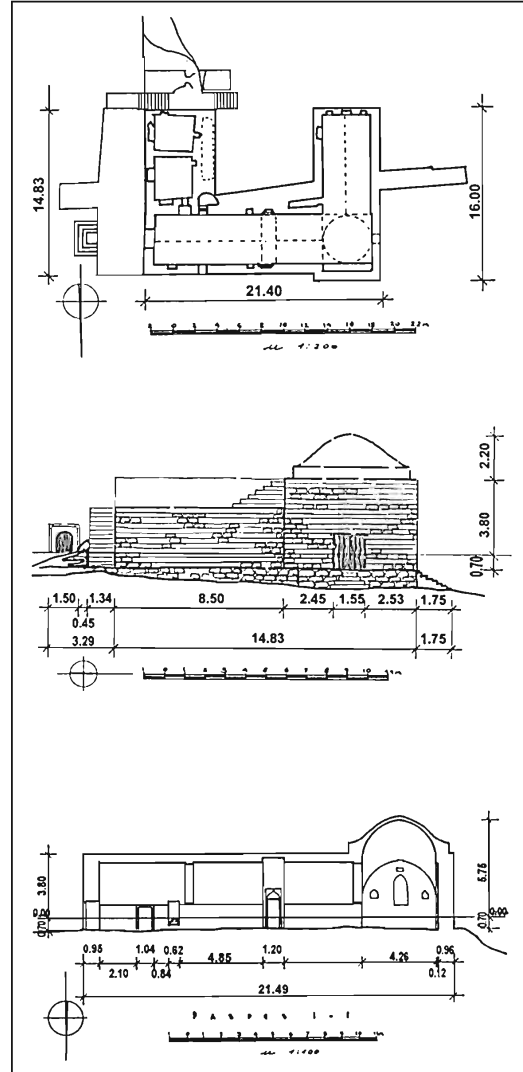

Ara-sıra oyuqlu təmiz fasad piş-tağsız, planlaşdırma sistemini nəzərə alınmaqla tikilib, məscidin T-şəkilli forması həcm ifadəsində həndəsi səthlərin yeknəsəqliyini pozaraq ye-

ni keyfiyyətdə iştirak edir, surətin gözəlliyinin emosionallığını onun individuallığının dərk edilməsinə kömək olmur, bu da stereo növləri qəbul etməyən ustadın əməyinin nəticəsidir.

Qala kəndi. Məscid. XVIII əsr. Plan, fasad, kəsim.
Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984.

Qala kəndi. Qala ərazisində məscid. XVIII-XIX əsrlər. Plan, fasad, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1986-cı il.

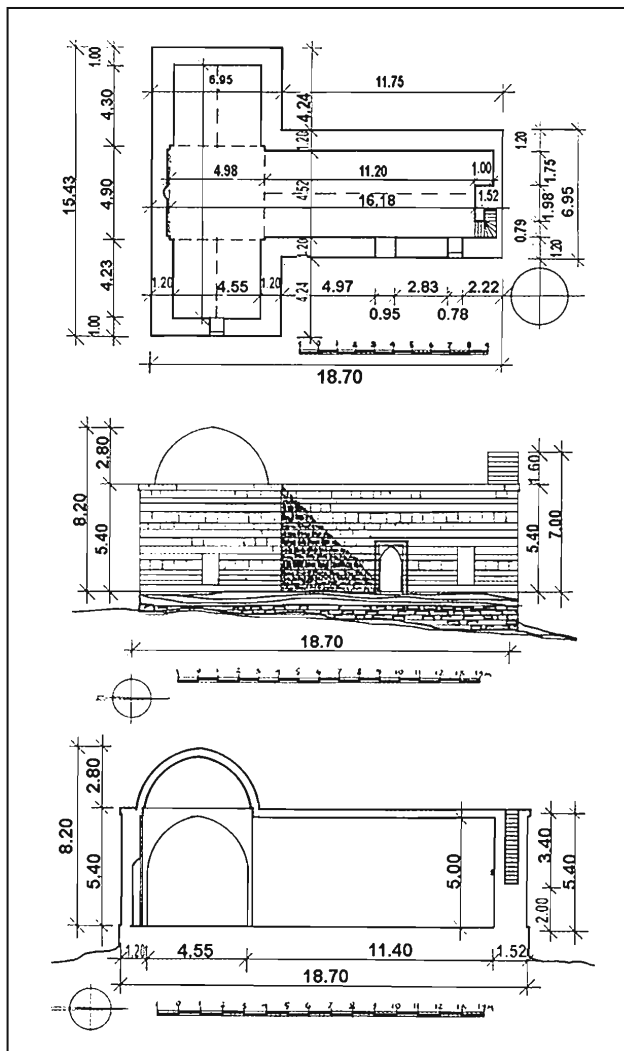
Hökməli kəndinin məscidi (XVIII əsr)

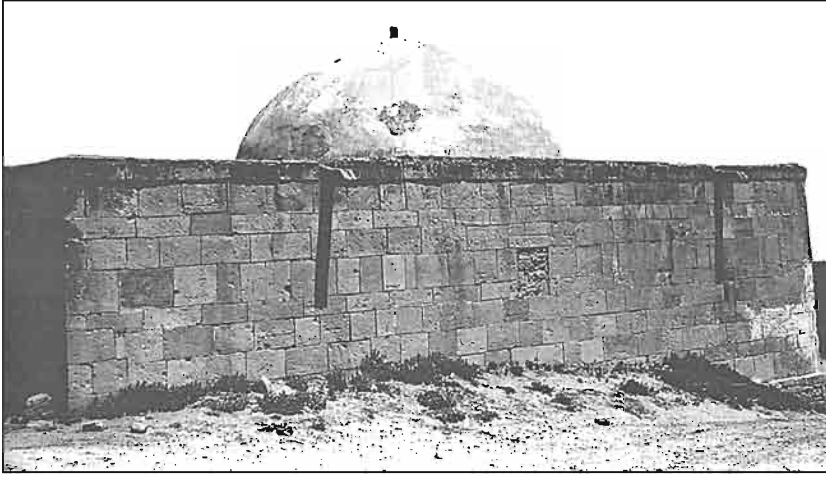
Hökməli kəndi. Məscid. Plan, fəsad, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

Hökməli kəndinin məscidi (XVIII əsr) kəndin tarixi hissəsində ucalır və ətrafdakı məhəllələrin planlaşdırma strukturunda təşkilatçı elementidir. Onun üzü meydana tərəfdir və yerli

relyefi nəzərə alsaq, hündürlükdə dayanıb. Məscid künc mövqedə dayanıb, cənubdan və şərqdən sırası küçələrə və meydana çıxır. Keçmişdə fasadları açıq, indi isə xüsusi müllüklərlə əhatə olunub. Məsciddə planlaşdırma strukturunun mərkəzi hissəsinin və günbəzdən kənarda yerləşən yan cinahların dəqiq həndəsə ölçüləri diqqətli cəlb edir.

İbadət zalının daxili həcmnin proporsional nisbəti, mərkəzi hissədən günbəzin altına və çatma tağtavana aparan aydın giriş buranı fərqləndirir. Bu cür quruluşda, konstruktiv formalar memarlıq cəhətdən tamamlanır və interyerin ifadəliliyinə nail olunur. Nəhəng çatma tağtavanlar və daş günbüz yerli forma və ənənələrin konstruktiv vəziyyətini nəzərə almaqla daxili məkanda üstünlük təşkil edir. İbadət zalının şimal-şərq hissəsində dama aparan daş pilləkənə yer ayrılıb, bu da interyerin istifadəsində öz rolunu oynayır. Məscidin planlaşdırma strukturunun bu xüsusiyyətləri yerli memarlığın kasıb, ancaq qanəedici memarlıq dilinin minillik inkişaf şəraitindən irəli gəlir. Memarlığın məhz bu xüsusiyyətləri dini tikilinin həcm-məkan mühitində ifadə edilib və tikilinin T-şəkilli planlaşdırma həllindən irəli gələrək formalaşmış. Bu dairəyə daxil olan məscidlərdən fərqli olaraq, burada qabağa çıxan cinahların və piştağın hesabına çox canlı həcm-məkan kompozisiyası alınıb. Amma sonradan piştağ sökülmüşdür. Əsas fəsad öz həcminə görə ifadəlidir, əsas və ayrı-ayrı elementlərin yerləşdirməsində

*Hökməli kəndi.
Məscid. Ümumi
görüntülər. XVIII
əsr.*

aktiv iştirak edir. Divarın tektonikası binanın memarlıq dəyərində vacib amillərdən biri sayılır .

Abşeron memarlığında divar adı hörgü elementi kimi deyil, həmçinin teskturası fasadın bədii istiqamətini təyin edən vacib sistem sayılır. Fasaddakı dərin camaxatanlı piştağ - böyük memarlıq əhəmiyyəti kəsb edən, zəngin məlumata malik elementdir. Girişin və piştağın çat-

ma tağı yerli memarlığın ən gözəl ənənələrində profillənib, məscidin memarlıq mahiyyətini əks etdirir. Burda həcm elementlərinin çoxplanlılığı və memarlıq hissələrinin kasad təqdimatı yarıtəmiz yolulmuş daş blokların fonunda qiymətli görünür. Qeyd etmək lazımdır ki, Abşeronun iqlim şəraitində yaşayış binaların, həmçinin dini tikililərin üzərində əsas həcmdən fərqlənən yastı pər-

vazların içinə daxil edilmiş daş suaşiranlar nəzərə çarpır. Onlar nəinki ümumi memarlıq görünüşün formalaşmasında funksional yük daşıyır, həmçinin bu daş elementlərdə estetik məqamlar da sezilir. Suaşiranlar günəş saatının simvol işarələrini xatırladır, burda düşən kölgə sanki binanın möhkəmliyini və uzunömürlüyünü hesablayır. Beləliklə bu binada bütün səbəb və formalar öz yerini tutub, bir-birini tamamlayaraq və ümumi həcm-məkan sistemi üçün çalışaraq bütün əzmi ilə iştirak edir, yerli şəraitə və Abşeron memarlığın XIX-XX əsrlərdə inkişaf qanunauyğunluğuna cavab verirdilər.

Hacı Heybət məscidi (1802, 1805-ci illər)

Fatmai kəndində olan Hacı Heybət məscidi (1802, 1805-ci illər), köhnə tikinti ənənələri və arxitektura formalarının kapitalizm dövründən fərqli olaraq daha dayanıqlı olduğu və yerli memarlığa olan bağlılığını saxladığı dövrə, yəni XIX əsrə aiddir. Bu qrupun ümumi planlaşdırma xüsusiyyətləri saxladıqda, məsciddə, onun planlaşdırma quruluşunu yarımtipə çevirən bir neçə dəyişiklik baş verir. Məscidin ümumi həcmindən cənub hissəsinin yan qanadına çıxan otaq T-şəkilli məscidin planına şimal tərəfdən əlavə edilir. Fasad tərəfdən qapalı tipli ey-

*Fatmai kəndi. Hacı
Heybət məscidi.
Ümumi görünüş.
1805-06.*

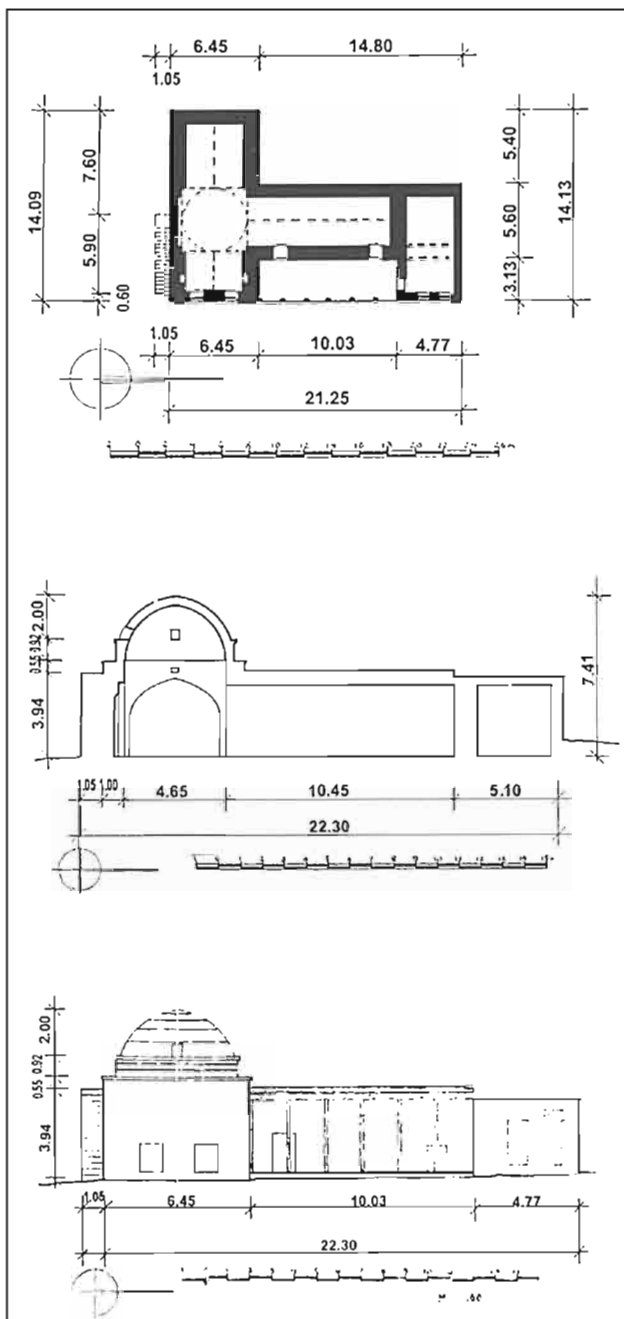

van yaradılır. Bu cür planlaşdırma sxemi məscidin mahiyyətini zənginləşdirir, belə ki, onun quruluşuna təsadüfi xarakterli olmayıb funksionallıq və kompozisiya nöqteyi-nəzərindən özünü doğrultmuş yeni komponentlər salınır. T-şəkilli planın mövqeyini qoruyarkən mehrabın sağ tərəfindəki yan həcmi kəsilməsi sayəsində cənub hissədəki ibadət zalı bir az asimmetrikdir. Bu cür bölüşdürülməsi olan ibadət zalının daxili məkanında yaranmış quruluş konstruktiv üslubların monotonluğunu daş günbəzin çatma tağtavanlarından istisna edir. Tağ tavanlar ilə tipli daş günbəzin yerləşdiyi günbəz altı kvadratın yaranmasını sübut edirlər. Cənub mehrab divar səthi yonulmalar sayəsində bir qədər plastik olur.

Fatma kəndi. Hacı Heybət məscidi. Epiqrafik cədvəl. 1805-06.

Fatma kəndi. Hacı Heybət məscidi. 1805-06. Plan, fəsad, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası 1984-cü il.

Lakin, ibadət zalının memar təsirinin gücü – günbəz altı sahədə dinamik şəkildə tutuşan və interyerdə şaquli ox aksenti yaradaraq möhkəm günbəzi saxlayan tağlardan ibarət tektonik dərin dərk edilmiş sistemdir. İbadət zalının məhz bu hissəsi, öz təcəssümünü zahiri blokun həcmli sistemində tapan interyerin memarlıq kompozisiyasının əsas mahiyyətinə çevrilir. Məscidin həcmi-məkan kompozisiyası bir istiqamətdə - əsas yeri tutan mərkəzi hissənin, üfqi həcm üzərində başçılıq edən istiqamətdə çalışan bir-birilə əlaqəli olan hissələrdən ibarətdir. Məscidin üstün elementi aydın ifadə edilmiş profilli olan pilləli sistemdir. Məscidin bu hissəsi son dərəcə asketikdir, amma həcmi kütlələrin mütənəsbibliyi, həndəsi formaların tektonikası və onların maddi-məkan mühitində inkişafı binanın ümumi miqyasında onun əhəmiyyətini üzə çıxartdı.

Məscidin həcmnin quruluşunda ki taxta sütunlu eyvan – təsadüfi hal olmayıb, əksinə dini tikililərin plan həllindən və tikintisində olan yeni münasibətdən yaranan tamamilə qanunauyğun haldır. Əsas həcmə şimal qolu arasında yerləşən eyvan mənzərəli və dəqiq düşünülmüş kompozisiya sisteminin qurulmasında birləşdirici başlangıç rolunu oynadı. Böyük daş blokdan olan epiqrafik cədvəl üzvi surətdə əsas fasadın təmkinli plastikasına daxil olur. Geniş fantaziya ilə qurulan ərəb hörmə yazısı və zərif incəsənətlə uyulan bəzək elementlərinin orijinal şəkli, nəinki, məscidin bu kənddə əhalinin və Ağa Kamalın səyi nəticəsində tikildiyi

haqında məlumat verir, həmçinin onun hicri tarixi ilə 1220-ci ildə, 1805/1806-cı illərdə tikilib qurtardığı və Abşeronun həm memarları, həm də daş naxışları vuran ustaları ilə məşhur olması haqqında xəbər verir. Bəzəkli-təbiiq incəsənətin özəl elementi öz məlumatlığında məzmunlu olduğu qədər məscidin fasadlarını bəzəmək iqtidarına malikdir. Bunun vasitəsilə biz daş üzrə daş oyma incəsənətinin bədii fantaziyasını və estetik dəyərini dərk edəcəyik. Şərqi arxitekturası və Abşeronun dini tikililərindəki klassik əlamət olan – binalarda epiqrafik cədvəllərin quraşdırılması yüksək səviyyəyə çatır.

Epigrafika təbiiq xarakter daşdığı halda, daş pilləkən – həcmnin bir hissəsidir və fəal forma kimi çıxış edir. Hacı Heybətın məscidindəki dama aparam pilləkən cənub fasad tərəfdən ümumi kompozisiyaya salınıb və pilləkənlərin bu hissələri şaquli ahəngdə üzvi surətdə günbəzli mərkəzi hissənin pilləli profiline keçirlər. O, məscidin az qala bütöv üfqi həcmi dinamik şiddətdə saxlayır.

Bloklar modelləşdirilib və plastik formalar yaranıb nəticədə yeni obrazlar qurularkən bu istiqamətdə, gələcəkdə planlaşdırma və həcm tərkibini artırmaq imkanında olan arxitektura vəziyyət bu məsciddə artıq mövcuddur.

Güzdək kəndindəki məscid (1870-ci il)

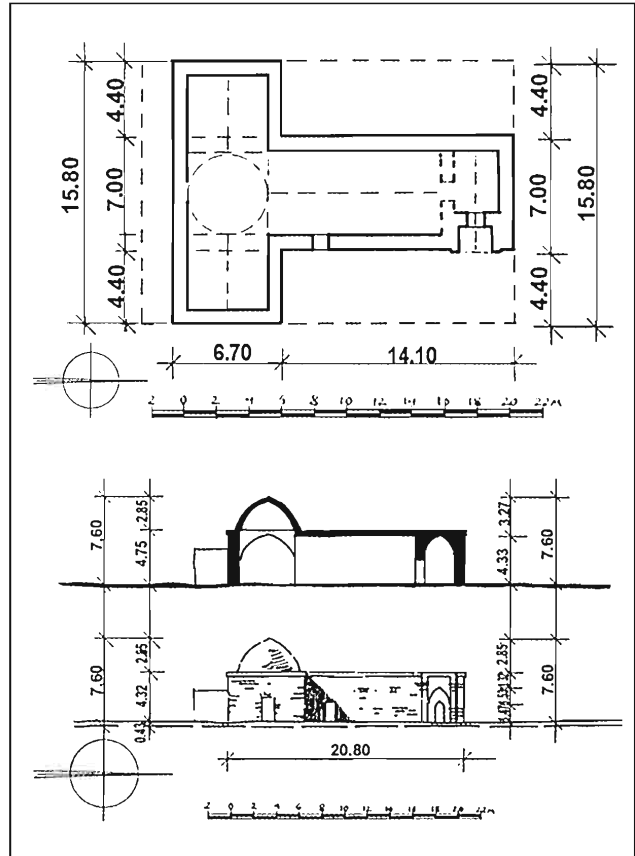
Güzdək kəndindəki məscid (1870-ci il) ustad Ağa Bəşir Bakuvi tərəfindən mərkəzi magistral üzərində, lakin üzü küçəyə cənub fasadının baxdığı mövqedə inşa edilmişdir. Qərb tərəfdən o kiçik kənd meydanına, şərqdən isə yaşıllaşdırılmış həyətə açılır. Məscid və ətrafındakı piştaxtalı tikililər şəhərsalma və memarlıq nöqteyi-nəzərindən çox maraqlı bir yaşayış məntəqəsinin ictimai və ticarət mərkəzi idi. Planlaşdırma strukturuna görə o, mərkəzi hissənin və yan cinahların əsas ox olan şimal-cənub oxuna münasibətdə dəqiqliklə simmetrik olduğu daxili həcmi ilə T-şəkilli üslubun klassik nümunələrinə aiddir. Məscidin planlaşmasına üzvi şəkildə portal və kiçik vestibül daxil edilmişdir.

Bu qrupda portalın fasad üzərində iştirakı nadir haldır, o, Hökməli kəndində arxitektur kompozisiyaya daxil edilmişdir (XVIII əsr), burada isə bu cür həllin ikinci nümunəsini təqdim edir. Burada həmçinin fərq vardır: Hökməli kəndində portal fasad üzərində ümumi kompozisiyaya daxil edilmiş müstəqil həcmi vahid kimi iştirak edir, sözügedən bu məsciddə isə klassik irsin ənənələrinin varisliyindən yeni şəraitdə tam gücü ilə istifadə edilmişdir. Giriş portalının vahid aydın sxem kimi məscidin planlaşdırma strukturuna dərin cama-xatan şəklində daxil edilməsi əsas şərq fasadının həllinin səciyyəsinə öncədən müəyyənləşdirdi. Beləliklə,

bu qrupda müəyyən dərəcədə yaddan çıxarılan və istifadə edilməyən, planın əsas elementlərindən biri və dini binanın arxitektur kompozisiyası olan portal yenidən öz qiyyəsinə minir. Abşeron memarlığının inkişafı və yeni sosial-iqtisadi şəraitdə irsimizin əsas müddələrinin qorunub saxlanması üçün bu məqam çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Eyni zamanda məscidlərin tikintisində yenilənmələr baş verirdi, köhnə üsullardan uzaqlaşaraq və ənənəvi elementləri, bu halda portalı bərpa

*Güzdək kəndi. Məscid.
Plan, kəsim, fasad,
Ş.S.Fətullayevin ölçmə
və icrası 1984-cü il.*

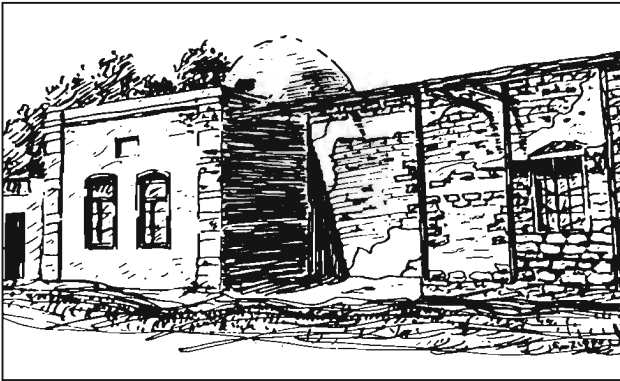
edərək onlar genişlənilir, planlaşmada yeni cəhətlər əldə edirdilər. İş burasındadır ki, sözügedən qrupda öz həndəsi blokları ilə həcmnin divarlarının təmiz səthində arxitektura formalaşma baş verdiyi təqdirdə, yalnız portal kompozisiyası tikilinin bədii istiqamətini müəyyənləşdirən element və mənbə kimi təqdim olunur.

Bu baxımdan Güzdək kəndindəki məscid ənənəvi forma və elementlərin aktiv mövqedə çıxış etdiyi və eyni zamanda yeni arxitektura ideyaların daşıyıcısı olduğu əhəmiyyətli nümunələrdəndir.

Əbdürrəhman məscidi (1861, 1905)

Goradil kəndində yerləşən Əbdürrəhman məscidi (1861, 1905) kiçik kənd mərkəzinin yaranmasına səbəb olan əlavə olunmuş mədrəsə tikilisinə malik yeganə ictimai binadır. Məscid Kürdəxarı (Aşağı məscid), Biləcəri, Buzovna (Aşağı məscid) kəndlərində olduğu kimi iki mərhələ ərzində inşa edilmişdir. Birinci mərhələdə (1861-ci il) qapalı divarları ilə şimal-cənub blo-

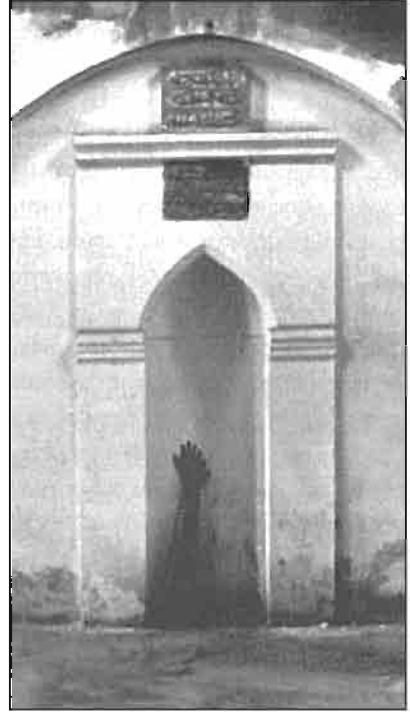
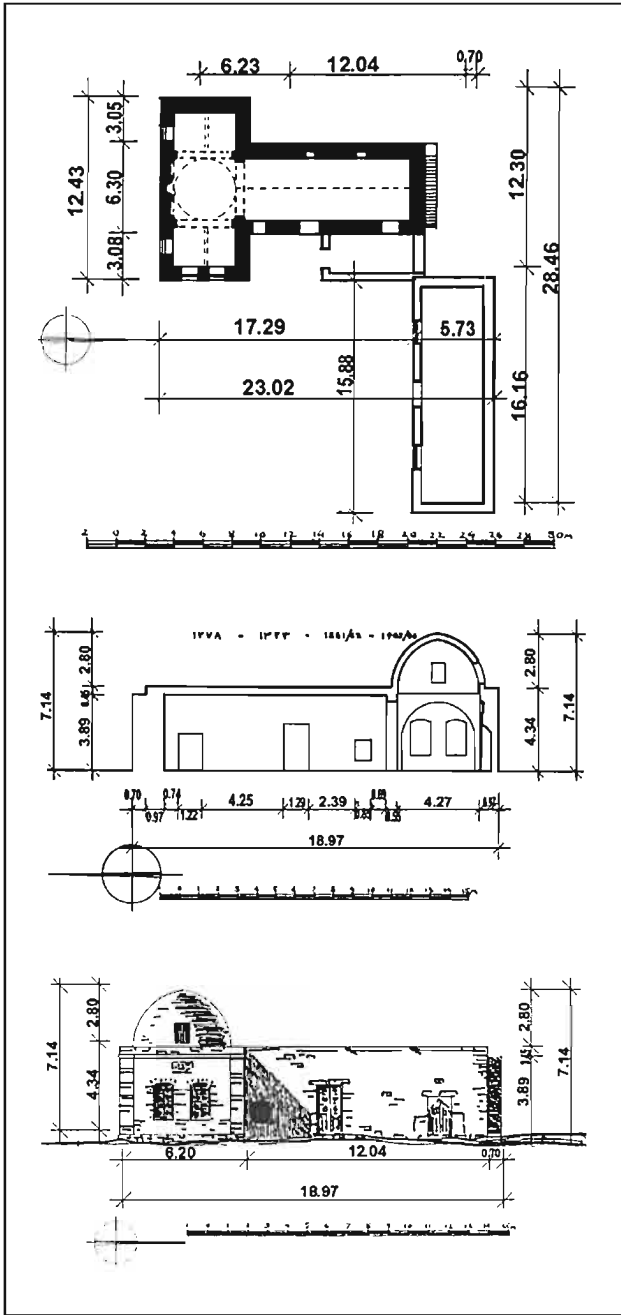
*Goradil kəndi.
Əbdürrəhman
məscidi. Ümumi
görünüş. 1861-
02, 1905-06.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

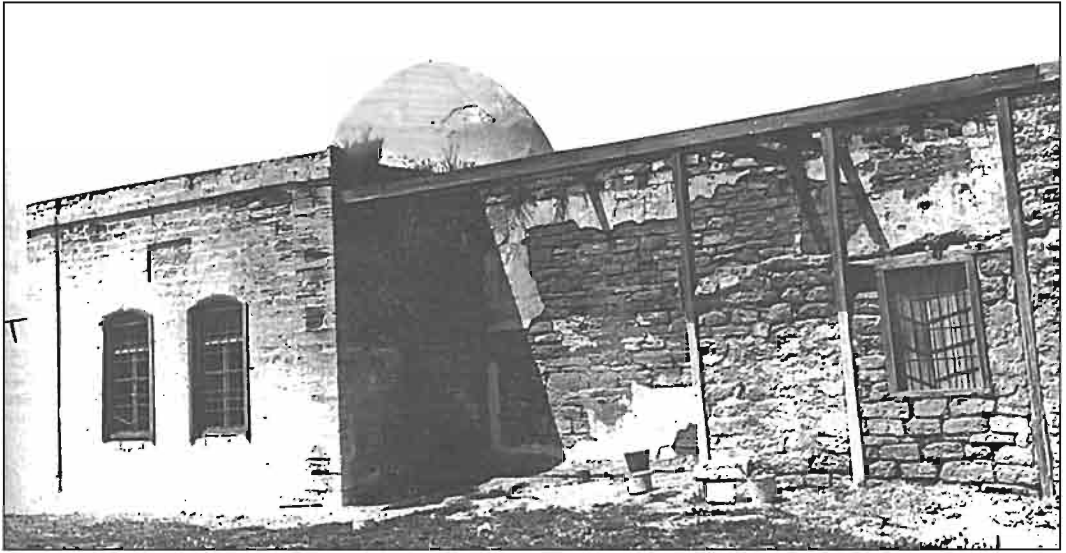
ku ucaldılmışdır və yalnız kiçik giriş və dar pəncərə ibadət zalının yeganə işıqlandırıcı mənbələri idilər. İkinci mərhələdə (1905-ci il) məscid planı çoxpəncərəli T-şəkilli forma alır və bu da ibadət zalının səciyyəsinə və onun məzmununun strukturunu dəyişir ki, memarlıq formalar daha dəqiq və konstruktiv təsir bağışlayır, rəsm isə daha aydın və əhəmiyyətlidir. Məsciddə qübbə və tağların oxvari formaları profillərin çəkilişində dəyişiklikləri nümayiş etdirir. Təsirli və dinamik rəsmlər yerinə burada memarlıq kütlələrinin tektonikasını təsdiqləməyən və ənənələrin varisliyi aspektində məyusluq hissi doğuran solğun, qeyri-aydın çəkilmiş xətlərdən istifadə olunmuşdur.

Memarlıq irsə yerli şəraitə yaxın xüsusiyyətlər verərək onun dərk edilməsinə dair cəhd göstərilməsinə baxmayaraq, məscidi tikən ustanın əlində yaradıcı imkanların olmaması adi nəticələrə gətirib çıxarmışdır.

Mehrab bir qədər kobuddur, onun strukturuna daxil edilmiş epigrafiq lövhələr isə öz işlənmələrində heç də strukturun özündən geri qalmırlar. Yarım təmiz yonulmuş daşdan hörülən əsas fasad haqqında da eyni sözləri demək olar. Burada fasadın sağ hissəsi seyrək giriş yerlərinə malik ilkin tikilini əks etdirir, sol hissəsi isə ətraf tikililər sırasından pəncərə yerləri olan yaşayış binasını xatırladır. Bu cür vəziyyət XIX əsrin ikinci yarısından sonra, fasadların qapalı divarları pəncərə yerlərinin qurulması sayəsində daha açıq olduğu dövrdə formalaşdı. Qarşıya qoyulan vəzifələrdən və icmanın və ya sifarişçi-

Goradil kəndi. Əbdürrəhman məscidi. Plan, fasad, kəsim. İnteryer fraqmenti. 1861-62, 1905-06. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası 1984-cü il.

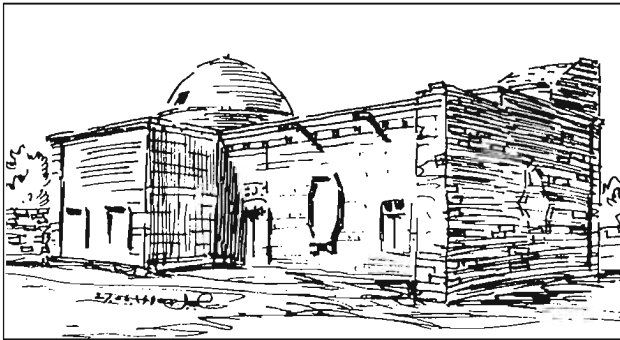

*Goradil kəndi.
Əbdürrəhman
məscidi. Ümumi
görünüş. 1861-62,
1905-06.*

nin iqtisadi imkanlarından asılı olaraq, məscidlərin fasadlarına arxitektura formalar və relyefli formada emal edilmiş detallar sayəsində plastiklik verirdi.

Kiçik kəndlər, o cümlədən Goradil də, sadə dini tikililəri ilə seçilirdi və yalnız T-şəkilli planın günbəzin oxvari profili ilə tamamlanan həcmi həlli məscidə şuxluq və memarlıq obrazının səciyyəvi cəhətlərini bəxş edirdi.

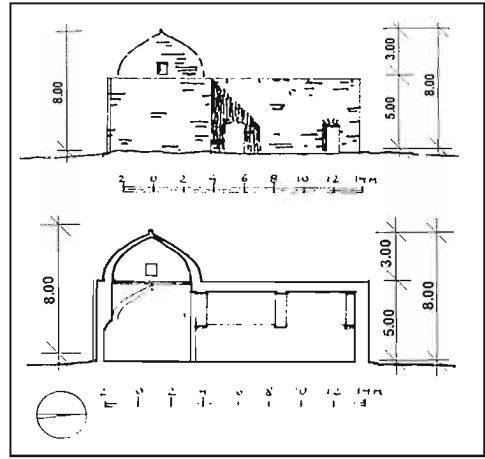
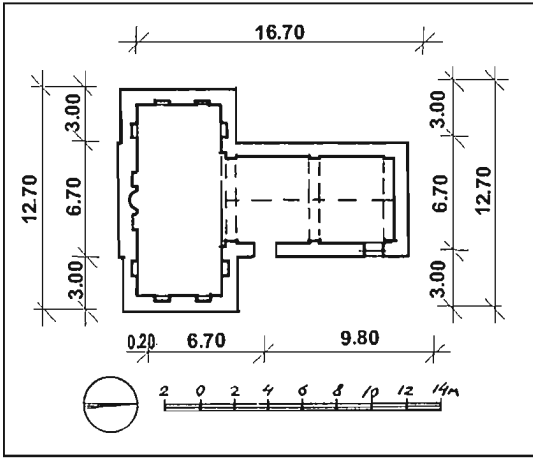
*Fatma kəndi.
Salam məscidi.
Ümumi görünüş.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

Fatma kəndində Salam məscidi (XIX əsr)

Fatma kəndində yerləşən Salam məscidi (XIX ə.) öz fərdi xüsusiyyətlərinə həm planlaşdırma, həm də həcm həllində malik olan dini tikililər dəstəsinə aiddir.

T-şəkilli plan sxemini saxlayaraq, məscid onun arxitektura vahid kimi mahiyyətini ifadə edən sərbəst mövqeyində dayanır. Eyni dövrün tikintisi olan - ibadət zalı, onun şimal hissəsində dama çıxmaq üçün daxili daş pilləkən qurulub, cənub divarında isə hörgüsü açılmış məhrab yerləşir. Məscid həm həcm məkan, həm də arxitektura nöqtəy-nəzərindən çox dayanıqlı tonda ifadə edilib. O kamera növündədir və onun bütün kompozisiyası arxitektura obraz hazırlığında üfqi hissələrin sabitliyini pozan iri kütlələrdə mərkəzləşib.

Fatma kəndi. Məscid. Plan, fəsad, kəsim, Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1981-ci il.

Fatma kəndi. Salam məscidi. Şərq fəsadı XIX əsr.

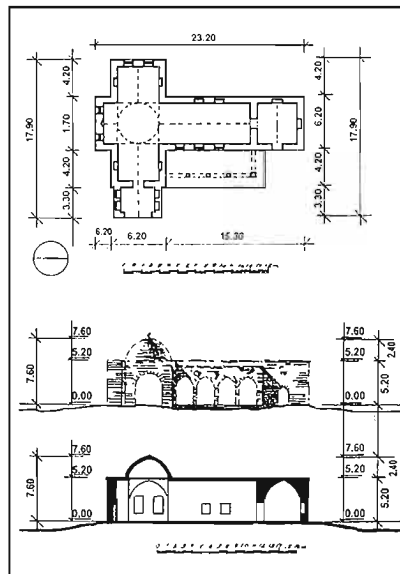
Fasadlar plastik formada cızılan simvolik elementlərdən məhrum olmayıb, onlar şərq və şimali fasadlarda təsvir edilib və bacarıqlı planda iştik edilirlər, fasadın kompozisiyasına, xüsusən şərq hissəsinə fəal salınublar və faktiki olaraq binanın arxitekturu quruluşlu olmasını müəyyən edirlər. Onların təsviri çox originaldır, uzanmış səkkizhüdüdülu şəklində ümumi formalarda təsvir edilib, qabarıq şəkilə verilib və fasadların düz səthində tamaşalı və dərin emosiya şəklində dərk edilir.

Bakı-Abşeronun dini tikintilərinə təsvir vasitələrinin belə plastik forması – müsbət haldır. Ola bilsin ki, bu üsul xalçaçılıq incəsənətindən götürülüb, daş arxitekturası formalarında təfsir edilib, ancaq elementlərin təfsir xarakteri və təsvir orijinallıq hissələrini saxlayır.

Divarın tektonikasının təcricən şəklini dəyişməsinə, həcmnin qapallığının yox olmasını və memarlıq plastikasının öz yerini almasını buradan müşahidə etmək olar. Məscid binasının qismən özünün bəzi əlamətlərini itirməsinə baxmayaraq, şərq fasadı qarşısında eyvan yox olub, aynalar qoyulub, giriş forması pozulub, Fatma kəndinin tikilələrinin əvvəlki arxitektur görünüşü, həcmnin quruluş xarakteri və dini tikilələrin elitar mühiti qorunub saxlanılıb.

Şah Hüseyn məscidi (XVIII – 1820-ci il)

Şah-Hüseyn məscidi Novxanı kəndinin köhnə, tərək edilmiş hissəsində, vaxtilə kəndin tarixi mərkəzi olan hissəsində yerləşib. O, yamacın cənub hissəsində yuxarı yerinin kənarında dayanır, çox planlı iri kompozisiya xarakterik bloklar və günbəzlə siluətli başa düşülür. Məscidin planlaşdırılması öz xüsusiyyətlərini saxlayaraq digərlərindən fərqli olaraq daha inkişaf etmiş formaya malikdir. T-şəkilli ibadət zalına şimaldan xidməti istifadə üçün otaq bitişir, şərq yan budağı üçün isə dərin növlü portal əlavə edilib. İbadət zalı təsirlili təsvirləri olan çatma tağta-vanların iri formaları, həmçinin təkə interyerin daxili genişliyinin konstruktiv sistemini yox, həm də açıq növlü arxitektur elementlərin plasti-

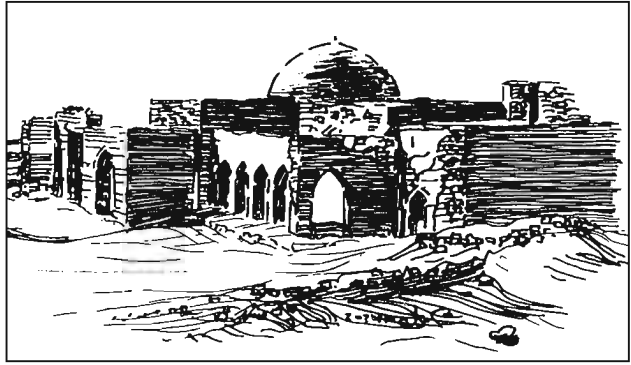
Novxanı kəndi. Şah Hüseyn məscidi. Plan, fasad, kəsim. XVIII - 1820-ci il. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1978-ci il.

kasını yaradan günbəzaltı tağlarla zəngindir.

Çatmalı tağı olan dərin divar oyuğunun mehrabın kompozisiyasını uğurla tamamladığı məscidin cənub mehrab hissəsi zalın açılmasında mühüm rola malikdir. Mehrib divarı zalın təkə ideoloji vurğusu yox, həmçinin mehrabdan simmetrik vəziyyətdə yerləşən səthi ənənəvi divar oyuğu və kiçik üst ayna yerləri olan arxitektura vurğu hesab edilir. Bu kiçik, lakin müsəlmanlar üçün müqəddəs olan divarda arxitektura zonanın bu elementləri düzüst formada, əyani ifadəliyi itirmədən öz funksiyalarını yerinə yetirirlər. Zonaya özünün iştirakı ilə dəstək olan həm günbəz, həm də daxili məkanın maddiləşdirilməsi olan güclü daş tağtavanlı interyerin memarlıq abuhavası fəal şəkildə daxil olur. Çox planlı geniş sistemi olan məscidin

bayır quruluşu əhəmiyyətli dərəcədə ətraf mühitə qaynayır. Burada, bina-
nın kompozisiya üslubunu nəzərə
almaqla memarlıq həllin xarakterini
ifadə edən üfüqi hissə deyil, Abşeron
memarlığının daxili mahiyyətinə da-
ha çox uyğun gələn hissələrdən ist-
tifadə edilib. Bu binada iri detallar,
həndəsi fiqur şəklində, lakin formalar
real vəziyyətdə, məscidin daxili plan-
laşdırma strukturundan irəli gələn

*Noxanı kəndi. Şah
Hüseyn məscidi.
Ümumi görünüşü.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi. 1978-ci il.*

proporsional quruluşda olan detallar üstünlük təşkil edir. Binarın memarlıq kompozisiyası üstü iri kütlələrin ardıcıl düzülüşündə, tikilini sakit şimal qolundan dinamik cənub dolğunluğunadək, düzbucaqlı blokların artan ritmlə günbəzlərlə bitdiyi yerdə açılır. Əsas şərq fasadın elementi olan, ənənəvi olaraq sağ hissədən deyil, şərq-qərb oxunun köndələnində yerləşən - portal binanın arxitektura kompozisiya üslubunu canlandırır. Bu qrupda portalın yerləşməsinin belə kompozisiya sxemi ilk dəfə rast gəlinir və məscidin geniş quruluşunda portalın mövqeyinin yeni anlamının üslubu kimi öz mahiyyətini qoruyur. Portal həmçinin misal olaraq Hökməli kəndində yerləşən məsciddə geniş vəziyyətdə meydana gələ bilirdi, ancaq o zaman, şərq fasadın həlli prinsipi digər istiqamət və arxitektur traktovka alardı. Portalla götürülmüş məscidin cənub hissəsindəki pilləli geniş kompozisiya bu memarlıq mühitində daha xalis və konstruktiv cəhətdən təsdiqini tapmış yeni üsul irəli çəkib. Çatmalı arkadası olan portik

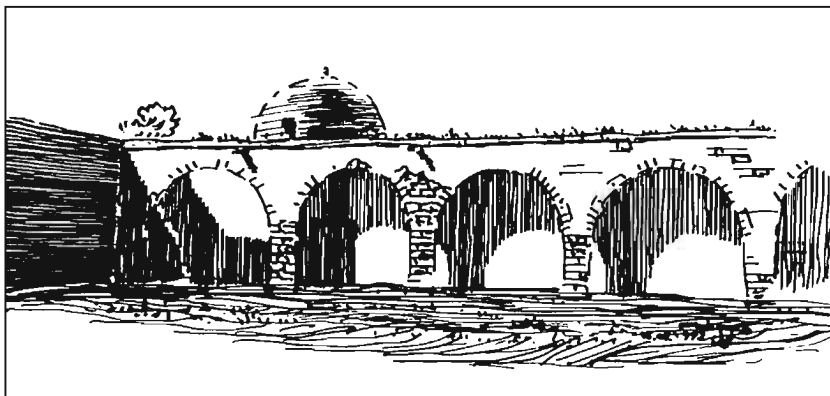
növlü eyvan şərq fasadın strukturuna tikilib əlavə ediləndə dini tikilinin arxitektur-planlaşdırma kompozisiyası əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşib. Memarlıq palitrası binada genişlənilib, geniş plastika öz inkişafının yeni zolağına keçərək müstəqil gücə çevrildi.

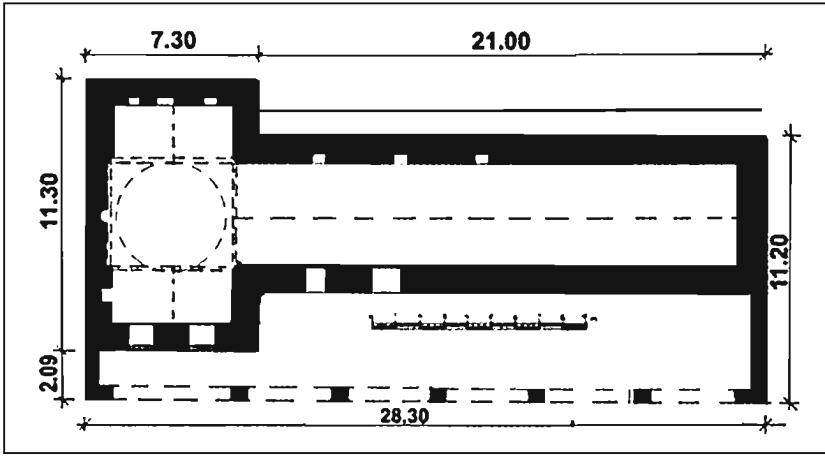
Ümumiyyətlə, arqadaı eyvanlardan istifadə etmək Abşeron arxitekturası üçün səciyyəvi hal deyil, lakin bu cür kompozisiya cəhətdən ifadəli elementdən istifadə olunması istisna deyil. Maştağa kəndində olan Xurxar – 1813, 1829, 1875 məscidinin arkadası və Bibi-Heybət (1880-cı illər) kəndində dini kompleksin olması bu fikri təsdiq edir.

Pirşağı kəndindəki məscid

Pirşağı kəndində yerləşən məscidin arkadası – başqa növdədir, orada, fasadın bütün uzunluğu boyunca digər kompozision və arxitektur funksiyalar daşıyan böyük yarımqövrə şəkilli arkalardan istifadə edilib. Bu cür arkalardan Bakıda 1880-cı illərdən, yaşayış binalarının həyət fasadlarının həlli zamanı geniş istifadə edilib.

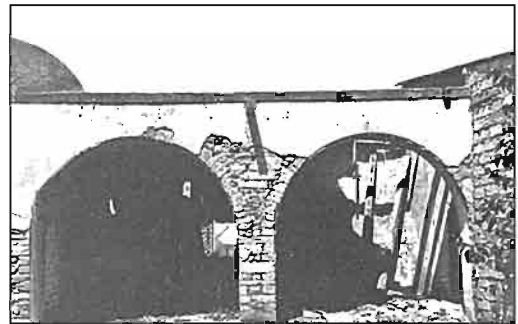
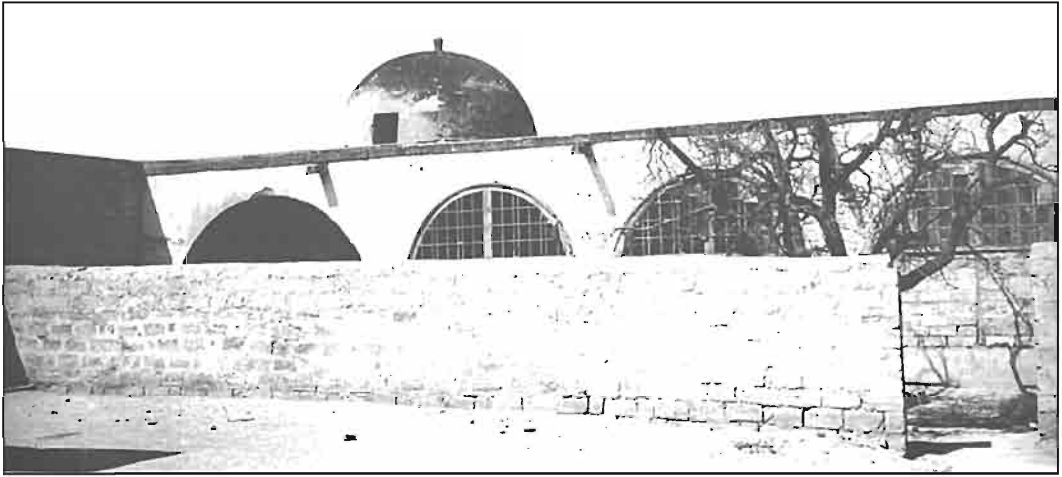
*Pirşağı kəndi.
Məscid. Ümumi
görünüşü və
fragmenti.
Ş.S.Fətullayevin
şəkli. 1992-ci il.*

*Pirşağı kəndi. Plan.
1905-ci il.*

*Pirşağı kəndi.
Ümumi görünüşü və
məscidin fragment-
ləri. 1905-ci il.*

*Pirşaqı kəndi.
Məscid. Ümumi
görünüşü.*

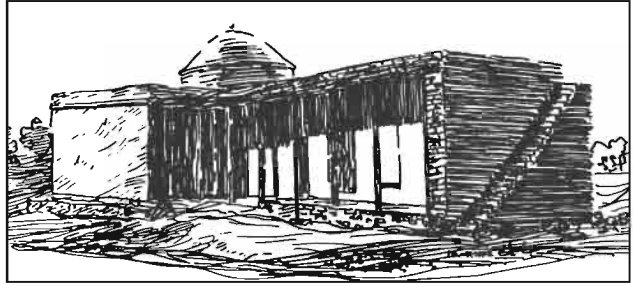
*Pirşaqı kəndi. Məscid.
İbadət zalının
interyeri.*

Fatmai kəndində Əlbəti məscidi (1878-ci il)

Fatmai kəndində olan Əlbəti məscidi (1878-ci il) Abşeronun bu maraqlı yaşayış məntəqəsinin şəhərsalma strukturunun əsas nöqtələrindən birinə daxildir. O, kəndin qərb sərhədini tutur və cənub fasad bir başa gedən magistrala çevrilib. Planlaşdırma sistemində görə məscid T-şəkilli qrupa daxildir, lakin şəxsi in-cəliklərə malikdir.

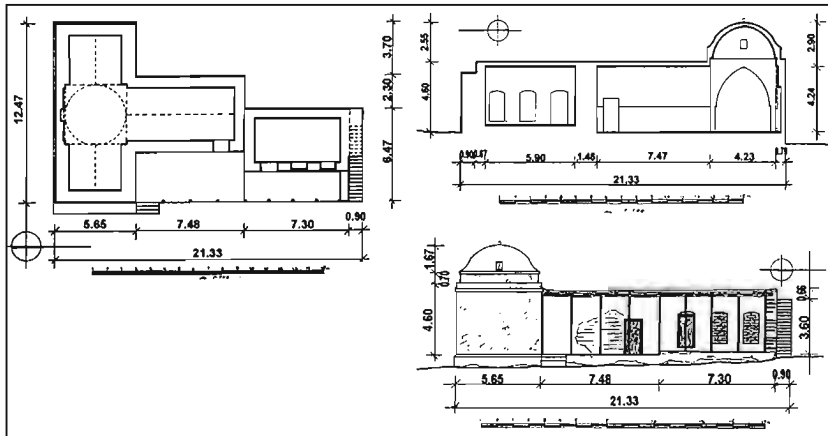
Onun qərb hissəsi pilləkən yolu ilə həll edilib və bu şərq hissə də öz əksini tapıb. Plan bu qrupdan fərqli olaraq nisbətən başqa traktovka, daha özünəməxsus, memarın xarakter və qarşısında qoyulan məqsəddən irəli gələn traktovka alıb. İş burasındadır ki, ibadət zalına, qarşısında şərq fasadın uzunluğu boyunca eyvan yerləşən, qadınlar üçün yer də var idi. İbadət zalının qarşısında eyvanın dərinliyi qadınlar üçün olan yarım hissənin qarşısında olandan daha geniş idi. Buna görə məscidin planlaşdırıl-

ması özünəməxsus xüsusiyyətlər əldə etdi ki, bunun da özünü geniş şəkildə ifadə etməkdə yeri var idi.

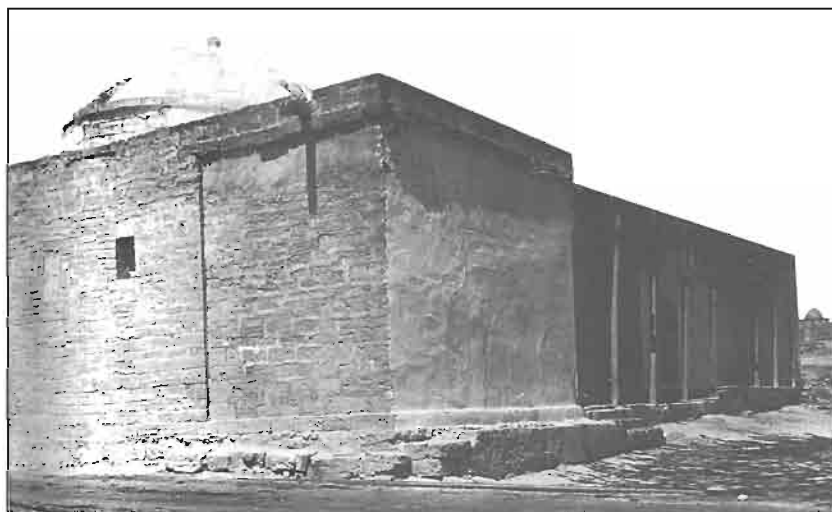
Məscid həm memarlıq-planlaşdırma, həm də geniş həllinə görə Fatmai qrupu dini tikintilərinə aiddir. Lakin, buna baxmayaraq, o, hər tikintinin böyük və ya kiçik dərəcədə Abşeron memarlığının fərdi bəhəri olduğunu sübut edib öz keyfiyyətlərini qorudu və yalnız bu arxitektura mühitini bilməklə buna qiymət vermək lazımdır. Hazır olmayan tamaşaçı buna oxşar musiqi dinləyicisi kimidir, obyektiv mülahizə yeridə bilməyəcək, birtərəfli yanaşma predmetə keyfiyyət cəhətdən yanaşma səviyyəsini aşağı salır.

*Fatmai kəndi.
Əlbəti məscidi.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi. 1981-ci il.*

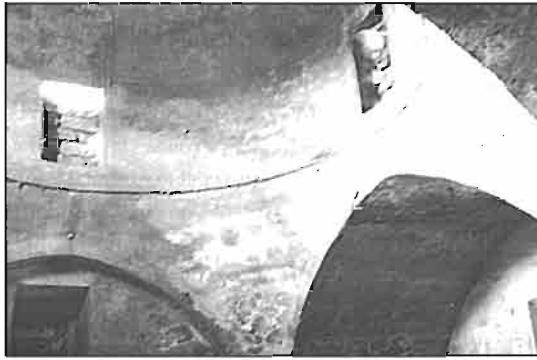
*Fatmai kəndi.
Əlbəti məscidi.
Plan, fasad, kəsmə.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və həyata
keçirməsi. 1981-ci il.*

Fatmai kəndi. Əlbəti məscidi. Ümumi görünüşü.

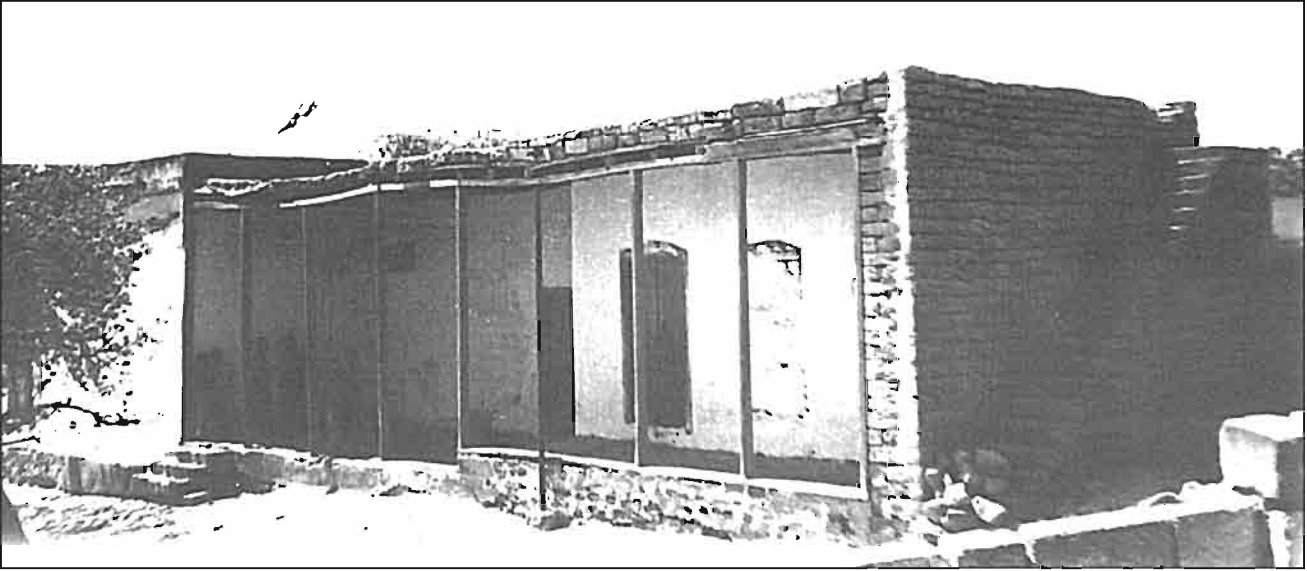

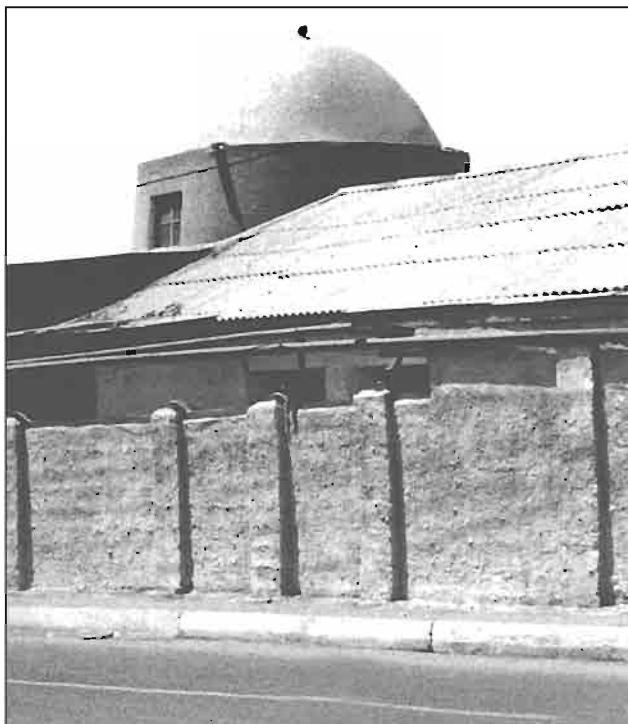
İbadət zalının daxili sahəsi çatma tağtavanlarla bağlanıb və üzərində günbəzin özünün dayandığı günbəz altı kvadratda olan uzununa və eninə gedən oxların kəsişməsinə keçir. Binarın bədii həllində məscidin ümumi kompozisiyasında müəyyən arxitektora zona yaradaraq, həcmələri bütöv daş divarları üstünlük təşkil edir. İbadət zalında ayna yerlərinin mövcud olmaması bizi uzaq keçmişə qaytarır, lakin arxitektura kütlələrin xarakterindən irəli gələn detalları ilə birlikdə binanın sahəsinin tikilmə strukturu dini tikilinin həqiqi mənasını ifadə edir, xüsusən ona görə ki, qadınlar üçün olan yerdə giriş və aynaların yerləri böyükdür. Cənubdan şimala olan hissənin balaca yoxluğu məscidin podiumunun pilləli xəttə olan həllini əvvəlcədən müəyyən etdi. O, geniş ifadə tərzində podiumun hissəsinin monotonluğunu məhv edir və şəxsi arxitektura funk-

siyalar daşıyır; binanın ümumi kompozisiyasına aid. Məscidin bütöv şimal dirəyində olan bir kameralı daş pilləkəni buraya aid etmək lazımdır. Pilləkən binanın memarlıq strukturunda təkə funksional deyil, həmçinin bədii tərtib predmetini təşkil edib bütün obyektin təşkilində fəal iştirak edən kompozisiya elementidir. Sahə kompozisiyası nöqtəyi-nəzərindən məscidin həcmi günbəzli dirək hissəsinə, qadınlar üçün yer ayrılmış üfüqi bölməli ibadət zalına və pilləkənə bölünüb. Buna görə də, Abşeronun iqlim və coğrafi şəraitlərindən süzülən bir neçə forma təşkillərinin qanunauyğunluqlarını üzə çıxardaraq müxtəlif nisbətlərdə olan cürbəcür həcm elementləri vahid kompozisiya sistemi yaradırdılar. Keçmiş qalanın (XVII-XIX əsrlər) yerində olan məscidi və Corat kəndində olan məscidi bu qrupa şamil etmək lazımdır.

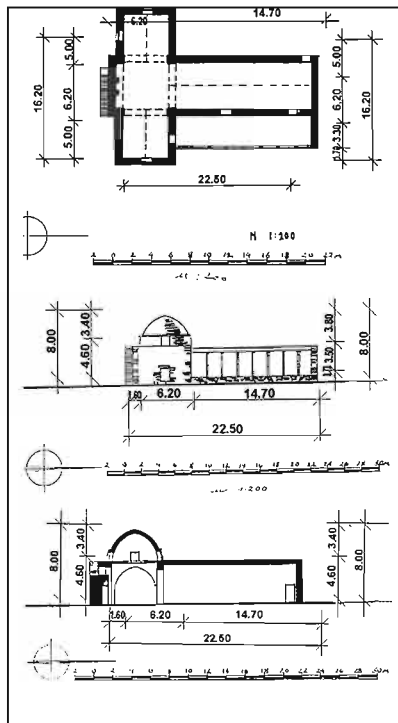
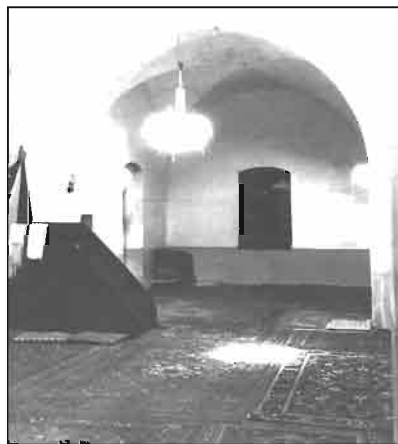

Fatma kəndi. Olbati məscidi. Epiqrafik cədvəl. Dama çıxışı olan şimali fasad. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1981-ci il.

Corat kəndi. Məscid.
XIX-XX əsrlər.
İbadət zalının
interyeri.

Corat kəndi. Məscid. XIX-XX əsrlər. Plan,
fasad, kəsma. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və həyata
keçirməsi. 1981-ci il.

DÖRDÜNCÜ ÜSLUB

Dördüncü qrup (1385-1911) daha geniş yayılmış qrupa aiddir (20 məscid). Bu növ məscidlər dini tikililərin təkamül inkişafının gedişatı vaxtı yaranıb, növbəti qruplara geniş sahə verən yeni arxitekturalaşdırma üsulları işlənirdi. Bu qrupun dini tikililəri tikintinin fəal və yerli elementləri kimi tarix kəndlərin şəhərsalma sistemində daxil olurlar. Bəzi məscidlər yaşayış məhəllələrinin sıra tikintisində salınıb və müsbət münasib funksiyalar daşıyırlar və əsasən, öz böyük olmayan ölçülərinə baxmayaraq, yaşayış tikililəri sistemində təyin edici və əsas yer tutan binalar olurlar.

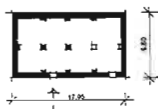
Məscidlər, məhəllə quruluşunda planlaşdırma ərazilərinin məsuliyyətli yerlərində yerləşərək ətraf tikililəri də öz təsir sahələri altına alırlar və yaşayış məntəqəsinin ictimai həyatının cazibə mərkəzinə çevirirlər. Onların əksəriyyətinin tikililərdən azad ada vəziyyətinə, fasadlara malikdirlər, qonşu ərazilərə sıx yerləşməyiblər və məhəllə meydanının açıq sahəsinə yönəlib. Dini tikilinin ümumi fasadlı vəziyyəti onun məkan mühitində vacib faktor kimi memarlıq mahiyyətini əvvəlcədən müəyyən edib. Bilgəh kəndində Abdin məscidi XIV əsr, Zabrat kəndində məscid, XVI-II, Bilgəh kəndində Ağa Əli məscidi, Buzovna kəndində "Naxır bulağı" XIV ə. 1814/15-ci illər, Zirə kəndində Heybət-Əli məscidi, 1878/79-cu illər, kənddə 1818/19-cu illər, məscid. Məhəllə mərkəzinin planlaşdırılmasının və tikintisində belə şəkli dini tikililərin planının həllində öz müsbət rolunu oynayıb. Bu qrupun xüsusiyyəti planlaşdırmanın daqiq və geniş

həcmli görünüşün yaranmasında memarlıq-konstruktiv aydın olmasıdır.

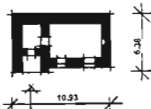
İlk dəfə bu qrupun meydana gəlməsi məscidin kvadrat planda olan kiçik sahəsi fasad tərəfdən dərin və hündür portalla qeyd edilən Balaxanı kəndinin qəbiristan məscidi (1385-ci il) misalı üzərində müşahidə edilir. Bu mərkəzi-ox sistemi öz memarlıq-planlaşdırma üsulunu vahid obraz şəklinə saxlayıb. Lakin, çoxdan yaddan çıxmış üsul, kompozisiya xüsusiyyətləri üzündən, dini tikililərin planlaşdırılmasında, yeni keyfiyyətdə, məscidin plan həllini seçəndə daha yastı və sərbəst halında öz yerini tapır.

Bu növlü məscidlərin iki yarımnoyü var: 1 – daqiq planlı düz bucaq şəklinə Bilgəh kəndi 1839/40, Nazrani məscidi, 1842-ci il, Buzovna kəndi, Qaradağlı məscidi. 1819/20-ci illər, Məhəmmədli kəndi, Ramanı kənd Qalasının yanında məscid, Kərbəlayi Hüseyn məscidi 1874-ci il, Maşağa kəndi; 2 – irəli gələn portallı düz bucaq: məktəb-məscid 1686/87-ci illər, Nardaran kənd Maşağa kəndi Kərbəlayi Cəfər məscidi, 1796-ci il, Hacı Aslan, 1765/66-cı illər, Qazıxan, 1836-cı il, Aydəmir. 1899, Hacı Əziz, 1911. Masazır kənd məscid, 1810, Ənənəvi portala malik olmayan Qazıxan, Aydəmir və Hacı-Əziz məscidləri istisna olmaqla bu məscidlərin arasında ibadət zalından ibarət olan bir kameralı məscidlər var. Lakin, əksər dini tikililər iki hissədən ibarətdir: vestibül və ibadət zalı. Bu qrupda vestibül hissə portalla arxitektura, konstruktiv və planlaşdırma halında tam vahid təşkil edib formanın funksiyaların ardınca gəldiyini sübut edirlər. Cürbəcür memarlıq və kompozisiya üsulları gətirən o növ tağtavanın köndələn konstruksiyası uzununa

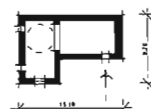
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

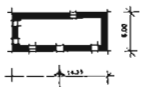
Maştağa kəndi. Kərbəlayi Hüseynin məscidi. 1899-cu il.

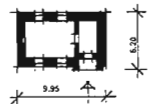
Nardaran kəndi. Şah Süleymanın məscidi. XVII-XIX əsrlər.

Bilgəh kəndi. Abdinin məscidi. XIV, XIX əsrlər.

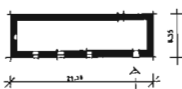
Ramarı kəndi. Aydəmir qalası yanında məscid. 1323/24, 1518, 1636, 1840/41-ci illər.

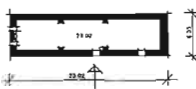
Maştağa kəndi. Hacı Aslan Məscidi. XIX əsr.

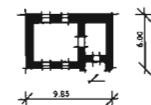
Bilgəh kəndi. Məscid. 1818/19-cu illər.

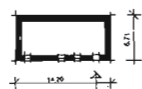
Buzovna kəndi. Nazrani məscidi. 1838/39-cu illər.

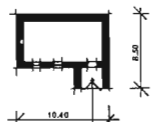
Bilgəh kəndi. Məscid. 1798/99, 1839/40-cı illər.

Maştağa kəndi. Kərbəlayi Cəfərin məscidi. 1796-cı il.

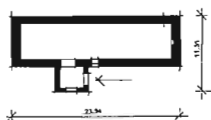
Məhəmmədli kəndi. Qaradağlılar kəndi. 1819/20-ci illər.

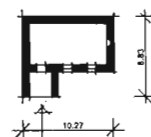
Maştağa kəndi. Qazıxan məscidi. 1836-cı il.

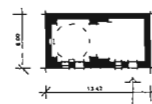
Zirə kəndi. Heybət Əli məscidi. 1878/79, 1839/40-cı illər.

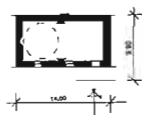
Buzovna kəndi. "Naxir bulaq" məscidi. XVII əsr.

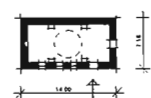
Maştağa kəndi. Aydəmir məscidi. 1899-cu il.

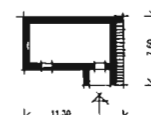
Hökməli kəndi. Məscid. 1894/95, 1839/40-cı illər.

Zabrat kəndi. XVIII əsr.

Qala kəndi. Məscid. XIX əsr.

Maştağa kəndi. Hacı Əziz məscidi. XIX əsr.

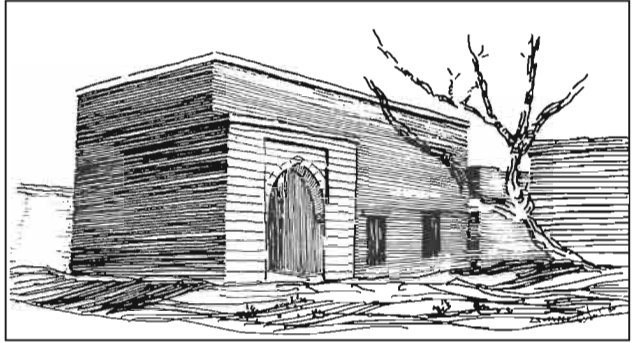
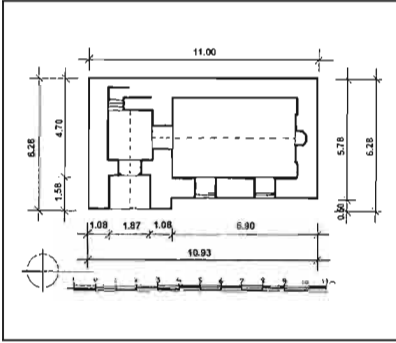
istiğamətli çatma tağtavanlı bir kameralı ibadət zalının konstruktiv sistemində salınanda məscidin planlaşdırma strukturunda portallı vestibülün yaranması ilə dini tikilinin daxili məkanının yeni həllinin əsasları qoyulurdu. Planın asimmetriyası – məscidlərin xarakterin xüsusiyyətidir, arxitektura təsvirin kompozisiya palitrasını genişləndirirdi, portalların çatma formaları və karnizlərin daqiq proporsiyalarının üfüqi hissələri ilə birlikdə geniş plastikam irəli çəkirdi. Kiçik ölçüsünə baxmayaraq, vestibül hissə, interyerdə öz memarlıq rolunu oynayan damdakı pilləli qəfəsi də tutmuşdu. Çatma tağ formasında qeyd edilən giriş olan daş pillələr şəkildə həcmli təsvir edilmiş vestibülün planlaşdırma zonası interyerin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Məkan mühitində memarlıq və konstruktiv vəziyyəti daşıyan hörgüsü açılmış vestibül bu qrupda ibadət zalı qarşısında vacib elementə çevrildi. Onların bədii traktovkasını müəyyən edən daqiq həndəsi formalarda arxitektura kütlələrin əsas və asılı elementləri nəzərə almaqla münasibətində proporsional hissələrin daxili mahiyyətinə uyğun olaraq məscidlər genişlik cəhətdən yığıcamdır.

Burada son dərəcə məhdud vasitələrlə əsl memarlıq əldə olunur. Bu, daş bloklardan olan çatma tağın ənənəvi portallı ilə ifadə edilib, konstruktiv cəhətdən individual həllər verən nazik çəkilmiş krossşteynlər vasitəsilə tağlar yan divar-

lara keçir. Binaın daqiq kompozisiya quruluşunda detallar mükəmməl səviyyədə işlənib. Məhz, portalın arxitektura formaları və detallarında klassik epigrafiyalı dini tikililərin, xüsusən sadə həcmli və məhdud arxitektura motivləri olan bu qrupun bədii dili yerləşir.

Məsciddə kompozisiya vurğusu qismində portaldan istifadə - arxitektura hadisədir, lakin vacib deyil, buna baxmayaraq onun olması ilə bina geniş həllin etibarlılığını və ifadə vasitələrinin bədii iliyini əldə edir. Bir kameralı məscidlərə (Qazi xan, Aydəmir, Maşağa kəndində Hacı Əzizə) portallar əlavə edilib, lakin ümumi kompozisiyada əsas elementlər kimi iştirak etsələr də, onlar əsas həcmli konstruktiv olaraq əlaqə deyillər. Eyni zamanda bir kameralı və portalsız məscidlər də (Məhəmmədli k. Qaradağlı məscidi, Bilgəh k, Buzovnadada Nazrani məscidi, Maşağa kəndi Kərbəlayi Hüseyn məscidi) mövcuddur, amma onlar arxitektura-planlaşdırma hallında şəxsi həll xüsusiyyətlərinə malikdirlər, özlərində saha-məkan xarakterli böyük məlumat daşıyırlar.

Çox əsrlik inkişaf nəticəsində bu növ qrup planlaşdırma, daxili məkan və arxitektura üsullarda daqiq təsvir edilən prinsipial mövqelərini irəli sürdü. Abşeronun müəkkəb iqlim şəraitlərində forma və məzmun cəhətdən özünəməxsus arxitektura abidələr yaranan milli memarların bacarığı və ustalığı burada özünü göstərmişdir.

*Nardaran kəndi.
Məktəb məscidi. Plan.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə, həyata
keçirməsi və rəsmi.
1986-cı il.*

*Nardaran kəndi.
Məktəb məscidi.
Ümumi görünüşü.
1685/86-cı illər.*

*Nardaran kəndi.
Məktəb məscidi.
Portalın fraqmenti.*

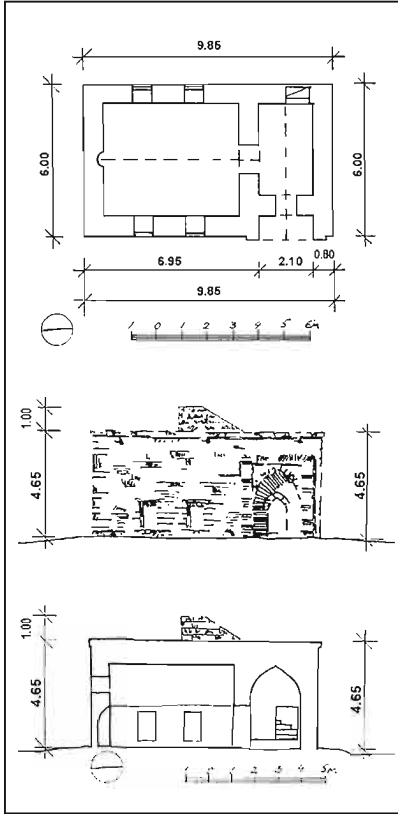
*Nardaran kəndi.
Məktəb məscid.
Epiqrafik cədvəl.*

strukturuna uyğun olaraq dəqiq müəyyən olduğu planlaşdırma sistemi yaranıb. Məscid iki otaqdan ibarətdir: vestibül və ibadət zalı, lakin onun xüsusiyyətlərini bunlar yox, çatma şəkilli tağtavanlar vasitəsilə geniş kütlələrin daha doğrulmuş olan kompozisiya ifadə forması təşkil edir.

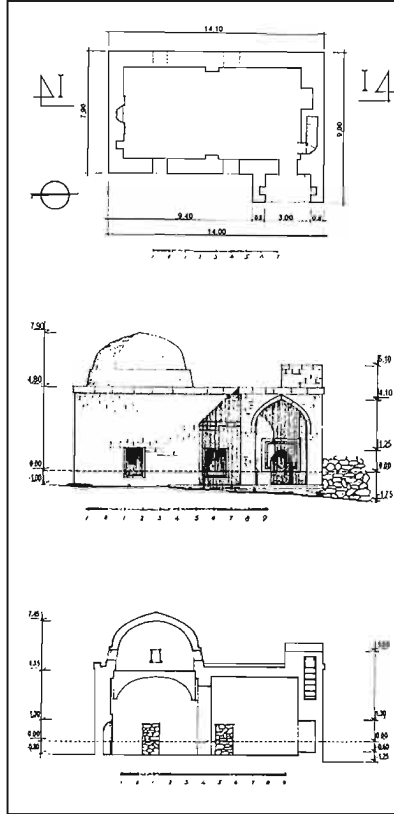
Asimmetrik vəziyyətdə yerləşmiş portalın ayrılmaz şəkildə fonunda çıxış etdiyi dəqiq həndəsi xətləri, kobud divar səthləri olan məscid binasının geniş kompozisiyası diqqətəlayiqdir. Binarın əsas sahəsinin altında o, proporsiyalar üzrə demək olar ki, kvadrat formasındadır, amma özü bütövlükdə yerli memarlıq formalarla işlənib, klassik üslublarda hazırlanıb, daş memarlığı ənənələrinə cavab verir. Kronşteynlərin incə çəkilmiş profilləri ilə qurtaran dörd mərkəzli çatma tağ portala effektiv şəkildə salınıb. Portalın tağtavanı şəxsi ehtiyatlara malik olan daş bloklardan örtülüb. Tağtavanın konstruksiyası onun arxitektura formasını təşkil edir. Bir bütöv daş blokdan düzələn tağın girişi də bu planla həll olunub. Məhəllə məscidinin düzbucaqlı sahəsinin dəqiq formasının quruluşunda öz bədii funksiyalarını uğurla daşıyan portalın arxitektura sistemilə bu konstruksiya uyğunlaşdırılıb.

**Maştağa kəndində yerləşən
Kərbəlayi Cəfər məscidi
(1796-cı il)**

Maştağa kəndində olan Kərbəlayi Cəfər məscidi (1796-cı il.) divar oyuqlu xüsusi portalı olan kamera növlü geniş kompozisiyadır. Proporsional detalların həndəsəliyi və aydınlığı ilə seçilən fasaddakı bu memarlıq elementi asimmetrik traktovkada Abşeron memarlığının spesifik xüsusiyyətini həll edir.

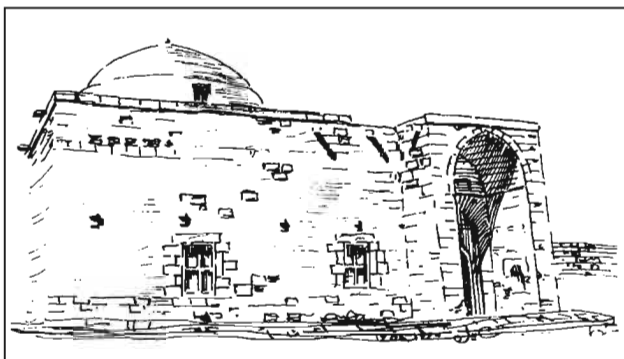
**Zabrat kəndində yerləşən
məscid (XVIII-XIX əsrlər)**

Zabrat kəndində olan məscid (XVIII-XIX əsrlər) fasadın bütün hündürlüyü boyunca xüsusi şəkildə irəli çəkilməmiş portalı olan monumental dini tikilidir. Portal, məscidin ümumi həcm kompozisiyasında əsas yeri tutur, eyni zamanda memarlıq elementlərin plastikasında iştirak edir. Məscid strukturunda xüsusi yeri pilləli əsası olan günbəz tutur. Günbəz sahəsinə keçən çatma tağtavanla örtülmüş ibadət za-

Maştağa kəndi. Kərbəlayi Cəfər məscidi. Plan, əsas fasad, kəşik. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1980-ci il.

Zabrat kəndi. Məscid. Plan, şərqə fasad, kəşik. K.Q.Məmmədbəyovun həyata keçirməsi.

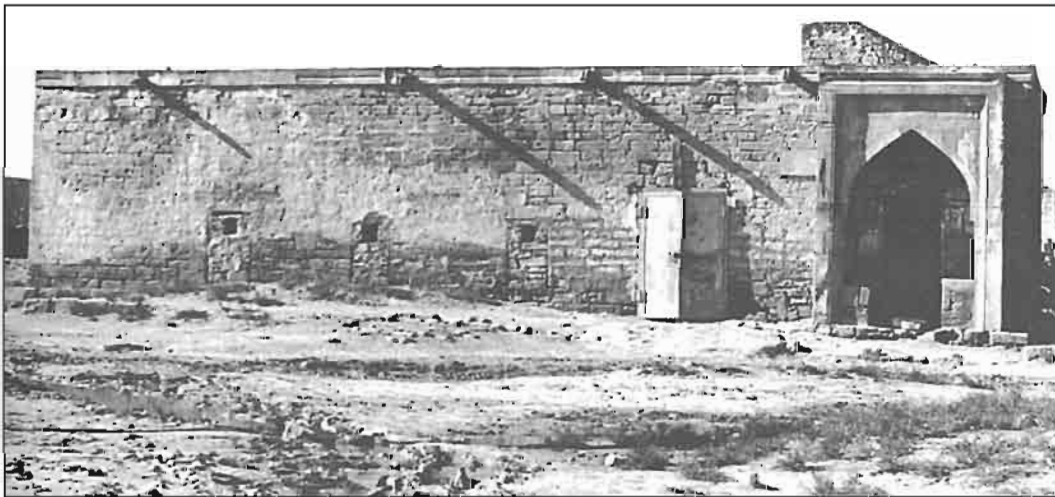
*Zabrat kəndi.
Məscidin ümumi
görünüşü.
Ş.S. Fətullayevin
rəsmi.*

lının interyeri də ifadəli görünüşdə həll edilib. İnteryerin belə konstruktiv həllinə ibadət zalının arxitektura və bədii xüsusiyyətləri səbəb olub.

Masazır kəndində olan məscid (1810, 1828)

Masazır kəndində olan məscid (1810, 1828) öz dövrünün xüsusiyyətlərini daşıyan, amma eyni zamanda daimi olaraq milli memarlıq fikirlərinin qüvvət aldığı yerli arxi-

*Masazır kəndi.
Məscidin ümumi
görünüşü. 1810;
1828-ci illər.*

tektur ənənələrinin mənbələrinə kökləri ilə bağlı olan dini tikililərə aiddir. Məscid əsas şərq fasadı ilə kənd meydanına istiqamətlənib və Abşeronun bu özünəməxsus yaşayış məntəqəsinin ictimai həyatının cazibə mərkəzinə çevrilib. Bu qrupdan olan kiçik sahəli bir çox tikililərdən fərqli olaraq, Masazırda olan məscid iri tikilidir, şimaldan cənuba uzununa çəkilib, dama çıxışı olan pilləkənli vestibül və ibadət zalının taxça ritmindən ibarətdir. Vestibül burada sadəcə məhdud sahəsi olan otaq yox, öz ifadəliyinə görə ibadət zalından geri qalmayan, detalları olan, arxitektura formaların konstruktiv xüsusiyyətlərinin açılışı üzərində qurulan, məscidin interyerinin olduğu kimi, incəsənət mühiti sistemində əsas yer tutan daxil möhkəm daş tağtavanla örtülmüş daxili məkandır.

Çatma yerləri olan pilləli qəfəs şaquli ritmdə təfsir ediləndə vestibül, daxili məkanın təşkili həllində yeni üsullar meydana çıxardır və bunun-

*Masazır kəndi.
Məscidin portalı.
Məscidin epiqrafik
cədvəli. 1810; 1828-ci
illər.*

edir və binanın cənub qolundan şimala, giriş portalına kompozisiya istiqamətini nümayiş etdirir.

Portal, üzərinə giriş kimi təmiz funksional tərəfi deyil, məscid binasının geniş sahəli görünüşünün bədii proqramında daha məsuliyyətli vəzifəsini götürərək şəxsi xarakter daşıyır və fasadın kompozisiyasında fəal şəkildə iştirak edir. Portal kompozisiyaya, sadəcə olaraq fasad elementinin ənənəvi forması deyil, yeni ictimai

la divarları daş bloklı olduğu otağın mövcud olan strukturu istiqamətində memarlıq ifadəliyinin müəyyən forması əmələ gəlir. Vestibülün konstruktiv sistemi – arxalarında ibadət zalının tağtavanı gizlənən böyük divar səthləri olan əsas fasadın həllinə də keçən aydın qalxma oxlu dinamik xətdə çəkilmiş çatma tağtavan şəkilli səciyyəvi memarlıq formasıdır. Aralı düzülüşlü aynaları olan zəmin aşağı hissəsi sanki tağtavana keçidi qeyd

Masazır kəndi. Məscidin xarabalıqları.

mühitdə yerli memarlığın arxitektural imkanlarının qanunauyğun ifadə proseslərini göstərir.

Fasadın kompozisiyasında hörülmüş divarın yarıtməz fonunda isti növlü əhəngdaşlı təmiz bloklu daş suaşıranlı yüngül profil verilmiş karniz və binanın hündürlüyü boyunca fərqli proporsiyada, yüngül elementlərdən səthi divar oyuğunu dartı qüvvəsi ilə çərçivəyə salan portal görsənir. Portal tağının sərt çevrəsi cızılmış forması portalın strukturunda yerləşən epigrafik cədvəllərlə

Bilgəh kəndi. Ağa Əli məscidi. Ümumi görünüşü, topoqrafik cədvəli.

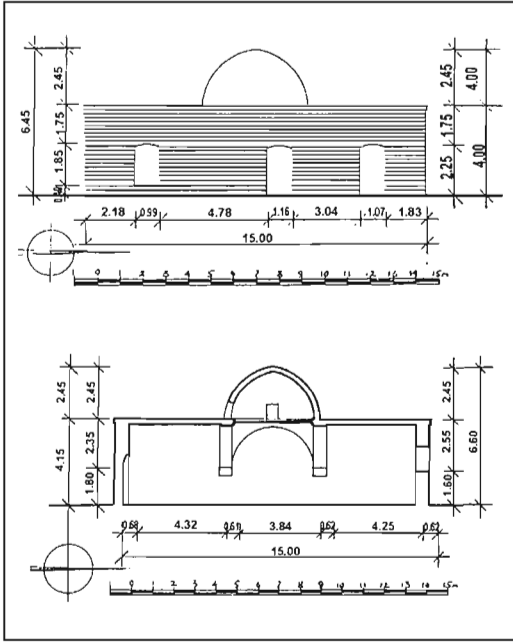

kontekstdə arxitektural çoxluqlarının proporsional düzülüşü ilə uyğunlaşmış. Fasadın divarının yarıtməz teskası fonunda əsas və yerli elementlərin münasibəti dəqiq və tutumlu formalarda olan arxitektural əhəmiyyətinə gətirib çıxardan hər birinin ümumi sistemdə olan əhəmiyyəti üzrə şərtləndirilib. Burada, Abşeronun arxitektural görünüşünün ağır həqiqəti bu dini tikililərdə konstruktiv üsulların bütün gücünü nümayiş etdirərək əsl dərinliklərinə çatır.

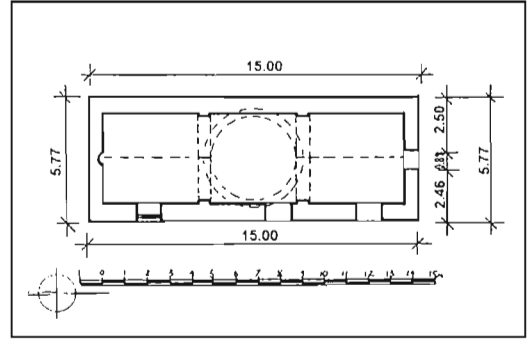
Bilgəh kəndində olan Ağa Əli məscidi (1818/19)

Bilgəhdə olan Ağa Əli məscidi (1818/19) ətraf mühitə fəal sürətdə daxil olan və arxitektural kompozisiyanın həcmli məkan inkişafını təyin edən obyektlərə aiddir. Bu məsciddə, ifadəli silueti olan günbəzin mühüm hissəsinin oxvari və simmetrik yerləşməsi maraqlıdır.

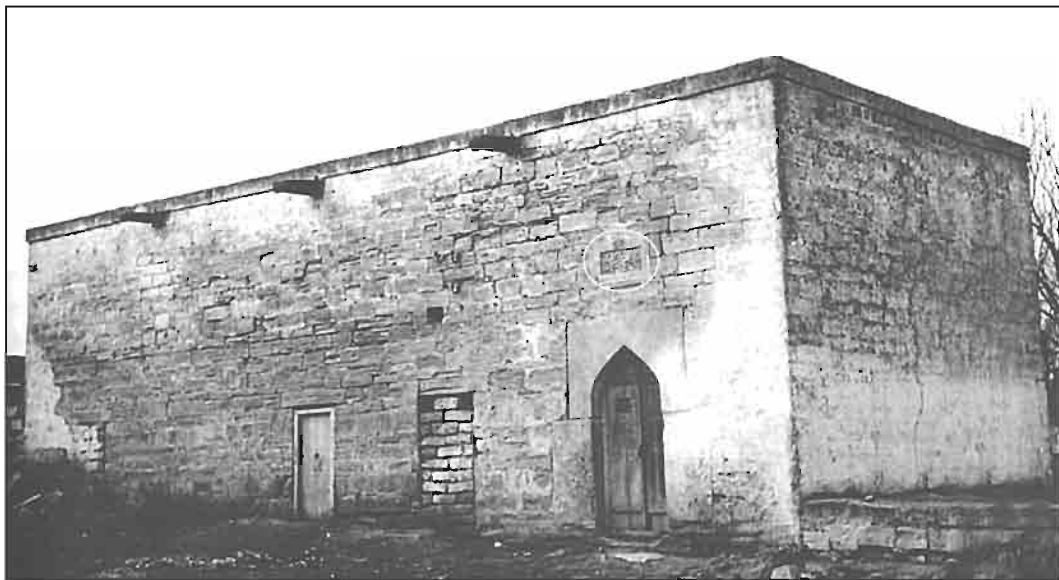
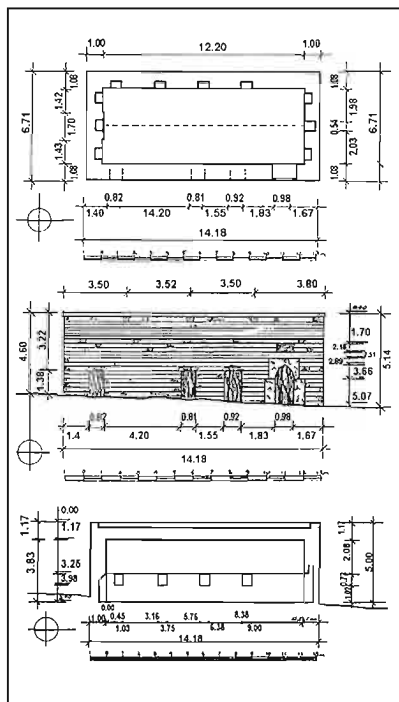
Bilgah kəndi. Ağa Əli məscidi. Plan. Şərqi fasad. Uzununa kəşik. Ümumi görünüşü. Ş.S.Fətullayevim ölçmə və həyata keçirməsi. 1818/19.

**Məhəmmədli kəndində olan
"Qaradağlılar" məscidi
(1819/20-ci illər)**

Məhəmmədli kəndində olan "Qaradağlılar" məscidi (1819/20) ictimai əhəmiyyətli obyekt kimi baş magistralda tikilib. Uzunlaşmış əsas fəsadın bir qayda olaraq üç daş blokdan: tağın çatma formasının əsaslandığı iki şaquli blokdan təşkil olunmuş giriş yeri olmaqla asimmetrik həlli var.

*Məhəmmədli kəndi.
"Qaradağlılar"
məscidi. Plan, şərq
fəsad, uzununa kəsik.
Ş.S. Fətullayevin
ölçmə və həyata
keçirməsi. 1987-ci il.
Ümumi görünüşü.
1819/20.*

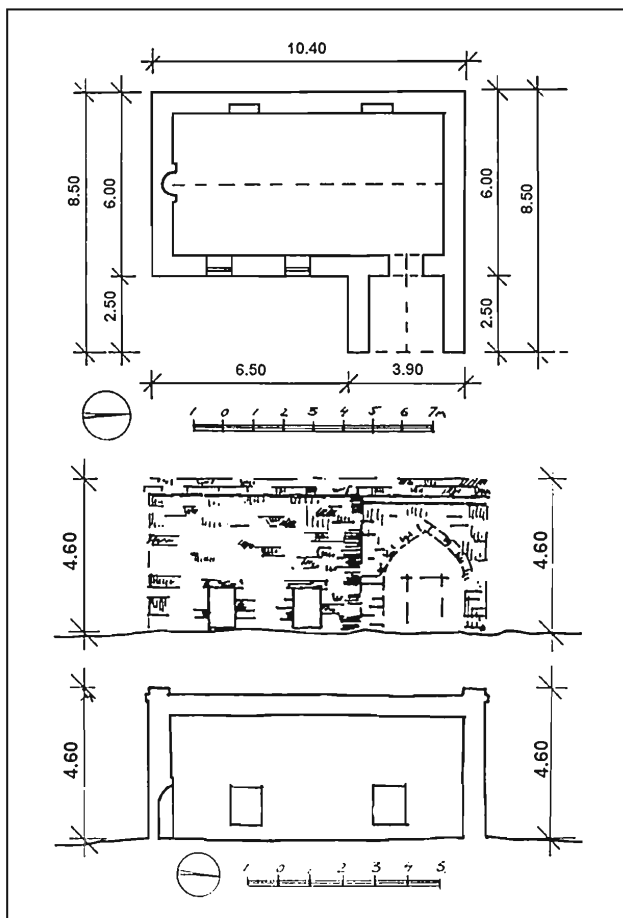
Qapı yerinin daş hörgüsünün bir qə-dər qədim olması geniş kompozisiya-nın səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edir, çox məşhur şəklın üzərində bu obyektin tikilmə tarixi, sifarişçisi və usta-memar haqqında zəngin məlu-mat olan epiqrafik cədvəl var.

Maştağa kəndində olan Qazı-xan məscidi (1836-cı il)

Maştağa kəndində olan Qazı-xan məscidi (1836-cı il) kompozisiya cəhətdən Kərbəlayi Cəfər məscidinin təkrarıdır, amma eyni zamanda, giriş portalının proporsional həlli və mənalı divar oyuğunun xüsusi şəkli sayəsində öz xüsusi individuallığına malikdir. Geniş plastika yerli memarlığın ən yax-şı arxitektural əhəmələrində ifadə edilib.

Məhəmmədli kəndi. "Qaradağlılar" məscidi. Ş.S.Fətullayevın ölçmə və həyata keçirməsi. 1987-ci il. Ümumi görünüşü. 1819/20.

Maştağa kəndi. Qazi Xan məscidi. Plan, əsas fasad, kəşik. Ş.S.Fətullayevın ölçmə və həyata keçirməsi.

Bilgəh kəndində olan məscid

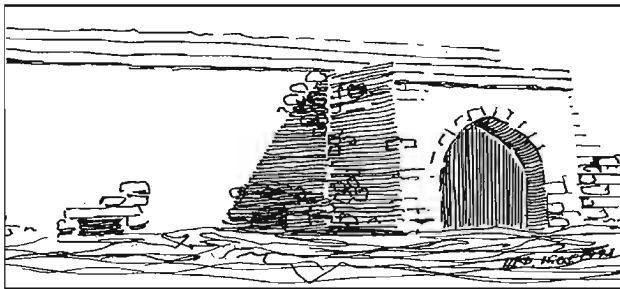
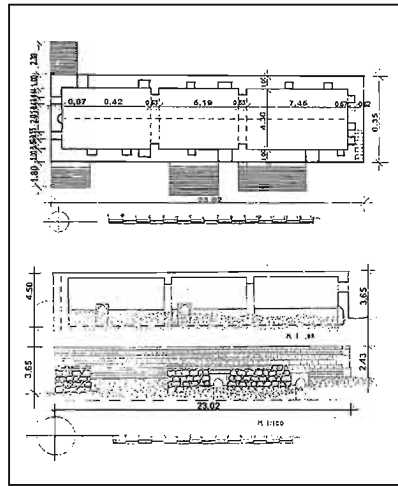
Bilgəh kəndində olan məscid köhnə qəbiristanlığın yerində yerləşir və məşhur vətənpərvər və mesenat Hacı Zeynalabdin Tağıyevin anasının qardaşı tərəfindən iki mərhələdə (1798/99-cu illər, sonra 1839/40-cı illərdə genişləndirilib) tikilib. Məscidin ibadət zalının cənub dirəyində mehrabı və şimal tərəfdən pxiodları (xristianlarda: aşağı kilsə təşkilatı) ibadətə çağırmaq üçün dama apararıq açıq pilləkəni olan dini tikilinin bütün əlamətləri olmasına baxmayaraq, məscidi uzun müddət

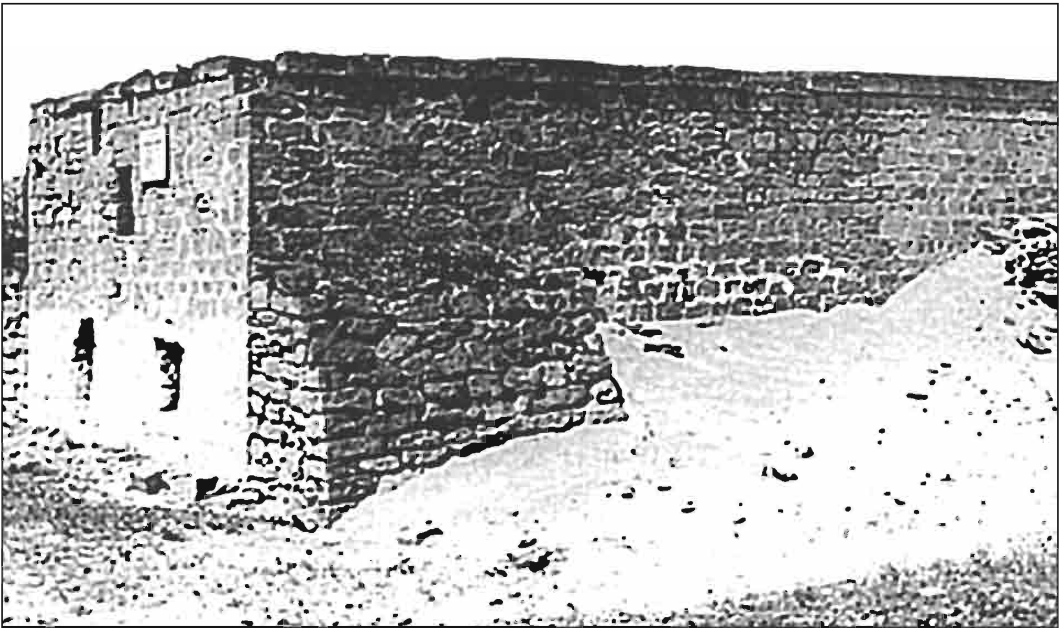
karvansara adlandırılıblar. Həqiqətən, özünün həcmli məkan və daxili həllinə görə məscid karvansarası, xüsusən də Balaxanı kəndində yerləşən karvansarası (1635/36-cı illər) xatırladır. Lakin, Balaxanıda olan karvansara – yol növiyyəsidir, künc-ləri və mərkəzi tərəfdən qalalarla möhkəmləndirilib, özünün birbaşa təyinatına cavab verərək və eyni zamanda feodal köləliyi dövründə güclü məntəqə olmaqla cənub dirəkdən bir girişə malikdir.

Bilgəh kəndində olan məscid qədim qalanın (XIII-XIV əsr) yanında, köhnə məhəllələrin ərazisində yerləşir və Abşeron tikinti incəsənətinin bütün qaydaları üzrə tikilib. Uzununa getmiş binanın vestibül hissəsi və memarlıq cəhətdən xüsusi əsas girişi yoxdur. Özünün memarlıq-planlaşdırma xarakterinə görə bina yerli növdədir, dini tikililərin qrupuna daxildir. Uzunlaşdırılmış ibadət zalı daş çatmalı tağtavanla örtülüb, güclü yayaltı tağlarla, özlərinin konstruktiv xüsusiyyətləri ilə yanaşı interyerin daha gözəl işıqda əks olunması planında, həm də memarlıq funksiyasını daşıyan aralarında qarşılıqlı əlaqəsi olan üç sekiyaya bölünüb.

İbadət zalı, soyuq əhatəli daş divarları olan daxili məkanın təşkil olunmasına təsir edən müəyyən dərinlik əmələ gətirən divar oyuqları ilə zəngindir. Plastik formada verilən qapı yerləri interyerdə mühüm rol oynayır. Onlar, fonunda gözəl şəkildə çəkilmiş tağların oxunduğu düzbucaqlı səthi divar oyuğuna salınıb. Onlar ibadət zalının interyerinə məscidin

Bilgəh kəndi. Məscid. Plan, uzununa kəsik, şərq fasad. Ümumi görünüşü. Ş.S. Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi, şəkli. 1798/99; 1839/40.

şərq fasadının bədii həllində böyük mənası olan dərin mənalı arxitektura formaları ilə zəngin olan inandırıcı estetik güc gətirirlər.

Binanın həcmi sadədir, lakin bu sadəliyin içində, ayrılmaz surətdə təbiət mühiti ilə qarışan həndəsi formaların son dərəcə dəqiq xətləri ilə memarlıq ideyaları çox əsrlik ifadə etmək ənənəsi

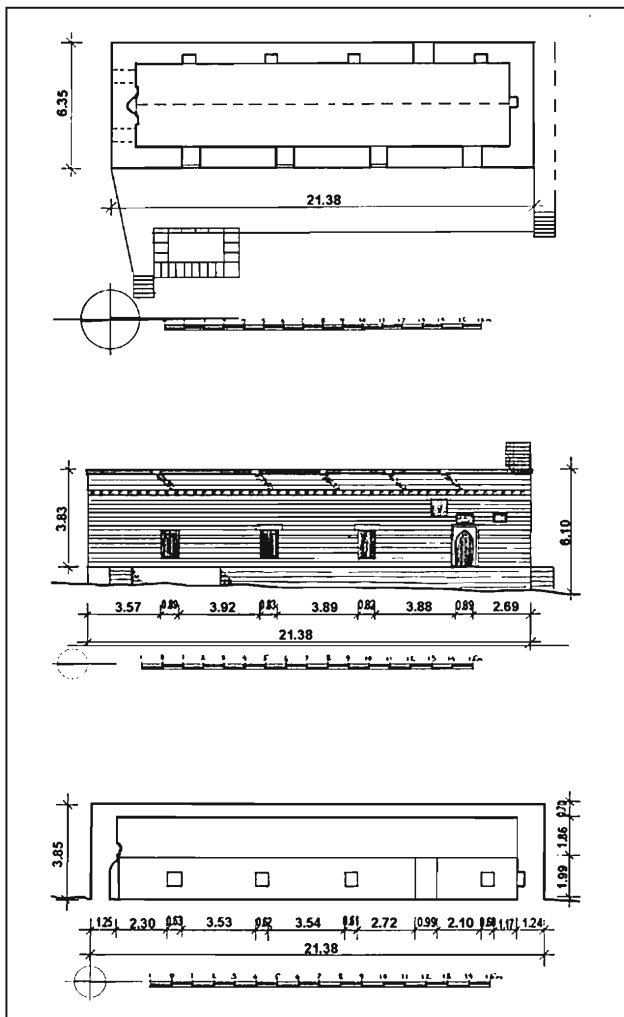
duyulur. Daha sonra şərq və qərb fasadlarının kontrfros növü dirəklilik divarları daş massiv bir obrazlılığı yumşaldır, amma bu tikilinin soyuq emosionallığını azaltmışdır.

Buzovna kəndində olan Nazrani məscidi

Buzovna kəndində olan Nazrani məscidi şimal-cənub istiqaməti üzrə kənd magistrallarının birində yerləşib. Həcmli-məkan kompozisiyasına öz düzbucaq formasına baxmayaraq, digər qruplarda təkrarlanmayan şəxsi memarlıq xüsusiyyətlərinə malikdir. Əsas fasadın uzadılmış səthi, daş hörgü ilə sakit tərzdə həmahəng olan aralı yerləşdirilmiş pəncərə yerləri cərgəsinə bölünüb. Giriş yeri yaxşı proporsiyalarda ənənəvi üsul və formalarda təfsir edilib. İncə profil edilmiş elementlər öz bədii funksiyalarını daşıyırlar. Aralarla qoyulan daşlı böyük suaşırınlar fasadda uğurla istifadə olunub. Həmçinin, divarın müəyyən monotonluğunu alt-üst edən xırda divar oyuqları. Bu, özünəməxsus plastik moduliyasıya səthi ramalara bağlanmış epiqrafik elementlərlə sinxron işləyir. Məscidin kompozisiyasına görə orijinal memarlıq obyektinə qalır.

Buzovna məscidi. Nazrani məscidi. Plan, fasad, kəşik. Ş.S.Fətullayev, R.M. Bayramovun, R.M.Məmmədovun ölçmə və həyata keçirməsi. 1984-cü il.

Buzovna kəndi. Nazrani məscidi. Ümumi görünüşü, fasadın fragmenti və epiqrafik cədvəl. 1838/39-cu illər.

Hacı Kərbəlayi Hüseyn məscidi

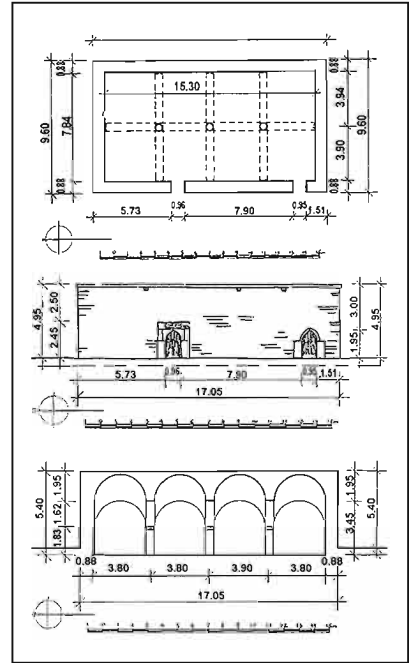
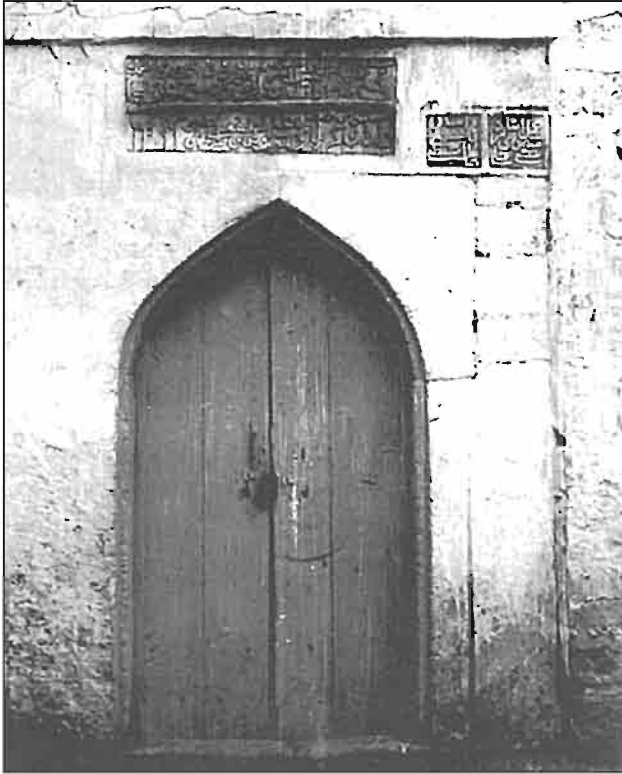
Maşağa kəndi. Hacı Kərbəlayi Hüseyn məscidi 1874-cü il. Portalın fasad, plan, kəsik, fraqmenti. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1984-cü il.

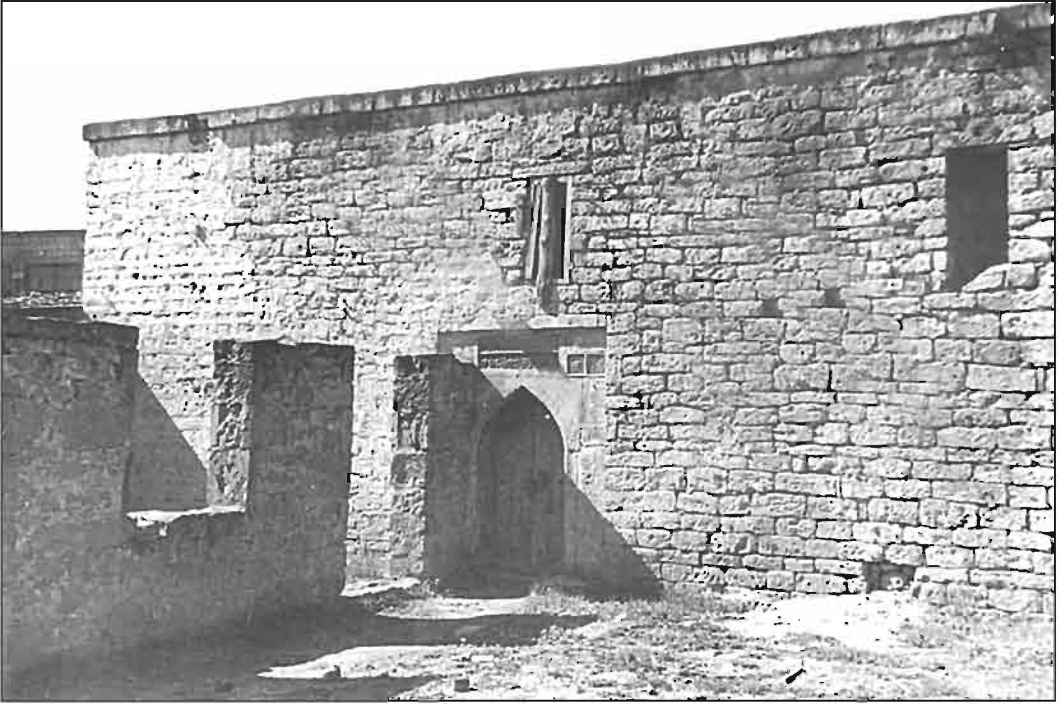
Maşağada olan Hacı Kərbəlayi Hüseyn məscidi (1874-cü il) bu növ qrupa aid olsa da, XIX əsrin ikinci yarısında tikilib, həm memarlıq-planlaşdırma, həm də daxili məkan həllində yeni təsirləri əks etdirir. Planın çevrəsi dəqiq düzbucaqlıdır,

proporsiyaları üzrə, demək olar ki, iki kvadrattır (9,60x17,05 m), bu qrupun digər nümunələrindən fərqli olaraq tamamilə əks planlaşdırma parametrlərinə və daxili sahənin başqa infrastrukturuna malikdir. Məsciddə vestibül, qadınlar üçün otaq istisna edilib, dama daxili pilləkən qalxır və s.

Bu qrupdan olan bütün məscidlər ya çatma tağtavanla örtülmüş ibadət zalında ibarət olan vahid bina bloku şəklində və ya həmin konstruksiya formalarında həll edilən kiçik vestibüllə axırncıya birləşdirilən şəkildə təsvir olunublar. Lakin ənənəvi formada vestibül və ibadət zalı olmayan planlaşdırma üsulu burada göz qabağındadır.

İbadət zalının memarlıq-planlaşdırma strukturunun tikili əsasını

təşkil edən üç sütunun ox uzununu boyunca yerləşməsi sayəsində binanın daxili sahəsi dəqiq karkas sistem alır. Bu kolonlara köndələn və uzununa istiqamətlərdə yarımçevrə şəkilli geniş ölçülü tağlar söykənir. Üç və ya beş bərabər köndələn aşırimli dini tikilinin daxili sahəsi təşkil olunarkən dirəyin kompozisiya elementi olduğu arxitektura üsulu yeni hadisədir və Abşeronda 1870-ci illərdən rast gəlinir, lakin burada arxitektura həll digər üslubdadır - əsaslı divarlar arasında böyük konstruktiv tədbirin uğurlu örtülməsi üçün iki keçici sistemin tətbiq edilməsi.

Buna görə də, özəklər yaradaraq və daxili mühitin əmələ gəlməsində

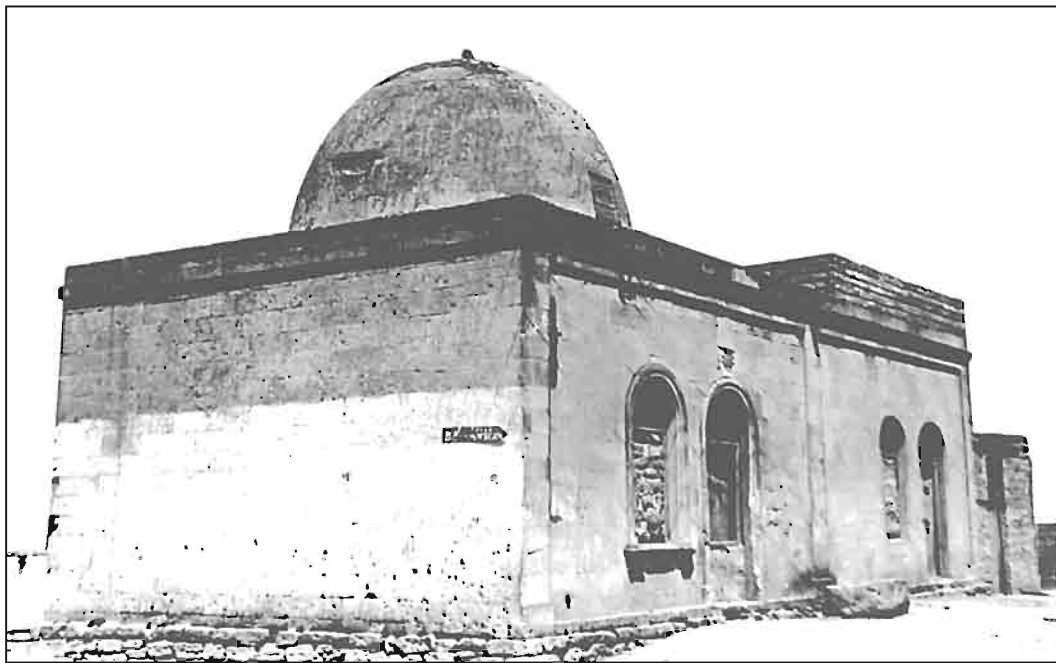
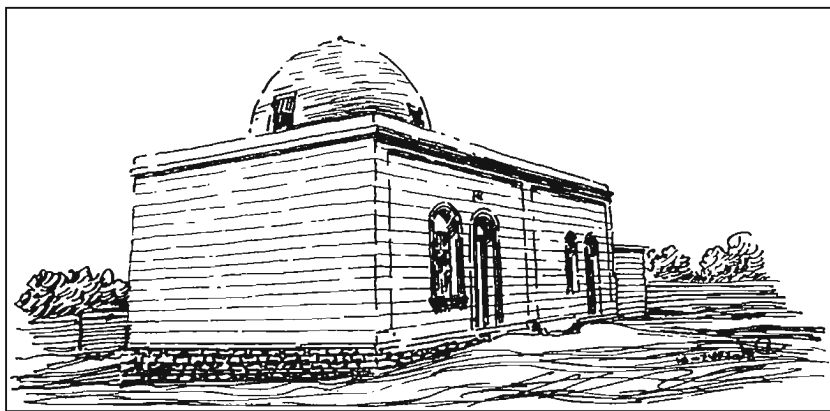
iştirak edərək birinci qaydada element olan uzununa və köndələn istiqamətli arkada əmələ gəlir. Lakin, binaların interyerinin həllində memar daha irəli gedir, ibadət zalının çatının konstruksiya sistemini mürəkkəbləşdirir, hər bir aşırıma köndələn tağtavan yarusu şəklində ikinci qayda elementlərini əlavə edir və indiyə qədər olmayan qeyri-adi memarlıq effektinə nail olur. Nəticədə, memarlıq formalarının geniş plastikası ilə zəngin olan, yalnız emosional köklənmə ilə deyil, həmçinin məkan həllinin ifadəliyi ilə təsirli olan orijinal növlü özünəməxsus kompozisiya sistemi alınıb. İbadət zalının bu orijinal həcmli-məkan kompozisiya-

*Maşağa kəndi.
Hacı Kərbəlayi
Hüseyn məscidi.
Ümumi görünüşü.
Ş.S.Fətullayevin
həyata keçirməsi.
1984-cü il.*

si, o qədər də ciddi hadisə yox, milli memarlığın şəxsi xüsusiyyəti qalaraq Abşeronun dini tikililərində bir daha təkrarlanmayıb. Məscidin tikintisi zamanı məhdud memarlıq vasitələrdən istifadə olunmasına baxmayaraq, o,

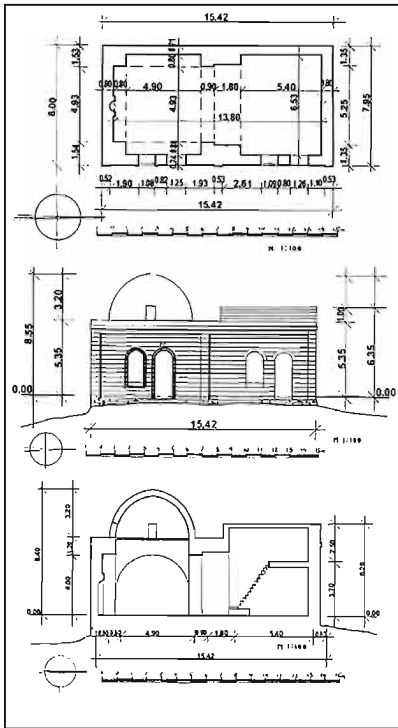
yaradıcılıq imkanlarının çeşidliyini meydana çıxardı. Sadə şərq fasadı, birinin bir neçə iri daş bloklardan tikildiyi və tağ və epiqrafika ilə qeyd edildiyi iki asimmetrik vəziyyətdə yerləşən girişlərlə diqqəti cəlb edir.

*Hökməli kəndi.
Məscid. 1894-1895.
Ümumi görünüşü.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və həyata
keçirməsi. 1984-cü il.*

Hökmalı kəndində olan Hacı Məhəmməd Həsən bəy məscidi (1894/95-ci illər)

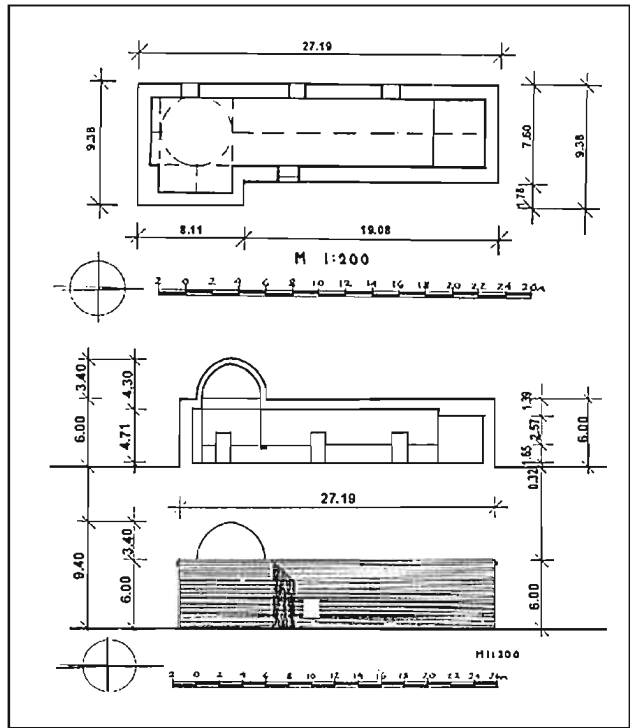
Hökmalı kəndində olan Hacı Məhəmməd Həsən bəy məscidi (1894/95-ci illər) memarlıq təfsirin və geniş kompozisiyanın xarakterində ifadə edilən iki mərtəbədə tikilib. Günbəz əsas elementdir və o, dini tikilinin bütün plastik xüsusiyyətlərini toplayır.

Hökmalı kəndi. Məscid. 1894-1895-ci illər. Plan, kəsik, fasad. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1984-cü il.

Zirə kəndində olan Heybət Əli məscidi (1878/79-cu illər)

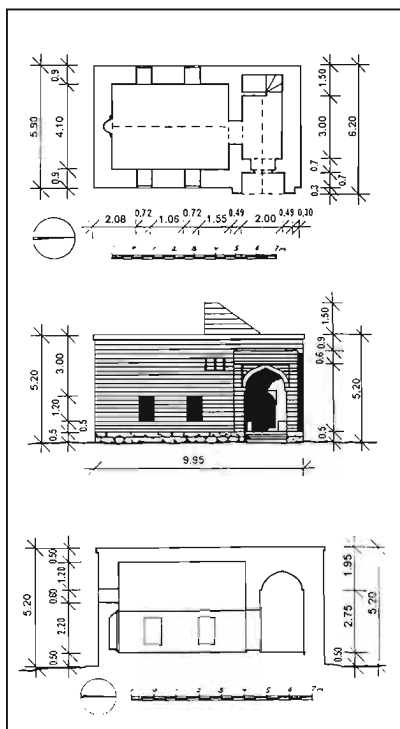
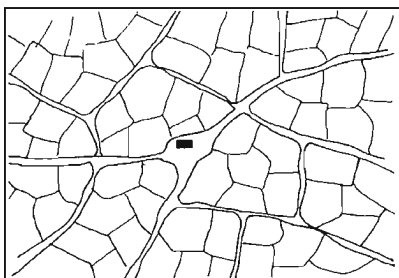
Zirə kəndində olan Heybət Əli məscidi (1878/79-cu illər) uzununa formadadır və ibadət zalının daxili məkanında müəyyən həcmli plastika əmələ gətirən çatma daş tağtavan və günbəz fəal iştirak edirlər.

Zirə kəndi. Heybət Əli məscidi. 1878/79-cu illər. Plan, kəsik, fasad. Ş.S. Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1984-cü il.

Maştağa kəndində Hacı Aslan bəyin məscidi (1765/66)

Maştağa kəndində Hacı Aslan bəyin məscidi (1765/66) Nardaran-dakı məsciddən (1686/87-ci illər) 90 il sonra tikilib amma bu qrupun bütün arxitektur-planlaşdırma xüs-

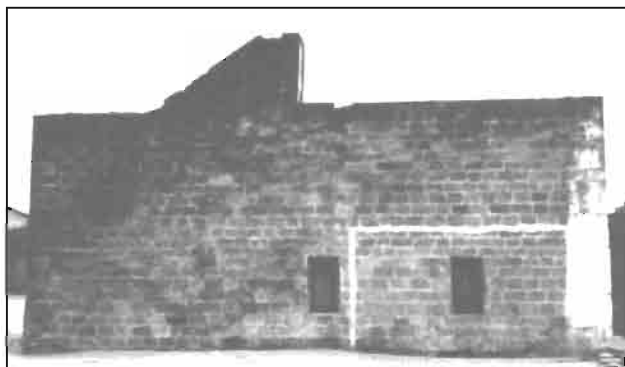

siyyətlərini qoruyub. Eyni zamanda, ibadət zalı məscidin qaranlıq yerini çıxardaraq, pəncərələr sayəsində daha işıqlı memarlılıq cəhətdən mü-təşəkkil oldu. Bununla əlaqədar ola-raq, şərq və qərb fasadların aynaları ilə yüngülləşən zalın çatma formalı möhkəm və ağır tağtavanı, daxili məkanı formalaşdıran emosional güc əldə edir və başqa arxitektur-konstruktiv istiqamət alır.

Dini tikilinin interyerinin həllinin bu forması bütün həcmli məkan görü-nüşünün quruluş və strukturu təsvir edir, xüsusən obyekt, məhəllənin mərkəzində ayrıca fərdi mövqe tuta-raq şəhərsalma cəhətdən kiçik mey-danın bütün tərəflərinə açıqdır. Dini tikililərin inkişafının ümumi prin-siplərini pozmayaraq, Hacı bəy məs-cidində fasadların dəqiq səthləri ilə özünün proporsional üslubları irəli çəkilib.

Kobud ifadəliyindən məhrum ol-mamış konstruktiv formalı əsas həc-min düzbucağında portal və dama gedən pilləkən qəfəsinin çıxıntısı iştirak edir. Məscidin qərb fasadının dinamik silueti orqanik olaraq diva-

Maştağa kəndi. Hacı Aslanın məscidi. 1765/66-cı illər. Baş plan, əsas fasad, uzunu-na kəsik. Ş. S. Fə-tullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1977-ci il.

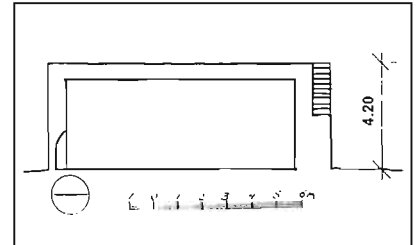
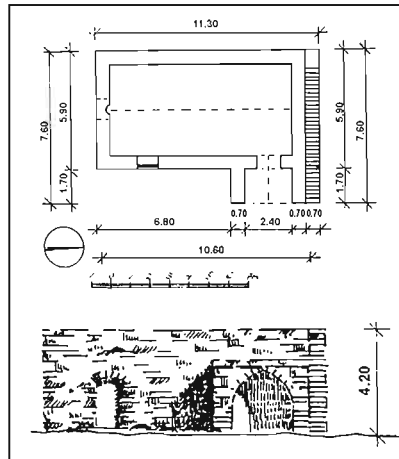
Maştağa kəndi. Hacı Aslanın məscidi. 1765/66-cı illər. Fasadın fraqmenti. Ümumi görünüşü. Ş.S. Fətullayevin ölçmə və həyata keçirməsi. 1977-ci il.

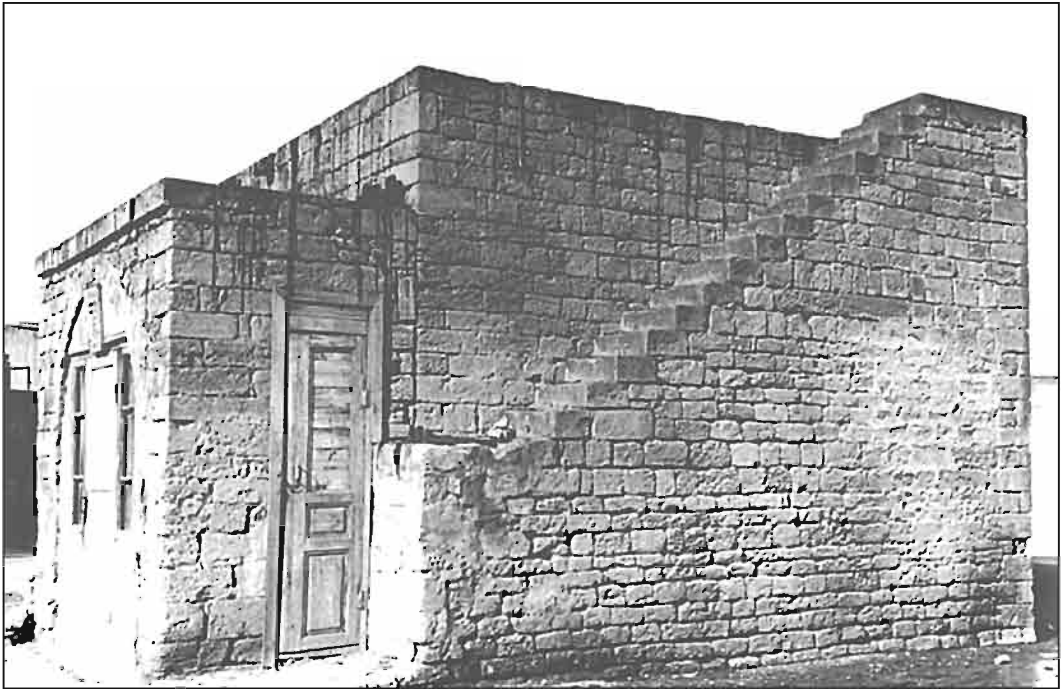
rın konstruksiyası və hörmənin şəkli ilə qatışan pilləkən elementi hesabına bu düzbucağı yaradır və dözümlü meşarlıq vasitəli həcmli plastika meydana gətirir.

Maştağa kəndində olan Hacı Əzizin məscidi

Maştağa kəndində olan Hacı Əzizin məscidi özündən qabaqkı məscidlərin əsas prinsiplərini təkrar edib, eyni zamanda həcmli xarakterli incəliklərə malikdir. Giriş portalı ilə yanaşı ümumi arxitektura kompozisiyası üçün birgə çalışan açıq növlü bir məşarlı daş pilləkən qurulub.

Maştağa kəndi. Hacı Əzizin məscidi. XIX əsr. Plan, şərq fasadı, uzununa kəsir. Ş.S. Fətullayevin ölçmə və icrası.

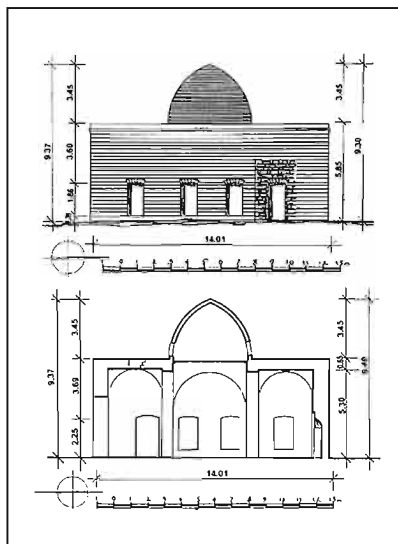
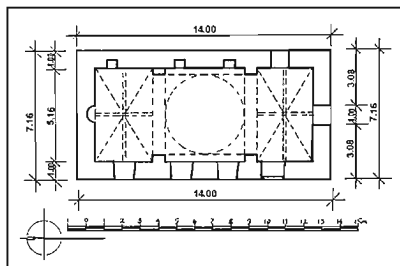

Maştağa kəndi. Hacı Əziz məscidi. XIX əsr. Şimaldan ümumi görünüş.

Qala kəndində olan məscid (XIX əsr)

Qala kəndində olan məscid (XIX ə)
günbəz və ayna - xaçşəkilli tağtavanlar
daşıyan yayaltı tağlar vasitəsilə kons-
truktiv həlli olan örtük hesabına ibadət
zalınn daxil məkanı marağ kəsb edir.

Qala kəndi. Məscid.
XIX əsr. Plan, şərq
fasadı, uzunlu-
na kəsim. Ümumi
görünüş. Ş.S.Fətulla-
yevin ölçmə və icrası.
1977-ci il.

BEŞİNCİ ÜSLUB

Beşinci qrup (1430/31-1914/15-ci illər) Digəh (1430/31, 1852-1862-1874), Hövsan (1813/4-cü illər, 1883/87, 1914/15-ci illər), Binəqədi (1818, 1909-14-cü illər) kəndlərində təqdim olunub və spesifik xüsusiyyətləri ilə xarakterizə edilir. Abşeron memarlığında bu qrupun yaranması ilk əvvəl müstəqil şəkildə binanın uzununa, daha qədim, hissəsi, sonra isə köndələn və onların kəsişməsində günbəz qoyulan T-şəkilli qrupu xatırladır. Bu, uzununa və köndələn oxlarının əsas quruluş prinsiplərini qoruyaraq müxtəlif növlərdə məscidlərin tikilməsi üçün səbəb olan dini tikililərin inkişafında planlaşdırma strukturunun yeni forması oldu.

Lakin T-şəkilli planda məscidin köndələn hissəsi müəyyən inkişaf olsa da, memarlıq-planlaşdırma həllində daxili məkan interyerin fəal zonasını yerli bəzək motivləri ilə məhdudlaşdıraraq kompozisiya üsullarının üzə çıxması üçün optimal imkanlar vermir. Ona görə də, interyerin açılışı zamanı kompozisiya planında daha yastılanmış və məzmunlu olan başqa planlaşdırma variantları axtarmaq lazım idi.

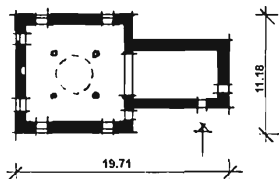
Memarlar, daha inkişaf etmiş planlaşdırma formasını yaratmağa çalışaraq, lakin T-şəkilli variantın prinsiplərindən tamamilə çəkməyərək planlaşdırmanın

artıq məşhur olan mövcud üsullarından istifadə edirlər. Məscid binasının düzbucaqlı uzununa blokuna dini obyektin birinci forması kimi Mərdəkan kəndində Tuba-şahi məscidində 1482-ci ildə ilk dəfə tarixən təqdim edilən ortasında kolonnalara olan kvadrat planlı ibadət zalı əlavə edirlər.

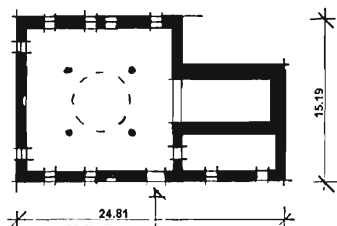
Beləliklə, bu planlaşdırma simbiotik zəndən yeni qrup, çox planlı memarlıq formalar və plastik elementli interyerin daxili məkanının dolğun kompozisiya həlli ilə zənginləşdirilmiş qrupu yaranır. İki planlaşdırma üsullarının bir araya gəlməsi ibadət zalının təşkilinə gətirdi və birinci blokun çatma tağtavanı ikincinin kvadrat zalına açılır və arxitekturalaşdırma mühitinin bir qədər yeni forması əmələ gəlir.

Burada əsasən, digərlərindən fərqlənən və həcm həllində daha maraqlı olan başqa planlaşdırma sistemidir. Bir bina da, interyerin şimal-cənub və qərb-şərq ox istiqamətli həcmli model əsasına daxil olan memarlıq formaları canlandıran başqa xarakterli kompozisiya üsulları baş-baş gəlir. Planlaşdırma növünün yaranması böyük meydanları olan daxili məkanların təşkilinin yerli üsullarına ziddiyyət təşkil etmədi, əksinə, dini tikililərə tətbiq edilən memarlıq formalarının yeni aspektdə əmələ gəlməsinə səbəb oldu.

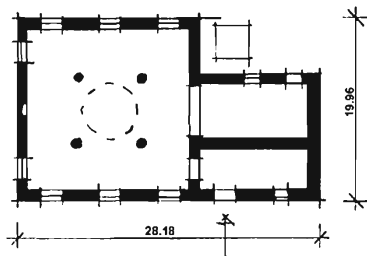
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

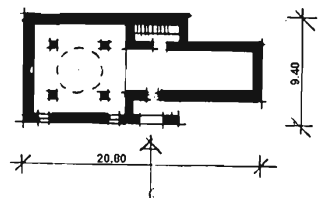
Binə kəndi. Məşədi Kazım məscidi.
1844-cü il.

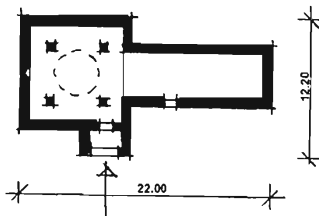
Novxanı kəndi. Məscid.
1865, 1875, 1904-cü il.

Binəqədi kəndi. Məscid.
1909, 1914-cü il.

Hövsan kəndi.
XVIII - XIX əsrlər.

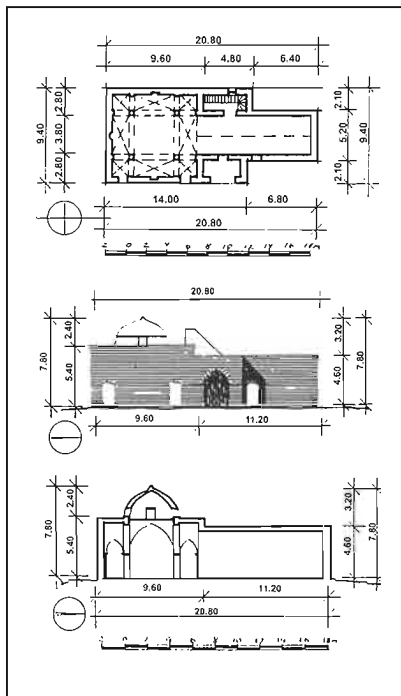

Digəh kəndi.
1854-74-cü illər.

Hövsan kəndində olan məscid (1813, 1886/87, 1914/1915)

Hövsan kəndində olan məscid (1813, 1886/87, 1914/1915) yaşayış məntəqəsinin planlaşdırma strukturunda mərkəzi mövqeyə malikdir və Abşeronun özünəməxsus iqlim şəraitində maraqlı şəhərsalma vahidləri hesab edilən bütün ətraf kvartalların cəzb etmə obyektidir.

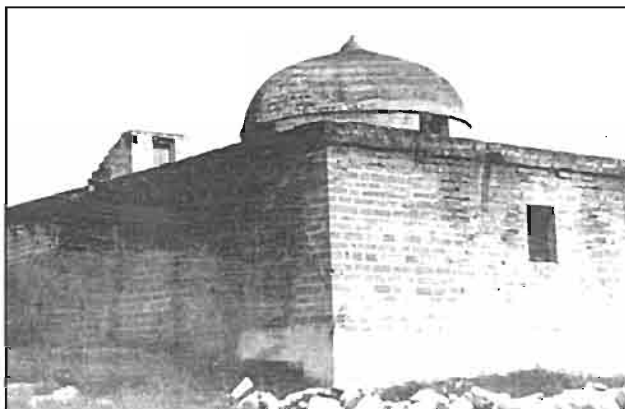
Məscid özünün mövqeyi və memarlıq və həcmli məkan görünüşündə mövqeyi əsas dini tikili kimi xarakteri səbəbindən, memarlar tərəfindən çox əsrlik praktikada dərk edilən və XIX əsrin əvvəlində istifadə olunmayan memarlığın həmin istiqamətlərinə olan tendensiyaları əks etdirir.

Əhəngdaşı, tağlar, tağtavanlar, günbəzlər, kolonnalar-dayaqlar kimi konstruktiv və arxitektural formaların salındığı vaxt istifadə olunan bütün növ tikililərdə tikinti materialı idi. Bu elementlərdən, bu və ya digər tikilinin planlaşdırma quruluşunun daxili sisteminin üsul və formalarını ifadə edən çoxlu sayda kompozisiyalar yaradılırdı, ona görə də, dini tikililərin qruplarından asılı olmayaraq, bütün

Hövsan kəndi. Məscid. 1813, 1886-87, 1914-15. Plan, fəsad, kəsim. Epiqrafik cədvəl. Ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

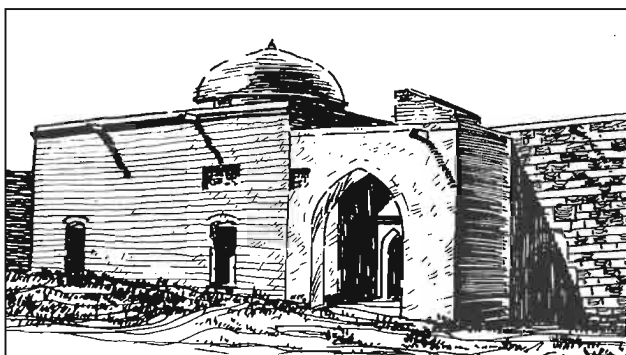
növlərdə, cürbəcür proporsional hissəli və bədii müxtəlifliklərdə olan tağlar, tağtavanlar və günbəzlər əsas arxitektura və konstruktiv element kimi qalır. Onlar, memarın individual təfəkkür formasını və onun ictimai-iqtisadi şəraitdə möhkəm və həyat qabiliyyətli irsdən, ənənəvi üslublardan istifadəsi münasibətini təşkil edirdi.

Hövsanda olan məscid, ənənəvi forma və üsullardan irəli gələrək yer-

li memarlığın inkişafının bütün özəlliklərini əks edir. Eyni zamanda, arxitektura-planlaşdırma strukturu mərhələ üzrə formalaşmış: 1813/1814-cü illərdə çatma formalı tağtavanla örtülü düzbucaqlı həcm şəklində tikilib, bu cür məscid 1686/87-ci illərdən yayılıb (Nardaran kənd məktəb məscidi), onun əsasında T-şəkilli qrup (1806/07-ci illər) meydana gəlib. Dörd kolonun mərkəz üzrə doqquz bir mənalı təyinatı olmayan seksiyalara böldüyü kvadrat planlı ibadət zalını məscidin qədim hissəsinə əlavə edirlər. Nəhayət, 1914/15-ci illərdə, şərq fasadı ənənəvi portal alır.

Məscidin bir əsr ərzində mərhələ üzrə tikilməsinə baxmayaraq, onun planlaşdırma quruluşu ənənəvi üsullarda möhkəm yer tutaraq öz kompozisiya vahidliyini itirməyib. Buradan da, bir-birinə ziddiyyət təşkil etməyib bütöv vahid əmələ gətirən müxtəlif zamanlarda salınan hissələrin bərabər hü-

*Hövsan kəndi.
Məscidin ümumi
görünüşü. Ş.S.Fətul-
layevin rəsmi. 1813,
1886-87, 1914-1915.*

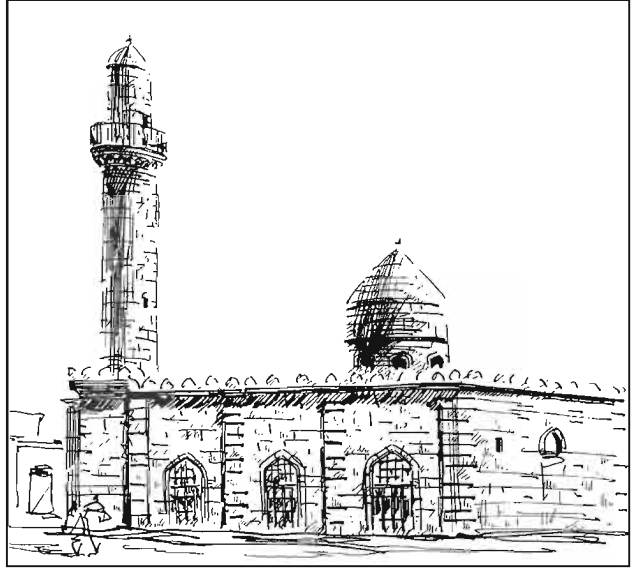

quqlu mövqeyi irəli gəlir. Daxili məkan məşhur forma və üsullardan salınırdı, arxitektura zona nəzərə alınmaqla, eyni zamanda, əsas və köməkçi interyer elementləri arasında qarşılıqlı əlaqə unudulmaraq, bu üsuldən tətbiq edilirdi. Əslində, memarların uzun yol gedib öz prinsiplial mövqələrini irəli sürüb və həndəsi fiqurlarla həcmli plastikanı zənginləşdirən yeni planlaşdırma növü yaranıb. Hövsan kəndinin məscidində dərin portal, üfqi və şaquli hissələrdə dəqiq və yığcam şəkildə şərqi fasadın əsas komponenti kimi çıxış edəndə bu, ümumi arxitektura kompozisiyasının həllində özünü göstərir.

Fasadın səthində olan bəzəkli elementlər ərəb yazısının epigrafik başlığıdır, bu tikilinin özünəməxsus "vizit kartlarıdır", bütöv fasadlılıq və dövrünün nüfuzəddici estetik ruhuna malik olan məscid binasının bəzəkli həcmli kompozisiyası, yerli memarlığın xüsusiyyətlərini və stilistik inkişafın qanunauyğunluqlarını təsdiq edən arxitektura funksiyalar daşıyır.

Abşeronun dini tikililərinin üfqi həcmli XX əsrin əvvəlinə kimi dini tikililərin arxitektura kompozisiyasında parlaq siluetliyin mənbəyi olan minarə və ya iri formalı günbəz şəklində vertikal elementlərdən məhrum olublar. Buna görə də, kiçik günbəz və monumental həcm üzərində görünən balaca enliyi olan pilləkən dinamik xarakterli müəyyən siluet yaradırlar. Bunun sayəsində, bu istiqamətdə arxitektura obrazın özünü ifadə etmə ehtiyacını deməyə imkan verir.

Binəqədi kəndində olan məscid (1818, 1909-1914)

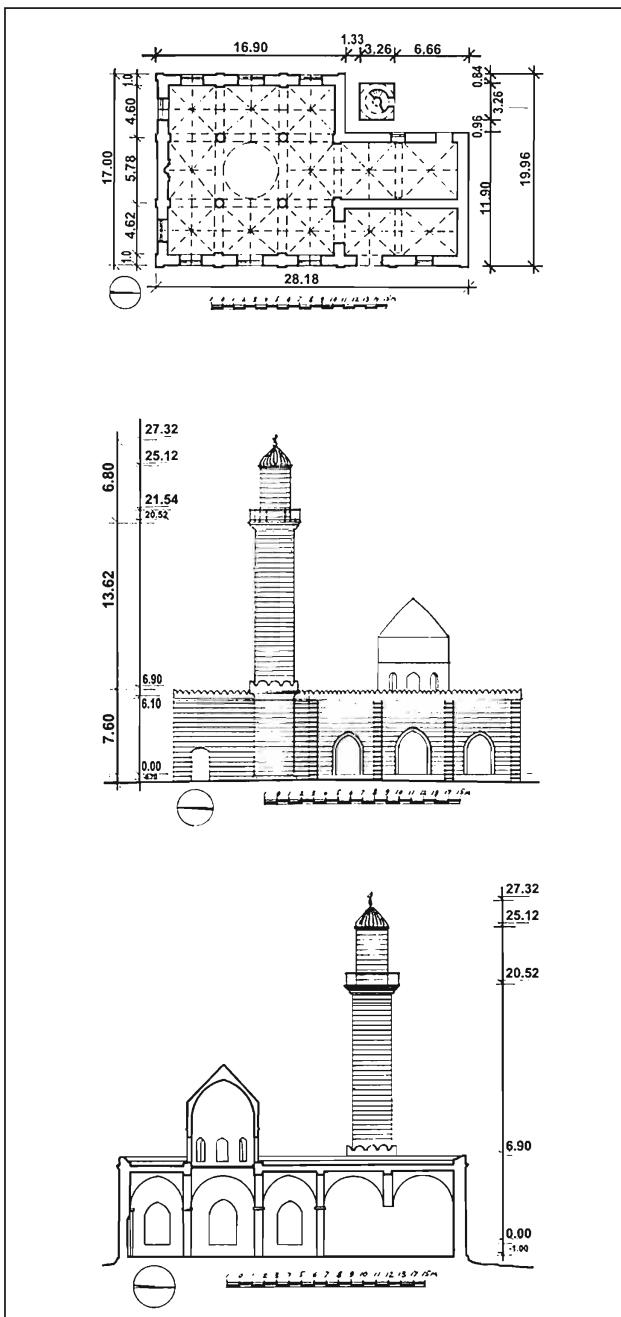

Binəqədi kəndində olan məscid (1818, 1909-1914) bu qrupa aiddir, amma özünün memarlıq və həcmli məkan kompozisiyası ilə müəyyən səviyyədə Avropa eklektikasına məruz qalan yerli memarlığın yeni inkişaf şəraitindən süzülən xüsusiyyətlərə malikdir. Adəti üzrə,

Binəqədi kəndi. Cümə məscidi. Ş.S.Fətullayevnin rəsmi.

Binəqədi kəndi. Cümə məscidi. Baş planın fragmenti. Novxanı kəndindən usta Ağa Bala və Hüseynbala. Ş.S.Fətullayevnin ölçmə və icrası. 1977-ci il.

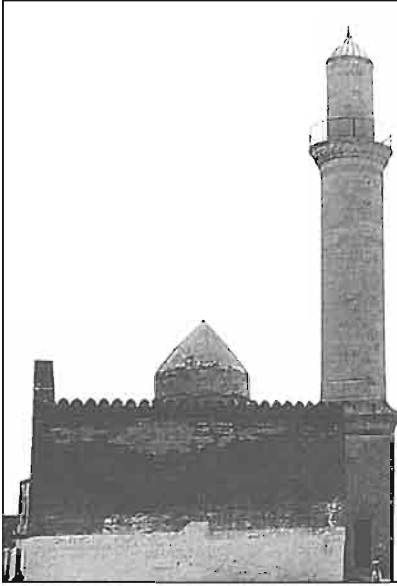

üzəri tağtavanla örtülmüş hündəsi həcmli olduğundan və xüsusi emosiya yaratmadığından kompozisiya nöqteyi-nəzərindən heç bir maraq kəsb etməyən, birinci, məscidin düz-bucaq hissəsi post (1818) olub. Kvadrat ibadət zalının həcmə və vestibülü köhnə hissəyə əlavə etdikdən sonra məscid həcmli tamamlama şəkli və tikilinin obrazına uyğun estetik tələbatlı başqa arxitektura traktovka aldı.

Şərqi fasadın sakit malalanan səthi fonunda Abşeron memarlığının arxitektura formalı və eklektika elementli, ənənəvi portala heç bir əlaqəsi olmayan, gözəçarpan aksentlə açıq növlü giriş meydana çıxır. Onun istifadəsi üçün belə yanaşma XX əsrin əvvəlinin arxitektura eklektikasına, stilizatoru və qanunauyğunluqlarının ümumi cərəyanına zidd olmurdu və bu yerin forması müsəlman məbədinə arxitektura-planetləşdirmə məsələlərinin həllinə onun ənənəvi üsulları ilə təqdim olunurdusa heç bir təəccüb oyatmırdı.

Bu cür mühitlə eklektikada, girişin həlli zamanı, əsasən, daşdan yonulmuş, məscidə lap yanaşı, ayrıca duran möhtəşəm minarə tək-cə həcmli kompozisiyanın deyil, həmçinin Abşeron memarlıq məktəbinin parlaq elementi kimi çıxış edir. Minarənin iki cərgəli hörülməsi bir arşın (71 sm) təşkil edir. Daşların ideal vəziyyətdə düzülüşü vertikal kompozisiyada xüsusi şəkildir, və Abşeronun tikinti

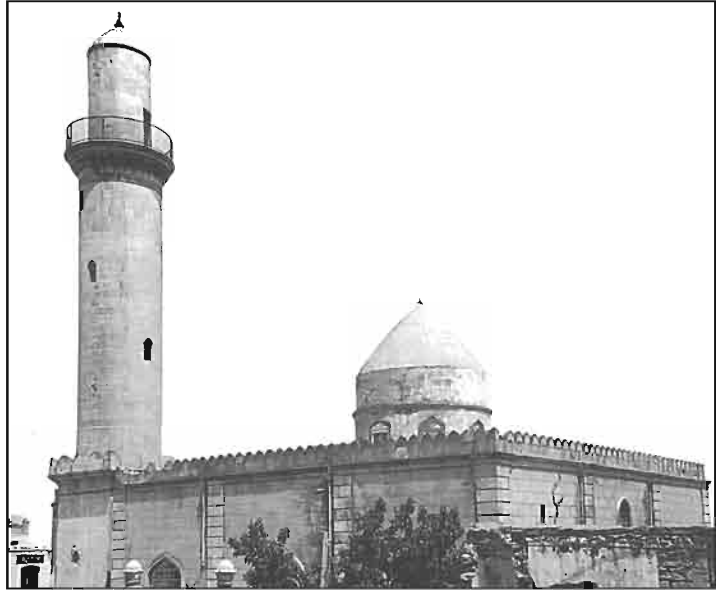
Binaqadi kəndi. Cümə məscidi. Plan, fasad, kəsim. Novxanı kəndindən usta Ağa Bala və Hüseynbala. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1977-ci il.

Binaqadi kəndi. Cümə məscidi. Fasadın ümumi görünüşü və fraqmenti.

Binaqadi kəndi. Cümə məscid. Ümumi görünüş.

mədəniyyətində adi hal olduğu kimi öz mövqeyinin qeyri-adiliyinə iddia etmir. Kvadrat əsaslı minarənin təmiz formasına məscidin əsas həcmi hündürlüyünə və dairəvi gövdəyə yerli arxitektura elementlərlə proporsional əlaqədə olan incə profil edilmiş hissələr əlavə edilib. Burada dini tikililərin həcmli kompozisiyasında müəyyən monotonluq pozulmuşdu və minarə, məscidin düzbucaq formasının digər istiqamətdə, daha geniş və memarlıq istiqamətdə işləməyə məcbur edərək fəal şəkildə mövcud vəziyyəti dəyişdi. Abşeronda geniş bədii imkanları olan dinamik kompozisiyanı həyata gətirən ənənəvi novun həndəsi forması üzərində yerli memarlığın özünəməxsus qələbəsi idi.

**Digəh kəndində olan məscid
(1430/31, 1794/95, 1843, 1852/53,
1862/63, 1874-cü illər)**

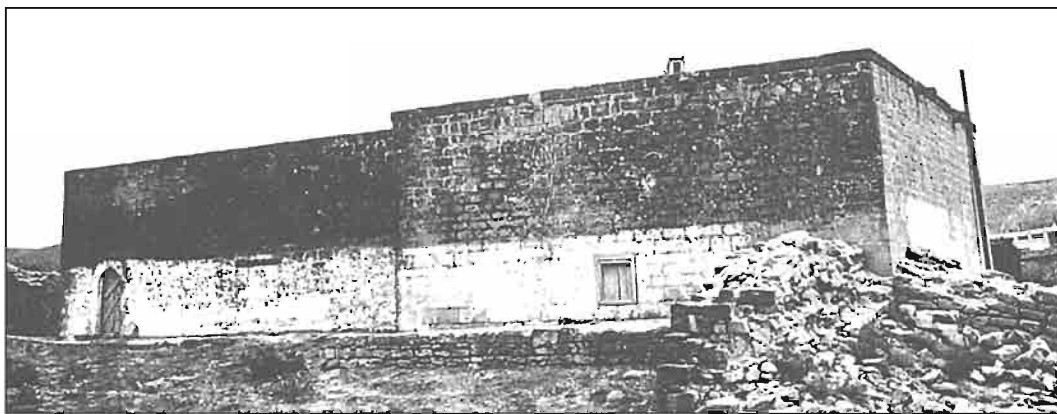
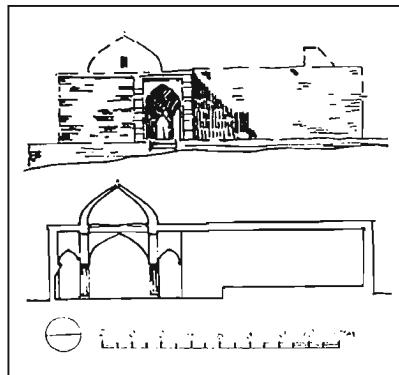
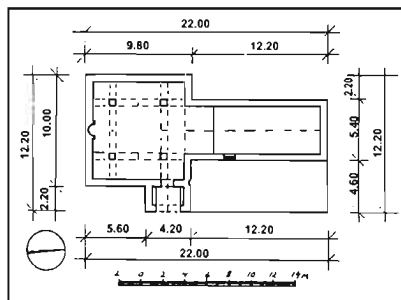
Digəh kəndində olan məscid (1430/31, 1794/95, 1843, 1852/53, 1862/63, 1874-cü illər) ən hündür nöqtədə, bir-iki mərtəbəli yaşayış tikilisinin kiçik yaşıllaşma sahələrinə açılan mənzərədə yerində yerləşir. Məscidin əsasının qoyulması 1430/31-ci illərə aid edilir, lakin o vaxtdan bəri məscid, bu qrupda yekun arxitektura-planlaşdırma şəkli alana qədər dəfələrlə yenidən tikilib, təmir olunub və yenilənib.

Binanın planlaşdırma strukturu Aşeronun dini tikililərin inkişafı-

nın genetik konsepsiyasını əks etdirir, eyni zamanda əsas və yerli elementlərə ayırmaq yolu ilə daxili sistemin həllində göstərilən şəxsi xüsusiyyətləri də mövcuddur. Məscid iki hissədən ibarətdir: köhnə düzbucaqlı (1794/95) və yeni kvadrat (1874). Lakin burada, konstruktiv üsulla onun hissələrini yaxınlaşdırıb bütöv və koloritli ibadət zalının yaranması üçün bütün gücünü xərcləyən, interyerin açılışında yeganə həcmli kompozisiya üstünlük təşkil edir.

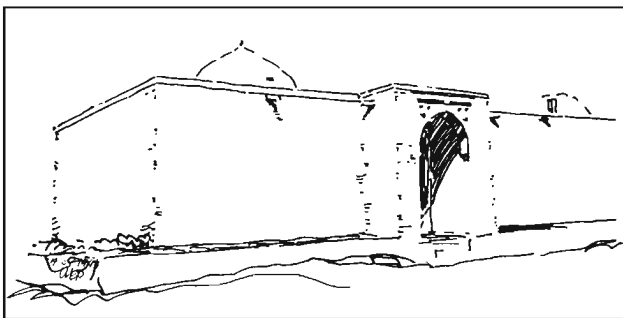
Məscidin düzbucaq tərəfi planın kvadrat hissəsinin əsas addımının

*Digəh kəndi. Məscid.
1430/31- 1874-cü il.
Plan, əsas fasad, kəsim.
Ümumi görünüş.
Ş.S.Fətullayevın ölçmə
və icrası 1985-ci il.*

çatma formasında ifadə edilib. Məhz bu kifayət qədər iri addım interyerin məkan həllinin əsas istiqamətini müəyyən edib. Şiştəpəli günbəzin, üzərində rahat durduğu qapalı konstruktiv sxem təşkil edən günbəzaltı hissənin kvadrat özülünü daşıyan bütöv bloklu bazalı kapitelli yonulmuş daşlara söykənən Çatma tağlarının bədii formaları üzərində qurulan daxili arxitektura mühit yaradır. Abşeronun dini tikililərində məşhur olan bu kompozisiya üsulu, yalnız, bu cür planlaşdırma sisteminin yaranması nəticəsində daxili məkanın kiçik arxitektura zonalara bölmək yolu ilə öz individual ifadəliyini tapır.

Daş memarlığının ən yaxşı ənənələrində düzələn və tikilən memarlıq formalar, elementlər bu planda öz rolunu oynayıb. Bu kifayət qədər əhəmiyyətli faktordur, dini tikililərin və onların memarlıq formalarının xüsusi qurulu-

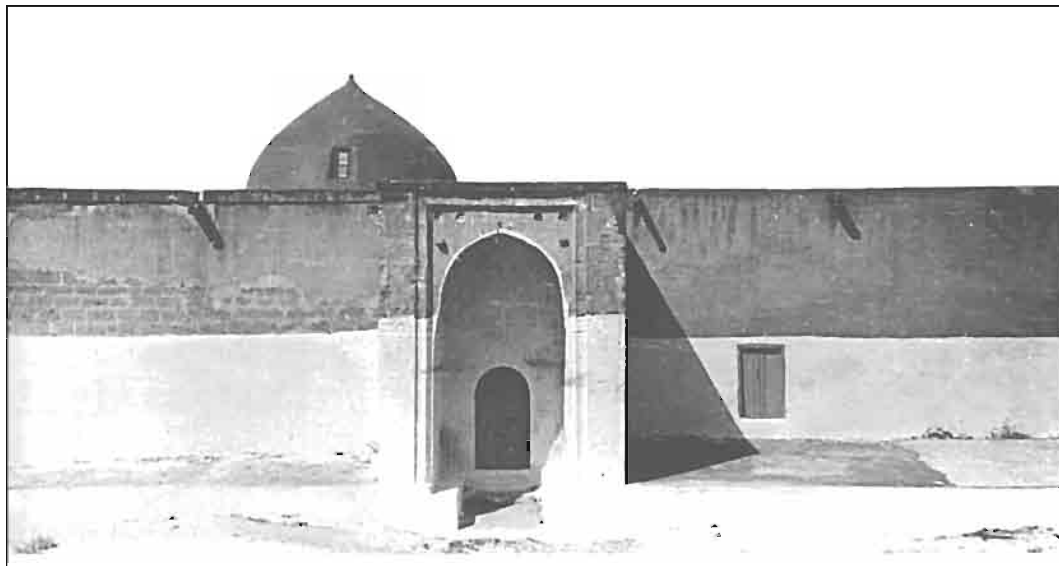

şunu nəzərdən salmaq olmaz. Bununla əlaqədar qeyd edə bilərik ki, məscidin planlaşdırma strukturuna planın adı formasında olmayan ənənəvi növlü portal əlavə edilib, portal elə dururdu ki, onun arxasında, ibadət xanaya gələn adamı müqəddəslik əhval-ruhiyyəsinə hazırlayan ibadət zalının vestibül hissəsi yerləşmiş olsun.

Digəh məscidində olan portal memarlıq və konstruktiv şəkildə ibadət zalının kvadrat hissəsinin ümu-

Digəh kəndi. Məscidin ümumi görünüşü. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

Digəh kəndi. Məscid. Şərq fasadı. 1430/31-1874-cü illər.

mi kompozisiyasına daxil olur. Beləliklə, məscidə təntənəli giriş dərin kölgələnmiş və xüsusi portal vasitəsilə həyata keçirilir və arxasınca memarlıq mühitin və itilənmiş forma və tektonik elementlər vasitəsilə onun müşahidə qavramı davam edir.

Bu cür aspektə portalın yerləşməsi, orta forma və plastik həcmənin kompozisiya həyəcanını binaya verərək, qrupun xarakterini dəyişdi. Planın uzununa və eninə koordinatlar şəbəkəsi ilə uyğunlaşmış adı sabitlik pozuldu, məscid binasının planlaşdırma və həcm kompozisiyasına dinamik düzəliş gətirən yeni portal oxu əmələ gəldi. Əsas şərq fasad uzaq divar səthlərinin bir formada olmasından uzaqlaşdı və bütün həcmənin strukturunda tarixi irsin yeni dərk edilməsində mühüm çevriliş, arxitektura semantikasını dövrü başladı.

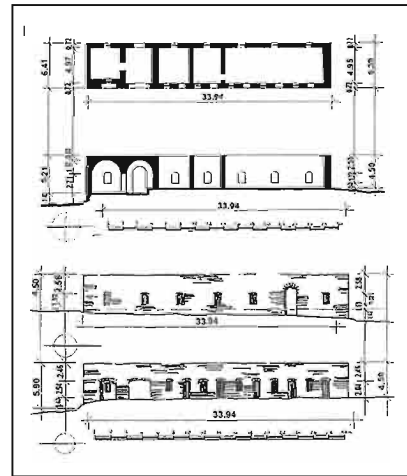
Novxanı kəndində olan Səfərəli məscidi (1865, 1882, 1904)

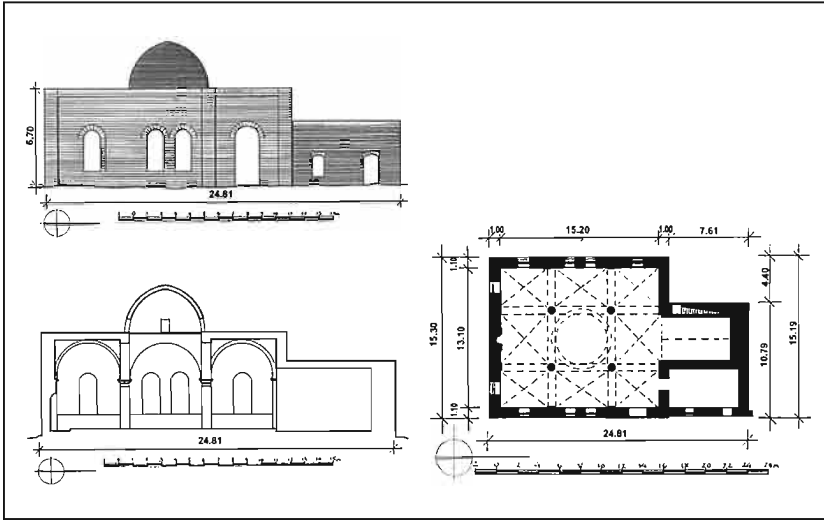
Novxanı kəndində olan Səfərəli məscidi (1865, 1882, 1904) ilk dəfə 1865-ci ildə usta Ağa Məhəmməd Qulu oğlu tərəfindən tikilib və bəla-cə hücrədən ibarət olub. 1882-ci ildə birinci tikiliyə digəri, daha tutumlu, vestibüllü və ibadət zallı, şimal divarında, içərisində, dam üzərinə aparıcı daş pilləkən olan hissə əlavə edilir. Əsrin əvvəlində, yerli sakin olan Səfərəli varlananda və xeyriyyəçilik işi görmək istəyəndə yanında yenisini tikdi, köhnə hissələri isə bu binanın ümumi sisteminə əlavə etdi.

Məscid geniş sahəni əhatə edir və eyni zamanda sahənin qərb hissəsində

bütün uzununu boyunca bircərgəli tikilinin bir mərtəbəli mədrəsə binası tikilib. Bütün sahə qabaq qapısı olan hündür daş hasarla əhatələnib, şimaldan qeyri-mütəşəkkil olan kənd meydanına baxır, şərqdən – ensiz küçüyə, cənubda qonşu ərazi ilə həmsərhəddir, qərbdən isə sakinlərin şəxsi həyətyanı bağlarına mənzərə açılır. Bu tərəfdən məscidli sahə yerin relyefi sayəsində ətraf mülklər arasında əsas yer tutur və bununla da Novxanı kəndinin ictimai mərkəzinin inkişafına mühüm impuls verərək şəhərsalma və həcmli element kimi də iştirak edir. Məsciddə olan köhnə və yeni hissə bu qrupun vahid planlaşdırma sxemini təşkil edirlər. Eyni zamanda, daxili məkanın həlli, memarlıq kütlələrin geniş traktovkası, konstruktiv səylərin bölüşdürülməsi interyerin ümumi sistemindədir. İbadət zalının yeni hissəsi yerli spesifikasiyaya və tikilinin yaranma dövrünü əks etdirən şəxsi stilistik istiqamətə malikdir.

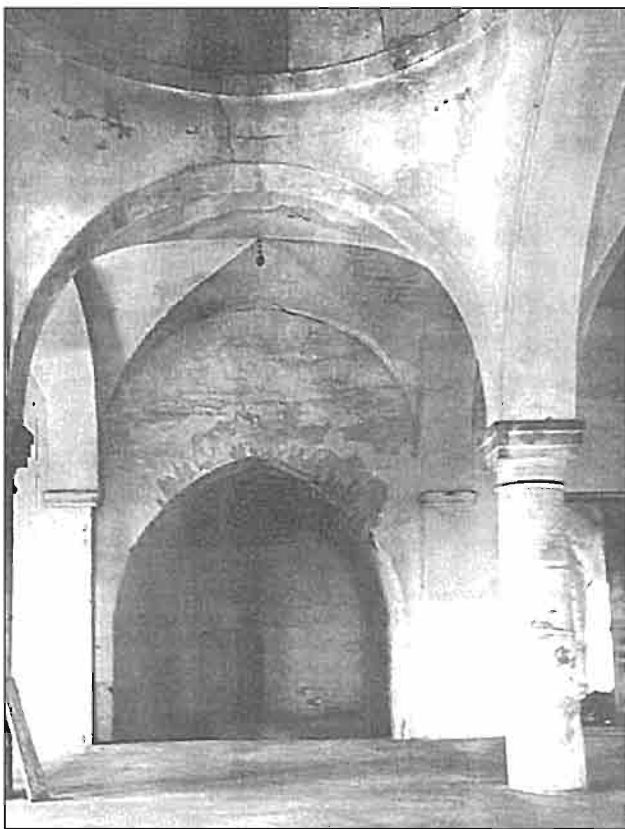
Novxanı kəndi. Mədrəsə. XX əsr. Plan, uzununa kəsim, şərq fasadı, qərb fasadı. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası 1984-cü il.

*Novxanı kəndi.
Safərali məscidi.
(1865, 1882, 1904).
Plan, fəsad, uzununa
kəsim. Həyatə keçid.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.
1984-cü il.*

Digahda olan ibadət zalının planlaşdırılmasından fərqli olaraq, mərkəzi hissənin kolonları, interyerin həllinə digər münasibət tələb edib daxili məkanı bərabər hissələrə bölürlər. Bunun nəticəsində, memarlıq mühitin yeni hissələrinə aparan əsas element və formaların proporsional bölünməsi dəyişib. Geniş məkan qurarkən konstruktiv və estetik yük daşıyan zalın əsas elementləri kolon və tağlar qalır. Lakin memarlıq planında onlar bu dövrün digər məscidlərindən fərqli olaraq elastik aspektə çıxış edirlər. Ənənəvi çatma formalı tağ və yonulmuş kolon, geniş aşırimlı yarımçevrə şəkilli tağ və sərbəst şəklin kapiteli olan kolonundan geri qalır. İbadət zalının divarları pilyastr və ayna yerlərinin incə çərçivələnməsi sayəsində müəyyən plastika əldə edir. Günbəzin əsas yer tutduğu mərkəzi hissə istisna olmaqla zal xaçşəkilli tağtavanla örtülür.

Beləliklə, ictimai-iqtisadi dəyişikliklər, o cümlədən milli memarlığın bədii və texniki imkanlarından istifadə edərək milli memarlığın obyektiv şəkildə aid olduğu yeni dövrün memarlıq-tikinti mədəniyyəti müsəlman məbədinə təsir göstəriblər. Məscidin ibadət zalında bu qrupun prinsipial planlaşdırma sxemi qorunub saxlanılsa da, interyerin memarlıq kütlələrinin üslubunda digər nəzər nöqtəsi mövcuddur. Yarım çevrə şəkilli arkada təsir edici gücə çevrilir və bu həcmli məkan üslubunun kompozisiya diapazonunu açaraq fəal

Novxanı kəndi. Səfərəli məscidi. İbadət zalının interyerləri.

formada özünü göstərir. Məscidin interyeri nə qədər plastik olsa, fasadların fonunda yarıtəmiz teskanın hörülmüş daşlarından soyuqqanlı, vertikal şəkildə aynaların və kiçik günbəzin yerləşdiyi binanın xarici görünüşünün memarlıq həlli də bir o qədər təmkinlidir. Yalnız binanın

küncləri və giriş hissəsi üfqi xətti bir daşda birləşdirən kürəkçiklərlə qeyd edilib. Məscidin şərq fasadında olan epiqrafika – dini binanın memarlıq görünüşündə öz vəzifəsini yerinə yetirən həm məlumat verici, həm də bəzəkli vahid elementdir.

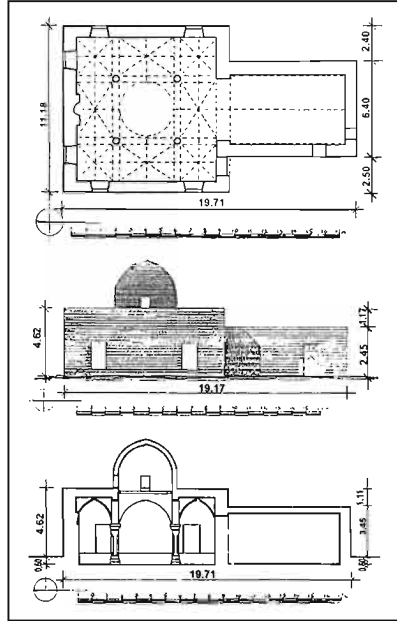

Novxanı kəndi. Səfərəli məscidi. İbadət zalının interyeri.

Binə kəndində Məşədi Kazım məscidi (1844-cü il)

Binə kəndinə olan Məşədi Kazım məscidi (1844-cü il) kvadrat növünə aid olub, eyni zamanda mütəşəkkil sahəsi və tikililəri olan Binə kəndinin planlaşdırma strukturunda aydın

Binə kəndi. Məşədi Kazım məscidi. Plan, şərq fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

Binə kəndi. Məscid. Ümumi görünüş. 1844-cü il.

rol oynayır. Məscid binası Maştağa, Bilgəh, Nardaran kəndlərində olan əksər məscidlər kimi ada mövqeyi tutmur, qonşu sahənin arxa hissəsi ilə qorunur, lakin cənub və şərq fasadları sahənin açıq məkanına yönəldilib.

Əvvəlcə, bu qrupa aid olan digər məscidlər kimi bu dini tikili də bir kameralı balaca tağlı otaqdan ibarət idi, ancaq XX əsrin başında özünün planlaşdırma xüsusiyyətləri olan kvadrat formalı ibadət zalı əlavə olaraq tikilir. Zalı yeni hissəsi tikilərkən, əsasında, mərkəzi nefin həll olunduğu, köhnə tikilinin daxili aşırımı nəzərə alınır. Abşeronun dini tikililərində mövcud olan üç nefli sistem vətəndaşlıq hüququ qazanıb və bu istiqamətdə əhəmiyyətli dərəcədə öz faydasını verib. Buna görə də, Binə kəndində olan məsciddə otağın bir kameralılığının kvadrat üsul məcmusu ənənəvi forma qaydaları üzrə istifadə olunurdu və yaranmış strukturda planlaşdırma prinsiplərinin dəyişdirilməsi kimi izah edilmirdi. İbadət zalı ilə birləşən qədim zalın interyeri, tağtavanın həcm plastikasını saxlayan monumental kolon və mərkəzi günbəzin ahəngi ilə memarlıq zona təşkil edən tağşəkilli formaların akkordu olan ifadəli həcmi məkan kompozisiya təsəvvürüdür. Görkəmli çatna formalarının proporsiyaları ilə hörmət qazanan daş tağtavanla örtülən əvvəlki kamera məscidindən dörd kolonlu zalın kompozisiyası açıqlır. Onlar, yalnız konstruktiv sistem deyil, həmçinin memarlıq ənənələrin bədii dilinin semantikasını daşıyır. Məscid bu qrupun digər tikililəri ilə müqayisədə - dəqiq proporsiyaya, açıq rəşional xətlərə və tutumlu memarlıq formalara malikdir.

ALTINCI ÜSLUB

Altıncı qrup (1813-1908-ci illər), ərəb xilafəti dövründən qədim köklərə malik olsa da, Abşeronda XIX əsrin əvvəllərindən, 100 il ərzində daxili və xarici hallərin müxtəlif variantları ilə inkişaf etmişdir.

Şəhərsalma baxımından bu cür dini tikililər yaşayış məntəqələrinin planlaşdırılmasında önəmli və məsuliyyətli yer tutur.

Six azmərtəbəli tikililər arasında üstünlük təşkil edən bu binaların kəndlərin koartal sistemində yerləşdirilməsi, memarlıq və geniş-ərazili kompozisiyası ilə təyin olunurdu. Məntəqələrin koartal sistemində bu binaların dislokasiyası arxitektura və geniş-ərazili kompozisiyasına görə təyin edilir. Məscid fasadının orta xətti 23-30 aralıqdadır, lakin bəzilərində bu rəqəm 18-21-dək dəyişir. Bu tikililərin böyüklüyü yaşayış məntəqəsinin sosial-iqtisadi durumundan, əhalinin demografik heyatından və yeni dini tikiliyə olan münasibətlərindən asılı idi. Bu qrupun çoxluq təşkil etdiyi kənd olaraq Maştağa kəndinin məscidləri seçilir (Xunxar, 1813, 1829, 1875, məscid Keçənlər, 1876, Cümə məscid 1889, Seyidlər, XX əsr).

Maştağa kəndinə məxsus qədimi memarlıq tikililər bir neçə dəfə zəlzələyə məruz qalmışdır və bu səbəbdən bir çox ictimai tikililər yox olmuşdur. 1760-cı və 1841-ci ildə baş vermiş təbii fəlakətlər səbəbindən bütün kənd yerlə yeksan olaraq xarabalığa çevrilmişdir və yalnız ərazisində Cümə Məscidi yerləşdiyi bir qala salamat qalmışdır.

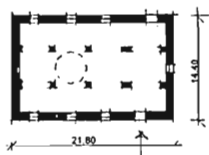
Maştağa məscidləri digər kəndlərdə bu cür məscidlərin yaranmasına stimula olmuşdurlar (Nardarandakı Cümə məscidi-1877-ci il, Hacı Mustafa Rəsulovun Şağan kəndində məscidi-1889-cu il və

Bilgəh - 1896-cı il) 1899-cu ildə Saray qəsəbəsində və 1902/1903-cü illərdə Xırdalanda da məscidlər tikilmişdir. Bu cür dini tikililər öz tarixi memarlıq və daxili ibadət zalının genişliyinə görə Abşeron kəndlərinin üstünlüyü olmuşdur. Planlaşdırma strukturuna görə Maştağada ki 5 nefli məscid istisna olmaqla, məscidlər əsasən 3 nefli sistemə malikdirlər. Məscidlərin ibadət zalları enli olduğu üçün əsasən 4, 5, 6 sıralara bölünürdü və bu məscidlərin interyerini bir birindən fərqləndirirdi. Memarlıq əsərindəki sərbəstlik və kalonlarla əhatələnmiş geniş ərazi klassik üslubda olan əsərə xüsusi fərdilik verir. Bunlar tək konstruktiv elementlər deyil eləcə də daxili palitrası ilə zəngin memarlıq üslublarıdır.

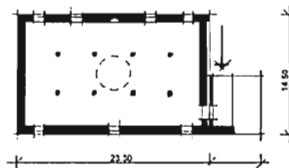
Bu qrupda fasadların arxitekturası çox ciddi yerli üslublarla ifadə olunaraq binanın konstruktiv formasının həndəsi formasını qoruyur. Bu binaların fasadlarına basit dekorasiya və Abşeron memarlığına xas olmayan naxış çoxluğu yaddır. Yalnız sifarişçinin sifarişi əsasında binalarda Abşeron memarlığına xas olmayan naxışlar rast gəlinə bilərdi.

Dini tikililərin bütün fasadları şərq tərəf istiqamətlənmişdir, hansı ki iqlim, arxitektura və ideoloji baxımdan çox əlverişli sayılırdı. Şərq oriyentasiyası portal kompozisiyasında məscidə girişi təyin etməklə, planlaşdırma hallində çox əlverişli sayılırdı və bu pozisiyadan əsas fasadın plastikası və daş bloklardan ibarət təmiz səthi, divarların fonunda formalaşması şərh olunurdu. Məscidlərin damında yerləşən kimbəzlər vacib element olaraq formalaşan ümumi mühtidə binanın siluetini vurğulayırdı. Günbəzin, məscidin damında yerləşməsi ibadət otağının uzununa ox sisteminin şaquli mərkəzli memarlıq ərazisinə uyğunlaşması ilə səciyyələndir.

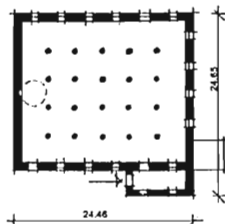
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

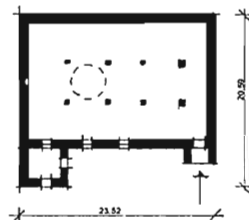
Maştağa kəndi.
Köçənlər məscidi.
1876.

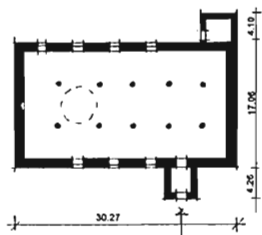
Saray kəndi.
Məscid. 1899-cu il.

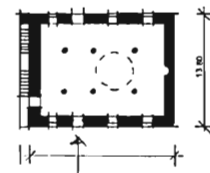
Nardaran kəndi.
Cümə məscid.
1877-ci il.

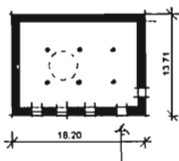
Maştağa kəndi
Cümə məscid.
XIX-XX əsrlər.

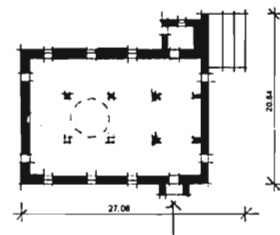
Bilgəh kəndi. Məscid.
1896-cı il.

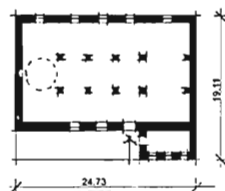
Maştağa kəndi.
Seyidlər məscidi.
XIX-XX əsrlər.

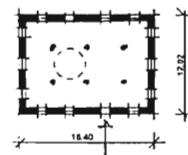
Nardaran kəndi.
Ağa məscidi.
1899-cu il.

Xırdalan kəndi.
1902/03-cü illər.

Ləhiş kəndi. Bağlarda
məscid. 1908-ci il.

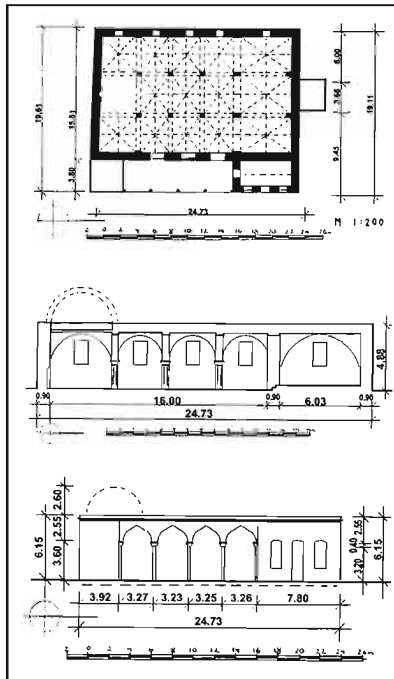
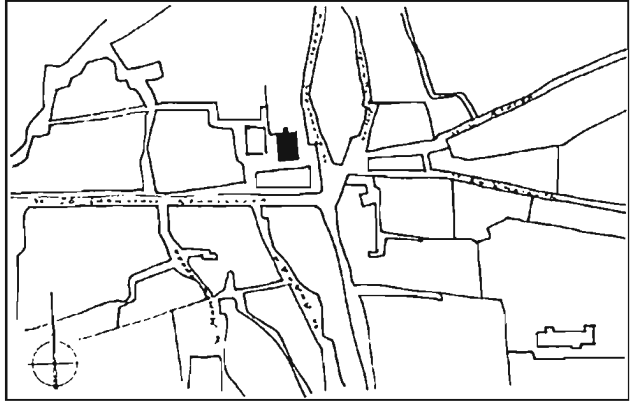
Maştağa kəndi.
Xunxar məscidi.
1813, 1829, 1875-ci
illər.

Maştağa kəndindəki Xunxar məscidi (1813, 1829, 1875 illər.)

Maştağa kəndindəki Xunxar məscidi (1813, 1829, 1875-ci illər) tarixi hissənin mərkəzində, ticarət cərgələri, sənətkarlıq emalatxanaları və sıx yaşayış binaları olan rayonda, eyni zamanda kəndin əsas magistral yoluna tərəf uzanan hissəsində yerləşir. Burada qalıqları 1930-cu illərdə dağıdılmış qədim qala yerləşirdi. Məhz bununla da memarlıq mühitinin əsas komponentlərinin birindən və keçmiş yaddaşından məhrum oldu.

Məscid yerli pirin sərdabəsi əsasında meydana gəlmiş, yanında çatma tağlı nəhəng tağ divarları ilə qeydə alınan üç çarpazvari günbəz formasından ibarət dini tikilinin ilkin hissəsi tikilmişdi. Məscidin məhz bu hissəsi plan nisbətində ibadət zalının inkişafı və genişləndirilməsi və onun bu qrupa çevrilməsi üçün bir şərt oldu. Bölmələrin köndələnində həlli zalın cənuba, mehraba tərəf uzununa istiqamətdə daxili həcm-məkan tikintisini də əvvəlcədən müəyyənləşdirmişdi. Ancaq köhnə hissənin böyük açırımının iri tağ divarları zalın irimiçyaslı inkişafı üçün əsas kimi işə yaramadılar. Burada öz bölgüləri ilə, ancaq ilkin tikili ilə kontekstdə üçnefli zalın aşırımlarının kiçik ahəngi ortaya çıxdı.

İki hissənin, köhnə və təzənin bir məkan daxilində birləşməsi Abşeron dini tikililəri üçün səciyyəvi hadisədir. Burada ibadət zalının daxili quruluşu heç də zərər çəkmir, belə ki, konstruktiv üsullar, tikinti materialları və tikinti texnikası onlara oxşay

Maştağa kəndi. Xunxar məscidi. Baş planın fragmenti. Plan, şərq fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

yırdı və yerli memarlığın ümumi memarlıq konsepsiyasına zidd deyildi.

İbadət zalı bütünlüklə planlaşdırmada yonulmuş sütunlar sistemi, dayaq sütunları ilə üç nefə bölünmüş

və yeni hissədə yarımdairə tağlara əsaslanan xaçşəkilli günbəz qübbələri ilə həll edilmişdir. Belə sınımda memarlıq və məkan formalarının qarşılıqlı təsiri bu qrupu digərindən fərqləndirən həmin kompozisiya mühitinin yaranmasına təkan verdi.

Tağ sırasının əmələ gəlməsi və ibadət zalının dərinliyində inkişaf dini tikilidə yeni mərhələdir. Burada zalın bizim digər qruplarda müşahidə etdiyimiz və uzununa istiqamətdə məkan inkişafını məhdudlaşdıran kvadrat quruluşu dağıdılmışdır. Tağ hesabına ibadət zalının daxili məkan quruluşunun sərt sistemi itmiş, sərbəst dərinlik və təkcə uzununa deyil, həm də köndələnə olan neflərin qəbul edilməsində yüngüllük əmələ gəlmişdi. İnteryerin bədii dilinin palitrası genişlənmiş, aktiv elementlər isə xüsusi plafonlar – bu konstruktiv sistemin tektonikliyi və örtüyün tam memarlıq formasında əmələ gəlməsində onun mənasını qeyd edən çarpazvari günbəz qübbələri oldu. Burada təsviri simvolika yoxdur, obrazın yaranması yalnız məkan mühitində yad konkretliyi istisna edən konstruktiv formalarla əldə olunurdu.

Günbəzin orta nefin axırında mehrab üzərində yerləşməsi yeni hadisədir, ya da ki, o, hər zaman zalın uzununa və köndələnə oxunun kəsişməsində, axırıncıdan əvvəlki bölmənin üzərində yerləşib. Belə günbəzli üsul həcm kompozisiyasını bir qədər dəyişir, daxili məkanın şaquli oxunu pozur və mehrab qarşısında müəyyən dərinlik qoymur. Memarlıq mühitinin uzununa istiqamətində

qəbul edilməsi kəskinliyi düşür, günbəz hava yastığındakı kimi tağ divarları üzərində dayanmır, o, köndələn divara möhkəm bağlıdır, bu zaman onun həcmi ətraf məkan üzərində olmalıdır.

Bu, məlum qrupda günbəzin yerləşdirilməsinin eksperiment rolu idi, həcm həllinin ümumi sistemində çox da müsbət xüsusiyyətlərin olmadığını nəzərə alaraq buna bir daha üz tutmadılar. Eyni zamanda interyerin onun memarlıq formaları ilə qarşılıqlı əlaqəsi baş fasada tağ sırası ilə portikin tematik mənasına uyğun olaraq daxil edilmişdir.

Məscidin fasadı minarənin oturacağına sol tərəfi ilə asimmetrikdir, sağ tərəfdə isə kiçik xidməti otaq var, onların arasında protik, sütunlar üzərində dörd çatma tağı evyan vardır. Tağ sırasının sütunlarının oxları interyerin sütunları ilə üst-üstə düşmür, ahəng və bölünmə tam başqa tiptədir. Ola bilsin ki, binanın daha sonradan əmələ gəlmiş bu hissəsi məscidin özünün yenidən qurulması, minarənin və tağ sırasının qoyulması ilə bağlıdır ki, bu da məzmununa görə adekvat olmayan bir qədər qeyri-xarakterik mürəkkəbləşdirilmiş kompozisiyalı baş fasadın yeni ifadə formasına gətirib çıxartdı.

Məlumdur ki, Abşeronda həmişə fasadların həllində öz yerini tapmış və aparıcı kompozisiya elementi olan klassik formalı ənənəvi portala üstünlük verilir. Dini tikililərin fasadında tağ sırası portikin əmələ gəlməsi öz yeni memarlıq üsulları ilə, lakin ibadət zalının interyerində kifayət

qədər tez-tez istifadə olunan formalarla tikilinin həcm quruluşu barədə təsəvvürü tamamilə alt-üst edir.

Əsas etibarilə, məscidin fasadındakı bu kompozisiya üsulu tamamilə qəbul edildi və Abşeron yarımadasının iqlim şəraitinə uyğun olaraq yerli memarların can atdığı binanın həcm plastiki üçün yeni imkanlar açdı. Fasadın asimmetrik kompozisiyasında portik-tağ sırası parlaq ifadə olunmuş vurğuya malik deyil və bir tərəfdən minarənin oturacağı, digər tərəfdən xidməti otaqla fiziki cəhətdən məhdudlaşmasına baxmayaraq, istənilən istiqamətdə vizual olaraq davam edə bilər. İnteryerin daxili quruluşunun binanın bütün kompozisiyasının zənginləşdirilməsi və ifadəliliyi məqsədilə fasada tağ formasında çıxarılması özünü saxlayan memarlıq ənənələrini şəraitinə kifayət qədər güclü addımdır və hörmətsizliyə səbəb ola bilməz.

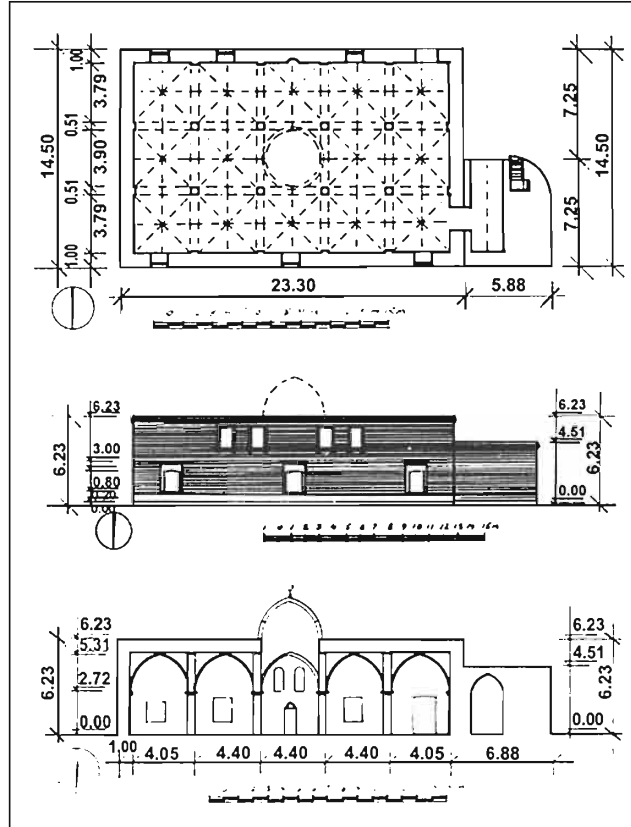
Təsədüfi deyil ki, sonralar Maştağa kəndinin Cümə məscidində kompozisiyanın xarakterini müsbət səmtə dəyişən baş fasadda daha geniş miqyasda portik-baş tağ üsulundan istifadə edilmişdir. Dini tikililərin memarlıq üslub xüsusiyyəti də, yerli əhəlinin xarakter və nəbzini tutaraq nüansları saxlamaqla memarlıq formalarının yeni istiqamət dəyişməsində kompozisiya sisteminin əsas cəhətlərində cəmlənən xarici görünüş sahəsində onların daxiləndə morfoloji inkişafı da bununla əlaqəlidir.

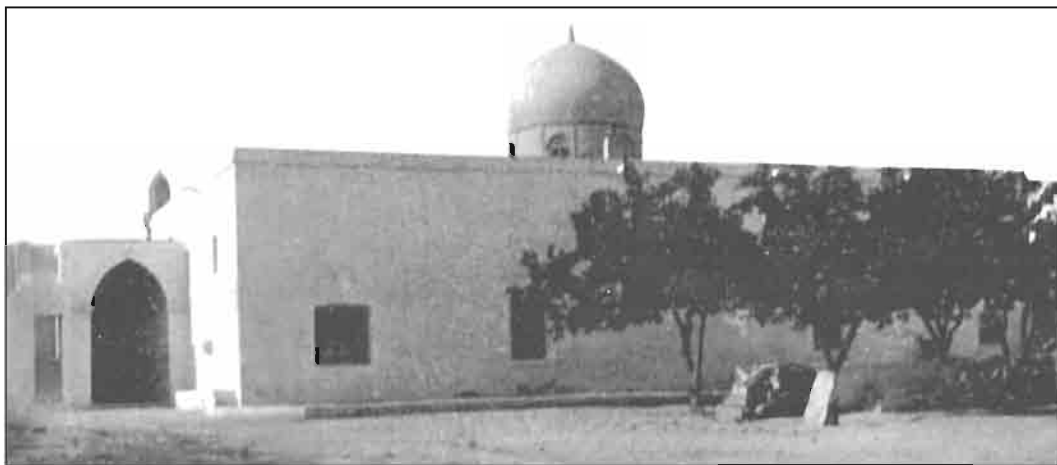
Maştağa kəndində "Keçənlər" məscidi (1876-cı il)

Maştağa kəndində olan "Keçənlər" məscidi (1876-cı il) eyni zamanda qurulan tikililərə aiddir, onların arxitekturalaşdırma quruluşu əvvəli əsaslara malikdir, bədii obrazı orijinaldır və bu istiqamətdə emosional fikirlər yaradır. Güzəl şəkildə düzülmiş yaşayış məhəllələri arasında uğurlu mövqeyinə görə məscid kəndin şəhərsalma sistemində vacib yer tutur.

Məscid şimal fasadı ilə küçəyə, cənubdan isə, həm məhəllə meydanı,

*Maştağa kəndi.
Keçənlər məscidi.
Plan, şimal fasadı,
uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.*

Maştağa kəndi. Keçənlər məscidi. Ümumi görünüş. 1876-cı il.

Maştağa kəndi. Keçənlər məscidi.

Maştağa kəndi. Keçənlər məscidi. İbadət zalının interyeri.

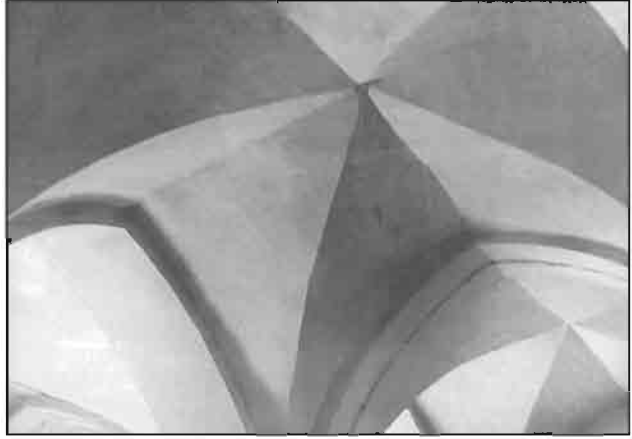
həm də məhəllə camaatının topladığı yer rolunu oynayan geniş həyətyanı sahəyə yönəlib. Məscidin sadə həcmi məkan kompozisiyasına baxmayaraq, onun bu tipoloji qrupda öz yeri var, burada, Abşeron memarlığının klassik üsullu dini tikilisi haqqında ümumi təsəvvür "pozulub". Portal-giriş

ənənəvi formada yerləşməyib, ümumilikdə, məscid, əvvəlkindən fərqli olaraq həcmi həllin başqa konsepsiyasına malikdir. Adətən, məscidə portal-giriş, dini tikilinin Məkkə istiqamətinə yönəlmiş oriyentasiyasından asılı olaraq, şərq tərəfdən, bəzən də qərb tərəfdən olur. Burada, binanın şərq-qərb

uzununa istiqamətində şəhərsalma şərtlərində qurulması səbəbindən, məscid enləsmə planında, beş nefli inkişaf aldı. Bu, Abşeronda, belə traktovkada həll edilmiş və zalın yuxarılarını məhdudlaşdıran müşahidə qavrayışını desentralizə edərək, arxitektura zonanın içəriyə işləyən və iki tərəfdən mehrabdan aralanan zaman daxili məkan mühitini canlandıran yeganə ibadət zalıdır.

Məhz bu vəziyyət, memarı portalın ənənəvi mövqeyinə yenidən baxmağa və məscid binasının şimal-qərb küncündə yerləşdirməyə məcbur etdi. Əsas binaya köndələn variantda əlavə edilmiş portalın kiçik həcmi, memarın də vəzifəsinə daxil olmayan, fasadın fəal kompozisiya elementini onun əsas məzmunundan məhrum edib. O, da fərasətli cavab tapır: portalın həcminə, möminləri ibadətə çağırmaq üçün dama apararı yarımçıq daş pilləkən əlavə edib tikir. Abşeron memarlığında belə həll üsulunun analoqu yoxdur və dini tikililərin arxitektura üsullarının palitrasını genişləndirən uğurlu geniş kompozisiyadır. İki funksional elementlərin vahid həcm formasında birləşməsi müəyyən ölçü əmələ gətirir və onun bütövlüyünü pozmur, günbəzin mərkəzi oxlu kompozisiyası ilə saxlanılır.

İbadət zalının şalban daşı ilə döşənmiş girişi əvvəlcə uzununa isti-

Maştağa kəndi. Keçənlər məscidi. İbadət zalının interyerinin çarpazşəkili tağtavan.

Maştağa kəndi. Keçənlər məscidi. İbadət zalının kapitel kolonları.

qamətdə üç nefli struktur açır, lakin ziyarətçinin baxışı qarşı tərəfdəki divarda adi yerləşmiş mehrabı tapmır və yalnız eninə nefin mərkəzində cənub divar üstündə xüsusi qeyd olunmuş bəzəkli mehrabı, ibadət zalının daxili məkanının cəzb etmə qüvvəsini görür.

Planlaşdırma cəhətdən zal – yaxşı proporsiyalı böyük üçbucaqdır və birlikdə, tipoloji özləklərdən hazırlanmış kamil arxitektura-quruluş sistemini təşkil edən kolon cərgələr vasitəsilə üç uzununa və eninə neflərə bölünən böyük üçbucaqdır. Həcmi-məkan strukturunda ibadət zalı uzununa və eninə istiqamətlərdə neflərin çatma arkadası ilə keçirilib. Yonulmuş daş kolonlar kobud tipli kapitələ keçən müəyyən şəkillərə malikdirlər. Bu kolonlara, özləklərin xaçşəkilli tağtavanları ilə öz geniş plastikasını hər tərəfə nümayiş etdirən tağlar söykənir. Tağlar düzdür, kolonlarla bərabər hündürlükdədir, öz genişliklərində proporsionaldırlar, ibadət zalının daxili məkanının ayrılmaz hissəsi olan konstruktiv formaların incə hissələri ilə möhkəmlənirlər.

İşıqla əlvanlanan zal, konstruktiv formaların dinamikliyi, şimal və cənub fasadların ayna yerləri, həmçinin günbəz sayəsində arxitektura mahiyyətini yerli memarlığın rəşadətini ilə yaxınlaşdıraraq, təmtəraqlı mühit yaradırlar. Düzbucaq formaların dəqiq xətləri olan məscid binasının geniş kompozisiyasının ümumi həllində iki bir-birinə əks fasadlardan – küçəyə yönəlmiş şimal fasad və həyəət aynası olan cənub fasaddan alınan təəssürat

diqqətləyiqdir. İki yaruslu aynaları olan uzununa çəkilməmiş şimali fasad kompozisiya üzrə, təpəsi günbəzin ən hündür nöqtəsində olan piramida forması tikilib. Aynaların üst yaruslarının cüt-cüt şəkildə piramidanın mərkəzi hissəsini təşkil etdiyi halda, aşağı yarusun aralı qoyulmuş 3 pəncərəsi, mərkəzi-ox hissəsinə açılmaqla fasadın üstünün gərginliyini xüsusi şəkildə qeyd edir. Fasadın plastikasını müəyyən edən ayna üzüklü klassik simmetriyanın bu forması obraz bədii ifadəsidir və arxitektura, tikilinin bədii dilinə yeni münasibət ifadə edir. Tikilinin xarakterinə uyğun olaraq fasadların həllinə məqsədyönlü yanaşma, əsas və köməkçi elementlərin açılması bütün kompozisiyanın düşünülmüş işlənməsinə ehtiyac duyur ki, memar da buna müvəffəq olmuşdu. Üzərinin heç bir şey ifadə etmədiyi cənub fasad bu xüsusi dini tikilinin həcm quruluşunda yerli mövqeyində əsas yerdə qaldı.

Nardaran kəndindəki Cümə məscidi (1877-ci il)

Nardaran kəndindəki cümə məscidi (1877-ci il) yaşayış məntəqəsinin tarixi komplekslərindən birinin əsas bəndini təşkil edir və mövcud memarlıq-planlaşdırma strukturunda vacib şəhərsalma mövqeyi tutur. O ictimai həyatın, ətraf kvartalların, məktəb-məscidin (1686/87), hamamın (IX əsr) yaşayış evlərinin mərkəzi idi, lakin onlar birindən uzaqda yerləşirdilər, onları ərazinin tarixi topoqrafiyasına əsaslanan təbii planı və ətraf mühitin təşkili birləşdirirdi.

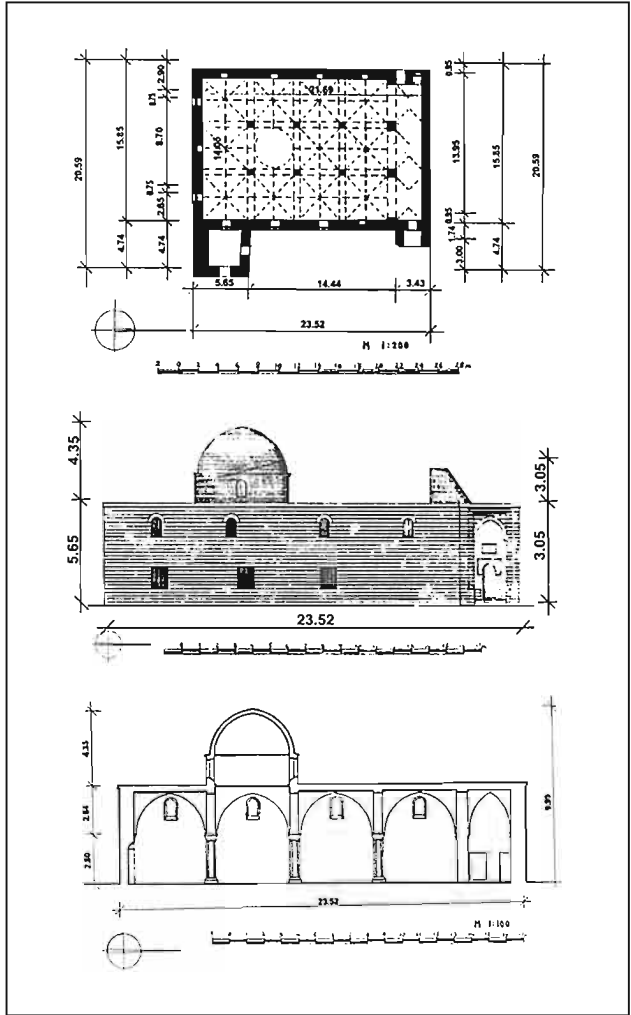
Cümə məscidi kvartalın planlaşdırılmasında təcrid xarakterində olmasa da tədricən bu aspektdə yaxınlaşırdı.

Yaranmış vəziyyət onun müxtəlif nöqtələrdən, rakurslardan müstəqil tikinti şərtləri altında qəbulunu müəyyənləşdirdi. Baxmayaraq ki, ibadət zalının planlaşdırılması prinsip etibarilə tipoloji qrupları təkrarlayır o həmdə yalnız özünə məxsus olan xüsusiyyətlərə də sahib idi, bununla da daxili struktur yeni forma həlli tapırdı. Doğrudur, bu ibadət zalının fərdi formasının ən parlaq nümunəsi deyildi lakin örtülü sahənin tikilməsinin öz tektonik məntiqi var idi. İbadət zalının meydanı iki sıra sütunla üç uzununa dörd eninə neflərə bölünür. Zal və şimal divarı arasında dəhliz formada öz konstruktiv sistemi ilə örtülü olan yer mövcuddur. Bu dəhliz giriş portalı ilə eksteryeri, qarşı tərəfdə isə dam örtüyünə aparan pilləkənlə birləşdirir. Görüntü olaraq məscidin bu hissəsi neflərin davamıdır və dördbucaq formalı, xaçşəkilli günbəzli hücrələri olan ibadət zalının ağırlığını üzərində daşıyır. İtiüclu arkalar həm uzununa, həm də eninə istiqamətlərdə mütənəsb bölgülü plastik formalara sahibdir və bu yalnız XIX əsrin ikinci yarısındakı memarlığa aiddir.

Orta nef üzərindəki günbəz həm çoxplanlı ibadət zalının tamamlama

Nardaran kəndi. Bərpa dövrünə qədər dağınmış halda olan Cümə məscidi.

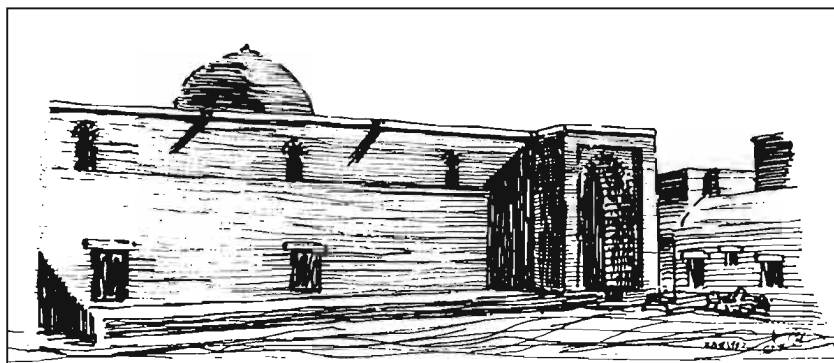
Nardaran kəndi. Cümə məscidi. Plan, fasad, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

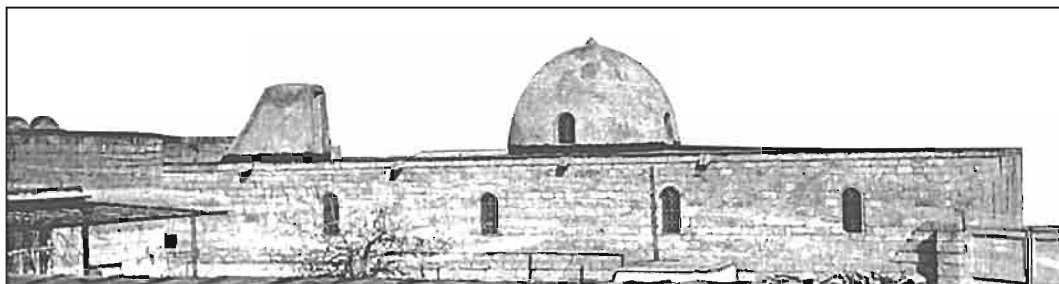

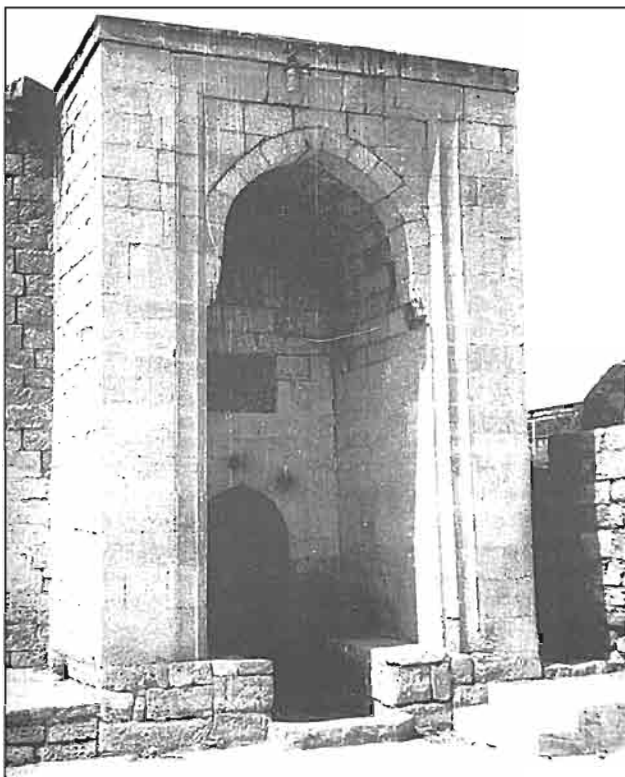
*Nardaran kəndi.
Cümə məscidi.
Fasadın fraqmenti,
ümumi görünüş.*

Nardaran kəndi. Cümə məscidi. Ş.S.Fətullayevın rəsmi və ümumi görüntülər.

*Nardaran kəndi.
Cümə məscidinin
portalı.*

yıçı mərhələsinin elementi həm də dini tikilin simvolu və memarlıq aksenti idi. Həcm-məkan kompozisiyası geometrik formalı günbəzdən keçən xətlərlə təsvir edilmişdir. Əgər məscidin həcm kompozisiyasında günbəz vacib element idisə, əsas fəsadın asimmetrik formalı portalı ikinci planda olan element sayılırdı. Buna bənzər dinamik sxem uzadılmış fəsad üzərində günbəz olduğu zaman özünü tam gücü ilə göstərə bilir.

Bu qrupda portal kompozisiyasının iştirakı demək olar ki istisna hal idi. Burada Abşeron portallarının ənənəvi fəndləri- nazik profil ilə çər-

çivələnmiş itiuclu arkalar şəklində istifadə edilmişdir. Fəsadın yuxarı hissəsinə yarım dairəvi pəncərələr qoyulmuşdur, onlarda həmçinin öz memarlıq funksiyalarını daşıyırlar. Bu səbəbdən də öz asketikliyinə baxmayaraq, əsas fəsadın xüsusi obrazı yaranır və o daş formaları ilə müsbət emosiyalar və əsl memarlıq hissi yaradır.

Maştağa kəndindəki cümə məscidi (1889-cu il)

Maştağa kəndindəki Cümə məscidi (1889-cu il) hazırda dağıdılmış keçmiş qala ərazisində yerləşir. O qədim ərazidə tikilmişdir və 1841-ci ilin dekabrında güclü zəlzələ nəticəsində zərər çəkmiş və yenidən bərpa edilmişdir. Şəhərsalma əhəmiyyətinə malik olan və ətraf mühitə təsir edən Abşeronun digər dini tikililərindən fərqli olaraq, Cümə məscidi qapalı bir ərazidə tikilmişdi.

Müsəlman şərq üçün əsas prinsip olan məscidin həyətdə tikilməsi Cümə məscidinin bu planda tikilməsi üçün əsas götürülmüşdür. Eyni zamanda həyətin böyük meydanı və məscidin əhəmiyyəti onun memarlıq planlaşdırma strukturunu müəyyənləşdirdi. Məscidin daxili hissəsi geniş, uzununa istiqamətli, beş nefli ibadət zalından ibarətdir (19.00-ın 22.50-ə) lakin mərkəzdəki nef digərlərinə nisbətən daha uzundur.

Çarpaz istiqamətdə zal altı nefə bölünür şimali və cənubi nəvələr digərlərinə nisbətən daha genişdir. Üzərində arkaların yerləşdiyi dairəvi planlı, dörd sıralı sütunlar təntənəli

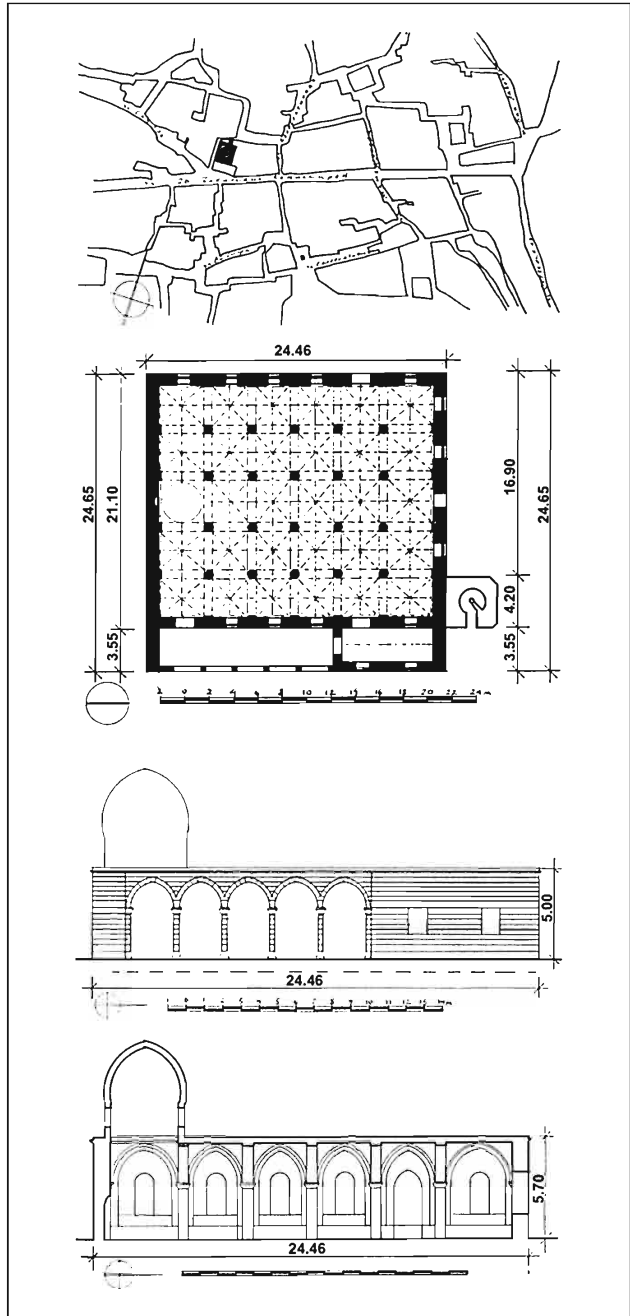
və görkəmli zəlin konstruktiv və memarlıq funksiyasını daşıyır.

Bununla bərabər bütün örtük sistemi çarpazvari-günbəz sərdəbələrdən, belə konstruktiv forma həllində böyük məkanı örtə bilən, sahə elementləri olan hücrə navələrdən ibarət idi. Lakin məscidin bir dini tikili kimi əhəmiyyəti bununla deyil beşnavəli memarlıq-planlaşdırma kompozisiyasının Abşeronda unikal olması və həmin ərazidə müxtəlif tipoloji xüsusiyyətə, formaya sahib olan 80 ədəd məscidin olmasına baxmayaraq onun bənzərsiz olması ilə müəyyən edilir.

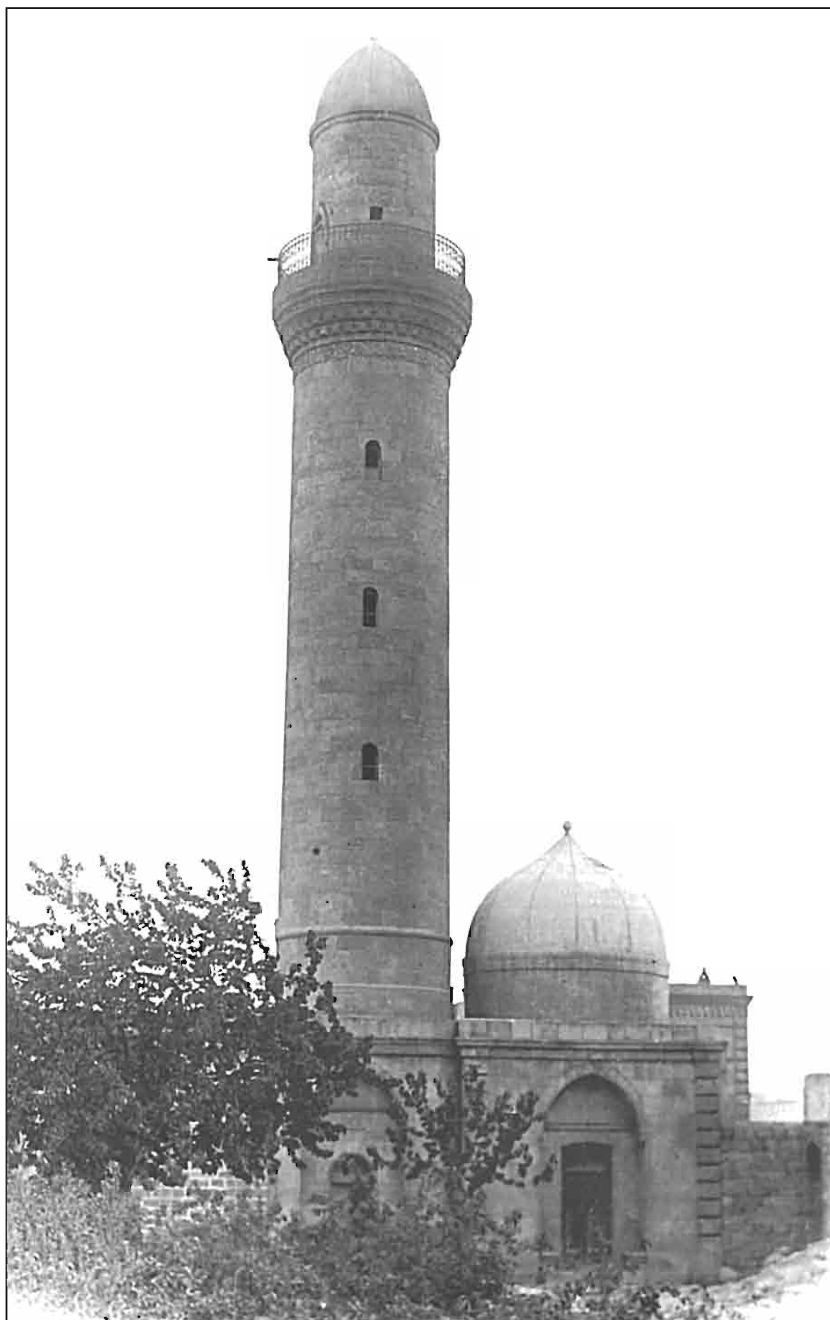
Cümə məscidinin tikildiyi dövrdə faktiki olaraq mərkəzi-günbəzlidən başqa bütün tipoloji qruplar yarandı (XX əsr) və onların hamısı buna bənzər məscidin yaranması üçün səbəb oldu. İbadət zalının divarları arkaların rəsmlərinə uyğun olan, neştərşəkilli nazik taxçaların və pilyastrların sayəsində plastiklik əldə etmişdir. Həqiqətən də itiüclu akrların hakim olduğu, kəşişən nüvələrin sayəsində fəal memarlıq formalarında tikilən ibadət zalının daxili interyeri bədii ifadə almışdır, burada hər bir element öz tektonik ağırlığını daşıyır, eyni zamanda plastikliyin bütün incəliklərini çatdırı bilən vahid sistemi təşkil edir.

İnteryeri maddi-fəza quruluşuna və çoxsaylı sütunlara malik olan məscidin təsviri vasitələri ibadət zalının monumental obrazına yalnız

Maştağa kəndi. Cümə məscidi. Baş planın fragmenti. Plan və şərq fasadı, uzununa kəsim, Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

Maştağa kəndi. Cümə məscidi. Minarə.

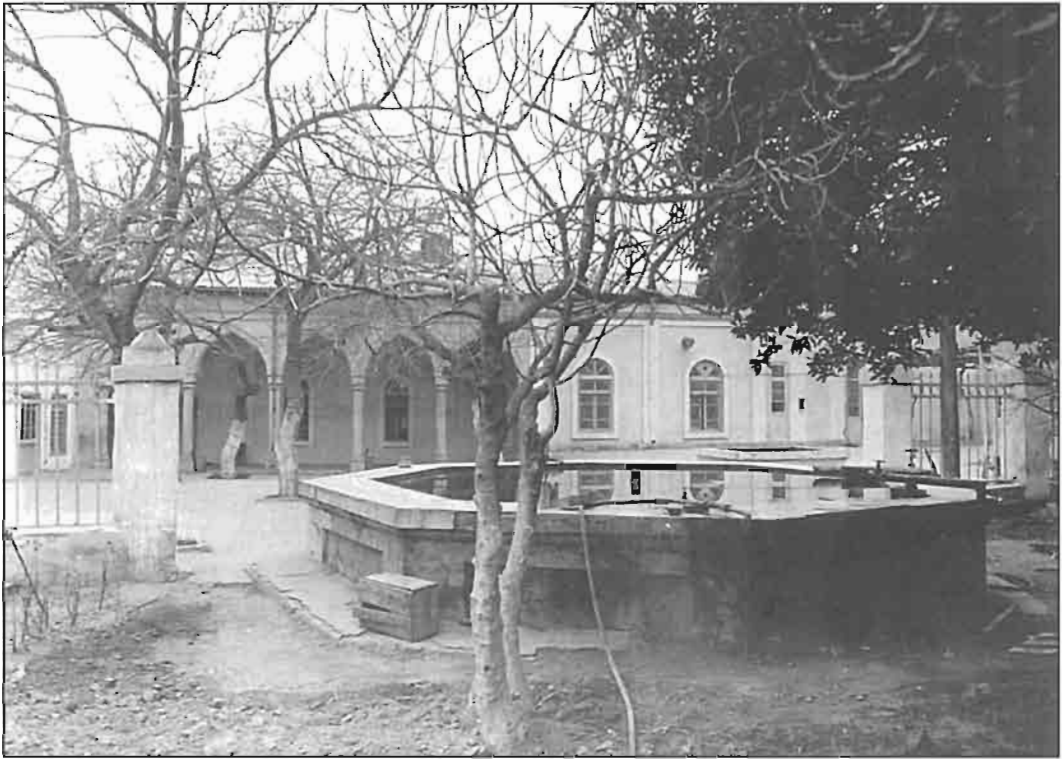

1930-cu illərdə dağıdılmış minarənin bünövrəsinin şəklİ.

Maştağa kəndi. Cümə məscidinin interyeri.

Maştağa kəndi. Cümə məscidi. Həyatıyanı sahanın ümumi görünüşü.

quruluş elementi kimi deyil, eləcə də memarlıq kütlələrinin mürəkkəb rənglərinin daşıyıcısı olan dini tikilinin metaforaları kimi daxildir.

Memarlar daxili interyerə çox diqqət ayırmaların, onun bütün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmaların baxmayaraq onun xarici görünüşünə çox az diqqət yetirilmişdi, bu səbəbdən də fasad əyri görünüşə malikdir. Dəbdəbəli və yadda qalan interyerdən sonra bu nazik yerli tipli fasaddan alınan təəssürat eyni olmur, onun yarındakı 40-metr hündürlüyündə olan minarə Abşeron memarlığının ən yaxşı ənənələri əsasında tikilmişdi.

Memarlıq fəndlərinin kontrast nisbəti məscidin ümumi həcm-məkan kompozisiyasında çıxış etməyə bilməzdi. Məhz bu memarlıq çəkisi ilə vurğulanan element təkcə əsas fasadın təbiətini deyil həm də dini tikilinin həcmi müəyyən etmişdir. Bu qrup məscidlərə Bilgəh kəndindəki Hacı Mustafa Rəsulov məscidini (1893), Saray kəndindəki (1899) Xırdalan kəndindəki (1902/1903) məscidləri aid etmək olar lakin onları da memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətlərinə sahib qrup altında birləşdirmək olar: ibadət zalının tikintisi zamanı uzununa üçnəvəli sistem, sonuncu-

*Maştağa kəndi.
Cümə məscidi. İbadət
zalının interyerinin
fraqmenti. 1889-cu il.*

dan əvvəlki növə üzərində günbəzin yerləşdirilməsi, əsas fasadın tikintisi zamanı nazik portalla vurğulanmış kompozisiya sxemi.

Pəncərələrin və girişlərin yarımdairəvi arkaı fasad kompozisiyasının memarlıq formasıdır. Bu formalar və portalların aksenti vahid tematika yaratmışdır. Künc pilyastrları bütün bina boyunca keçən karnizləri müəyyən edir. Burada yerli memarlıq məktəbinə xas olan binaların kompozisiya həlli, portal motivləri, həcm kütlələrinin qanunauyğun və mütənasib şəkildə kəsişməsi kimi tikilinin xarakterini müəyyənləşdirən xüsusiyyətlər vardır.

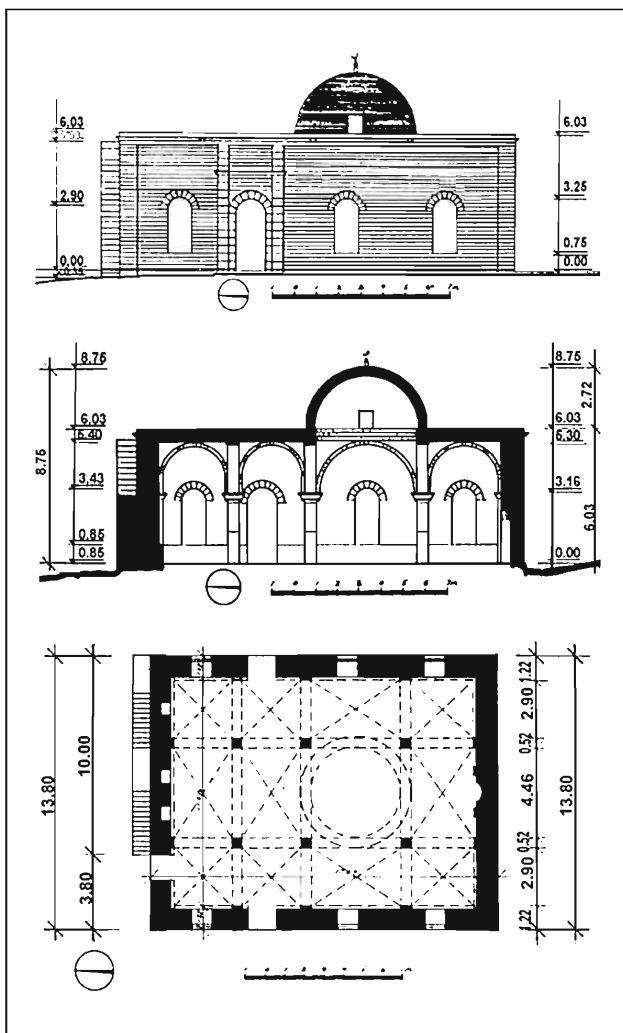
Hər bir məscid öz xarakterik xüsusiyyətləri ilə vurğulan misedir bununla belə XIX əsrin ikinci yarısında mövcud olan inşaat ənənələrini qoruyub saxlamışdır.

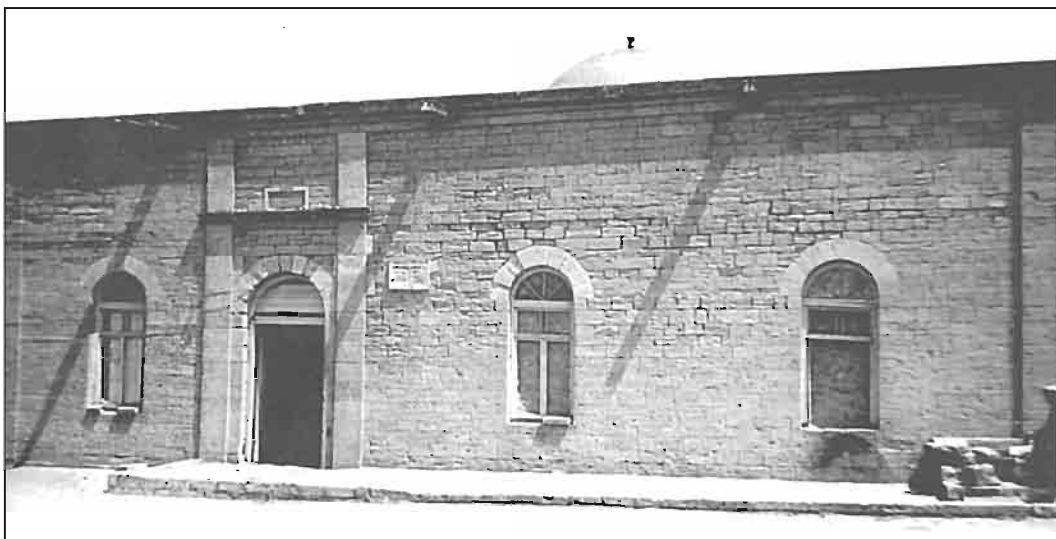
Hacı Mustafa Rəsulov məscidi (1893-cü il, usta hacı Əsəd, Nəsrulla, Kərbəlayı Feyzulla)

Hacı Mustafa Rəsulov məscidi (1893-cü il, usta hacı Əsəd, Nəsrulla, Kərbəlayı Feyzulla) Bilgəh kəndinin planlaşdırma strukturundakı bu memarlıq yanaşmasına bir nümunə idi. Məscid bir neçə meydana bölünmüşdü, təcrid xüsusiyyətinə malik deyil lakin ətraf tikililər üzərində hakim mövqeyə sahibdir. Onun planlaşdırma maşı meşrab xətti üzərində aydın şəkildə təsvir edilmiş üçnövbəli sistem təqdim edir. Eninə olan nüvələrin yerləşdirilməsi mövcud ənənəyə uyğun deyildi.

Məsciddə, ibadət zalında nüvələrin yerləşdirilməsi strukturu hücrələrlə qarşılıqlı şəkildə yerləşdirilmişdir. Mehrabın qarşısındakı eninə formalı növə günbəzaltı sahədə birləşdirilmişdir. Bunun nəticəsində bütün digər nüvələr daha qamətli ölçüdə oldular. İbadət zalının bütün həcm-

*Bilgəh kəndi.
Fasad, plan, kəsim.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.*

Bilgəh kəndi. Hacı Mustafə Rəsulov məscidi. Qərb fasadı. 1893-cü il.

Bilgəh kəndi. Hacı Mustafə Rəsulov məscidi. Giriş portalı və interyerin fraqmenti.

məkan ağırlığını üzərində daşıyan sütunlar yarım dairəvi aradalar əldə edirdilər, beş arka bütöv daş blokdan ibarət olan kapitellərə bərkidilmişdir.

Arkalar və xaçşəkilli sərdabələr təmiz yonulmuş daşla üzlənmişdir.

Memarlıq-konstruktiv formalar olan arkaların, xaçşəkilli sərdabələrin işlənməsi zamanı daşyonandan yüksək qabiliyyət və peşəkarlıq tələb edilirdi. Bütün perimetr boyu geniş sərhəd xətti keçir və pilyastrla bu xəttə söykənir. Təqdim edilmiş memarlıq formaları və təbii əhəng daşı ilə təsvir edilmiş qatlar öz tektonik təbiətinə görə inandırıcıdır və heç bir yad elementə ehtiyac duymur. Divar səthinin arxitektur formalarının fəal həcmi plastikası vasitəsilə belə bir qaydada həlli hər hansı bir dekorativ aksesuarı olmayan ibadət zalının daxili mahiyyətini əhəmiyyətli dərəcədə zənginləşdirmişdir.

Məscidin daxili interyerinin əsas elementi yarım dairəvi formalı arkalardır, onlar təsviri planda ibadət zalının bədii dilinə başqa bir istiqamət

vermişdir. Nəticədə dini tikinti yerli xüsusiyyətləri özündə birləşdirən yeni cərəyan əldə etdi bu interyerin sahəsində və öz psixoloji ağırlığını saxlayan konstruktiv elementlərin plastikasında özünü göstərir.

Bu vəziyyət daha çox günbəzaltı sahənin memarlığında hiss olunur. Memarlıq və konstruktiv elementlərin qarşılıqlı əlaqəsi interyerin plastik formalarında daha aydın əks olunub. Həcm plastikasının çoxluğu ibadət zalının ayırcılığı olaraq qalır, eksteriyer isə memarlıq fəndlərinin və formalarının dəqiq istifadəsi ilə daha çox müsəlman Şərqiyyətin dini binalarında müşahidə edilir.

Məscidin memarlıq görünüşü nazik portal, yonulmuş daşlardan ibarət aralar, hündürlüyü altı metrlik pilləkən kimi məhdud sayda vəsaitlərlə əldə edilirdi. Korpusun eni boyunca olan açıq pilləkən yalnız binanın həcmində maraqlı kompozisiya funksiyası daşıyırdı. O daxili sahəni pilləkən qəfəslərindən azad edərək ibadət zalının meydanını genişləndirirdi. Nazik daş pilləkən Abşeron memarlığına xas obrazlı günbəz forması yaradırdı.

Bilgəh kəndi. Hacı Mustafə Rəsulov məscidi. İbadət zalının interyeri və fraqmentlər. 1894-cü il.

Saray kəndində Məscid (1899-cu il)

Saray kəndindəki məsciddə (1899-cu il) adı çəkilən qrupun davamlılıq xətti vardır lakin ibadət zalının planlaşdırma strukturunda və əsas şərqlə fasadının traktovkasında meydana çıxan fərdi xüsusiyyətlər də saxlanılmışdır. Məscidin 3-nefli planlaşdırma sistemi və eninə neflərin paylaşıdırılması seksiya aşırımlarının vahid raportunda həyata keçirilməmişdir, daxili məkanın günbəzaltı- kvadratşəkili və geniş giriş hissəsinə bölünməsi hesabına əldə olunmuşdur.

Konstruktiv elementlərin bu tip müəyyənləşməsi digər məscidlərdən fərqli olaraq yeni memarlıq tikililə-

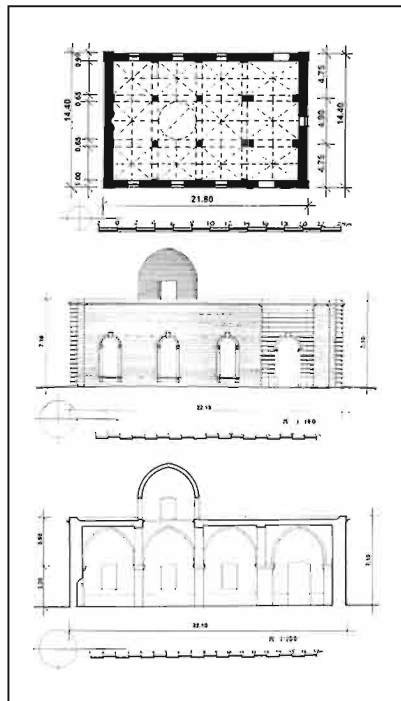
rinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Nəticədə burada Abşeronun dini inşaatının yeni tələblərini və baş verən dəyişiklikləri göstərən maraqlı memarlıq və planlaşdırma vəziyyəti yaranmışdır. Lakin interyerin daxili sahəsi öz sadə daş konstruksiyası o qədər ifadəli, bədii emosionaldır ki, insanda dərin mənəvi hisslər oyadır. Bu təkcə daxili sahənin yenidən yaranmasını təmin edən memarlıq formaları deyil, həm də funksiyalardan yaranan ən yüksək Abşeron memarlığı tonlarından memarlıq obrazı yaradan elementdir.

Zalın interyeri memarlıq baxımından öz formasına və tikinti materiallarının istifadəsinə görə təzadlı prinsiplə yaranmışdır. Memarlıq formalarının və kiçik daş bloklarının qarşılıqlı nisbəti Abşeronun digər dini tikililərində rast gəlinir.

Cənub divarındakı, mərkəzi neva üzərindəki mehrab yerli memarlıq mövqeyində kiçik taxça və üzərində ərəb yazıları epigrafik lövhə ilə öz tikinti xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. Onlar əsas fasadın təsirini göstərir.

Fasadın assimetrik kompozisiyası sağ tərəfdə nazik giriş portalı, sol tərəfdə isə üç pəncərə fəndləri ilə göstərilmişdir. Fasadın ümumi kompozisiyası künclərdə cüt pilyastrla bərkidilmişdir. Burada, interyerdə olduğu kimi tikinti materiallarının traktovkasında ziddiyyətli fəndlərdən istifadə edilmişdir. Portal, pəncərələr, pilyastr və karnizlər tam yonulmuş daşdan tikilmişdir. Fasadın qalan səthi tam yonulmamış daşdan hörlülmüşdür. Fasadın bütün məsul hissələri portal rustovkası, künc pilyastrları,

*Saray kəndi.
Məscid. Fasad, plan,
uzununa kəsim.
Ş.S.Fatullayevin
ölçmə və icrası.
1984-cü il.*

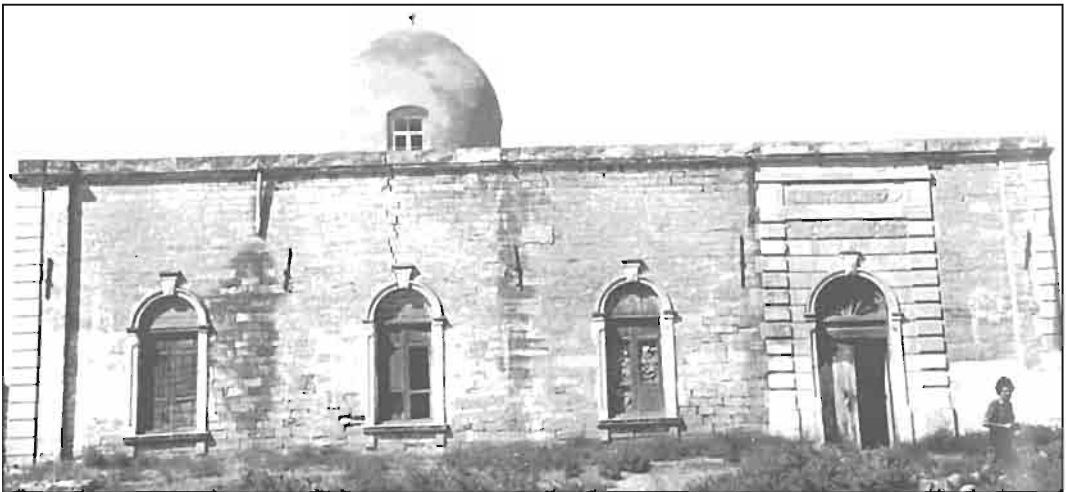
Saray kəndi. Mehribli məscidin ibadət zalının interyeri. 1899-cu il.

Saray kəndi. Məscid. Məscidin mehrabı.

eləcə də pəncərə gözülüklerinin qabarıq haşiyəsi və səlist profillənmiş karniz sayəsində nail olunmuş böyük memarlıq yükünün daşıyıcılarıdır. Sadə bölümləri olan portalın oxu ilə qabardılmış fasadın üfqi həndəsi kompozisiyası məqsədyönlü şəkildə günbəz

vasitəsilə pozulur. O sanki interyerin daxilindən ucalaraq təkə meydana çıxan şaquli ox hesabına deyil, həm də həcmi element sayəsində dominantə çevrilir. Bu həcmi həll nəticəsində dini tikilinin memarlıq siması kompozisiya ifadəsi əldə edərək tamamlanır.

Saray kəndi. Məscid. Ümumi görünüş.

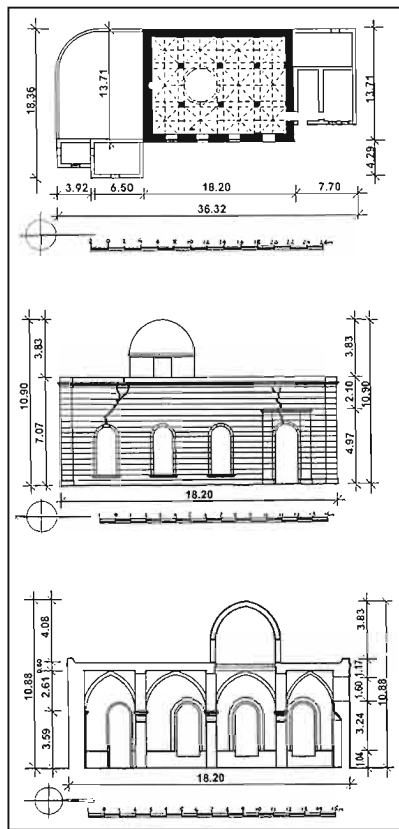
Xırdalan kəndindəki məscid (1902/03-cü illər)

Xırdalan kəndindəki məscid (1902/03-cü illər) interyerin yerli memarlıq formalarını əks etdirən bu tipoloji qrupun nümunəsidir. İbadət zalının nazik divar qatları daxili interyərə uyğun xaçşəkilli sərdabələrlə zəngin

konstruktiv örtük sistemini əks etdirir. İtiüclu arkalar yad üslub istiqaməti deyildir və həcm plastikasına sahibdir. Zalı nəcibləşdirən və zəngin konstruktivlik daşıyan memarlıq formaları ətraf mühitə uyğun seçilmişdir. Günbəzaltı sahə və günbəz nağarası ornamentlər və relyefli motivlərlə örtülmüşdür.

Xırdalan kəndi. Məscidin portalı.
1902-1903-cü illər.

Xırdalan kəndi. Məscid. 1902-1903-cü illər.
Fasad, plan, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası. 1984-cü il.

*Xırdalan kəndi.
Ümumi görünüş.
1902-1903-cü illər.*

Ləhiş bağlarındakı Hacı Soltan Əli məscidi (1908-ci il)

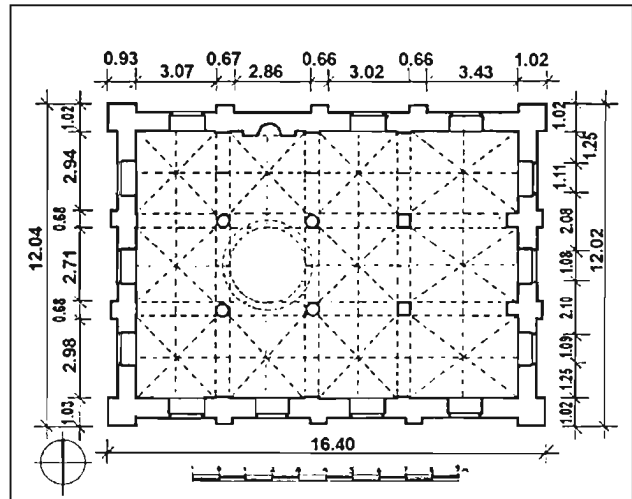
Ləhiş bağlarındakı Hacı Soltan Əli məscidi (1908-ci il) Abşeron üçün təbii haldır. Məsələ ondadır ki, yerli Bakı əhalisi erkən yaz fəslindən payıza qədər öz bağ evlərində qalırdılar. Dini ayinlərin yerinə yetirilməsi və dini-məişət mərasimlərinin keçirilməsi üçün ictimai ərazilərdə varlı şəxslər və icma tərəfindən məscidlər, hamamlar tikilirdi. Məscidlər Kürdəxanı, Ləhiş kəndinin bağlarında, hamamlar Maştağa, Fatma, Goradil və digər kəndlərin bağlarında tikilirdi buna görə də Hacı Soltan Əli məscidinin inşası Bakı sakinlərində təəcüb doğurmurdu.

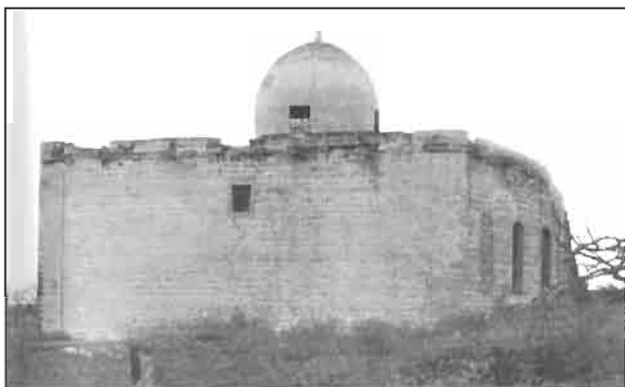
Əksinə, biz Abşeronun şəhərsalma sistemində yeni hallarla qarşılaşırıq, bağlar və onların ətrafları ictimai tikililər üçün əlverişli sahə idi. Bağ ərazisinin həcm-məkan mühitinə bu

cür münasibətə əsasən bu ərazi Hacı Soltan Əli məscidinin tikintisi üçün qanuna uyğun idi.

Məscid bu tipoloji qrupun planlaşdırma strukturundakı ümumi inşaat prinsiplərini qoruyaraq adətən uzununa istiqamətdə inkişaf edirdi. Məscidin planı Saray məscidinin pla-

*Ləhiş bağlarında Hacı Soltan Əli məscidi.
1908-ci il. Plan.
Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.*

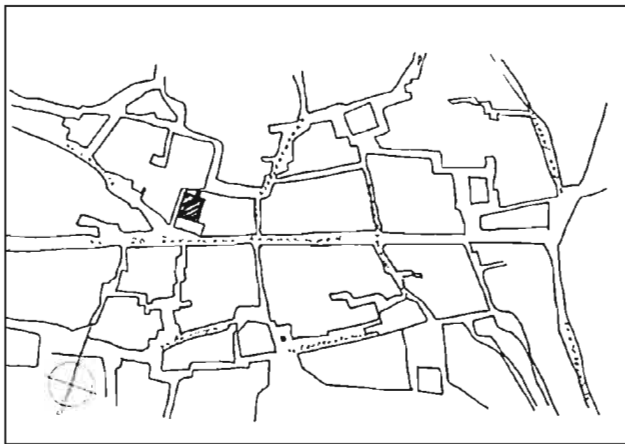

Ləhiş bağlarında Hacı Soltan Əli məscidi. 1908-ci il. Ümumi görünüş.

nunun xatırladır, burada da dördkünc ölçüdə giriş hissəli hücrə var, mərkəz günbəzlə örtülmüşdür və cənuba mehraba doğru istiqamətlənmişdir. Pəncərələr uzununa və eninə formada qoyulmuşdur, həcm plastikalı günbəzlərlə zəngin olan hücrələr major çalarlarda qəbul edilir.

Məscid binasının həcm-məkan strukturu, onun aşkar edilmiş memarlıq obrazı, ritm pilyastrları ilə zəngin fasadları diqqətə layiqdir. Girişlər yerli xarakter daşıyır və heç nə ilə seçilmirlər. Burada memarın diqqəti əsasən ayrı-

Maşağa kəndi. Seyidlər məscidi. Baş planın fraqmenti.

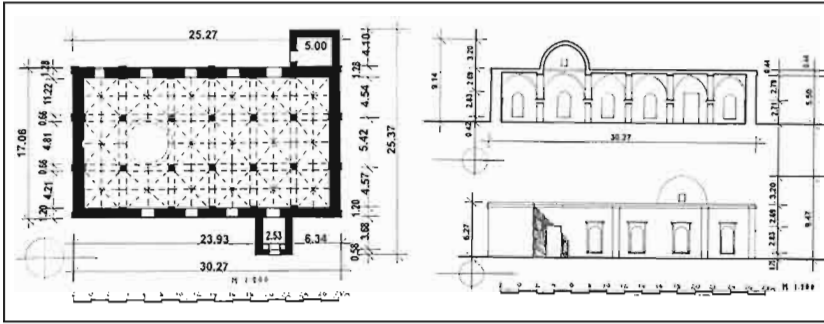

ayrı fasad elementlərinin yaradılmasına və bütün komponentlərin ümumi məcmusuna yönəlmişdir, onlar müəyyən dərəcədə Abşeronun üzüm bağları qızıl qumları arasında tikilən məscidin memarlıq kompozisiyasını meydana çıxarır.

Maşağa kəndindəki Seyidlər məscidi (XX əsr)

Maşağa kəndindəki Seyidlər məscidi (XX əsr) bu tipoloji qrupu tamamlayır və bu planlaşdırma strukturunun potensial imkanlarını göstərir. Məscid planda üçnefli uzunsov sistem olub, eninə yerləşən altı nefə malikdir. Bu cür sistemin formalaşması geniş ibadət zalının daxili mahiyyətini müəyyən edir. Burada iki monumental sütun sırası geniş aralıqlı aşırımlarla birgə interyerin arxitektura inkişafının xüsusiyyətlərini müəyyən edir. Proporsional düzülüşü dairəvi sütunların ritmi bu quruluşun dirəklərinin ibadət zalının həcmli-məkanını nə dərəcədə fəal formada dəyişdirdiyini göstərir. Baxmayaraq ki, məscidin planlaşdırması dəqiq və rəşional həllə malikdir, neflərin eninə düzülüşü dairəni genişləndirir, memarlıq formalarının gərginliyini artırır. Neflərin məkan dərinliyi mehraba doğru yönəlmişdir.

Burada hər şeydən öncə bütün memarlıq formalarının monumentallığa meyli ortaya çıxır. Sütunlar üzərində dayanan itüclü arkalar qətiyyətlə statikliyə uyğun deyillər. O bütövlükdə gizli konstruktiv qüvvələrin inkişafına yönəlmişdir, bu

Maştağa kəndi.
Seyidlər məscidi.
Plan, kəsim, fasad.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.
1984-cü il.

Maştağa kəndi.
Seyidlər məscidi.
Ümumi görünüş.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi. 1984-cü il.

həcm-məkan strukturu roman məbədləri ilə oxşarlığı aşkara çıxarır. Nəflərin xaçşəkilli sərdabə sistemi çox artistik yerinə yetirilmişdir, onun təbii elementli tavanı formalarla və tektonika ilə zəngindir. İstər orijinal kapitel formalı sütunlar, itiuclu arkalar və ya üzər hücrə ilə örtülmüş sərdabə hər biri fərdi elementdir.

Ümumilikdə bütün memarlıq elementləri geometrik qanunauyğunluqla razılıq əsasında tikilmişdir, onlar dini tikilinin interyerinin bədii aləmini təşkil edirlər. Bu məkan mövqeyindən az da ola kənara çıxma daxili sisteminin, ibadət zalının sistematikasının pozulmasına səbəb olardı, nəticədə digər kompozisiya həlləri yaranar və başqa qrupa yönəlmə baş verərdi.

İnteryer işıq və təmiz hava ilə zəngindi, cənuba doğru yönəlmiş şaquli istiqamətdə memarlıq sahə ilə qarşılaşır. Günbəz zalın təkcə xaçşəkilli sərdabə hücrələri olan forma deyil, o daha çox memarlıq elementidir.

İnteryerin həcm plastikasi və planlaşdırmasında, şaquli formaların monumentallığında və tavanların təbiiliyində və məkan formalarında Abşeron memarlıq-rasionalizminin

bütün imkanlarından istifadə edilib. İnteryer memarlığı daxili sahənin bədii obrazının yaranmasına yönəlmişdir bunun üçün dini tikililərin geniş zal həllərinin yeni yaşama şərtləri altında formalarından və kompozisiya fəndlərindən istifadə edilmişdir.

Artıq məscidin əsas fasadına yox həmdə digər elementlərinə də diqqət ayrılır. Əsas şərq fasadı ənənəvi yerli əhəmiyyətini itirmir və bu planda kompozisiya istiqamətinin mövcudluğunu davam etdirir. Portal prinsip etibarilə eninə formalı son navəni tamamlayır və ibadət zalının konstruk-

tiv addımından kənara çıxmır. Lakin qəbul edilmiş miqyas portalı, az saylı pəncərələri keçmişin monumentallığı indiki dövrün isə obrazlılığının təsvir edildiyi həlləri ilə fasadın ümumi vəziyyətinə tam uyğunlaşır.

Maštağa kəndi. Seyidlər məscidi. İbadət zalının interyerinin fragmentləri.

YEDDİNCİ ÜSLUB

Bu qrupun yaranması kvartal məscidlərindən başlayaraq memarlıq-konstruktiv formalar olan itiuclu və ya yarım dairəvi arkalar, çarpazşəkili günbəzli sərdabələr, kiçik ölçülü günbəzlərə qədər Abşeron dini tikililər memarlığına aid olan bütün növlərin inkişafına səbəb olmuşdur.

Məscidlərin birnavəli, dördkünc, dördnavəli planlaşdırma strukturu məscidin daxili strukturunu təsvir edir. Bu sistem öz navə keçidləri ilə daxili sahənin memarlıq-planlaşdırma həllərinə cavab verir və daha böyük ibadət zallarının yaranması üçün imkan yaradır.

Əgər dini tikililər yaşayış məntəqələrinin memarlıq-planlaşdırma strukturunda şəhərsalma və həcmi-məkan əhəmiyyəti daşıyırdısa da, bu bütün sistemin tipoloji qruplarının şərtləri altında olurdu.

Eyni zamanda yeni sosial-iqtisadi imkanlar Abşeron kəndlərinin varlı təbəqəsinə və yerli icmaya yerlərdə dini tikililərin inşası zamanı memardan daha çox yaradıcılıq tələb etmək şəraitini yaradırdı. Ümumi görüntünün dəyişikliyi zamanı yeni kompozisiya fəndlərindən istifadə, memarlıq formalarının canlandırılması, məscid fasadının bədii dilinə daha diqqətli yanaşma artıq çox zəruri olmuşdu. XIX-XX əsrlərin hüduclarında məscidin memarlıq görüntüsündə olan dəyişikliklər, öz memarlıq prinsiplərini qoruyan, lakin eyni zamanda müasir tikinti metodlarına qarşı gəlməyən Abşeron memarlığının tələbi idi. Beləliklə, böyük ibadət zalları olan, üzəri vahid günbəzlə örtülmüş dini tikililərin yaranması təsadüfi hal deyildi, əksinə tam qanunauyğun və diqqətə layiq idi.

Bir qayda olaraq, bu qrupun məscidləri foyedən və böyük ibadət zalından ibarətdir. Planlaşdırma sxeminin prinsipi dördsütunlu, dördkünc formalı ibadət zalı olan məscidi xatırladır. İlk baxışdan hər iki qrupun xüsusiyyətləri eynidir, qalanlar isə ya başqa səmtdə inkişaf edir, ya da birgünbəzli binalar başqa memarlıq-planlaşdırma istiqamətində tikilmişdir.

Burada zəlin dördkünc planına səkkizküncü tavanı örtən günbəzi bərabər ölçüdə saxlayan arka sistemi uyğunlaşdırılmışdır. Bir qayda olaraq, qamətli görünüşə malik itiuclu arkalar səkkizküncü taxçaların dərinliyini müəyyənləşdirirdilər. Kompozisiya xüsusiyyətlərindən və memarlıq fəndlərindən asılı olaraq zal, bu və ya digər təsvir əldə edirdi. İnteryer həlli üçün irəli sürülən memarlıq formaları konstruktiv elementlər kimi çıxış edirdilər.

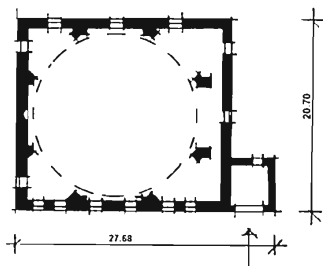
Bu qrupun kompozisiya həlli sərbəst rəsm həllinə malik idi, əsas elementlərin müəyyənləşdirilməsi zamanı daha plastik və aydın təsvir edilmişdir. İnteryerin həcmi-məkan strukturu öz nəzərə çarpan memarlıq formaları ilə birbaşa olaraq məscidin planlaşdırma plastikasından asılıdır.

Digər qruplardan fərqli olaraq burada ibadət zalı üfüqi istiqamətdə inkişaf etmişdir və onun dərinliyinə dini tikililər qrupuna aid olan şaqulilik aiddir. Əzəmətli günbəz sayəsində ümumi fəzada təntənəlilik hiss olunur.

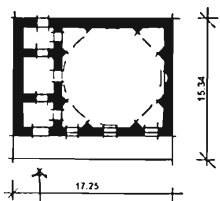
Yuxarıdan düşən işıq şüaları interyeri zənginləşdirir, həcm plastikası və memarlıq elementləri onu daha da canlandırır.

Günbəz, Abşeronun mülki və dini tikililərinin həcmi-məkan kompozisiyasında həmişə xüsusi yerə sahib idi lakin bu yerli əhəmiyyətli hal idi, o, öz forma-

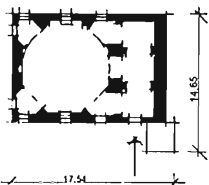
Dini tikililərin tipoloji təsnifatı.

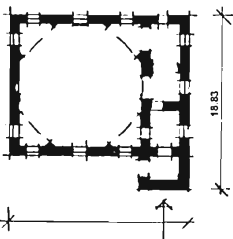
Buzovna kəndi. Eldarovlar məscidi.
1912-ci il.

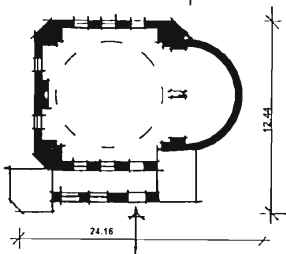
Əmircan kəndi Geyçək məscidi.
1905-ci il.

Hövsan kəndi.Kərbəlayı Məlik məscidi. XIX-XX əsrlər.

Binə kəndi. Səlim məscidi.
1913/16-cı illər.

Əmircan kəndi. Muxtarov məscidi.
1908/09-cu illər.

sının fəal mövqeyindən çıxmadan ətraf mühitə işləyirdi. XX əsrin əvvəlində Bakıda günbəzinin hündürlüyü 19.60 m olan Təzə-Pir məscidinin (1905-1914-cü illər) inşasından sonra, fiziki şəxslərdə və icmalarda geniş miqyaslı dini tikililərə maraq oyanır. Nəticədə Əmircan kəndində "Göyçək" (1905), Muxtarovskaya (1908) məscidləri, Hövsan kəndində Kərbəlayi Məlik (XX əsr), Buzovna (1912), Binə kəndində Salim (1913-1916) məscidləri tikilir, onların günbəzləri təkcə kəndin panoramasına deyil, həm də kəndin ümumi görünüşünə uyğunlaşdı.

Təqdim edilən bütüən məscidlər ətraf tikililərdən və mülləkdən kənarda deyildi. Yalnız Binə kəndindəki Salim məscidi və Hövsandakı Kərbəlayi Məlik məscidi bütöv fasadlılığa malik idi və həcmi-məkan mühitində öz memarlıq sahəsini qoruyaraq ətraftikililərdən uzaq məsafədə yerləşirdilər.

Şəhərsalma baxımından hakim mövqeyə sahib olan bu qrupun məscidləri kiçik mülləklərin planlaşdırmasını məhv edir, psixoloji olaraq böyük dini tikililər ruhu anlayışını yaradırdılar. Təkcə fasad deyil, ümumilikdə bina böyük təsir qüvvəsinə malik idi. Keçmişə nisbətən bu problemə daha çox diqqət ayrılırdı. Faktiki olaraq binanın monoton qatlarını canlandırmaq, onlarda memarlıq formalarının özünü ifadə etməsi üçün ilhamlandırma və binanın strukturuna bədilik vermək dövrü gəldi.

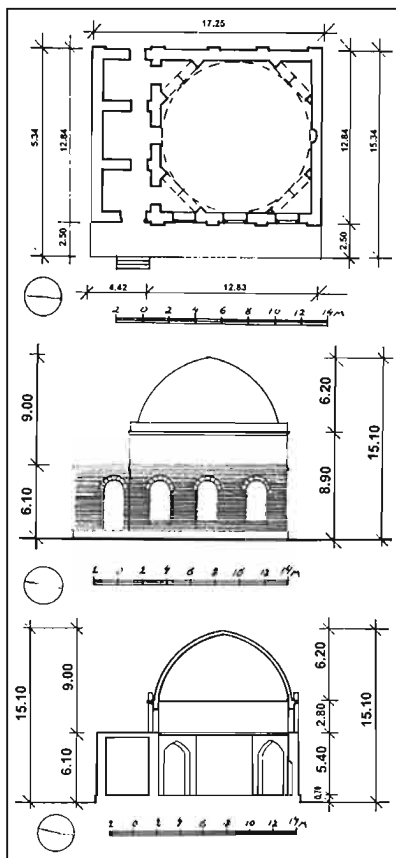
Məscid fasadlarının işlənməsi prosesi Abşeron ərazisinin ənənələri əsasında getmirdi, onlar daha davamlı idi və burada memarlığın yeni yaradıcılıq istiqamətində getməsi üçün çalışırdılar. Xüsusən də əsas fasadın memarlıq kompozisiyası təzadlı formada tikilirdi,

asimmetrik fəndlərlə gücləndirilirdi, bu isə əsas elementlərin həllinə dinamiklik qatırdı. Fasadların memarlıq plastikasi böyük əhəmiyyət qazandı və onun bu istiqamətdə mövqeyi möhkəmləndi.

Əmircan kəndindəki "Göyçək" məscidi (1905-ci il)

Əmircan kəndindəki "Göyçək" məscidi (1905-ci il) bu qrupun yarandığı dövrdə, yaşayış məntəqəsinin mərkəzində inşa edilmişdir. Kəndin şəhərsalma sistemində aparıcı möv-

Əmircan kəndi.
Göyçək məscidi.
1905-ci il. Plan,
kəsim, fasad.
Ş.S.Fatullayev
ölçmə və icrası.
1985-ci il.

qeyə sahibdir, məkan və traktovka baxımından açıq tiplidir və bu, qərb orientasiyası üçün optimal həll sayılsa da Abşeron şərtlərinə uyğun deyildi.

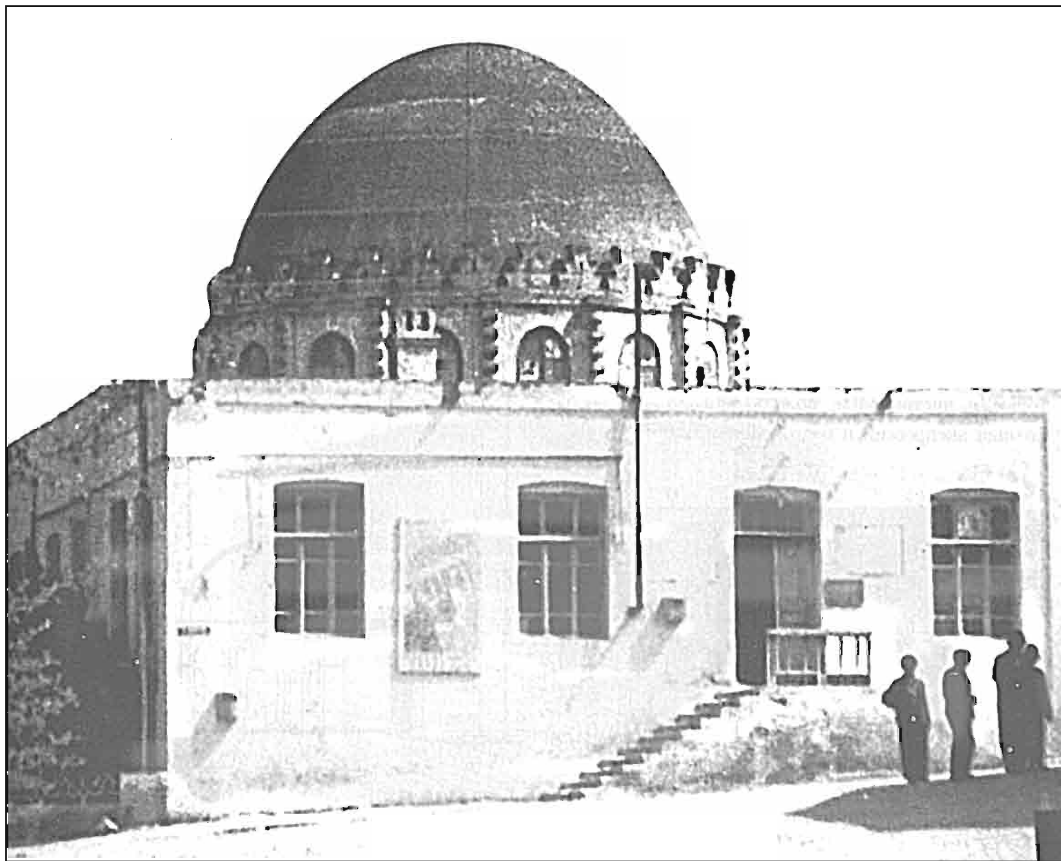
Məscidin düzbucaqlı planına bir-birindən asılı olan ibadət zalının sabit elementli və eninə divarlı foyesi aiddir. Zəlin bu cür tikilməsi plastik formalı plan yaradır və bundan interyerin daxili həlli ortaya çıxır.

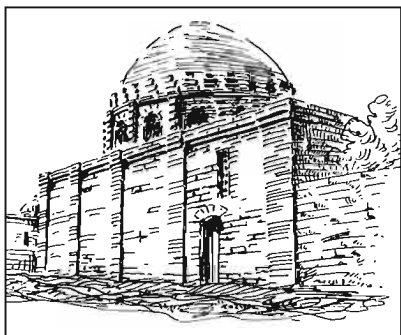
Burada təkcə üzərində günbəz olan arkalar deyil, həm də şaquli mühitə uyğunlaşan daha çətin memarlıq-

planlaşdırma sistemi təqdim edilmişdir, burada həcm plastikası, formaların monumentallığı və yerli memarlığın lirizmi aparıcı rol oynayırdı.

Digər qruplarda mövcud olan günbəzlər mərkəzi və eninə istiqamətli xətlərin kəsişməsini göstərir, həcm və memarlıq funksiyalarını müəyyənləşdirirdi, lakin bədii məzmununa görə böyük estetik məsələləri aşkara çıxarmağa qadir deyildi. Məhz "Göyçək" məscidində mərkəzi günbəz sistemi problemini həll etmək

*Əmircan kəndi.
Göyçək məscidi.
1905-ci il. Ümumi
görünüş.*

irəli sürülmüşdür və bu yolla tematikanı həmin istiqamətdə inkişaf etdirmək fikri mövcud idi. Məhz bu tematika dini binaların tikintisi zamanı daha çox memarlıq-planlaşdırma imkanları yaradırdı.

Şaquli formada olan məscidin üzərinə tikintisi binanın daxili strukturunu əks etdirən günbəz qoyulurdu. Nazik qatlı divarlar günbəz üçün özünəməxsus dayanacaq idi. Dördüdə bir pilyastrlar dayaq-divara xidmət edirdi. Bununla günbəzin memarlıq xüsusiyyətləri məhdudlaşmırdı. Nəticədə daha təbii görünüşlü günbəzlər yaranmışdı. "Göyçək" məscidinin memarlıq kompozisiyasının yaranmasını Abşeronun dini tikililər memarlığında yeni bir mərhələ kimi qiymətləndirmək olar.

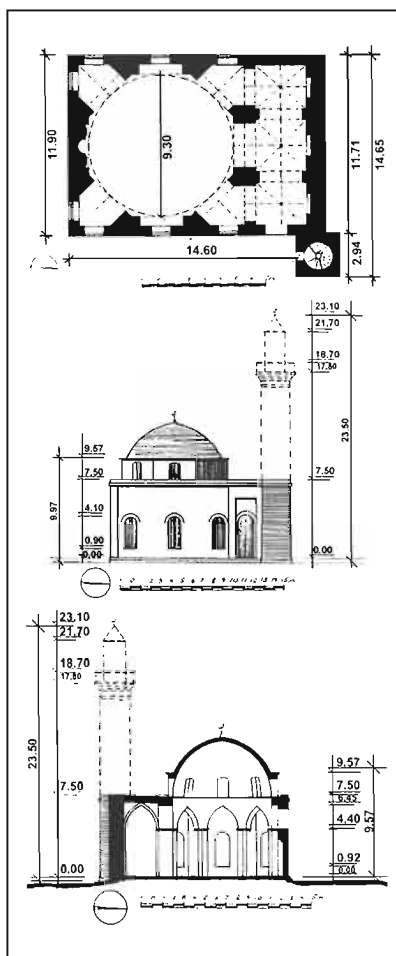
Hövsan kəndindəki Kərbəlayi Məlik məscidi (XX əsr)

Hövsan kəndindəki Kərbəlayi Məlik məscidi (XX əsr) Göyçək məscidinin aid olduğu qrupa daxildir. Lakin, şəhərsalma baxımından o daha əlverişli imkanlara malik idi və eyni zamanda ətraf tikililərdən uzaq olsa da tamamilə təcrid edilmiş mühitdə deyildi.

Planlaşdırmasına görə o Göyçək məscidini təkrarlayır, lakin o həcm strukturuna görə daha maraqlı və təbiidir. Miqyas bütöv tərtib edildiyi üçün foye və ibadət zalı vahid haldadır. İbadət zalı səkkizküncü formadadır, künclərdən isə daxili sahəni genişləndirən taxçalara bərkidilmişdir.

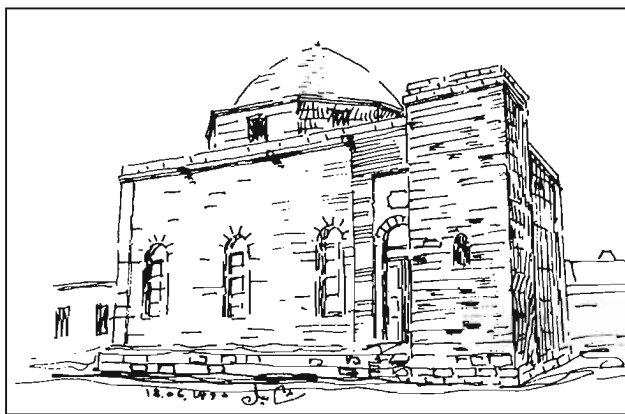
İbadət zalının əsas özəyi künclərdə möhkəm pilonlara bərkidilmişdir və taxçalara birləşmiş vəziyyətdə fo-

Əmircan kəndi. Geyçək məscidi. 1905-ci il. Şərqi fasadı.

Hövsan kəndi. Kərbəlayi Məlik məscidi. XX əsr. Plan, fasad, kəsim. Ş.S.Fətullayev'in ölçmə və icrası. 1989-cu il.

Hövsan kəndi. Kərbəlayi Məlik məscidi. XX əsr. Minara qalıqlarının fraqmenti.

yeni plastik planlaşdırma sisteminə çevirir. İtiüclü arkalar üzərində dayanan çarpazşəkili günbəzləri olan üç bölmədən ibarət foyedən arxitektural formalı, səkkizguşəli ibadət zalı açılır, onlar ümumilikdə interyeri zənginləşdirir.

Bu binada həcmi-məkan kompozisiyası çox yaxşı şəkildə təqdim

Hövsan kəndi. Kərbəlayi Məlik məscidi. İnteryer.

Hövsan kəndi, Kərbəlayi Məlik məscidinin cənub fasadı. XX əsr.

Hövsan kəndi. Məscid. Ümumi görünüş. Ş.S. Fatullayev rəsmi.

edilmişdir, həmin kompozisiya ibadət zalının daxili strukturu ilə qarşıqlıq olaraq memarlıq kütlələrinin mütənəşib bölgüsünə tabedir. Bina nın əsas elementi funksional və estetik gücə sahib olan minarədir. Bu şaquli element günbəzə əks formada qoyulmuşdur, lakin onlar memarlıq informativliyini genişləndirərək birbirini tamamlayırlar və vahid bədii ideyaya xidmət edirlər. Bina kompozisiyasında minarənin yaranması böyük emosional güc yaradır və hakim mövqedə olan digər elementlərlə müqayisədə edilmir. O ətraf tikililər üzərində güclü təsirə malikdir.

Əmircan kəndindəki Muxtarov məscidi (1908-1909-cu illər)

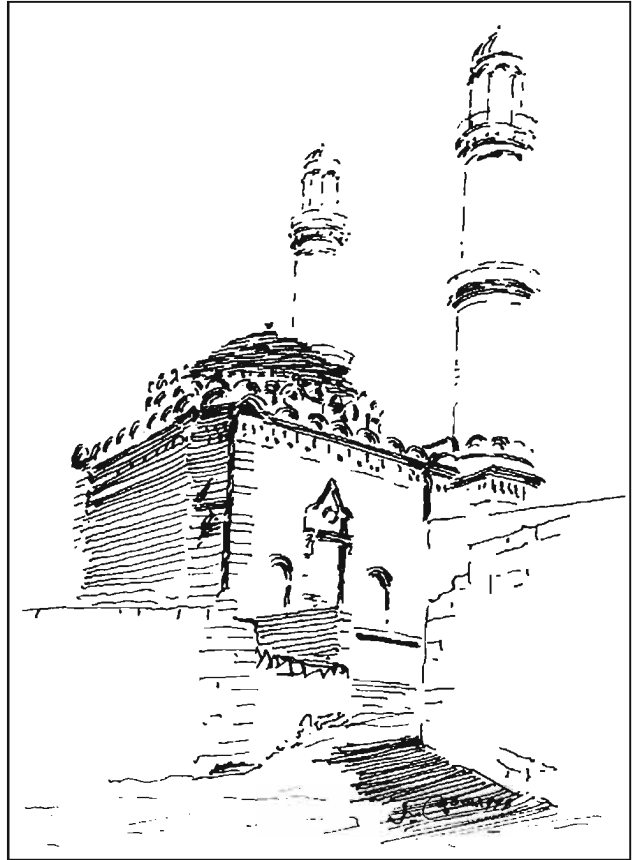
Əmircan kəndindəki Muxtarov məscidi (1908-1909-cu illər) təkcə Bakı-Abşeron dini tikililəri arasında deyil, bütün Azərbaycanda çox böyük əhəmiyyətli yer tutur. Məscid, şəhərsalma imkanlarından əlavə, kompozisiya və həcmi-məkan elementlərinə sahibdir. Baxmayaraq ki, o, kəndin tarixi məhəlləsinin ən aşağı nöqtəsində tikilmişdir, öz 40 metrlik minarəsi ilə təkcə ətraf mühitə deyil, həm də ərazinin ümumi panoramasına uyğunlaşmışdır.

Məscid çox uzaq nöqtələrdən də görünür, onun minarələri izləyicini hər yerdə müşahidə edir, Əmircan kəndinin istənilən nöqtəsindən və Bülbülə kəndindən biz onun relyefli yüksəkliyini görürük. Planlaşdırma strukturuna görə məscid həmin qrupa daxildir, lakin o, daxili tikintinin

kompozisiya istiqamətində fərdi xüsusiyyətlərə sahibdir. Məscidin planlaşdırmasının geniş dördkünc zəminində yaranması Abşeron memarlığında bir yenilik idi, o, dini tikililərin həm planlaşdırmasını, həm də həcm strukturunu zənginləşdirirdi. Eyni zamanda zəmin küncləri günbəzli pylonlar kimi, taxçaların sayəsində pilləkənvari xüsusiyyət daşıyırdı.

Künc pylonlarının bu cür işlənməsi rəsm planını zənginləşdirirdi. İbadət zalının dördkünc hissəsi maraqlı kompozisiya sxemini təşkil edir,

*Əmircan kəndi.
Muxtarov məscidi.
Ümumi görünüş.
Ş.S. Fətullayev
rəsmi.*

ətrafa doğru yönəltmək şəraitini yaratmışdır. Həcmələrin təbii tikilişi, bina strukturunun ümumi prinsiplərinin saxlanılması ilə klassik simmetriyanın pozulması, yerli və şərq memarlıq fəndləri və motivlərini birləşdirən obrazın yaranmasına səbəb olmuşdur.

Abşeronun dini tikililərində, inkişaf etmiş formada, ikiyaruslu minarələrin tikilməsi də Yaxın Şərqdən gəlmə idi, lakin burada da yerli memarlıq ənənələri saxlanılmışdır, onun minarələrinin forma və memarlıq kütlələri uzaq keçmişə-İçərişəhərdəki Məhəmməd məscidinə aparırdı (1078/79).

Muxtarov məscidi öz arxitektónikliyi ilə plastiktir, onun dinamikə dolu həcmələrində yeniliyə rast gəlmək mümkündür.

Məscidin əsas fasadındakı giriş piştağı özünəməxsus formadadır.

İkiyaruslu minarələr künc mövqedə tikilmişdir.

Məscidin kompozisiyası, həcm kütlələrinin qarşılıqlı əlaqəsi, minarələrin yarusluluğu, memarlıq formalarının hakim mövqeyi tikiliyə canlılıq gətirdi. Memarlıq obrazının monumentallığı, siluetin təsvirliliyi, tikinti işlərinin yüksək keyfiyyəti, bədii teksturaya malik əhəngdaşından olan hörgü qatları Muxtarov məscidini Azərbaycanın ən yaxşı dini tikililəri sırasına daxil etdi.

Buzovna kəndindəki Cümə məscidi (1912-ci il)

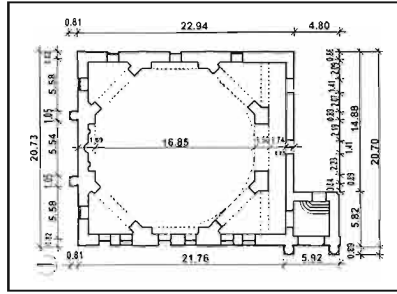
Şəhərsalma və memarlıq baxımından Buzovna kəndindəki Cümə məscidi (1912-ci il) bu qrupda yeni mərhələnin əsasını qoyur. Onun təsir dairəsinə hamam və yaşayış tikililəri daxildir. Məscid, çoxsaylı yaşayış və mülki memarlıq abidələri olan qədim yaşayış məskəninin memarlıq-planlaşdırma strukturunda çatışmayan bənd idi.

Bu məscidin inşa edilməsinin Bakı və Abşeron memarlığında öz sosial-iqtisadi səbəbləri var idi. Memarların məscidin qapalı həcmi sadələşdirmək, fasadların monotonluğunu dağıtmaq cəhdləri XX əsrin əvvəllərində ictimaiyyət tərəfindən böyük dəstək alır.

Günbəz elementlərinin planlaşdırılmada aparıcı mövqedə olmaları təsadüfi deyildi. 16.85 metr hündürlüklü günbəzləri olan Eldarovlar və Cümə məscidinin inşası Abşeronun memarlıq təcrübəsində tanış bir hal,

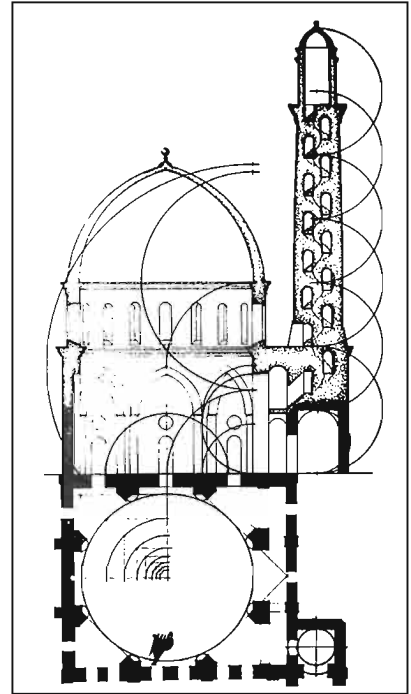
*Əmircan kəndi.
Muxtarov məscidi.
Mehrablı interyer.
XX əsr.*

*Buzovna kəndi.
Eldarovlar məscidi.
1912-1913-cü illər.
Usta Yusif. Memar
D. Qədirovun plan
və analitik təhlili.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.*

dini tikililərin inkişafında isə Kulminasiya nöqtəsi idi. Planlaşdırma sxemində görə məscid, Muxtarov məscidini xatırladır, lakin işlənməsinə daxili sahənin həllinə görə Abşeron ərazisinin digər məscidlərindən tamamilə fərqlənirdi.

*Buzovna kəndi.
Eldarovlar məscidi.
Arkaların konstruksiyasının fraqmenti.*

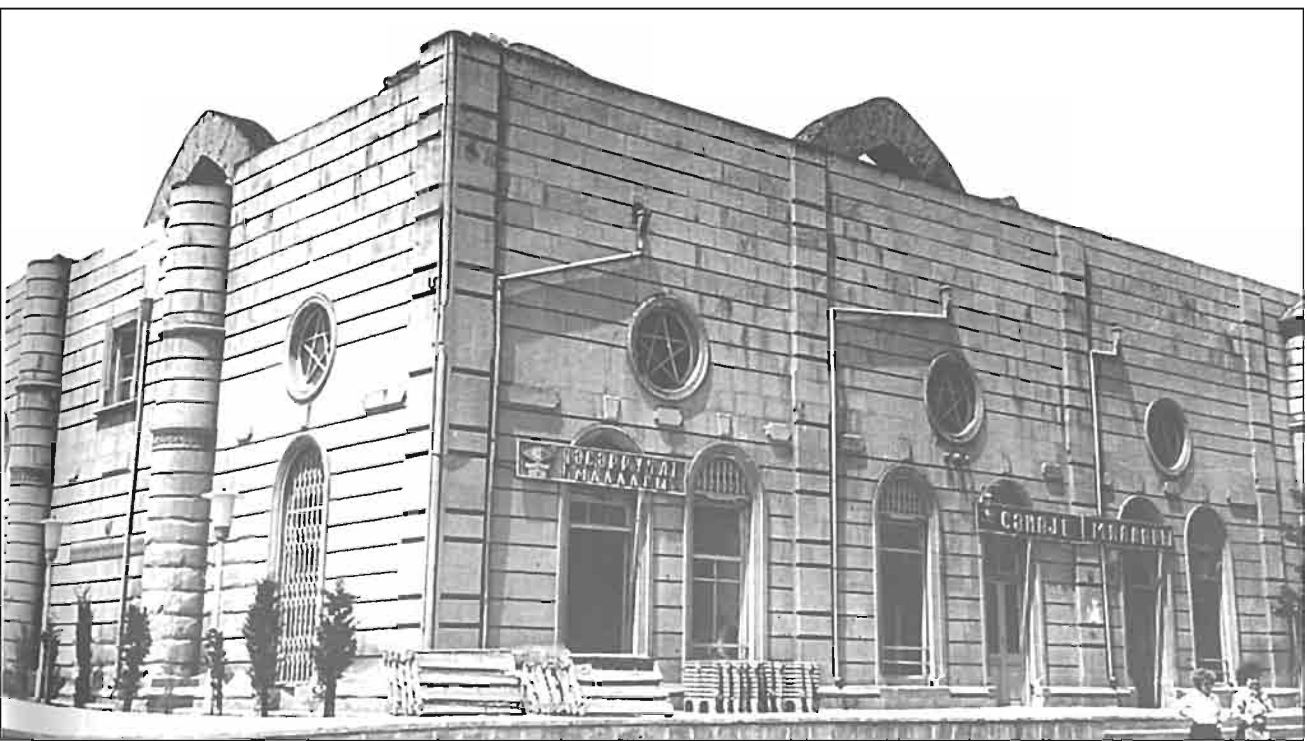
Geniş kvadrat plana səkkizüzlü daxil edilib, bu da künc cibləri olan plastik forma yaradır. Çatma tağlar çox diqqətə layiqdir. Səkkizüzlünün fonunda yaranan çatma tağlar həcm ifadəsi ilə heyranedicidir.

Arkaların sadə konstruksiyası o qədər tektonükdir ki, bu monumental formaları yaradan memarın işinə dərin hörmət hissi yaradır.

Böyük daş bloklardan ibarət qatlar estetik funksiya daşıyırlar. Burada daşla ilə işləmənin qədim ənənəsi görünür. Məscid iqtisadi səbəblərdən tamamlana bilməmişdir. Böyük günbəz və minarə öz düzgün yerini tapmasa da, mövcud olan memarlıq formalarında, konstruktiv fəndlərində və

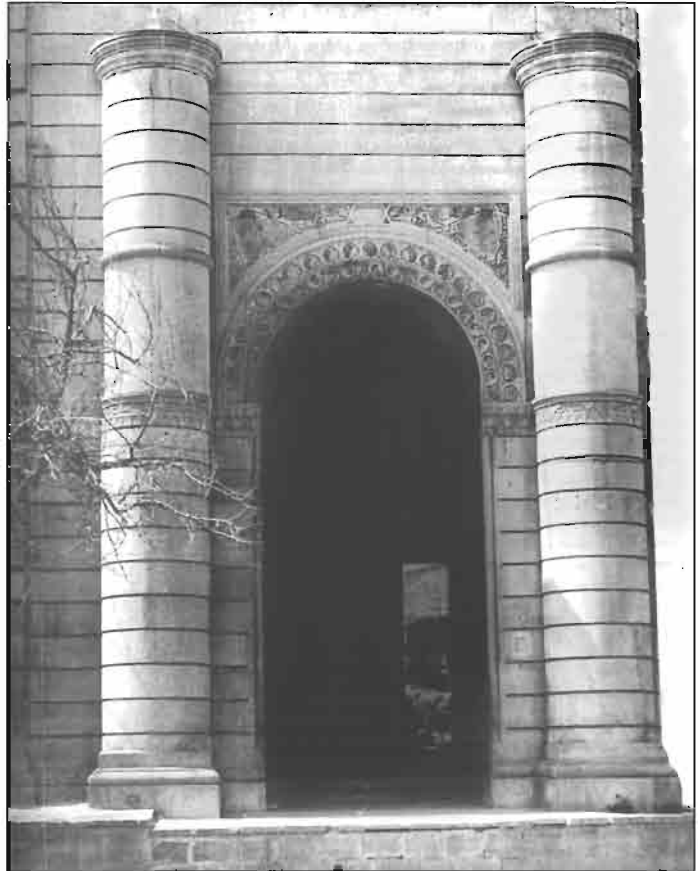
*Buzovna kəndi.
Eldarovlar məscidi.
Divarların konstruk-
siyası və ümumi
görünüş.*

*Buzovna kəndi.
Eldarovlar məscidi.
1912-13-cü illər.
Ümumi görünüşü.*

Buzovna kəndi. Eldarovlar məscidi. Portal fraqmentləri.

fiziki qabarıtlarında həcmi-məkan kompozisiyası hiss olunur. Məscidin asimmetrik həcm kompozisiyası yaradılmış strukturdan daxili məkanda öz istiqaməti və plan həllinin səciyyəsinə görə öndə gedir. İnteryerin əsas elementi nəhəng günbəzdir, dini tikilinin iyerarxiyasını təşkil edən foye isə tabe mövqeyində idi. Zəngin dekorativ mehrab ibadət zalının monumental pilonlarla və çatma tağlarla üfüqinə bölünən hissələrinin çıxış nöqtəsini təşkil edir.

İnteryerin şaquli bölmələri fassadda yastı pilyastrlarla və planda yarım dairəvi sütunlarla cənub hissədə mehrabın, şərq hissədə isə giriş piştağının kənarlarını bəzəyir. Fasadların arxitekturası məhdud vasitələrlə, divarların kiçik və dərin rustovkası, pəncərələrin pilyastr və profilli həlli ilə təsvir edilmişdir. Zəngin işləməli giriş piştağı divarın ciddi fonundan seçilir və tikiliyə memarlıq çaları ve-

rir. Burada incə plastiklik yüksək tikinti işlərinin yüksək texnikası ilə həmrəydir, bu da tikiliyə xüsusi rəy və memarlıq istiqaməti verir.

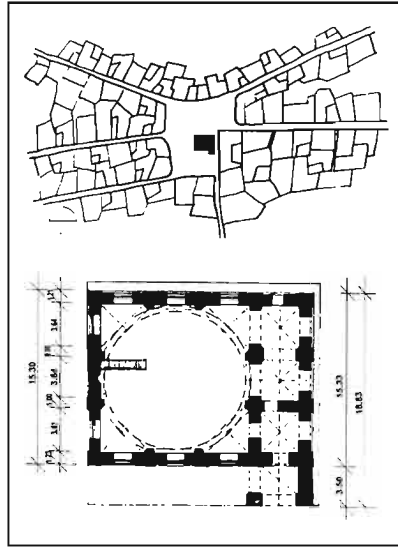
**Binə kəndindəki Səlim məscidi
(1809, 1913, 1916, usta Mirzə Məlik)**

Binə kəndindəki Səlim məscidi (1809, 1913, 1916, usta Mirzə Məlik) şəhərsalma baxımından ən məşhur dini tikililər sırasına daxildir. Bu qrupun bütün planlaşdırma xüsusiyyətlərini saxlayan məscid, yeni inkişaf xəttinə başlamışdır. Məscid, bütöv fasiləliklə ilə təcrid səciyyəsi daşıyır, pilyastr ritmləri ilə təsvir edilib və şərq hissədə Abşeron memarlığı üçün səciyyəvi olan portalla tamamlanmışdır. Bu qrupda portallar iştirak etmir, fasadlar isə həcmi-məkan görüntüsünün və tikilinin üslub istiqamətini müəyyənləşdirən vacib kompozisiya elementlərindən məhrumdurlar.

Binə kəndi. Səlim məscidindən tikilinin ümumi görünüşü.

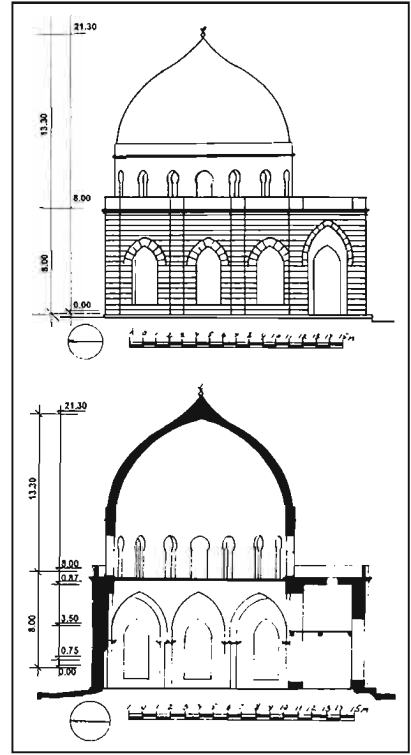
Binə kəndi. Salim məscidi. 1809, 1903, 1916. Fasad, plan, kəsim, baş planın fraqmenti, Ümumi görünüş. Əmircan kəndindən olan usta Mirzə Məlik. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1987-ci il.

Əsas fasadların asimetrikliyi və uzununa istiqamətli portal, böyük dinamikası və öz həcmnin parlaq təsviri ilə seçilən yeni kompozisiya fəndinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Pəncərələrin memarlıq formaları və portal yerli növ itiuclu arka şəklində təqdim edilmişdir, lakin onların profili və rəsmləri ənənəvi qaydada deyil və onlarda fərdilik hiss olunur. Arkaların formaları, Avropa təhsilli memarın yaradıcılıq tərzini xatırladır. Bununla

Binə kəndi. Salim məscidi. Ümumi görünüş.

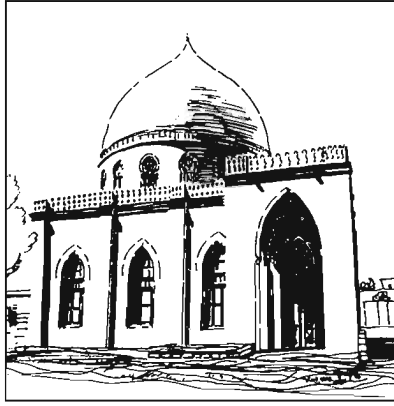

yanaşı, miqyas seçimi fasadların traktovkası müasir ünsürlərə sahibdir.

İbadət zalının üzərində 12 metr hündürlüyü olan günbəzin meydana çıxması sosial-iqtisadi səciyyəli hal idi. Neft sayəsində varlanan sifarişçi nüfuzlu bina tikmək və bu yolla öz adını əbədiləşdirmək istəyirdi. O, bu istəyinə tamamilə nail ola bilmişdir, çünki məscid həm Binə kəndinin simboluna çevrildi, həm də ətraf mühit üçün ideoloji oriyentir oldu.

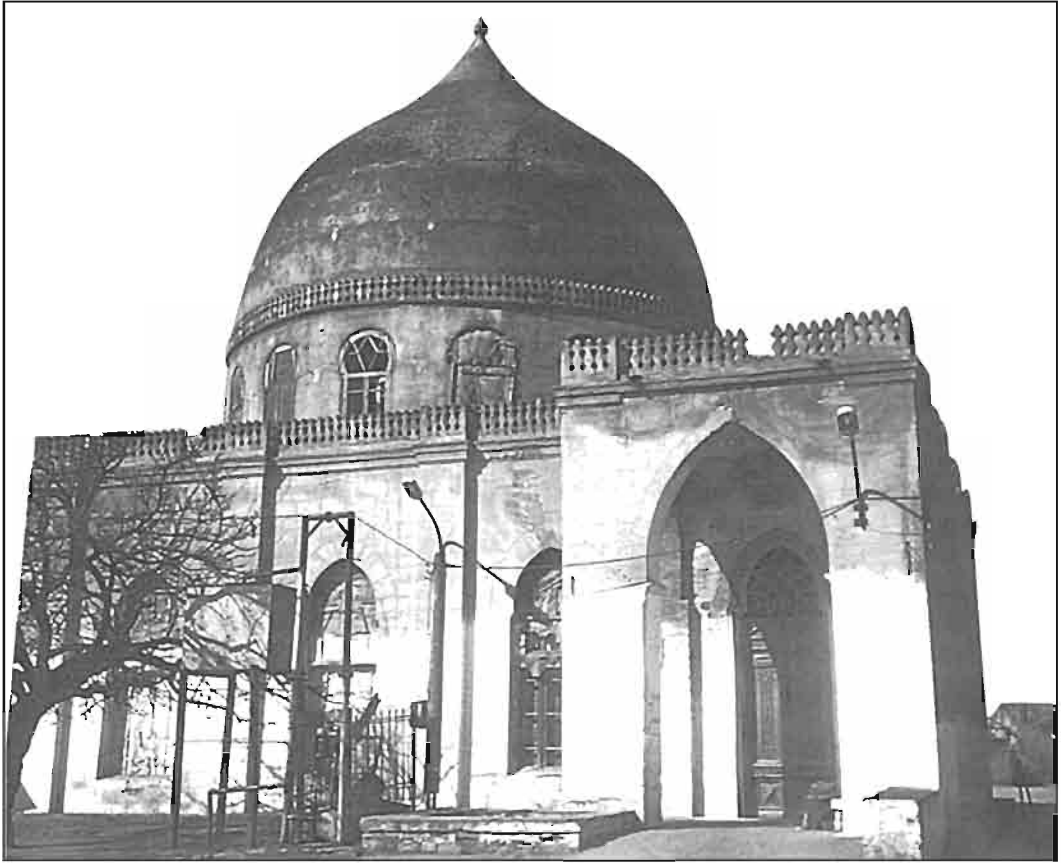
Aşxeronun dini tikililəri - Azərbaycan memarlığında özünəməxsus və orijinal istiqamətdir. Memarlıq planlaşdırma və kompozisiya fənd-

lərinin yaranması bu növ ictimai tikililərin çoxəsrlik inkişafını əks etdirir. Sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətlər Abşeron ərazisindəki bu abidələrin tikintisinə təsir göstərmişdir. Zaman keçdikcə fərdi planlaşdırma növləri meydana çıxdı. Müxtəlif qruplarda hakim mövqeyə sahib olan və memarlıq xüsusiyyətləri məscidlər inşa edildi. Bu tikililərin müasir inşaatda aparıcı mövqedə olması dəyəri bir kəndin çərçivəsindən kənara çıxan memarlıq abidələri olmaları ilə izah olunur.

Binə kəndi. Səlim məscidi. Ş.S. Fətullayevin rəsmi.

Binə kəndi. Səlim məscidi. Ümumi görünüş.

MÜLKİ BİNA VƏ TİKİLİLƏR.

HAMAMLAR

Abşeronun yaşayış və ictimai tikililəri arasında yaşayış məntəqələrinin planlaşmasında və abadlaşmasında hamamlar dini binalardan sonra daha aktiv rol oynayır. Onlar əhaliyə xidmət göstərən gigiyena obyektləri olmaqla yanaşı, həm də çox funksiyalı təyinatla malikdir.

Hamamların hər zaman müsəlman dininin tələblərinə uyğun olaraq, dini tikililərin təsir zonasında yerləşməsi islamın ölü yuma və ya dəstəmaz kimi qaydaları ilə bağlıdır. Eyni zamanda hamamlar müəyyən bir məhəllənin müxtəlif qrup sakinlərinin

görüş yeri, qonaqlarda xoş təəssüratlar və xatirələr buraxan təntənəli toy mərasimlərinin keçirildiyi yerdir.

Mədəni-məişət təyinatlı obyektlər olan hamamlar Abşeronda yalnız yaşayış məntəqələrində deyil, həmçinin Bakı şəhərinin və ətraf kəndlərin əhalisinin çoxunun aprel ayından noyabr ayınadək köçdüyü bağ ərazilərində də geniş yayılmışdır.

Abşeronun demək olar ki, bütün kəndlərində XIX-XX əsrlərin keçidində üç-dörd, Balaxanı və Maştağada isə müvafiq olaraq 17 və 27 hamam tikilmişdir. Abşeronun yaşa-

*Novxanı kəndi.
Hamam və tikilinin
panoraması.*

yış yerlərində planlaşmanın və tikintinin hamamlarla zənginliyi onların əhəmiyyətini gigiyena obyektləri kimi yalnız funksional cəhətdən müəyyən etmir, onlar həm də maddi-məkan mühitinin elementləri, tikintinin arxitektor cəhətdən formalaşmasının dominant amilləridir.

Hamamların məhəllənin planlaşma strukturunda yerləşdirilməsi onların qarşılıqlı surətdə asılı olan, biri-birini tamamlayan və Abşeron kəndlərinin həcmli-məkan simasını formalaşdıran daha məsul obyektlər kimi yaşayış məntəqələrinin dini mərkəzlərinə tərəf yerləşmə meyli ilə şərtlənir.

Abşeronda artıq orta əsrlər dövründə çoxsaylı hamamlar tikilmişdir, lakin o dövrdən bizim zamanlaradək çox az sayda hamam qalmışdır ki, bunların da sırasına 1388-ci ildə Nardaran kəndində inşa edilən hamam daxildir.

Hamamların əsas tikintisi kəndlərin iqtisadi cəhətdən gücləndiyi və əhalisinin artdığı XIX əsr XX əsrin əvvəllərini əhatə edən dövrə təsadüf edir. Bu, əhalinin neft həyəcanına cəlb edildiyi və iqtisadi imkanlarının hamamların və digər ictimai binaların tikintisinə yönəltdiyi Abşeron kəndlərinin inkişafında mühüm dövrdür. Hamamlar məhz bu zamandan kəndlərin planlaşmasında və abadlaşmasında öz parlaq ifadəsini tapdılar.

Hamamların yerləşdirilmə şərtləri özəl torpaq sahələri, tikinti imkanları və planlaşma strukturu sistemində istismar rahatlığı ilə müəyyənləşirdi. Alçaq mərtəbəli

tikililərə və həyətyanı sahələrə malik məhəllə yığcam bir özək təşkil edirdi, öz inkişafı üçün sakit yerli mühitə yarımşfera və ya oxvari formalı günbəzləri olan hamam obrazlarının təklif etdiyi məkan dinamizmi səciyyəsi verən yeni həcm elementinin qatılmasını tələb edirdi.

Kəndlərin planlaşma strukturunda ətraf tikintiyə münasibətdə müxtəlif mövqe tutan hamamlara

Corat kəndi. Hamam.

yerləşmələrinə dair müxtəliflik və konkret şərait verildi.

Şəhərsalma aspektində hamamlar bu cür obyektlərə ərazi yanaşması xüsusiyyətləri baxımından hazırlanan inkişaf xüsusiyyətinə malikdirlər. Bu tikililərin inşa edildiyi sahələr müxtəlifliyə malikdirlər və yerləşmələrindən asılı olaraq onların həcmli-məkan sistemi üzə çıxmışdır. Lakin hamamların ümumi təmayülü və yerləşmə şərtləri onlara miqyaslı bina əhəmiyyəti vermək, tikilinin ictimai səciyyəsinə vurğulamaq cəhdini əks etdirir ki, bu da qapalı hasarlar və şəxsi mülk divarları əhatəsində heç də əsassız

*Balaxanı kəndi.
Hamamın fraqmenti.*

deyildir. Bütün parametrlərinə görə hamamlar tikilinin quruluşunu pozmayaraq və yaşayış yerlərinin formalaşmış tarixi miqyasına daxil olaraq məhəllənin sisteminə üzvi cəhətdən çox gözəl uyğunlaşmışdır. Eyni zamanda onlar, sahənin tikintisinin təşkilində öz tələbləri ilə, su təchizatı elementlərinin (quyular, su anbarları, açıq hovuzlar) və həmçinin, istilik təchizatının (istilik mənbəyi olan neft məhsullarının saxlanması üçün anbarlar) nəzərə alınması ilə kütləvi səciyyəli ictimai tikili spesifikasını qoruyub saxlamışlar.

Abşeronda əhaliyə aktiv xidmət göstərən və eyni zamanda kəndlərin bədi potensialını artıraraq, onların ətraf mühitə təsirini genişləndirərək, küçələrin yekcinsliyini aradan qaldıraraq istər arxitekturalaşdırma, istərsə də həcmli-məkan həllində tikintinin mühüm elementləri kimi çıxış edən 100-ə yaxın hamam var idi.

Təəssüf ki, yerli kəndlərə hər zaman formalaşdırıcı ton verən bu maraqlı mülki tikililərin sayı bizim günlərdə 50 faizədək azalmışdır. İnqilabdan əvvəlki dövrə aid bu tikililərin bir çoxu lüzum olmadan, müəyyən səbəb olmadan sökülmüş və ya dağıdılmışdır. Keçmiş nəslə öz arxitekturalaşdırma və mədəni irsinə biganəliyinə görə məzəmmət olaraq yaddan çıxarılmış, ot, alağ basmış bu ərazilərdə indiyədək heç bir obyekt tikilməmişdir.

Abşeronun hamamlarının qorunub saxlanması 50 faizi onların tək arxitekturalaşdırma və həcmli ifadəli palitrasına malik mülki memarlıq abidələri kimi qiymətləndirilməsinə deyil, həm

də onlara şəhərsalma mövqeyindən yanaşmağa və kəndlərin planlaşma strukturunda onların dislokasiyasına nəzər salmağa imkan verir. Bütün mövcud hamamların yerlərdə tədqiqi onların küçə şəbəkəsinə münasibətdə ərazidə yerləşməsinin müəyyən üsullarını üzə çıxardı və bu da şəhərsalma mühitində tikililərin planlaşma kompozisiyasının əsasına daxil oldu. Daha geniş yayılmış üsullara aşağıdakıları aid etmək olar: 1 - hamamlar aktiv planlaşma qovşaqlarında yerləşir və tikililər arasında dominant mövqe tuturlar, 2 - kəndlərin magistral küçələrində yerləşirlər, 3 - hamamlar sırası tikililər arasında, 4 - bağ mühitində. Bu üsullar zəngin arxitektur-planlaşma məzmununa, mülki binalar olan hamamların irəli sürdükləri, tikintinin dini binalarla yanaşı ön plana çəkildikləri müxtəlifliklərə malikdirlər.

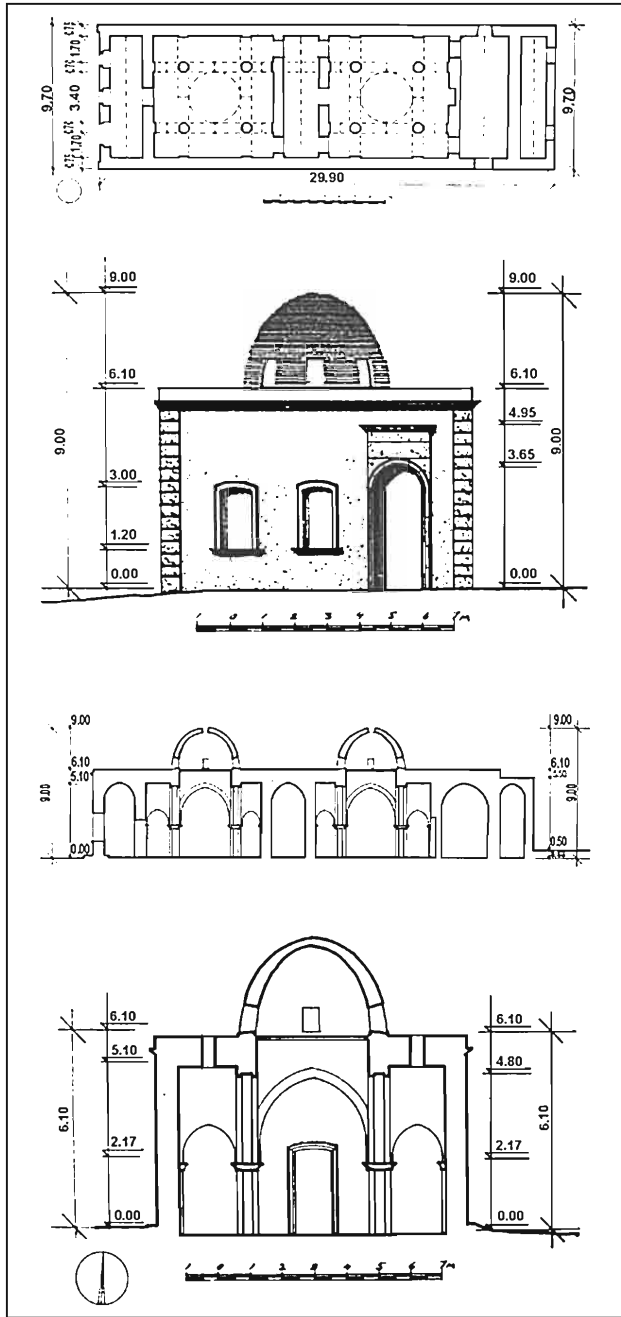
Öz ictimai xarakterinə görə hamamlar hər zaman kənd, məhəllə mərkəzlərinə və ya planlaşma qovşaqlarına meylli olmuşlar ki, bu da məkanın kiçik meydan şəklində təşkilinə, küçənin və ya tikintinin yanaşı olan hissəsinin genişlənməsinə imkan yaradırdı. Bu cür vəziyyət kənd, həmçinin məhəllə miqyasında daha aktiv məntəqələrin yaranmasını stimullaşdırırdı.

Birinci üsulda hamamların ərazidə yerləşməsi əsasən açıq üslublu meydança kimi elə təşkil edilmişdir ki, binanın həcmi kompozisiyası tamlıqla açıqlanır, paralelepiped xətlərinin üç ölçülüüyü və onların arxasından boylanan günbəzlərin formaları isə plan-

laşmanın bu şəraitində obraz həllinin informativliyini nümayiş etdirir. Konkret olaraq, bu özünü tikinti üçün ayrılmış sahədən asılı olaraq bürüzə verir, xüsusilə də nəzərə alaraq ki, kəndlərdə qırmızı xətlərin dəqiq sərhədləri mövcud deyildir. Kiçik kənd ərazilərində hamamların quruluşunun müxtəlifliyi onların həcm cəhətdən üstünlüyünü qeyd etməyə imkan verir. Hamamların küncdə yerləşdirilməsi də həmçinin bu obyektlərin şəhərsalma əhəmiyyətini öncədən müəyyənləşdirir, xüsusilə relyef üzərində tikildikləri və görünüş məntəqələrindən effektiv təsir bağışlayan həcmi kütlələrin sırası tikinti ara-

*Balaxanı kəndi.
Hamamın fragmenti.*

sında daha yaxşı görünüşünü təmin edir.

Hamamların kəndin daha səsküylü küçələrində yerləşməsinə nəzərdə tutan ikinci üsul öz planlaşma xüsusiyyətlərinə malikdir. Belə hallarda evlərlə və ya həyətyanı tikililərlə abadlaşdırılan və küçənin qırmızı xətti üzərinə çıxarılan hamamlar öz həcmi və arxitektura həlli ilə, əsasən də portal kompozisiyaları ilə dominant mövqelərini qoruyub saxlayırlar. Hamamların bu cür yerləşməsi ilə yanaşı dini tikililərə meyil etdikləri təqdirdə onların məhəllənin strukturunda ictimai rolu daha da artır (Binə, Mehdi, Bülbülə, Nardaran, Bilgəh, Buzovna, Maştağa və s. kəndlər). Burada məhəllə mərkəzlərinin inkişaf etmiş üsulunun və yaxud kənd miqyasında yaranma prosesi baş verir ki, bu da tikintinin səciyyə və üsullarını stimullaşdırır. Kəndlərin strukturundakı mövcud hamamlar yaşayış mühitinə daxil olmalarını yerli formada deyil, kütləvi tikintidə tarazlanaraq və həcmi cəhətdən özünü bürzə verərək təsdiq edirlər. Bu elə bir haldır ki, burada küçənin düzgün xətti və silueti təsbit edilmiş miqyası və ənənəvi bölmələri pozmayaraq yeni məzmunla qarşılaşır.

Hamamların şəhərsalma cəhətdən yerləşməsinin üçüncü usulu onların ümumi tikintidə sırayı səciyyəsinə qeyd edir. Hamamlar çox zaman ikinci dərəcəli küçələrdə tikilmiş mənzillərin

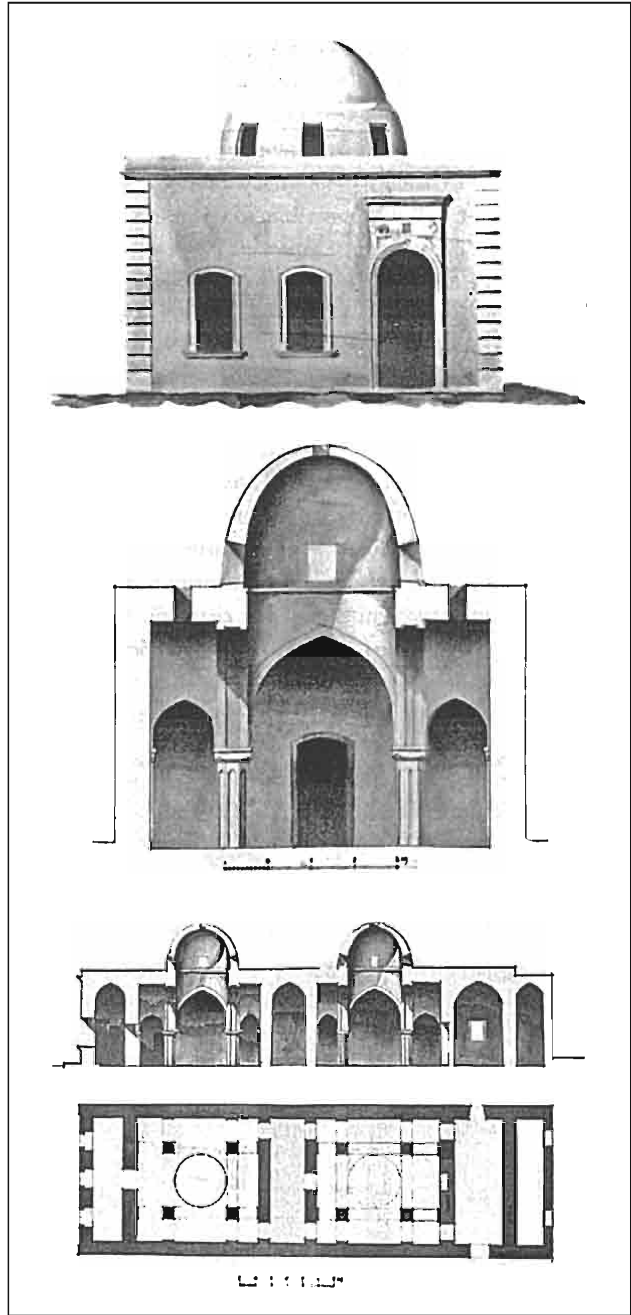
Keşlə kəndi. Hamam. Plan, fasad, eninə kəsim, uzununa kəsim. Ş.S. Fətullayevin icra. 1977-ci il.

dominant element kimi çıxış etdikləri strukturlarda yerləşdirilirdi. Sırası küçələrin strukturuna daxil olaraq, bu hamamlar kəndlərin planlaşmasında itmişlər, lakin məhəllənin sözügedən ərazisində məkan mühitinin təşkili zamanı əhəmiyyətini itirməyərək öz yerlərini saxlamışlar. Obyektiv cəhətdən, kəndlərin məhz əhəmiyyətsiz və dar küçələrində hamamların həcmi xüsusi əhəmiyyət kəsb edən obyektlərə çevrilərək və sırası tikintidə ictimai özlük qismində çıxış edərək konkret məhəllənin sakinlərinin yaxınlıq qurduğu görüş yerini təcəssüm edir. Onların daşdığı arxitektura informasiya və tikililərin obraz həllinin ümumi istiqamətinin təsir sahəsini genişləndirir.

Ümumilikdə, məscidlərlə yanaşı məhz hamamlar bu və ya digər yaşayış məntəqəsi haqqında, bu məntəqələrə fərdi səciyyə bəxş edən, yaşayış mühitini tənzimlənmiş sistemdə birləşdirən memarın özünəməxsusluğu haqqında düzgün məlumat verirlər.

Abşeronda yaşayış məntəqələrinin inkişafının spesifik şəraiti səbəbindən iki zona əmələ gəlmişdir: 1- əsas zona, yəni kəndin özü və 2- bağ zonası. Bağlar kəndlərin davamı kimi çıxış etmirdilər, onlar yerli topoqrafiyaya uyğunlaşdırılmış şəxsi planlaşmaya malik olaraq çox zaman "metropoliya"dan xeyli uzaqda yerləşirdilər. Bağ zonasında bu cür

Keşlə kəndi. Hamam. Eninə kəsim, uzununa kəsim, plan. Ölçmə 1945-ci il.

vəziyyət yeni arxitektur-planlaşma elementlərinə tələbi irəli sürdü. Kənd bağlarının ictimai ərazilərinin mühüm qovşaqlarında hamam və məscidlər inşa olundu. Abşeronun sözügedən sahələri arasında bu cür mərkəzlərin yaranması XIX-XX əsrlərin keçidinə aid şəhərsalma qaydası halıdır. İcti-

mai tikililərin kənd hüdudlarından kənara çıxması və bu obyektlərin ətrafının abadlaşdırılması Abşeronun bağ təsərrüfatının inkişafında müsbət məqam kimi qiymətləndirilir.

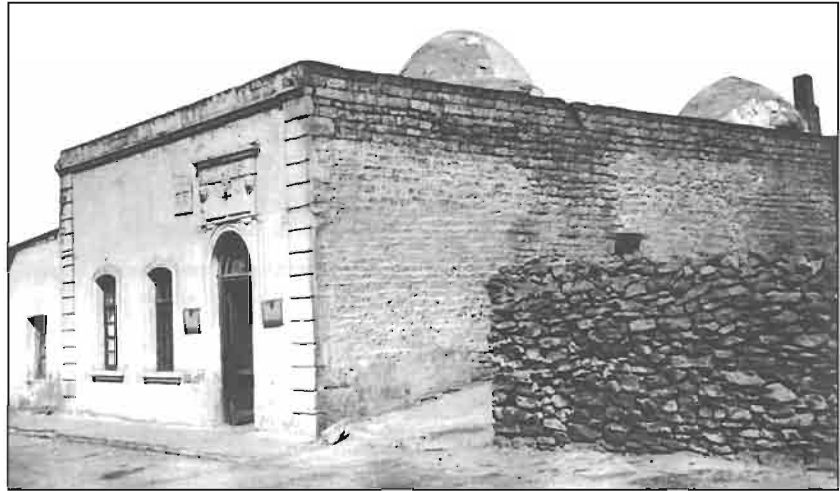
Beləliklə, bu zonanın bağ yaşıllıqları və mənzərəli cığırları arasında Pırşağı, Fatmai, Bilgəh, Mərdəkan, Maştağa, Goradil kəndlərinin ətrafında bağ şəraitində vacib olan hamamlar yarandı. Sözügedən amil Abşeron arxitekturasında əhəmiyyətli haldır, belə ki, bu ictimai tikililərin təsir zonasını bağ ərazilərində genişləndirərək onları yeni həcm və formalarla zənginləşdirdi və ətraf sahələrin panoramasını və siluetini dəyişdi.

Hamamların kənd tikililəri arasında və onların hüdudlarından kənarda yerləşməsinin müxtəlif üsulları kəndlərin sosial-iqtisadi inkişaf şəraitində daha səmərəli və optimal obyektlər kimi "vətəndaşlıq hüququ" almışlar. Eyni zamanda bu üsullar yaşayış yerlərinin tikinti

Keşlə kəndi. Hamam. Giriş portalı.

Keşlə kəndi. Hamam. Ümumi görünüş.

planlaşmasının əsasına daxil olaraq, həmçinin şəhərsalma məzmununu da əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmişlər.

Hamamlar tək sosial planda deyil, həmçinin formalaşmanın mürəkkəb prosesində son nəticədə arxitektura fenomeninə çevrilən funksiya, forma və obraz məsələlərini daşımağa qadir olan səciyyəli obyektlər kimi unikaldırlar.

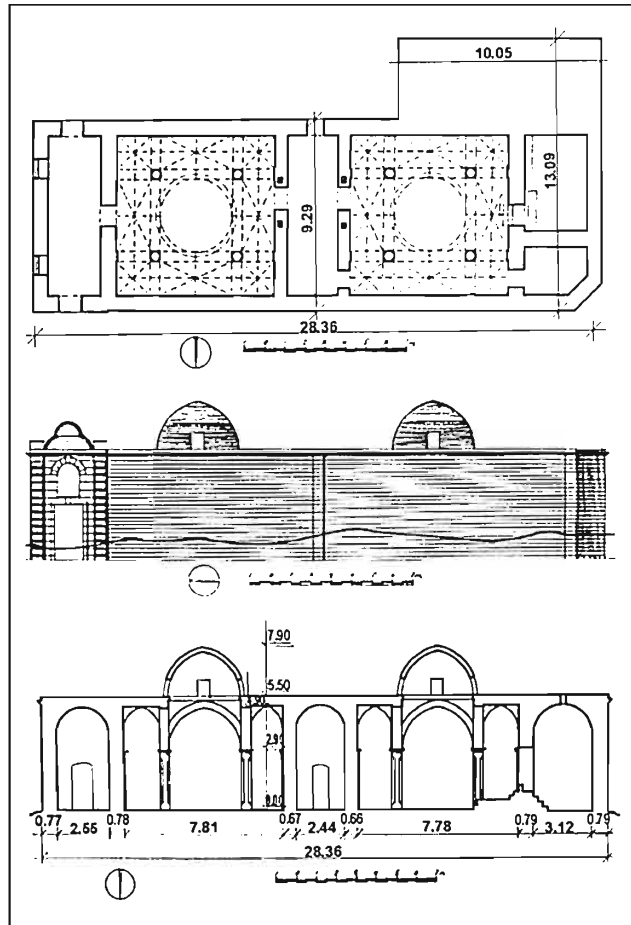
Abşeronda hamamlar şəhərsalma situasiyalarından asılı olmayaraq, onların sifarişçinin deyil, tikilinin müəllifinin, ustanın tələblərini əks etdirən daxili planlaşmasının müxtəlifliyi və tipoloji təsnifatı ilə təqdim olunmuşlar. Ustaların, bu obyektləri quran şəxslərin yaradıcılığına biz, fərdi sifarişin kompozisiya həllini də müəyyənləşdirən arxitektur-planlaşma üsullarına görə minnətdar olmalıyıq. Hamam bir obyekt kimi sırası tikili deyildir. Burada müxtəlif profilli aspektlər cəmlənir, sanitariya-sağlamlaşdırıcı məsələlər ön plana çıxır və bu məsələlərin vasitəsilə mürəkkəb məzmunlu bu binanın yaranması ilə bağlı digər problemlər də həll olunurdu. Binarın istilik və su təchizatı sistemləri hamamların etibarlı istismarını təmin edən ümumi silsiləyə daxil idi. Hamam kimi dəqiq texnoloji təsərrüfata malik kompleks şəkildə idarə olunan orqanizmin inşası bu növ ictimai tikilinin uzunmüddətli inkişaf dövrü ilə müəyyənləşmişdir.

Hamamlar Abşeron memarlığına təsnifatından asılı olmayaraq, klassik formada maraqlı arxitektur-planlaşma və konstruktiv üsullar təqdim

etmişlər. Onlar bu növ mülki tikililərin planlaşma əsasını təşkil edən bütün komponentlərə malikdirlər. Texnoloji qrafik boyu dəqiqliklə həll olunmuş daxili planlaşma strukturu ardıcıl şəkildə, ciddi funksional sistem üzrə inkişaf edir.

Abşeronun hamamlarında arxitektur-planlaşma həlli xalq memarlığı prinsipləri əsasında, ön otaq – soyunma otağı – soyunma otağı ilə yuyunma yeri arasında istilik rejiminin sax-

Bilgəh kəndi. Seyid ağa hamamı. Plan, əsas şərq fasadı, uzununa kəsim, Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

Bilgəh kəndi. Seyid ağa hamamı. Ümumi görünüş və interyerin fraqmenti.

lanılması üçün keçid rolunu oynayan aralıq kamera – xəznə (qaynar və soyuq su anbarı) sxemi üzrə inkişaf edirdi. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində yerli növ hamamların həcmli-məkan və konstruktiv strukturu keçmişdə təcrübədən keçirilmiş bu sxem üzrə şərh olunurdu.

Maraqlıdır ki, belə hamamlar həm xalq memarları, həm də peşəkar mühəndis və arxitektorlar tərəfindən inşa edilirdi. Yaşayış və mülki binaların layihələşdirilməsi zamanı axırıncılar Avropa memarlığının arxitektur-planlaşma üsullarından istifadə etdikləri halda, bu spesifik tikililərdə isə onlar yerli memarların köməyinə ehtiyac duyaraq, eyni zamanda şərq hamamlarının istismar məsələlərini düzgün həll etmək məqsədilə onların səciyyəsinə və funksional cəhətlərini öyrənməli olurdular.

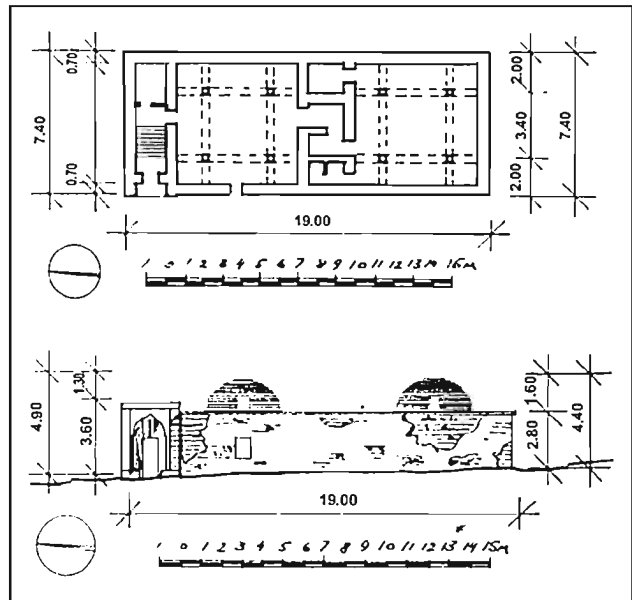
Abşeron hamamlarının planlaşma inkişafı eyni zamanda hamamların daxili strukturunun həcmli-məkan səciyyəli fərdi həllinə malik bir neçə müstəqil tipini irəli sürən tipoloji təsnifatı da müəyyən edir.

Hamamların birinci üslubuna planlaşma kompozisiyasının əsas elementləri kimi soyunma və yuyunma otaqları xas idi. Bunlar adətən, oxvari və ya yarımdairəvi formalı günbəzə dayaq olan səkkizgüşəli kəsiyə malik dörd sütun vasitəsilə hissələrə bölünmüş eyni ölçülü dördbucaqlı otaqlar idi. Ənənəvi üsuldən bu planlaşma üslubunda dörd dayaq olan soyunma otağı saxlanmışdır, yuyunma otağı isə soyunma otağının planlaşma sxemini təkrarlayaraq, sadələşdirilmişdir.

Bölmələr arasında qarşılıqlı əlaqə aralıq kamerası vasitəsilə, çox zaman bütün korpusun eni məsafəsində həyata keçirilirdi. Yuyunma bölməsinin arxasında hamamın əsas elementi olan qaynar və soyuq su xəznəsi yerləşdirilirdi.

Bu tip hamamların planlaşma sxemi bütün otaqların funksional həlli üzrə proporsional yerləşdirilməsinin dəqiqliyi ilə ifadə olunmuşdur. Planda düzbucaqlı və kvadrat otaqların ritm və növbələşməsi dominant yer tutur: vestibül – soyunma otağı – aralıq kamerası – yuyunma otağı – xəznə. Hamamların planlaşma strukturunda mövcud olan müəyyən qanunauyğunluq, həmçinin, arxitektur və konstruktiv üsulların daxili sistemində də aktiv şəkildə əks olunmuşdur. Əgər ki, vestibül, aralıq kamerası və xəznə oxvari və ya yarımdairəvi tağ-tavanı olan düzbu-

*Hövsan kəndi.
Hamam. XIX
əsr. Fasad, plan.
Ş.S.Fətullayevin
ölçməsi və çertyoju.*

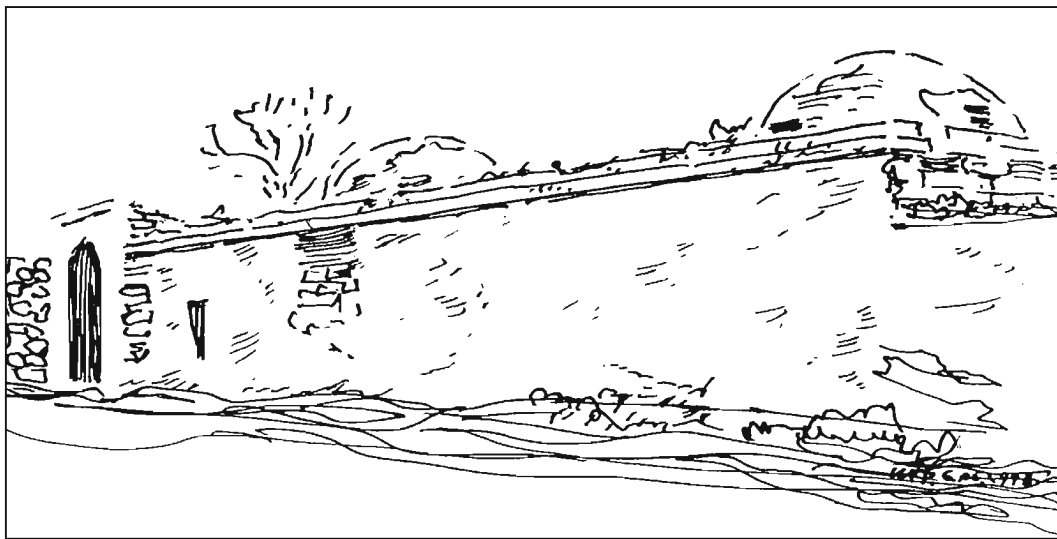
caqlı formasında uzununa tikilmiş otaqlar idisə, soyunma və yuyunma zalları isə mürəkkəb həcmli-məkan həlli kimi çıxış edirdilər. Baxmayaraq ki, prolyotların diametrləri 5 metrdən 6 metrədək məhdudlaşmışdır, bura-

da zalın mərkəzini günbəzin əsas element kimi çıxış etdiyi dördüdəyaqlı şaquli kompozisiya təşkil edir. Ətrafında digər arxitektur-konstruktiv hissələrin tikildiyi əsas kompozisiya özəyi məhz bu maddi-məkan

*Hövsan kəndi.
Hamam. XIX əsr.
Hamamın günbəzləri.*

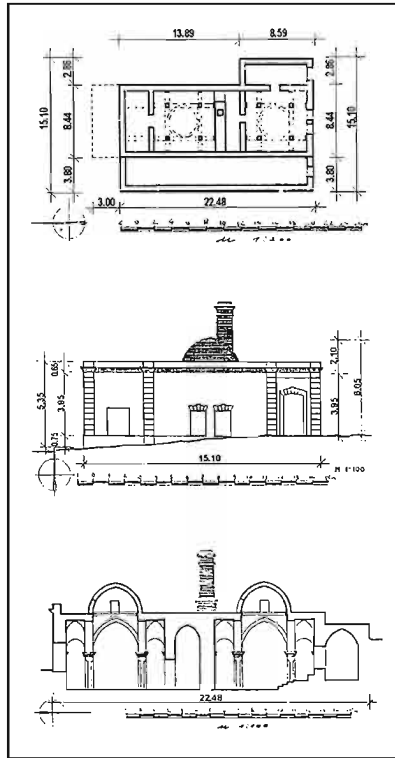

*Hövsan kəndi.
Hamam. XIX əsr.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmi.*

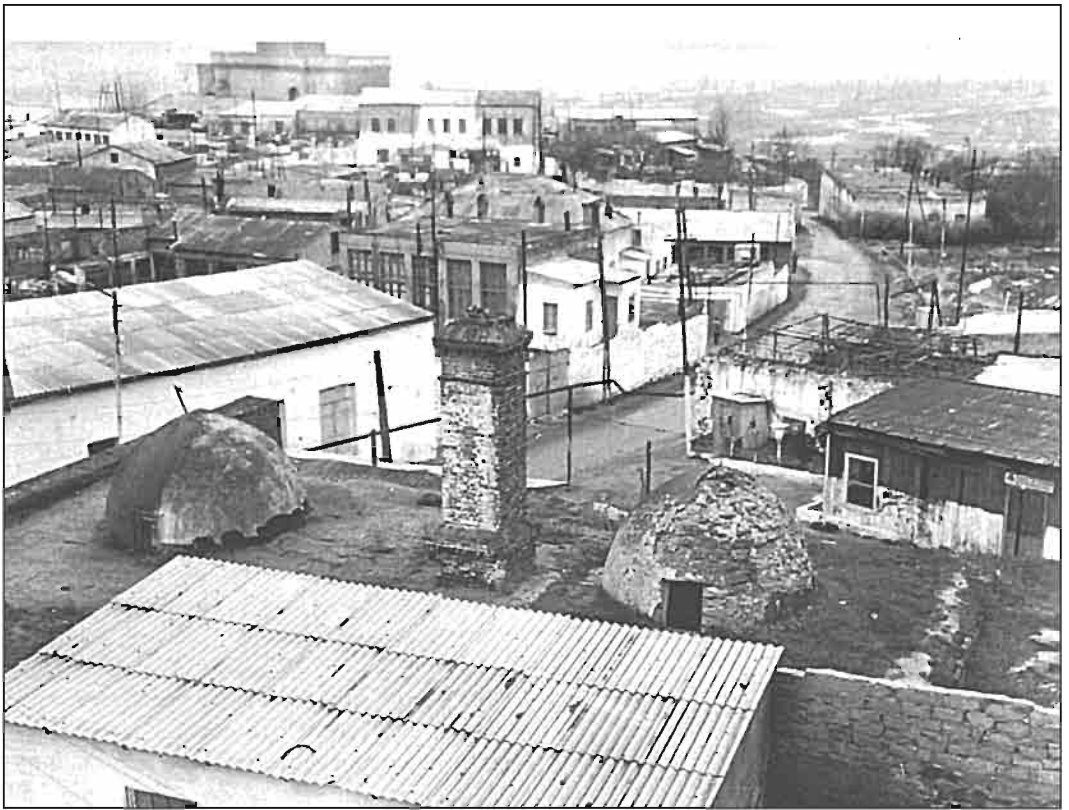
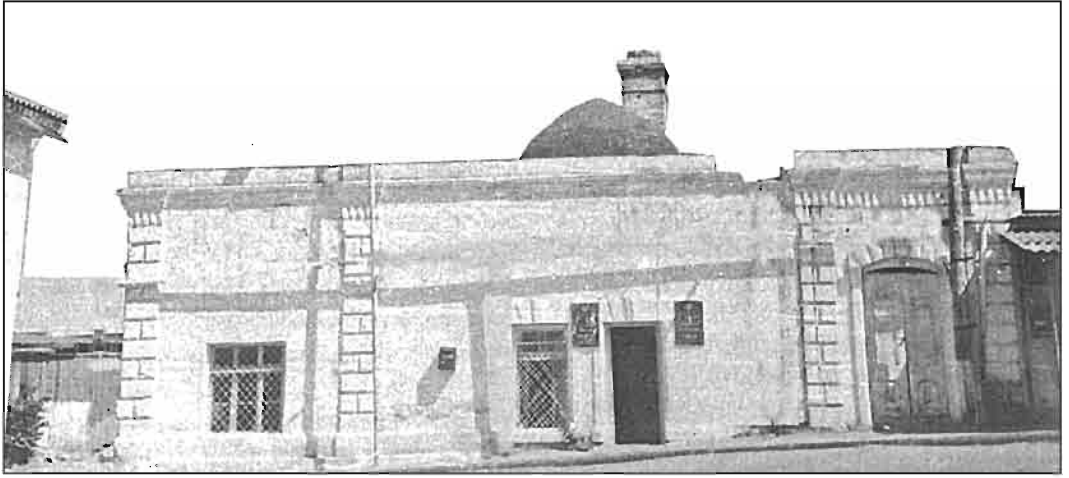

mühitində inkişaf edir. Özünəməxsus uzununa və eninə neflərə bölünmüş zal çarpazvari tağ-tavanların köməkçi tağları və kiçik tin günbəzləri şəklində çoxplanlı konstruktiv sistem yaradır. Burada açıq üslublu daş konstruksiya daxili məkanın müxtəlif görünüş üsullarını açıqlayır. Dirək sütunlar interyerdə aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayaraq, eyni zamanda zəlin geniş məkanını hissələrə bölərək, günbəzaltı məkanın ətrafında yerləşən digər konstruktiv elementlərə öz arxitektural yükünü daşımaq imkanı verirlər. Ümumilikdə, müxtəlif palıtralı rəsmlərə malik struktur elementlərin və formaların vəhdətindən yaradılmış vahid kompozisiya sistemi əmələ gəlmişdir. Bu cür arxitektural məzmunla zənginləşdirilmiş interyer yalnız xalq memarının işindən razılıq hissi deyil, həm də dərin məftunluq hissi bəxş edir. Bu tək yerli tikinti materialı olan əhəngdaşın xüsusiyyətlərini bilmək deyil, həm də meşə materiallarının qeyri-mövcudluğundan daha səmərəli və konstruktiv variantlar axtarmaq məcburiyyəti sayəsində Abşeron memarlığının ənənəvi üsul və forma prinsiplərinin daha incəliklə qavranılması deməkdir. Daşla görülən çoxəsrlik iş və arxitektural üsullar memarlığın mürəkkəb formalarla ümumi inkişafına səbəb olmuşdur və bu səbəbdən də, hamam interyerlərində eyni zamanda bu bədii formaların dinamizmini vurğulayan günbəzli, tağlı və tağ - tavanlı həcmli-məkan kompozisiyalarının əmələ gəlməsi təəccübləndir içi deyil.

Bu növ hamamların formalaşması və inkişaf prosesi 1880-ci illərdən vətəndaşlıq hüququ alan ənənəvi planlaşma üsullarında, konstruktiv formalardan və texnoloji sanitariya-giyeyənə şəraitindən irəli gəlir. Burada planlaşma üsulları ardıcılıqla həll olunurdu, inkişaf prosesində müasir tələblərə cavab verməyən onların bəzilərində imtina etmiş, digərləri isə tikinti sənətinin optimal imkanlarında çıxış edərək yontalanmışlar. Nəhayət, bu hamam növü interyerin daxili məkanının həllinin əsasını təşkil edən klassik planlaşma üsulları, arxitektural formalar və konstruktiv elementlər əldə etmişdir.

Ramanı kəndi. Hamam. Plan, Fasad, uzununa kəsim. 1984-cü il. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

*Ramanı kəndi. Ümumi görünüş.
Hamamın yuxarı hissəsindən
görüntü. 1903/04.*

*Ramanı kəndi.
Hamam portali.*

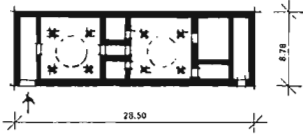
BİRİNCİ ÜSLUB

Hamamların birinci üslubuna aiddir:

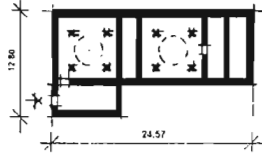
1. *Qala kəndində hamam, 1881/82-ci illər,*
2. *Qobu kəndində Hacı Abdulla Kazım oğlu hamamı, ustad Abbasəli, 1882/83-cü illər,*
3. *Maştağa kəndində Şamxal hamamı, 1883-cü il,*
4. *Zabrat kəndində hamam, ustad Hacı Qulu, 1898-ci il,*
5. *Keşlə kəndində Kərbəlayı Paşa hamamı, 1899/1900-cü illər,*
6. *Buzovna kəndində Cəbiyəvələr hamamı, 1901-ci il,*
7. *Buzovna kəndində Təhməzovlar hamamı, XX əsr,*
8. *Ramanı kəndində Əjdər hamamı, ustad Fərrux Əliyev, 1903/04-cü illər,*
9. *Hövsan kəndində hamam, 1905-ci il,*
10. *Ramanı kəndində Mürvət hamamı, ustad Kərbəlayı Bədəl Kərbəlayi İmanverdi, 1911-ci il,*
11. *Bilgəh kəndində Seyid Ağa hamamı, 1919-cu il.*

Bu üslub hamamların Abşeron kəndlərində və Bakı şəhərində geniş yayılması çoxsaylı ziyarətçilərin yerləşə biləcəkləri böyük məkanların yaradılması məqsədilə onların planlaşma həlli səbəbindən irəli gəlir. Buna uzununa divarların arasındakı aralıqların genişləndirilməsi yolu ilə nail olunmuşdur, lakin konstruktiv cəhətdən bu üsul böyük maddi məsrəflərlə və texniki çətinliklərlə bağlı idi. Soyunma və yuyunma zallarında qəbul edilmiş mərkəzi hissədə dörd dirək sütununun nəzərdə tutulduğu planlaşma üsulu ümumi aralığın 9,36 metrədən (Şamxal hamamı, 1883-cü il) 12,80 metrədək (Təhməzovlar hamamı, XX əsr) genişləndirilməsi həlini tamamilə doğruldurdu. Aralığın genişlənməsilə hamam uzununa 24,57 metrədən 30,65 metrədək inkişaf edirdi, binanın eninin və uzununun bu cür qarşılıqlı asılılığı ziyarətçilərin sayının müəyyənləşdirilməsinə və bütün qrup zalların funksional xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması şərtilə sistemin planlaşma həllinə imkan verirdi.

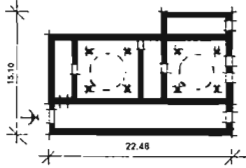
Mülki binaların və tikililərin tipoloji təsnifatı.

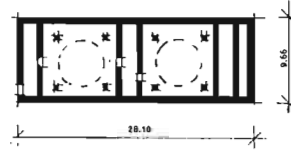
Qala kəndi.
Hamam. 1881/82.

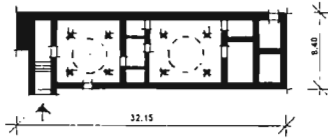
Buzovna kəndi.
Təhməzovlar
hamamı. XX əsr.

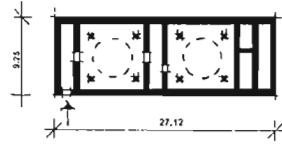
Ramarı kəndi.
Əjdər hamamı.
1903/04.

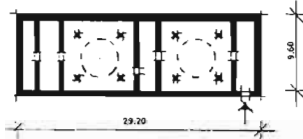
Qobu kəndi. Hacı
Əbdül Hamamı.
1882/83.

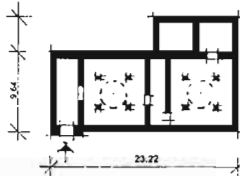
Maşağa kəndi.
Şamxal hamamı.
1883.

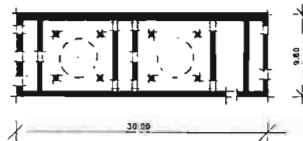
Hövsan kəndi.
Hamam.
1905-ci il.

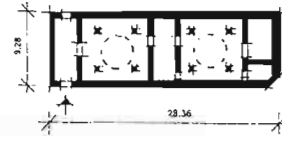
Zabrat kəndi.
1898-ci il.

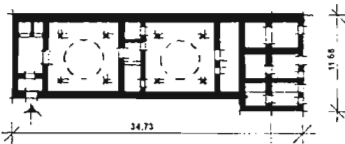
Ramarı kəndi.
Mürvət hamamı.
1911-ci il.

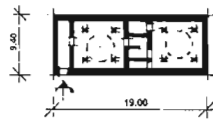
Keşlə kəndi. Kərbə-
layı Paşa hamamı.
1889/1900.

Bilgəh kəndi
Seyidağa hamamı.
1919-cu il.

Buzovna kəndi.
Cabayevlər hamamı.
1901-ci il.

Hövsan kəndi.
Hamam. XIX əsr.

Qala kəndində hamam, 1299 hicri təqvimini ilə (1881/82-ci illər)

Qala kəndində tikilən h.t. 1299-cu il (1881/82-ci illər) tarixli hamam bu üslubun klassik nümunəsini əks etdirir. Bu yaxınlarda tapılmış, qumdan və tikinti tullantılarından təmizlənmiş ovdan və qədim hamamın yanında, hakim mövqə tutan bir sahədə tikilmiş yeni üslublu bu hamam, daxili məkanın planlaşma strukturunu açıqlamaqla yanaşı, həmçinin arxitektural formaların konstruktiv mahiyyətinin və dövrünün tikinti mədəniyyətinin qiymətləndirilməsinə imkan verir.

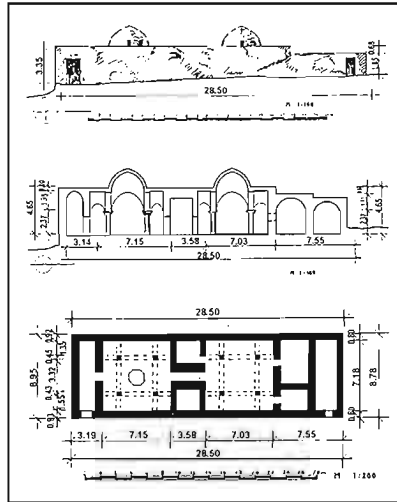
Hamamın girişi binanın korpusunun bütün eni üzrə 8,95 metrədək dar vestibül hissəyə aparır və buradan da ziyarətçilərin bütün tip hamamlara aid olan texnoloji prinsip üzrə ardıcılıqla hərəkət qrafiki başlayır. Burada soyunma və yuyunma otaqları formasına görə demək olar ki, dördbucaqlıdır və sahəsinə görə

eynidirlər (7,15-in 7,10-a). Lakin yuyunma zalı çox funksional təşkilata malikdir və yanaşı kiçik otaqlarla xəznənin (qaynar və soyuq su anbarı) mühüm yer tutduğu mürəkkəb sistem yaradır. Odluq sistemi (kül-xana) bilavasitə xəznə ilə əlaqəlidir, buradan döşəmənin altından keçən istilik kanalları ilə qaynar hava yuyunma bölmələri qrupunu isidərək soyunma zalınadək yayılır və yanmış kərpicdən düzəldilmiş hündür ağızlıqdan çölə çıxır.

Zalların daxili məkanı otaqların mərkəzi dayaq sütunları vasitəsilə böyük aralığı sayəsində bütün arxitektur-konstruktiv formaları daşıyan doqquz seksiyaya bölünür. Daş bloklardan qurulmuş və məkan mühitinin arxitektur həllində üstünlük təşkil edən iri oxvari formalı tağlar zalların əsas elementləri kimi çıxış edirlər. Tin seksiyalar kiçik günbəzlərlə, araları isə diaqonal tağ-tavanla örtülmüşdür. Dayaq tağları və yan seksiyalar arasında əlaqə aparıcı divarlara düşən yükün bölüşdürücüləri olan kiçik tağlar vasitəsilə həyata keçirilir. Daxili məkanın bu cür arxitektur-konstruktiv həlli nəticəsində, üstündə üfqi bölmələrə əks qurulan şaquli-özül kompozisiyası yaratmış sferokonik formalı günbəzin quraşdırıldığı zalın bütün sahəsinə xidmət edən özünəməxsus bədii platforma əmələ gəlmişdir. Bir zaldan o biri zala dar dəhliz vasitəsilə keçid Abşeronda yayılmış bu maraqlı arxitektur sistemin görünüşünü daha da artırır.

Qeyd etmək lazımdır ki, böyük sahəli zalın bu cür arxitektur-

Qala kəndi. Hamam.
Uzununa kəsim,
Fasad, plan.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.

planlaşma həlli üsulu Abşeronunda XV əsrdə dini tikililərdə, xüsusən də Mərdəkanda yerləşən Tuba şah məscidində rast gəlinir və 1914-cü ilədək rast gəlinirdi. Abşeronun şəraitində, xüsusən XIX əsrin ikinci yarısından sonra hamamların planlaşma inkişafında da bu üsuldən istifadə olunması çox qanunauyğundur və Qala kəndindəki hamam bunun davamlılığını təsdiq edir.

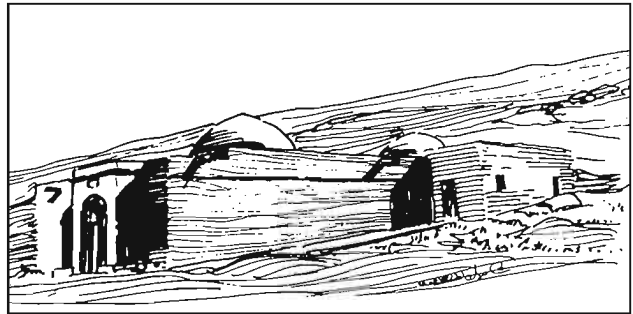
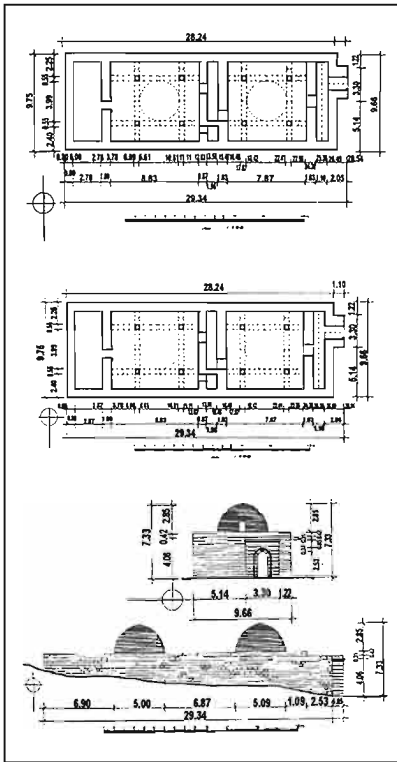
Qobu kəndində hamam (ustad Abbasəli, 1882-ci il)

Qobu kəndində hamam, sifarişçi Hacı Abdulla Kazım oğlu (ustad Abbasəli, 1882-ci il). Abşeronun yaşayış tikililəri strukturunda inşa edilmiş və onların ayrılmaz hissəsi olan bir çox hamamlarından fərqli olaraq, bu hamam kəndin kənarında tikilmişdir və yüksəklikdə yerləşərək tikilmişdir və yüksəklikdə yerləşərək müstəqil mühitə malikdir. Eyni zamanda, yerli tikintinin sakit silüetinə öz həcmi və günbəzləri ilə müəyyən dinamizm bəxş edir.

Planlaşma strukturuna görə hamam Abşeron hamamlarının təsnifatı üzrə birinci üslubun klassik nümunələrini təkrarlayır. Giriş portalı ərazinin relyefli olması səbəbindən dirək tərəfindən qoyulmuşdur və texnoloji sistemin inkişafına təkan verir, ziyarətçini öz məqsədinə doğru aparır: dar ön otaq soyunma və yuyunma bölmələrinin eyni ölçülü dördbucaqlı zalları (7,88-in 7,91-ə), aralarında isə aralıq kamerası. Qala kəndindəki hamamdan fərqli olaraq, burada kamera qismən boş qalaraq maksimum dərəcədə istifadə edilmir. Yuyunma bölməsindən arxasında qaynar və

Qobu kəndi. Hacı Abdulla hamamı. 1882/83. Plan, kəsim, fəsadlar. Ş.S. Fətullayevin ölçmə və icrası. 1986-cı il.

Qobu kəndi. Hacı Abdulla hamamı. 1882/83. Ş.S. Fətullayevin Rəsmi. 1986-cı il.

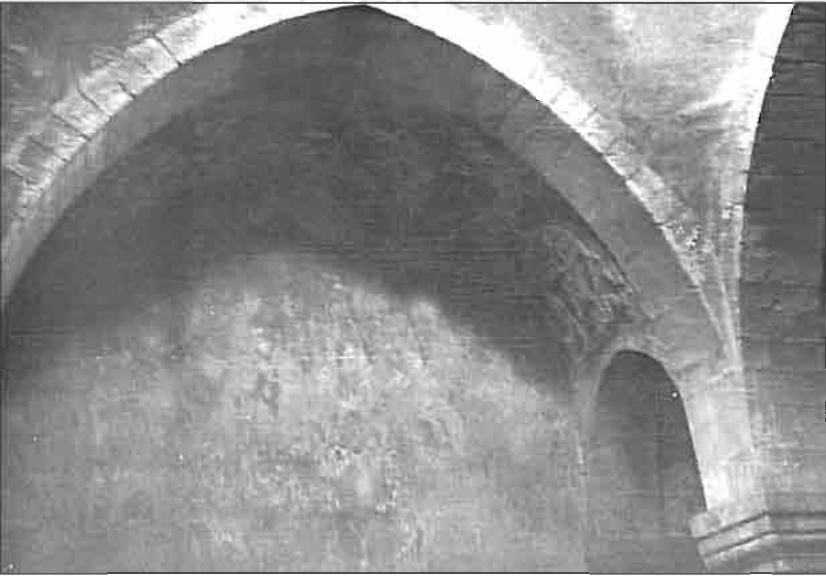

*Qobu kəndi. Hacı
Abdulla hamamı.
1882/83. Ümumi
görünüş.*

*Qobu kəndi. Hamam.
Giriş portalı.
1882-ci il.*

Qobu kəndi. Hamam. İnteryerin və fasadın detalları. 1882-ci il.

soyuq suyu olan geniş xəznə yerləşir, onun arxasında isə odluq üçün yer – “külxana” vardır.

Hamamın zalları inkişaf etmiş üslubda arxitektur-planlaşma və konstruktiv sistem təşkil edirlər. Divarlara bir az yaxın olan və az aralıqlı dörd dirək sütunu olan dördbucaqlı otaqlar oxvari tağların güclü daş formalarına malik həcmli-məkan strukturu yaradırlar. Gövdəsinin rəsminə görə ciddi, proporsiyalarına görə isə nəcib kapitellərlə vurğulanmış bütöv daş bloklarla işlənən sütunlar zalların örtüklərinin bütün konstruktiv sistemini öz üzərinə götürmüşlər. Aşıрма qüvvəsini tənzimləyən kiçik tin tağları ilə ahəng yaradan iri tağlar interyerin dəyişilməsində əsas elementlərin əhəmiyyətini artırır.

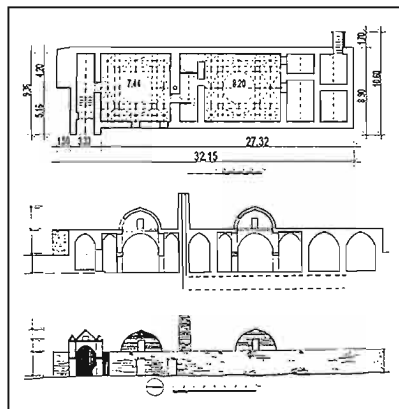
Zalların əsas elementləri olan kiçik işıq proyomlarına malik günbəzlər buna baxmayaraq soyunma və yuyunma bölmələrini çox yaxşı işıqlandırdılar. Əsas elementlərin açıq üslublu daş karkası Abşeron memarlığının güclü təsirə malik vahididir. Burada bu xüsusiyyət bütün aydınlığı ilə özünü büruzə vermişdir. Bina fasadlarının yonulmamış daşdan kobud hörgüsü profillənmiş elementlərə və öz hesabına 1882-ci ildə hamamı tikdirən yerli sakin Hacı Abdulla haqqında kiçik epiqrafik yazıya malik təmiz yonulmuş daş bloklardan ibarət portal üçün fon rolunu oynayır. Burada hamamın ümumi uzunluğu 28,10 metr təşkil edir ki, bu da Qala kəndindəki hamamla demək olar ki, eynidir (28,50), lakin eni çoxdur – 9,66 metr təşkil edir ki, bu da Abşeron ha-

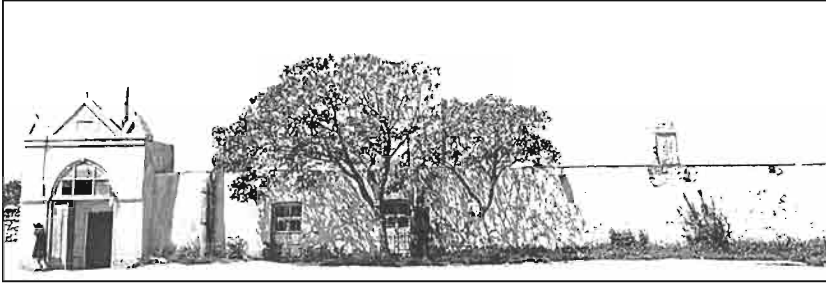
mamlarının daxili planlaşma strukturunun inkişafına müvafiqdir. Hamamların qəbul olunmuş texnoloji sistemi müəyyən qəbaritlər tələb edirdi (uzunluq 22,50-dən 34,13-dək, eni isə 8,95-dən 12,80-dək). Abşeronun mədəni-məişət tikililərinin inkişaf etmiş tiplərindən biri olan Qobu kəndindəki hamam yalnız özünə xas olan arxitektur-planlaşma xüsusiyyətlərinə malikdir.

Maşağa kəndində Kərbəlayi Şamxal hamamı

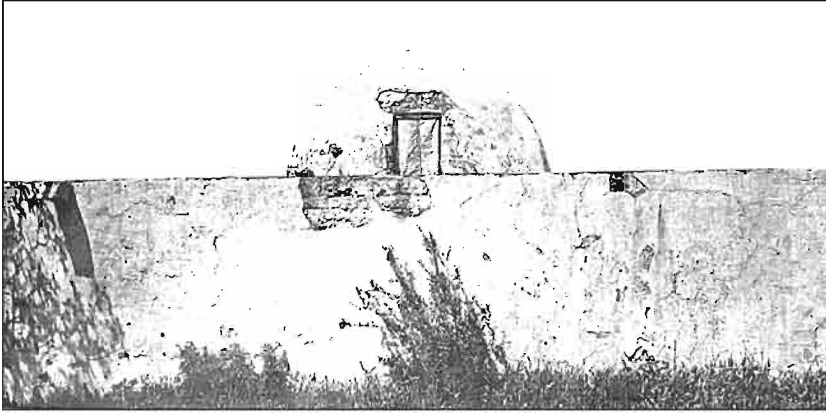
Hamam kəndin tarixi hissəsində, Xunxar məhəlləsində yerləşir, ustadlar Ağaqlu və Kərbəlayi Hacıqlu tərəfindən 1883-cü ildə üzü meydana tərəf tikilmişdir. Onun arxitektur-planlaşma strukturu interyerdə əks olunmuş üfqi və şaquli bölmələr, konstruktiv formalar sayəsində bu növ mülki tikililərin inkişafının klassik üsullarını (lakin fərdi xüsusiyyətlərlə) qoruyub saxlayır. Ziyarətçinin vestibüldən xəznəyə doğru hərəkəti qrafiki binanın uzununa istiqamətində, vahid ox üzrə həyata

*Maşağa kəndi.
Şamxal hamamı.
1883-cü il. Plan, uzununa kəsim, fəsad.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.
1977-ci il.*

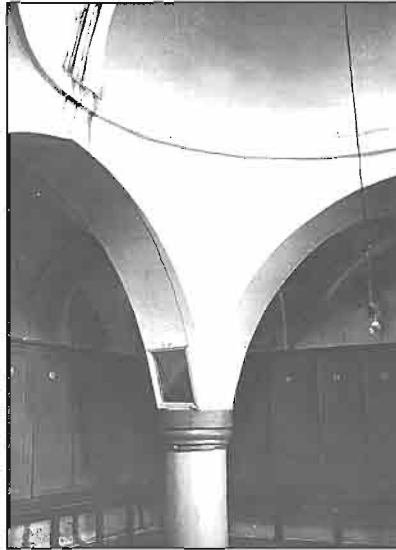

*Maştağa kəndi.
Şamxal hamamı.
1883-cü il Ümumi
görünüş və fraqment.*

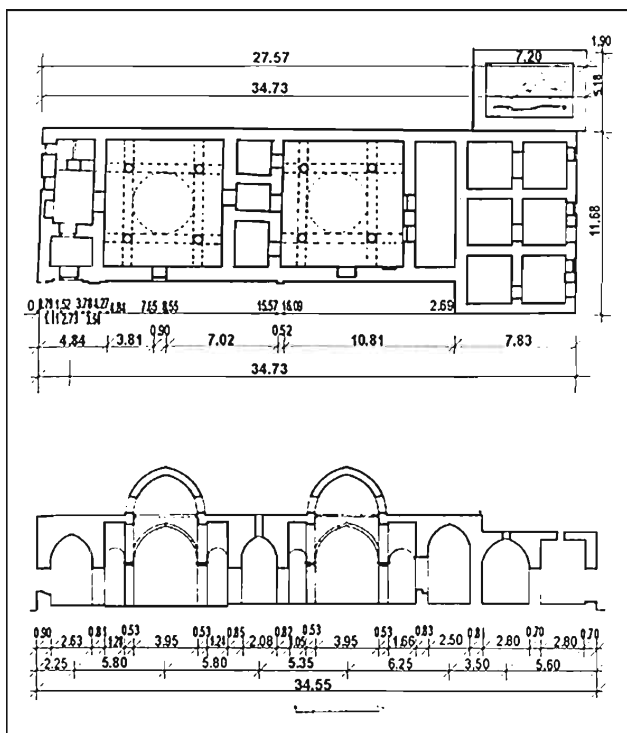
keçirilir və yolunda çətin keçidlərlə üzləşmir. Vestibül, bir qayda olaraq, korpusun bütün eni boyu dar məkan təşkil edir. Bu hətta texnoloji dövrə üzrə hamamın inkişafının dinamik başlanğıcına özünəməxsus keçid rolunu oynayır. Burada interyerin aparıcı elementləri olan mərkəzi sütunlar bir az divarlara doğru yaxınlaşdırılmış və yastı pilyastrlarla vurğulanmışdır. Mərkəzdən sütunlar üzərində sferonik günbəzin yerləşdiyi oxvari profilli ağır tağları saxlayırlar. Sütunlar və divarlar arasında eyni zamanda bədii elementlərin mahiyyətini azaltmayaraq aşırma qüvvəsini tarazlayan kiçik tağlar atılmışdır. Örtüklər kons-

*Maştağa kəndi.
Şamxal hamamı.
1883-cü il. İnteryer
fraqmenti.*

truksiyanın perimetri üzrə diaqonal tağ-tavanlı qapalı sistemə çevrilirlər. İnteryerin bütün arxitektur-konstruktiv pozisiyası hamamın daxili məkanına aktiv xidmət edən bədii cəhətdən düşüncəli formada ifadə edilmişdir. Burada mövcud forma və üsullar yerli memarlıq ənənələri ilə təsbit olunmuş və sözügedən mühitlə izhar edilmişdir. Yuyunma bölməsinə keçid kəmərsi ziyarətçinin yalnız diqqətini cəlb edir və onda əhval-ruhiyyə yaradır, ziyarətçi artıq analogi arxitektur-planlaşma üsullarına malik zəif tanışıq atmosferinə daxil olur. Qaynar və soyuq su anbarı olan xəznə daha geniş və tutumlu sahəyə malikdir. Odluq yeri olan "külxana"nın da həmçinin,

*Buzovna kəndi.
Cəbəyəvlər hamamı.
Plan, uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin və
R.M.Bayramovun
ölçmə və icrası.
1984-cü il.*

hamamın daxili məkanına aktiv xidmət edən müstəqil forması vardır.

Hamamın əsas fasadı orijinal formalı portalla vurğulanmışdır, burada girişin oxvari tağı kiçik frontonlarla tamamlanır. Əsas həcmın uzadılmış paralelepiped üzərində müsəlman hamamının obraz ifadəsi kimi iki kornik günbəz uc alır.

Buzovna kəndində Cəbəyəvlər hamamı

Hamam Aşağı məhəllədə, yəni kəndin tarixi hissəsində yerləşir. 1901-ci ildə yerli sakinlər Kərbəlayi Məhəmməd və Əliverdinin oğlu İsmail tərəfindən abadlaşdırılmış, usta Kərbəlayi Müseyib Suraxanlı tərəfindən isə tikilmişdir. Bu məlumat giriş portalının epigrafik yazısından götürülmüşdür. Arxitektur-planlaşma strukturu birinci növ hamamların ümumi prinsiplərini təkrarlayır, lakin vestibül hissəsinə daxil olmuş bəzi məqamlar da müşahidə olunur. Xüsusi dəhliz, sonra isə sanitariya qovşaqları olan kiçik vestibül hissə əmələ gəlmişdir. Vestibülün arxasında geniş soyunma zalı (8,01-in 8,02-yə) vardı, əvvəlki nümunələrdən daha geniş və kompozisiyası cəhətdən arxitektur forma və detallarla daha zəngin bir zal idi. Burada dairəvi formalı mərkəzi sütunlar oxvari deyil, yarım dairəvi formalı tağlara dayaq idi. Bu arxitektur-konstruktiv sistemin aparıcı divarlarının perimetri ilə əlaqə kiçik yarım dairəvi tağlar vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Mərkəzi seksiyanın bir az ağırlaşdırılmış gün-

*Buzovna kəndi.
Cabayeolər hamamı.
Günbəzli tüstü
borusu.*

bəzi bütün həcmli-məkan strukturunun formalarının monumentallığını qoruyub saxlayır. Soyunma və yuyunma bölmələri arasında aralıq kamerası işıq fənəri ilə oxvari formada. Yuyunma zalı soyunma zalının təkrarı olaraq, qaynar və soyuq suyu olan xəznə ilə birləşir. Odluq kamerası həyət tərəfdəndir, yanında isə geniş hovuz vardır. Su boruları yerinə hamamın daş divarlarının daxilində buraxılmış özünəməxsus yerlər vasitəsilə soyunma zonasına hovuzdan su gəlirdi. Fasad stilizə edilmiş portalla vurğulanmışdır və şaquli cinahlar ritminə bölünmüşdür. Üfüqi həcm üzərində soyunma və yuyunma bölmələrinin günbəzləri görünür, onların arasında isə hamamın kərpicdən ağızlığı ucalır və bunlar hamamı ətraf mühitdə aktiv şəkildə seçilən dinamik həcmli kompozisiyaya çevirir.

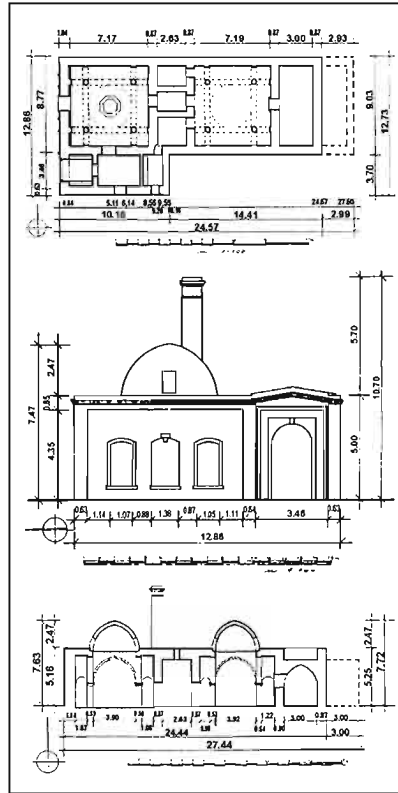

*Buzovna kəndi.
Cabayeolər hamamı.
Günbəzli tüstü
borusu. Ümumi
görünüş.*

Buzovna kəndində Təhməzovlar hamamı

Hamam Pir məhəlləsində, ziyarətqah olan türbənin yaxınlığında yerləşir, XIX-XX əsrlərin keçidində tikilmiş və baş magistraldan xeyli aralıdır. Lakin həyətəyənı üslublu yaşayış məhəllələrinin arasında hamam seçilən ictimai tikilidir. O, tində yerləşir, həcmli-məkan həllinə malikdir, korpus ərazinin xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması ilə plan strukturuna görə bu növdə olan bir çox tikililərdən fərqli olaraq, uzadılmış formada deyildir. Binarın tində yerləşməsi

Buzovna kəndi. Təhməzovlar hamamı. Plan, cənub-qərb fasad, uzununa kəsim, Ş.S. Fətullayevin ölçmə və icrası.

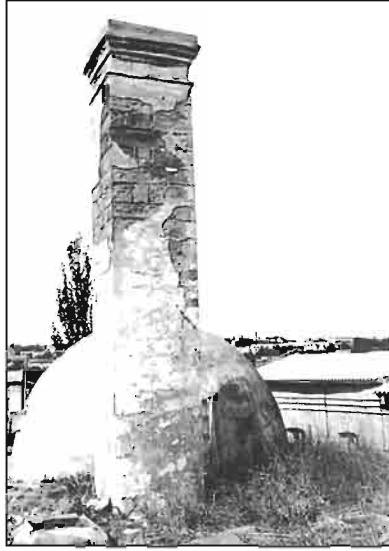

səbəbindən hamam Γ-vari plan forması almışdır və sayəsində binanın həcmi cəhətdən həllində mühüm rol oynayan bu planlaşma sxeminin yarandığı vestibül qrupu baş hissədə yerləşmişdir.

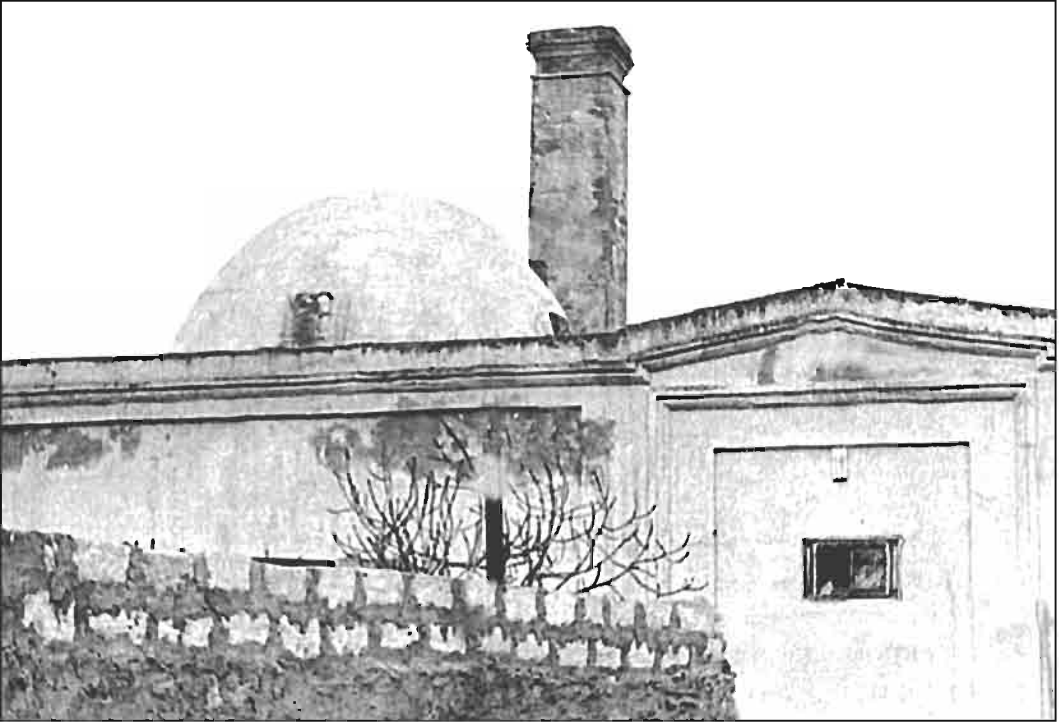
Vestibül hissə kiçik otaqlardan ibarət olsa da, əsas qrup üçün təşkilati element kimi çıxış edir. Bu qrup soyunma və yuyunma zallarına, aralıq kamerasına, xəznə və külxanaya malikdir. Bu cür sxem texnoloji cəhətdən təsbit edilmişdir, konstruktiv və arxitektural cəhətdən realdır. Soyunma və yuyunma bölmələrinin zalları dördbucaqlıdır, eyni ölçülü sahəyə (7,17-nin 7,30) və arxitektura-ya malikdirlər.

Belə böyük sahələrin örtülməsi hamamın mərkəzi hissəsində günbəzi saxlayan oxvari tağların və yükdün bir hissəsini üzərinə götürən tirlərdəki kiçik tağların bütün konstruktiv yükünü çəkən dörd sütun sistemi ilə həyata keçirilmişdir. Elə bir effektiv məkan sistemi yaranır ki, burada arxitektur formalar öz konstruktiv mahiyyətini tamlıqla açıqlayır və daxili mühitin dəyişməsində iştirak etmək imkanı verirlər.

Həqiqətən, üzərində oxvari tağların yerləşdiyi bütöv bloklardan əla yonulmuş kapitellərə malik daş sütunlar günbəz şəklində həllin inkişaf etmiş formasına keçən dəqiq məkan sxemi yaradırlar. Aralarında kiçik keçid kamerasının olduğu arxitektural cəhətdən düşünülmüş iki zal kompozisiyanın kapitalizm dövrünə xas olan ritm və bölmələrlə bədi vahidini təşkil edirlər. Binarın ümumi qabariti – 10,80 metrin

*Buzovna kəndi.
Təhməzovlar hamamı.
Günbəzli tüstü
borusu. Ümumi
görünüş.*

*Buzovna kəndi.
Təhməzovlar hamamı.
Fraqmentlər.*

24,57 metrə nisbətidir. Bina yerli süxur olan əhəngdaşından tikilmişdir. Hamam tarixi arxitektura obyekt olaraq, yerli ənənələrin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla Abşeronun mədəni-məişət tikililərinin yeni üslublu nümunəsini nümayiş etdirir.

Zabrat kəndində hamam

1898-ci ildə inşa edilmişdir, kəndin tarixi tikililərinə aiddir və böyük həcmi ilə ətraf mühitdə dominant mövqə tutur. Planlaşma strukturuna görə hamam ənənəvi üslubdadır, yuyunma bölməsi və nəhayət, qaynar və soyuq su üçün xəznə ilə təşkil edilmişdir. Bu

otaqların arxasında odluq yerləşirdi, yalnız qorunub saxlanmamışdır.

Hamamın bu növü mülki tikililərin ümumi həllini nümayiş etdirməsinə baxmayaraq, o öz arxitektura-konstruktiv sistemində görə məlum formalaşma üsullarını təkrarlamayaraq müstəqil şəkildə şərh olunmuşdur. Əsas qrup otaqlar arasında soyunma və yuyunma bölmələri seçilir. Soyunma bölməsi mərkəzi hissəsində hamamın konstruktiv sisteminin özəyi olan dörd dirək sütunu olan dördbucaqlı (7,81-in 7,85-ə) otaqdan ibarətdir. Sütunlar üzərində günbəzin və divarların parametrləri ilə bağlı olan yarımdairəvi tağı olan yan bölmələrin yerləşdiyi oxvari formalı tağları saxlayırlar. Vahid sistemdə birləşdirilmiş arxitektura formalar səciyyəvi və olduqca ifadəli bədii məkan kompozisiyası yaradır. Burada saxta və dekorativ üsullar mövcud deyil, burada biz soyunma bölməsinin kompozisiyasının əsasını təşkil edən əsl konstruktiv iş, açıq arxitektura-konstruktiv formalar görürük. Oxlar üzərində yerləşdirilmiş yan bölmələr adəti üzrə çarpazvari deyil, sadəcə ayaqlarının yarımdairəvi tağlar üstünə çıxarıldığı adi tağ-tavanlarla örtülmüşlər. Abşeron memarlığında bu cür üsula ilk dəfə rast gəlinir və hamamın formasının yaranmasında öz uğurlu yerini tapmışdır.

Prinsip etibarilə, yuyunma bölməsi soyunma bölməsinə aid olan eyni arxitektura-konstruktiv üsullara malikdir, lakin onun şərhinin xarakterinə özünəməxsus xüsusiyyətlər daxildir, belə ki, bu bölmə

dördbucaqlı formada deyildir. Bu xəznəyə birləşən bölmədə qeyri-standart konstruktiv addımın yaranmasına səbəb oldu. Belə olduqda düzbucaqlı künc hissələrdə əlavə tağlardan istifadə etdilər, onların üzərində isə kiçik günbəzlər tikdilər. Məsələnin

bu cür həlli hamamın həm daxili, həm də xarici həcmli-məkan şərhində öz əksini tapdı. Soyunma və yuyunma zallarının mərkəzi günbəzlərinin xeyli dərəcədə irəli çıxan həcmliyi ilə yanaşı yanında öz fərdi yerləri olan kiçik günbəzlər də əmələ gəldi.

*Zabrat kəndi.
Hamam. Ümumi
görünüş və
interyerlər.*

Zabrat kəndi.
Hamam. İnteriyerin
fragmenti.

Əsas fasadda sağ küncdə dərin lociyalı portal seçilir və bu arxitektura kütlələrin dinamikasına müəyyən rezonans qatır. Tikinti materialı daşdır, ümumi qabarıqlar 9,54 metrin 24,35 metrə təşkil edir. Öz arxitektura-planlaşma və həcmli-məkan həllinə görə Abşeronun maraqlı mülki tikililərinin sırasına daxildir.

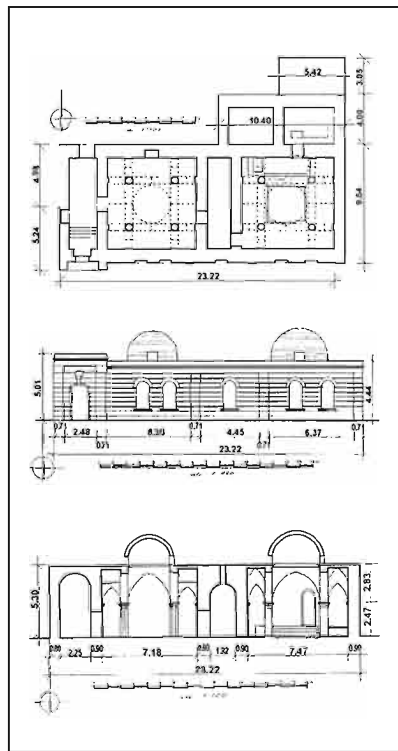
Ramanı kəndi.
Mürvət Hamamı.
Plan, uzununa
kəsim, cənub fasadı.
Memar R. Bayramovun iştirakı ilə
Ş.S.Fətullayevin
çertyoj və icrası.

Ramanı kəndində Mürvət hamamı

Ticarət hamamı yerli sakin Mövlud Hacı Qəmbərli oğlu tərəfindən tikdirilmiş, ustad Kərbəlayi Bədəl Kərbəlayi İmamverdi oğlu tərəfindən inşa edilmişdir. Mövcud hamamın Bakı şəhər idarəsinin arxitektoru mülki mühəndis A.Nikitin tərəfindən imzalanmış 1911-ci il tarixli layihəsinin surətini varislər qoruyub saxlamışlar. Abşeronda XIX-XX əsrlərin keçidində tikilən çoxsaylı hamamların arasında bu bizim tərəfimizdən tapılmış yeganə layihədir və böyük arxitektura-tarixi marağa səbəb olmuşdur. Hamam layihənin prinsiplial pozisiyalarını saxlamışdır, lakin proyomların forması haşiyəli düzbucaqlı əvəzinə daha yumşaq və

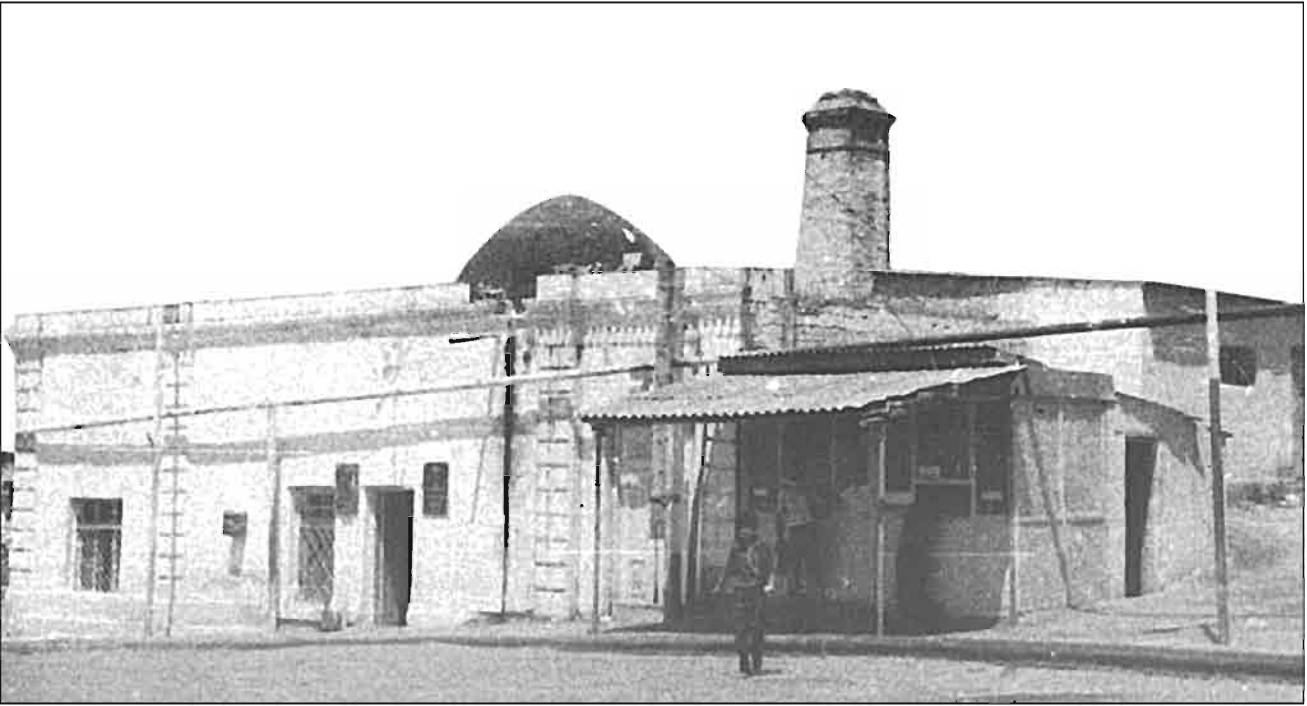
ifadəli yarım dairəvi pəncərə formaları almışlar, zalların üzərindəki günbəzlər isə sferokonik forma yerinə yarım sfera formasındadırlar.

Hamam tarixi məhəllələrin strukturunda yer almışdır və kəndin şəhərsalma sistemində ətraf mühitə münasibətdə yerləşməsi sayəsində aktiv yer tutur. O, inkişaf etmiş üsluba aiddir, planlaşmasına görə XIX-XX əsrlərin keçidində təsbit edilmiş klassik sxemi təqdim edir. Korpusun bütün eni boyu uzanan vestibüldən, onun arxasında yerləşən planda dörd-bucaqlı olan soyunma və yuyunma zallarından (7,18 metrin 7,38 metrə və 7,37 metrin 7,38 metrə) ibarətdir. On-

*Ramanı kəndi.
Mürvət Hamamı.
Fasadın fraqmenti və
günbəzli dam örtüyü.*

*Ramanı kəndi.
Mürvət Hamamı.
İnteryer fraqmentləri.*

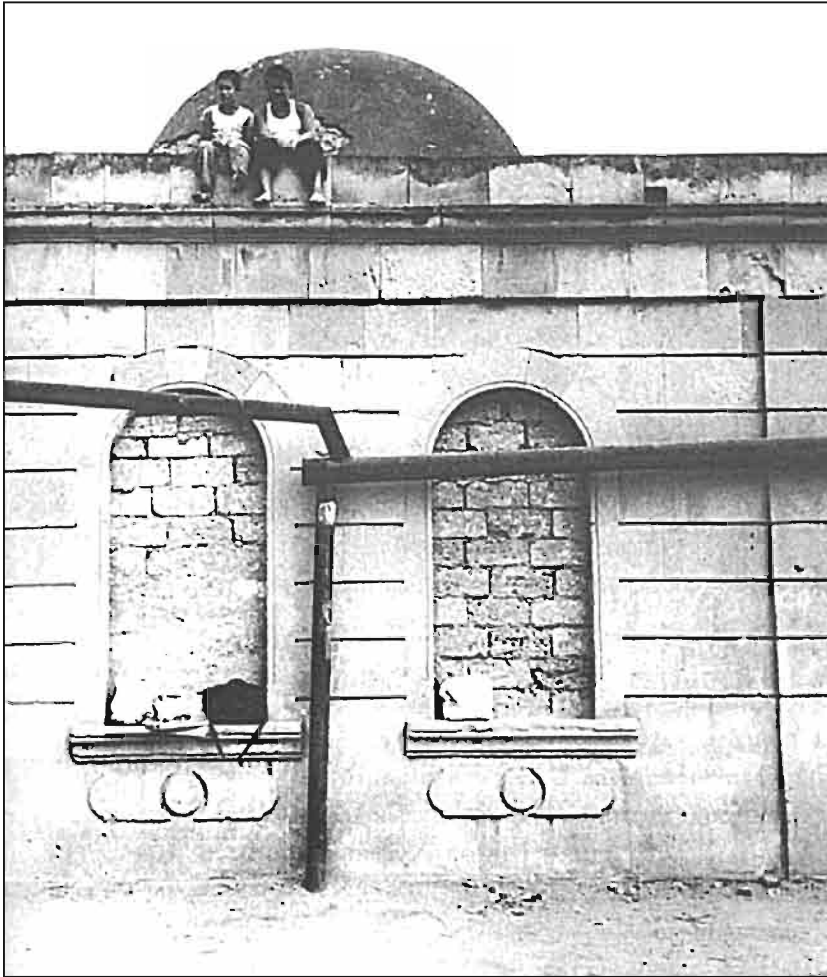
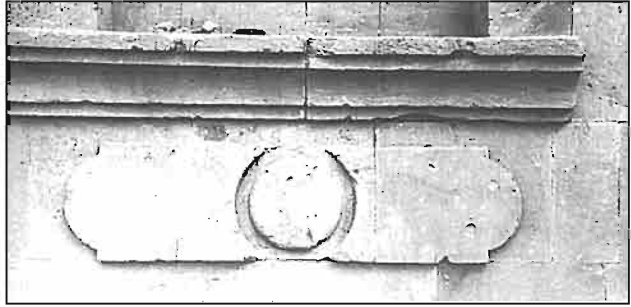

*Ramanı kəndi. Mür-
vət Hamamı. 1911-ci
il. Fraqmenti.*

ların arasında temperatur rejiminin tənzimlənməsi məqsədilə, həmçinin korpusun bütün eni boyu aralıq kamerası yerləşir. Qaynar və soyuq suyu olan xəznə əsas korpusun şimal tərəfindən yuyunma zalına birləşir, yanında isə yardımçı otaqlar vardır.

İnteryerin daxili həlli yerli memarlığın arxitektura və konstruktiv üsullarının funksional xüsusiyyətləri

*Ramanı kəndi.
Mürvət Hamamı.
1911-ci il. Fasadın
fragmenti.*

Ramanı kəndi. Mürvət Hamamı. 1911-ci il. Fraqmenti.

üzərində qurulmuşdur. Soyunma və yuyunma bölmələrinin məkanlarını günbəzlərin quraşdırıldığı yerdə oxvari arkadanı saxlayan dördsütunlu mərkəzi hissə xarakterizə edir. Yan cinahlar kiçik prolyotun köməkçi tağları ilə qarşılıqlı əlaqədədirlər. Örtüklər çarpazvari daş tağ-tavanlardır. Əsas cənub fasadı giriş hissədə portal şəklində, qalanı isə pəncərələrin yarımdairəvi proyomları ilə yonulmamış təmiz bloklarla hörülmüş fonda təqdim olunmuşdur. Divar hamamın daxili planlaşma strukturuna müvafiq olaraq yastı cinahlarla üç seksiyaya ayrılmışdır. Fasadın əhəngdaşının təmiz blokları ilə üzlənməsi binanın arxitektura həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Arxitektura obrazına görə Mürvət hamamı kənd üslubundan daha çox Bakı şəhəri üslubundadır.

Bu hamam XX əsrin əvvəllərində Abşeronda tikilən kommunal üslublu binaların yerli memarlığın arxitektura-planlaşma və həcmli-məkan prinsiplərinin əks olunduğu maraqlı nümunələrindən biridir.

Bütün bu nümunələr istər arxitektura tarixçilərinin, istərsə də layihələrin tərtibatı zamanı elmi və metodiki cəhətdən müəyyən çətinliklərlə üzləşən restavatorların diqqətinə layiqdir. Hamamların ümumi təkamül inkişafını və onların təsnifatını öyrənmədən bu üslublu mülki tikililərin restavratsiya məsələlərini həll etmək çox çətinidir.

İKİNCİ ÜSLUB

Abşeron hamamlarının ikinci üslubu əvvəlkindən daha çox yayılmış üslubudur. Birinci tip hamamların əsas planlaşma mövqelərini və texnoloji üsullarını qoruyub saxlayaraq, ikinci növ özünün arxitektura-kompozisiya və həcmli-məkan sistemlərinə malikdir. Onlara aiddir:

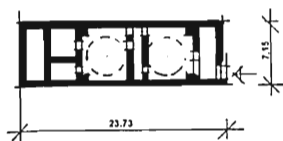
1. Zirə, Şixəli hamamı, XVIII əsr;
2. Pırşağı, XIX əsrə aid hamam;
3. Mərdəkan, Şeyx Kazım hamamı, 1891-ci il;
4. Kürdəxanı, Hacı Cəfərqulu hamamı, 1897/98-ci illər;
5. Maşağa bağları, Mirzə Hüseyn hamamı, XIX əsr;
6. Nardaran, XIX əsrə aid hamam;
7. Nardaran, XIX əsrə aid hamam;
8. Fatmai, hamam, ustad Abbasəli, 1882-ci il.;
9. Kürdəxanı, Hacı Zeynal hamamı, si-farişçi Ağabala, Ağakamal, XIX əsr;
10. Bilgəh, Molla Əliqulu hamamı, XIX əsr;
11. Buzovna, Məşədi Qərib hamamı, XIX əsr;
12. Xırdalan, İmam Bəxşi hamamı, 1901/02 –ci illər;
13. Novxanı, Səfərəli hamamı, 1907/08-ci illər;
14. Zirə, Qardaşbəy və Hacı Qulu hamamı, 1909-cu il;
15. Goradil bağları, Əlimurad hamamı, XX əsr;
16. Binəqədi, Əmrəli hamamı, 1915/16-cı illər;
17. Fatmai bağları, Məhəmməd həsən hamamı, XX əsr;
18. Pırşağı, bağ ərazisində yerləşən hamam, XIX əsr;

19. Bülbülə, Əmircan və Vəlican hamamı, XX əsr; Şağın hamamı, XIX əsr; Əhmədli, Qasımovlar hamamı, 1915-ci il.

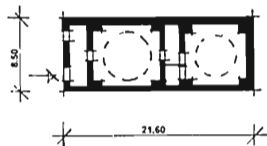
Uzununa tikilmiş hamamlar düzbucaqlı formalıdır və planlaşmasına görə dəqiqliklə köməkçi və əsas otaqlara bölünmüşdür. Vestibül – soyunma bölməsi – qaynar və soyuq sulu xəznə sxemi daxili planlaşmanın tərkibinə ritmik şəkildə qatılmışdır. Hamamın dominant elementləri olan soyunma və yuyunma bölmələri vahid məkanlı, aralıq dirəkləri olmayan oxlar üzrə dayaz camaxatanlı zallar kimi təqdim olunmuşlar. Planda zallar çarpazvari forma yaradır, bucaqları günbəzaltı məkanı saxlayan dayaq elementləri kimi çıxış edir. Tağlarının oxvari formaları sərbəst şəkildə ucalan günbəzin yerləşdiyi dördbucaqlı zəmin yaradırlar.

Birinci üslubdan fərqli olaraq, bu növ planlaşmanın və həcmi strukturun daxili həllində daha bütöv maddi-məkan mühiti yaradır və burada tağ camaxatanlarını daşıyan tin pylonlar dayaq sistemi təşkil edirlər. Dördbucaqlı zalın (soyunma və yuyunma bölmələri) camaxatanlar sayəsində genişləndirilmiş daxili məkanı günbəzin dominant mövqeyini qoruyaraq, şaquli istiqamətdə aktiv inkişaf edir. Hamamın əsas komponentlərinin digər elementlərlə qarşılıqlı əlaqəsi uzununa oxa perpendikulyar olan tağ - tavan vasitəsilə həyata keçirilir. Hamama vestibüldən külxanayadək vahid orqanizm nöqtəyi-nəzərindən baxsaq, qarşımızda çoxplanlı, süjetli arxitektura-məkan sistemi açılacaqdır. Vestibül uzadılmış proporsiyalı tağ - tavanla ardıcılıqla planda həcmi kütlələrin arxitektura-konstruktiv elementlərlə dördbucaqlı for-

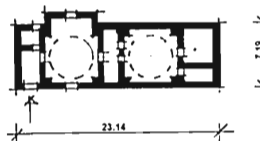
Mülki binaların və tikililərin tipoloji təsnifatı.

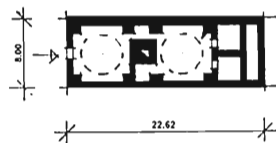
Kürdəxanı kəndi.
Hacı Cəfər Qulu
hamamı.
1897-98-ci illər.

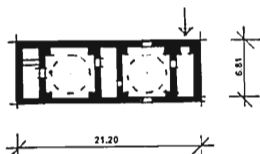
Binəqədi kəndi.
Əmir Əli hamamı.
1915-16-cı illər.

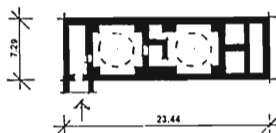
Xırdalan kəndi.
Hacı Bəxşi hamamı.
1901-02-ci illər.

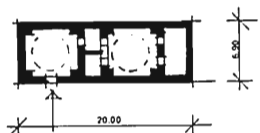
Nardaran kəndi.
Hamam. XIX əsr.

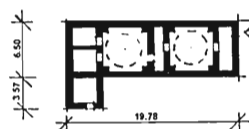
Pırşağı kəndi.
Hamam. XIX əsr.

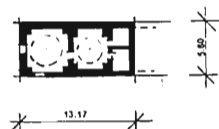
Nardaran kəndi.
Hamam. XIX əsr.

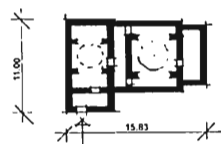
Zirə kəndi. Ha-
mam. XIX əsr.

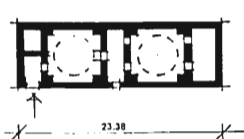
Fətma kəndi.
Hamam.
XIX-XX əsr.

Goradil kəndi. Əli
Murad hamamı.
XX əsr.

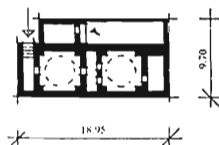
Zirə kəndi. Qar-
daşbəy və Hacı
Qulu hamamı.
1909-cu il.

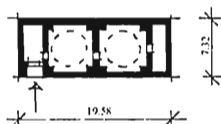
Maştağa kəndi-
bağlar. Mirzə
Hüseyn Hamamı.
XIX əsr.

Fətma kəndi.
Hamam.
1882-ci il.

Şağan kəndi. XIX əsr.

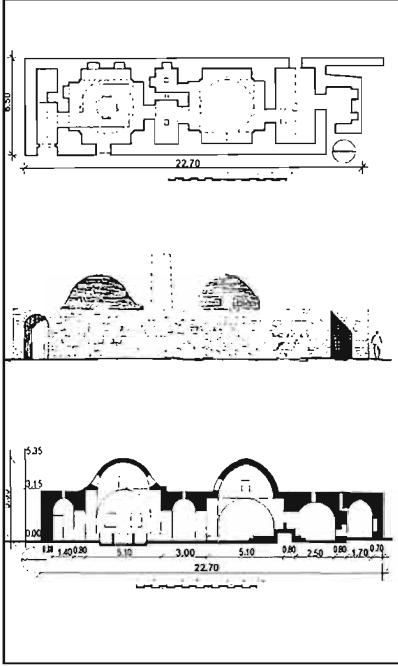

Pırşağı kəndi hamam.
XIX əsr.

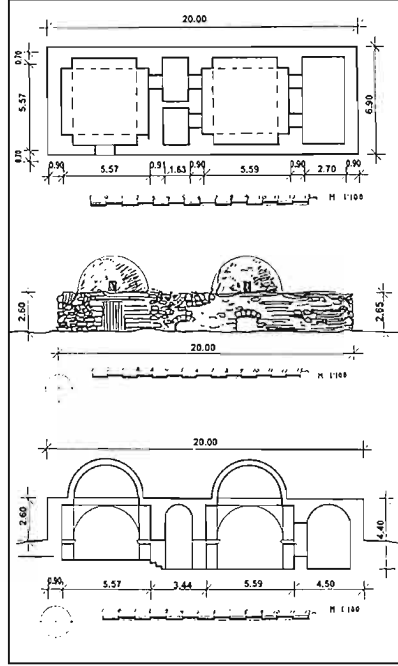

Bilgəh kəndi. Molla Əli
Qulu hamamı. XIX əsr.

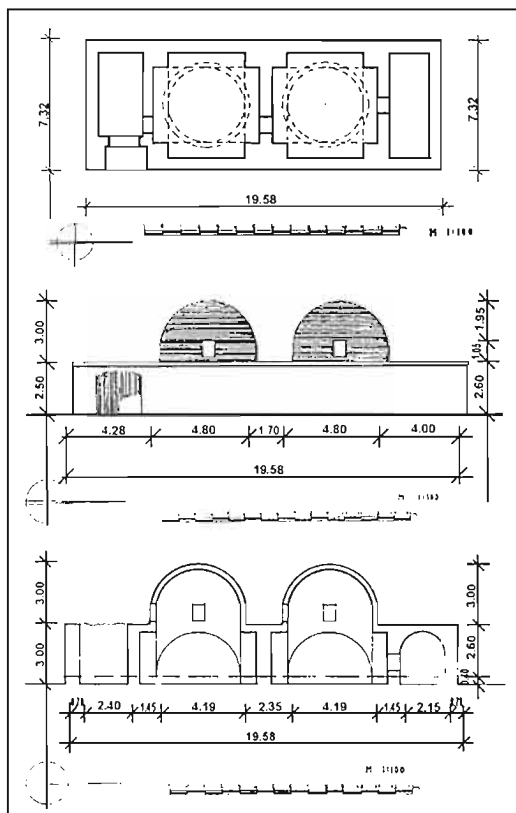
Mərdəkan kəndi. Şeyx Kazım Hamamı.
XIX əsr. Plan, Fasad, uzununa kəsim.
Ş. Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

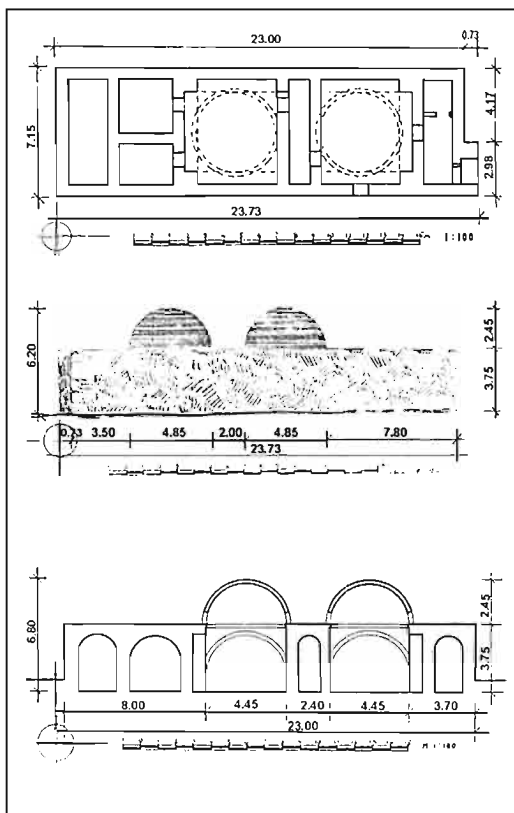
Zirə kəndi. Hamam. Plan, uzununa kəsim,
fasad, ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası. 1984-cü il.

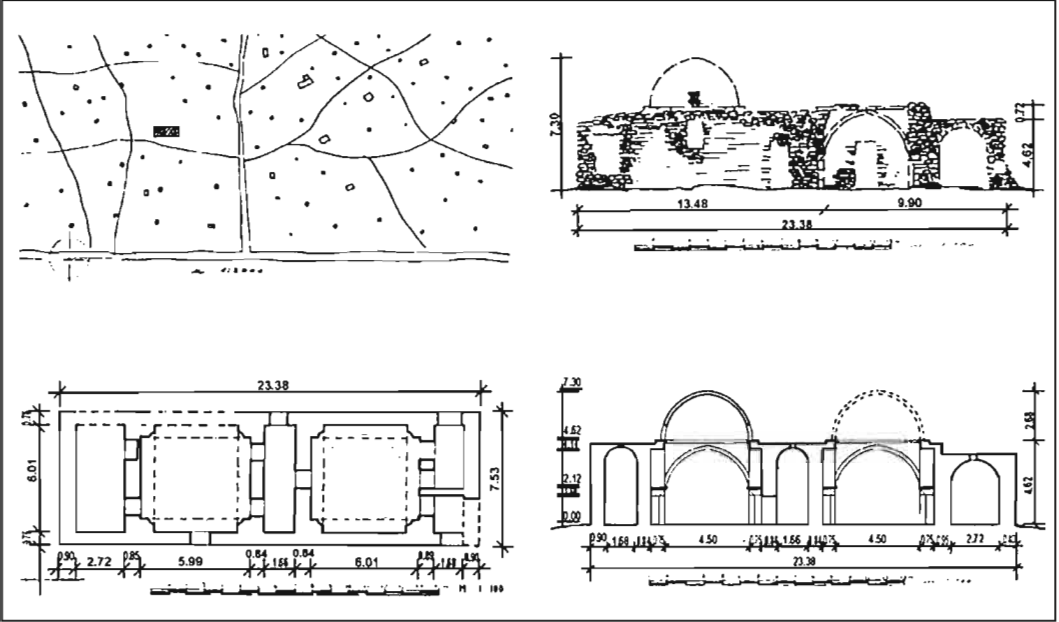
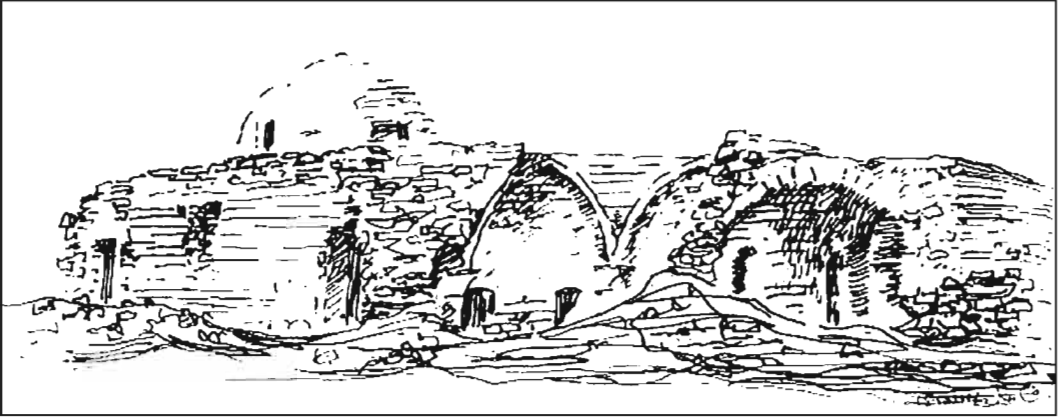

Pirşağı kəndi. Hamam. XIX əsr. Plan, şərq fasadı, uzununa kəsim, ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

Kürdəxanı kəndi. Hacı Cəfər Qulu hamamı. 1897-98-ci illər. Ümumi görünüş, plan, uzununa kəsim, şərq fasadı. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

Maştağa kəndi. Bağlar. Mirzə Hüseyin hamamı. XIX əsr. Baş plan, plan. Fasad, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə, rəsm və icrası. 1987-ci il.

*Maštağa kəndi.
Bağlar. Mirzə
Hüseyn hamamı.
XIX əsr. İnteryerin
zarabalıqları.*

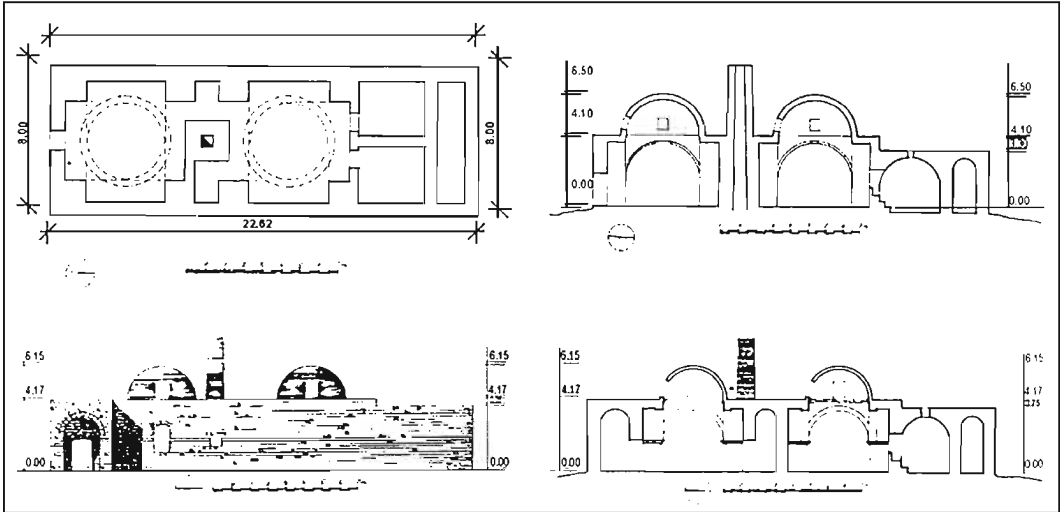
*Maştağa kəndi.
Bağlar. Bağlar. Mirza
Hüseyn hamamı.
XIX əsr. İnteryerin
xarabalıqları.*

*Maštağa kəndi.
Bağlar. Mirzə
Hüseyn hamamı.
XIX əsr. İnteriyerin
xarabalıqları.*

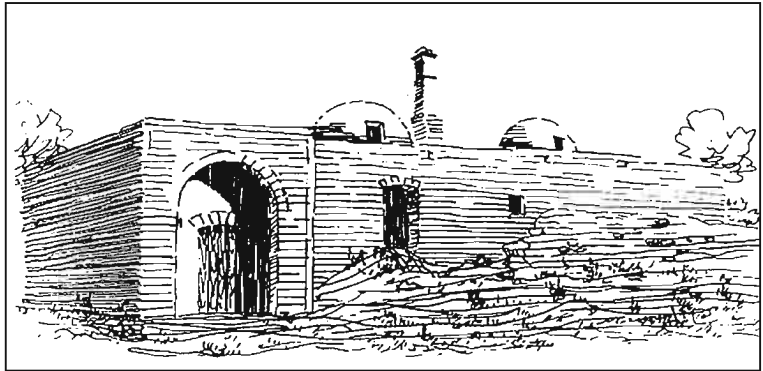

*Maştağa kəndi. Bağlar. Mirzə Hüseyn hamamı.
XIX əsr. İnteriyerin fraqmenti.*

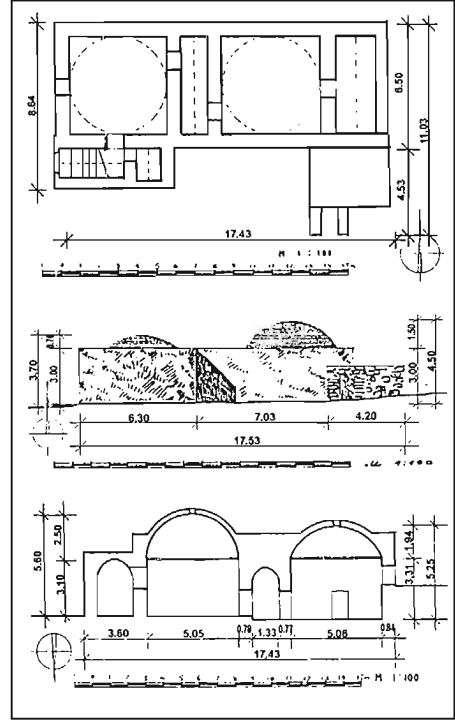

*Nardaran kəndi. XIX əsr. Hamam. Fasad, plan,
kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyojları.
1977-ci il.*

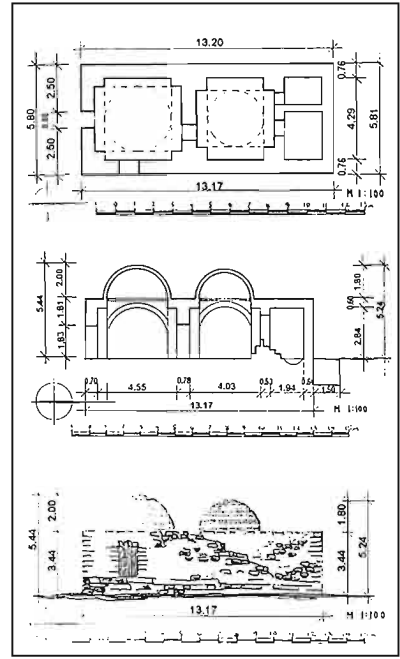
*Nardaran kəndi.
XIX əsr. Hamam.
Ümumi görünüş.
Ş.S.Fətullayevin
rəsmləri. 1977-ci il.*

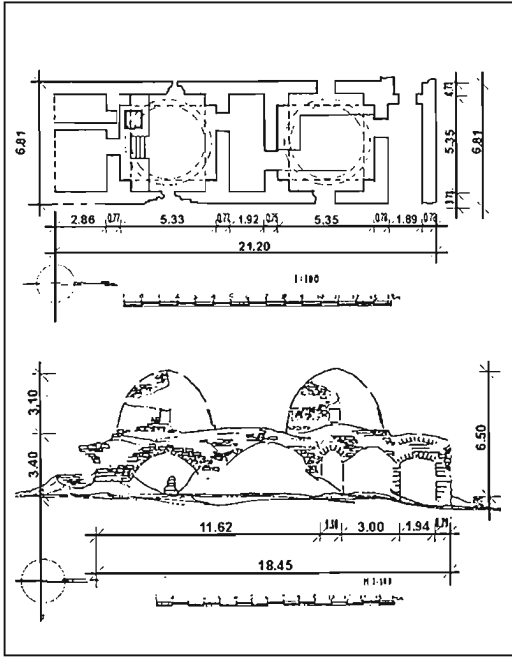

Fatmaı kəndi. Hamam. XIX əsr. Plan. Şimal fasadı, uzununa kəsim. Hamamın ümumi görünüşü. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1984-cü il.

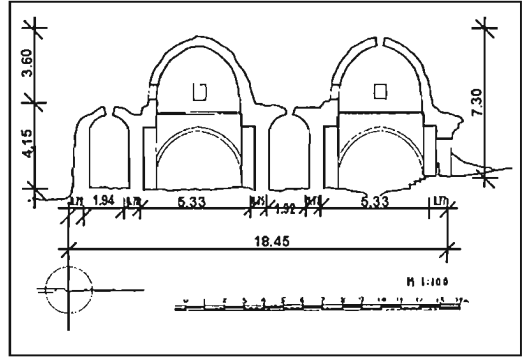

Goradil kəndi-bağlar. Plan, uzununa kəsim, fəsad. Ümumi görünüş.
Ş.S.Fatullayevin ölçmə və çertyoju. 1984-cü il.

Pirşağı kəndi. XIX əsr. Plan, uzununa kəsim, qərb fasadı, hamamın xarabalıqları. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1984-cü il.

masında olan soyunma bölməsinə keçir. Bundan sonra tağ-tavanla örtülmüş və vestibüllə eyni proporsiyalarda olan aralıq kamerası, ardınca soyunma bölməsilə hər cəhətdən identik olan yuyunma bölməsi, sonra isə tağtavanlı xəznə gəlir. Bütünlükdə interyerdə tağ - tavanların, tağların və günbəzlərin ayrıxətli formaları müəyyən arxitektural üsullar yaradır, yerli memarlıq qanunauyğunluqları üzərində qurulmuş daxili strukturu gücləndirirlər.

Bilgəh kəndində Molla Əliqulu oğlu hamamı

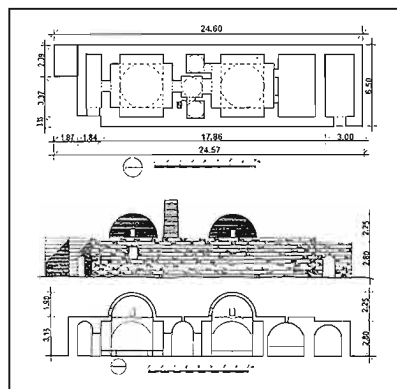
Hamam kəndin tarixi məhəlləsinin strukturunda yerləşmiş və üzü kiçik məhəllə meydanına tikilmişdir. Burada birinci üslubun təsnifatında olduğu kimi, funksional və texnoloji prinsiplər ənənəvi üsullarda qorunub saxlanmışlar. İnkişaf dövrüni korpusun demək olar ki, bütün eni boyu uzadılmış kiçik vestibüldən irəli gəlir, bunun ardınca soyunma

zalına keçid gəlir, sonra isə planda kiçik dördbucaqlı kamera vasitəsilə gığıyenik rejimli bütün xidmətlərə malik yuyunma zalına, qaynar və soyuq suyu olan xəznəyə daxil olunur.

Ancaq hamamın arxitektural planlaşma strukturu birinci üslubundan fərqli olaraq, miqyas cəhətdən bir az məhdudlaşdırılmışdır. Planda soyunma və yuyunma zalları dördbucaqlı formasında, kiçik prolyotludurlar (3,5 metr) və perimetri üzrə yarımdairəvi tağlarla örtülmüş dayaz camaxatan-

*Bilgəh kəndi.
Molla Əli qulu oğlu
hamamı. XIX əsr.
Plan, əsas şərq fasadı,
uzununa kəsik.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və çertyoju.
1977-ci il.*

*Bilgəh kəndi.
Molla Əli qulu oğlu
hamamı. XIX əsr.
Ümumi görünüş.*

*Bilgəh kəndi.
Molla Əli qulu oğlu
hamamı. XIX əsr.
Ümumi görünüş.*

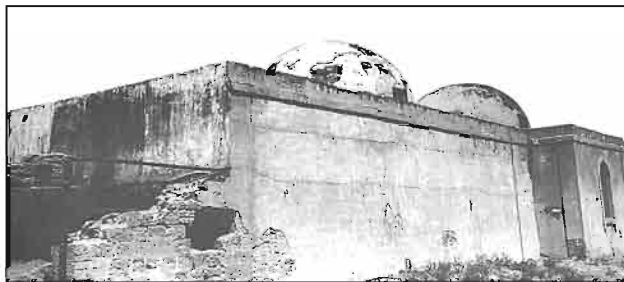
larla təqdim olunmuşlar. Camaxatanlar sayəsində zalların daxili məkanı xeyli genişləndirilmiş və günbəzlərin yarımşferasına keçid asanlaşdırılmışdır. Arxitektura və konstruktiv formalar qarşılıqlı surətdə əlaqəlidir və vahid tamlıq yaradır. Əgər birinci üslubda elementlər sütunlar idisə, burada yarımşferavi tağlar və tağ-tavanlar əsas cizgiləri və bölmələri ilə həcmli-məkan mühiti təşkil edirlər. Xəznə və odluq hamamın texnoloji sistemini tamamlayır.

Hamamın xarici həcmnin qapalı divarları girişlərin kiçik proyomları ilə vestibülə və odluğa keçir. İki zalın Abşeronun bu üslublu mülki memarlığının səciyyəvi arxitektura obrazını vurğulayan günbəzlərinin ucalan yarımşferası və ağızlığın şaqulvari hamamın həcmi plastikasını yaradır.

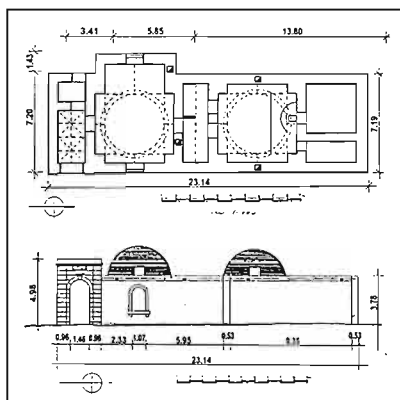
Xırdalan kəndində İmam Bəxşi hamamı

Hamam 1901/02-ci illərdə kənd üçün nisbətən böyük sahədə ticarət hamamı kimi tikilmişdir. Planlaşma strukturuna görə bu qrupun prinsipial mövqelərini təkrarlayır, lakin eyni zamanda fərdi xüsusiyyətlərə də malikdir. Soyunma zalı planda şərq camaxatanının əsas korpusunun arxasına keçirilməsi hesabına çarpazvari forma alır. Zalın yaranan bu forması yastı tağ-tavanın oxvari forması vasitəsilə günbəzlə örtülən mərkəzi hissənin arxitektura və konstruktiv əsaslarına toxunmur. Yuyunma zalı

*Xırdalan kəndi. İmam
Bəxşi hamamı.
1901-02. Ümumi
görünüş.*

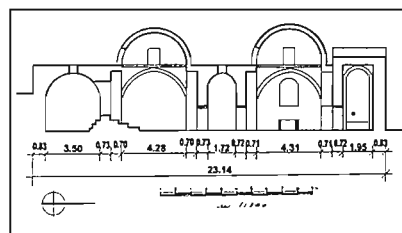
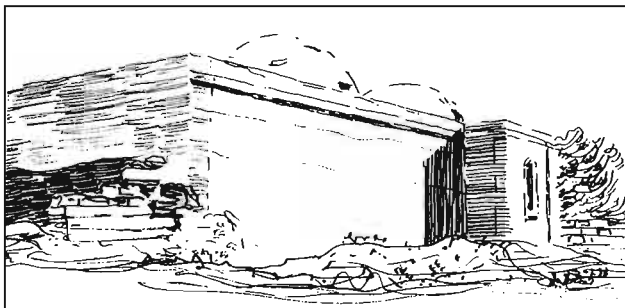

Xırdalan kəndi. İmam Bəxşi hamamı. 1901-02. Plan, uzununa kəsim, fasad. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1985-ci il.

Xırdalan kəndi. İmam Bəxşi hamamı. 1901-02. Ş.S.Fətullayevin rəsmi və ümumi görünüş.

soyunma zalının əsas qabaritlərini təkrarlayır, lakin dördbucaqlı formasını qoruyub saxlayır. Yuyunma bölməsi yanaşı yerləşən xəznədən

qaynar və soyuq su ilə təmin edilir. Odluq kamerası olan külxana qorunub saxlanmamışdır, ağızlıq isə soyunma bölməsinin şərq tinində qurulmuşdur. Otaqların qabaritləri, proporsional bölmələr, arxitektur formalar və soyunma bölməsində kiçik səkkizguşəli hovuzun qurulması hamamın daxili məkanının maraqlı həllini əks etdirir.

Əsas qərb fasadı sadə, lakin ifadəli plastik qala daşı və yonulmuş cinahlara malik portal ilə vurğulanmışdır. Zəif ifadə olunmuş pərvaz altında çərçivədə informativ və xronoloji səciyyəli epigrafiq yazı yerləşdirilmişdir. Fasadın hamamın daxili konstruktiv və planlaşma sistemi ilə bağlı olan aralı qoyulmuş cinahlara

malik fasadın qapalı hissəsi portalla müqayisələndirilmişdir. Fasadın daş hörgüsünün yarımtəmiz yonulmasınının yekincisliyini yalnız soyunma bölməsinin yüksəkdən qoyulmuş haşiyəli pəncərə proyomu pozur. Zalların fasad üzərindən ucalan günbəzləri hamamın həcmli-məkan strukturunun dəyişməsində mühüm rol oynayırlar.

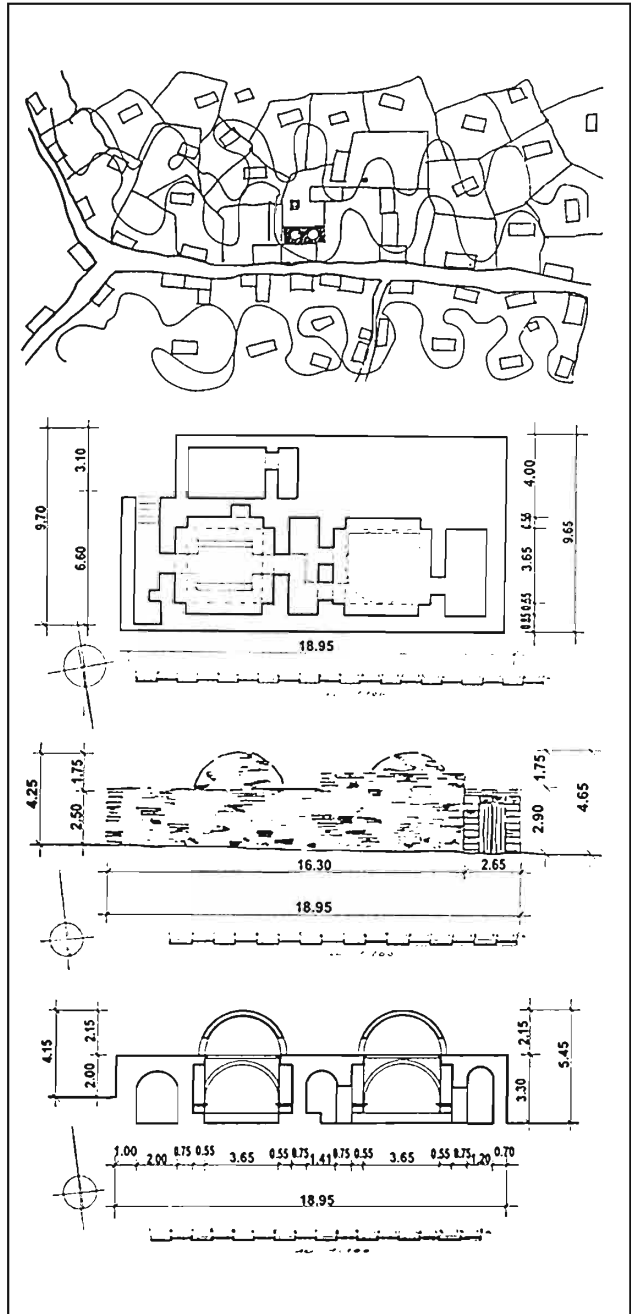
Şağan kəndində Nəsrullah bəy Məmmədbəyli hamamı

Hamam 1894/95-ci illərdə öz vəsaiti hesabına eyni zamanda nisbətən böyük məscid, qəbiristanlıqda isə oğlunun qəbiri üzərində maraqlı kompozisiyası olan məqbərə quran yerli bəy tərəfindən tikdirilmişdir.

Hamam magistral küçələrinin birində yerləşir və öz həcmi ilə tarixi yaşayış məntəqəsinin aktiv arxitekturplanlaşma elementi kimi çıxış edir.

Ərazi relyefi sayəsində hamam bir az dərinləşdirilmiş, dar vestibülə daş pilləkənlər aparır. Klassik Abşeron tipinin planlaşma sxemi budur: binanın uzununa oxu üzrə əsas və köməkçi otaqlar dəqiqliklə yerləşdirilmişdir. Soyunma və yuyunma bölmələri yarımdairəvi formalı dayaz camaxatanlarla təqdim olunmuşdur.

Burada tağ və günbəzlərin bütün arxitektur-konstruktiv və həcmli-məkan formaları cəmlənmişdir və zalların plastikası ilə birgə məkan mühiti

Şağan kəndi. Nəsrullah bəy Məmmədbəyli hamamı. 1894-95-ci il. Baş planın fragmenti, plan, kəsim, fasad. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1987-ci il.

Şağın kəndi. Nəsrullah bəy Məmmədbəyli hamamı. 1894-95. Fasadın ümumi görünüşü və fraqmenti.

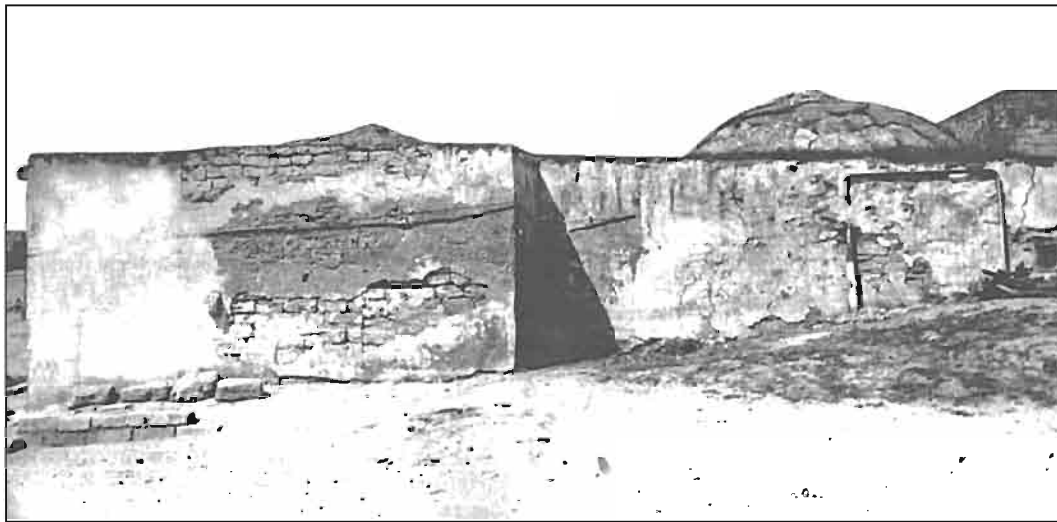
formalaşdırırlar. Onlar hamamın temperatur rejimi və su qızdırıcı sistemi ilə birgə onun texnoloji prosesinin bütün spesifikasiyasını əks etdirirlər. Binarın qapalı divarlar malik yığcam həcmli forması ərəb hərfləri ilə hamamın tikilmə tarixini göstərən giriş portalı ilə vurğulanır. Portal təmiz yonulmuş daş bloklardan tikilmişdir, həyat ağacı ornament motivləri

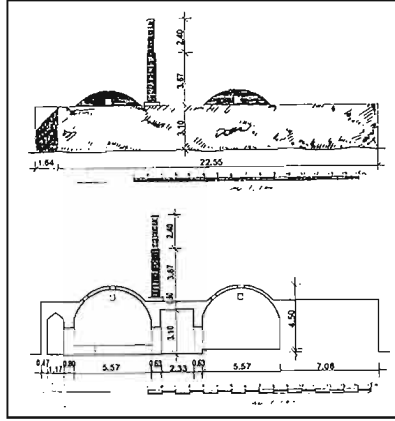
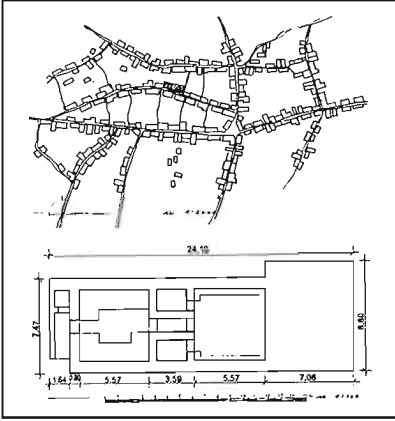
formasında əhəmiyyətli dərəcədə bəzədilmişdir və relyefli pərvazla vurğulanmışdır. Portalın bu cür kompozisiya forması Abşeronda ilk dəfədir rast gəlinir və özünəməxsus estetik funksiyalar daşıyır.

Öz ənənəvi arxitektur-planlaşma üsullarına baxmayaraq, hamam yeni formaları və plastik xüsusiyyətləri əks etdirir ki, bu da Abşeron abidələrinin ümumi qrupunda binarın əhəmiyyətini qoruyub saxlayır.

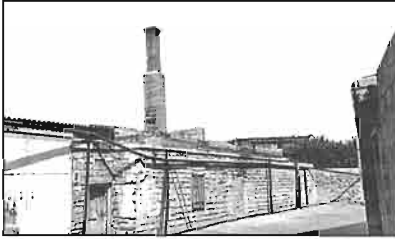
Buzovna kəndində Məşədi Qərib hamamı

Hamam XIX əsrdə tikilmişdir və öz zamanında məhəllə hamamı kimi xidmət edərək Abşeron hamamlarının ənənəvi üsullarının klassik sxemi üzrə ucaldılmışdır. Planlaşma strukturunda texnoloji sistemə uyğundur, əsas və köməkçi otaqların ardıcıl yerləşməsini əks etdirir. Sanitar qovşağı

Buzovna kəndi.
Maşədi Qarib
hamamı. XIX
əsr. Baş planın
fragmenti, uzun-
nuna kəsim, fasad.
Ş.S.Fatullayevin
ölçmə və çertyoju.
1984-cü il.

Buzovna kəndi.
Maşədi Qarib
hamamı. XIX əsr.
Ümumi görünüş.

olan dar dəhliz-vestibül ziyarətçini qapı proyomları ilə bölünən oturma və soyunma üçün nəzərdə tutulan podiumla əhatə olunmuş soyunma zalının dördbucaqlı otağına aparır. Dar keçid hərəkət qrafikini gigiyenik prosedurlar üçün nəzərdə tutulan iki dördbucaqlı otaqdan ibarət yuyunma zalına doğru davam etdirir. Zallar qabaritlərinə görə identikdirlər. Xəznə və külxana binanın uzununa oxu boyu yuyunma zalının arxasında yerləşdirilmişdir. Vestibül və soyunma zalı istisna olmaqla, hamamın daxili məkanı döşəmənin altında yerləşdirilmiş istilik ötürən kanallar vasitəsilə odludan gələn qaynar hava axını ilə isidilirdi.

Hamamın daxili məkanının həlli arxitektural-konstruktiv formaların tamamilə orijinal şərhini əks etdirir. Dominant mövqə tutan zallar sferokonik günbəzlərlə deyil, dörd hiperbolik səthin tağ - tavanı ilə örtülmüşdür. Otaqlar ventilyasiya və işıqlanma ilə tağ-tavanların əsas yan proyomları və günbəzlərin oxu vasitəsilə təmin edilirdi.

Hamamın üfqi səthi üzərində günbəzlərin yumşaq cizgiləri və arxitektural həllindən məhrum olunmayan ağızlıq altı metrlik borusu ucaldı.

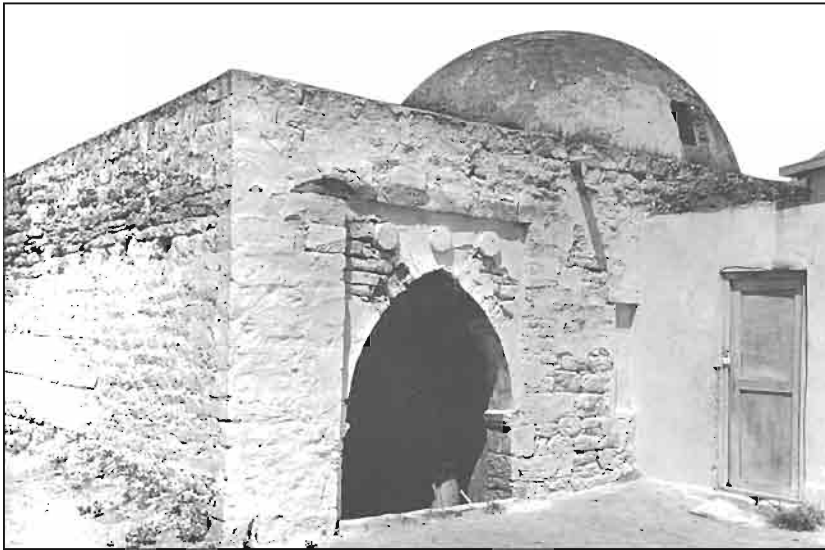
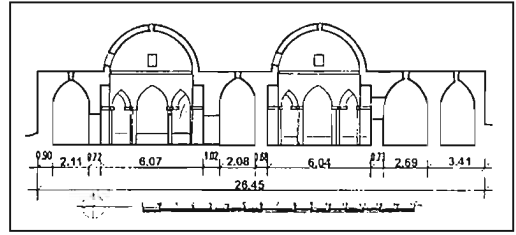
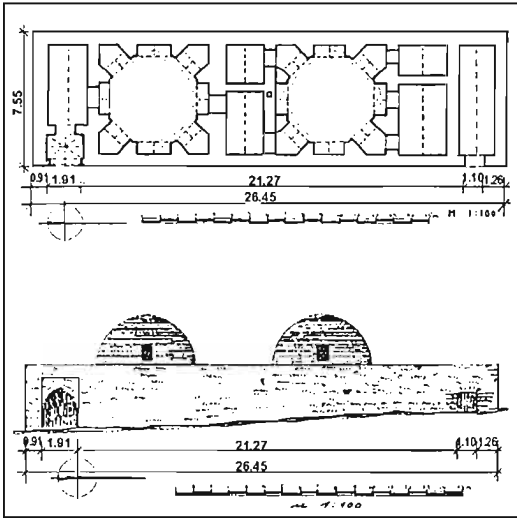
Kürdəxanı kəndində Hacı Zeynal hamamı

Kürdəxanı kəndində Hacı Zeynal hamamı XIX əsrin axırında magistral küçədə klassik planlaşma strukturu üzrə tikilmişdir. Hamamın planlaşma strukturu uzununa oxu üzrə bu funksional-texnoloji prosesləri ardıcılıqla

inkişaf etdirir: vestibül, soyunma zalı, aralıq kamerası, fərdi otağa malik yuyunma zalı, sonra qaynar və soyuq su anbarı olan xəznə və nəhayət, odluq kamerası olan külxana.

Bu üslub hamamların çoxundan fərqli olaraq, Hacı Zeynal hamamı istər planlaşma, istərsə də arxitektural həllinə görə daha inkışaf etmiş üslubdadır. Çarpazvari tağ - tavanla portal-lociya dar dəhlizə deyil, oxvari qübbəsi olan geniş vestibülə aparır. Vestibüllə yanaşı olan soyunma bölməsi sadəcə dördbucaqlı zal deyil, mürəkkəb, olduqca ifadəli kompozisiyaya malik bir zaldır. Burada əsasən qarşılıqlı perpendikulyar oxları üzrə yastı camaxatanları, diaqonal oxları üzrə isə tərəfli olan səkkizguşəli planlaşma strukturu bütövlükdə çoxplanlı struktur yaratmışdır. Yuyunma bölməsinə keçid istilik axınının qorunması məqsədilə rahat qapı yerlərinə malik müstəqil keçid vasitəsilə həyata keçirilirdi. Yuyunma bölməsi soyunma bölməsinin identik formasını təkrar edir və bilavasitə qaynar və soyuq suyu olan xəznə ilə bağlıdır. Odluq kamerası təcrid olunmuşdur, buraya keçid binanın çöl tərəfindəndir.

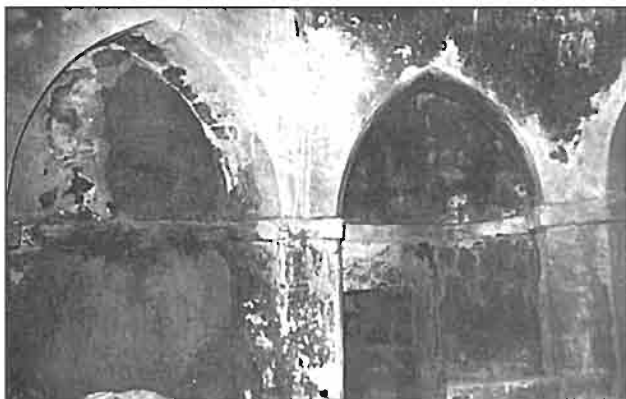
Hamamın daxili məkanında yerli arxitektural, konstruktiv forma və üsullar çox gözəl açıqlanmışdır. Dinamik səciyyəli oxvari tağlar uzununa və eninə istiqamətlər üzrə müstəqil elementlər kimi çıxış edirlər. Onlar var gücü ilə olduqca canlı məqsədyönlü həcmi plastika yaratmışlar. Burada arxitektural kütlələrin tektonikası demək olar ki, öz yüksəliş nöqtəsindədir. Mövcud camaxatanlar və

*Kürdəxanı kəndi.
Hacı Zeynal
hamamı. XIX əsr.
Plan, şərq fasadı,
uzununa kəsim.
Fasadın fraqmenti.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və çertyoju.
1984-cü il.*

dərin kameralar effektiv arxitektural formaların özünəməxsus dairəvi panoramasını açır. Bura qəlyan, çay və şirniyyat verilən, istirahət və söhbət yeri kimi əsl şərq qəbulları üçün parad zalı idi. Həcmli-məkan kompozi-

siyasını göy qübbəsinin sonsuzluğu atmosferasında yarımsfera formaları günbəzlər tamamlayır. Bu hamam Abşeron mülki memarlığının unikal abidəsi olaraq qalır.

Novxanı kəndində Hacı Səfərli hamamı

Kəndin mərkəzi magistralında yerləşərək şəhərsalma münasibətində məsul mövqə tutur. Tində yerləşməsi bu mülki tikilinin həcmli-məkan məzmununu açıqlayaraq, onun yaşayış məntəqəsinin planlaşma strukturunda əhəmiyyətini daha da artırır. Hamamın ərazisi düzbucaqlı forma-ya deyildir, şış tını ilə magistrala çıxır. Buradan da hamamın daxili planlaşma sisteminin bir qədər mürəkkəb həlli irəli gəlir. Lakin otaqların hərəkət qrafiki və yerləşməsinin texnoloji prinsipi ənənəvi qalır.

Tualeti olan nisbətən geniş vestibül planlaşma strukturunda ilk komponenti təşkil edir. Soyunma bölməsi günbəzi saxlayan tağlara dayaq olan güclü bucaq pylonlarına malik dörd-bucaqlıya yaxın bütöv bir zal təşkil edir. Temperatur rejimi qoruyan aralıq kamerası soyunma və yuyunma bölmələrini bir-biri ilə bağlayır. Yuyunma bölməsi bütövlükdə düzbucaqlıdır, əsas hissədə isə yarım-sfera formasında günbəzi saxlayan iri yarım-dairəvi tağlara dayaq olan pylonlarla dördbucaqlı formasında idi. Yuyunma bölməsinin düzbucaqlı hissəsi qaynar və soyuq su kameralarına malik xəznə ilə əlaqəsinə görə müəyyənləşir. Odluq kamerası bir çox hamamlardan fərqli olaraq, genişdir, soyunma bölməsi ilə demək olar ki, eynidir. Elə buradaca bütün hamamı su ilə təchiz edən quyuyu vardır.

Kürdəxanı kəndi. Hacı Zeynal hamamı. XIX əsr. İnteriyerin fraqmenti.

Hamamın daxili həllinin həcmli-məkan strukturu güclü yarımdairəvi tağlar, tağ-tavanlar, pilonlar, günbəzlər kimi konstruktiv formalarla ifadə olunmuşdur. Külxana otağının qonşu otağa tağ proyomu açmaqla iri daş qübbə vasitəsilə örtülmə həllini xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

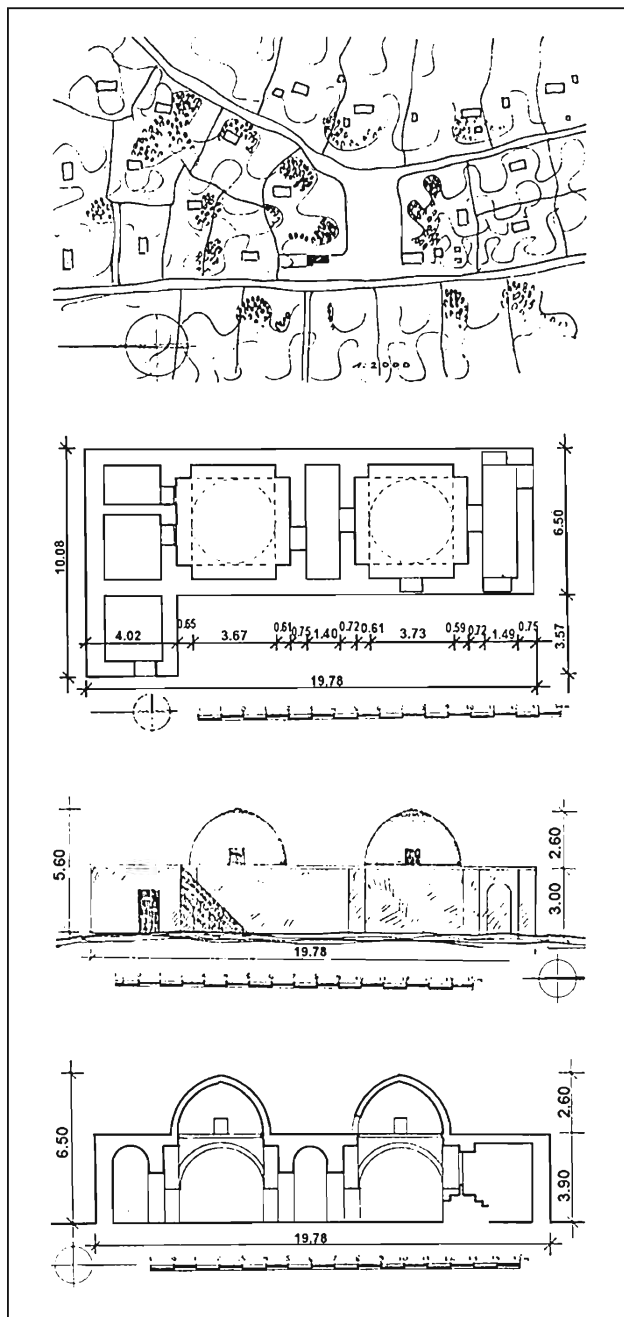
Hacı Səfərli hamamı konstruktiv formaların və arxitektural üsulların ənənəvi planlaşma sistemi ilə qarşı-

lıqlı təsirindən qətiyyətlə istifadə olunan bu növ mülki tikililərin ən yaxşı abidələri sırasına daxildir.

Novxanı kəndi. Hacı Səfərli hamamı. 1907-08. Ümumi görünüş və binanın fraqmenti.

strukturuna, həm də konstruktiv formasına təsir göstərir. Kvadrat zallar üzərində ucalan kiçik pəncərəli oxvari uzadılmış günbəzlər interyerdə geniş məkan yaradır, soyunma və yuyunma bölmələri arasında isə hamam korpusunun bütün eni boyu aralıq kamerası yerləşir. Zallar arasında qapı yerləri elə düzəldilmişdir ki, soyuq hava axını soyunma bölməsindən yuyunma bölməsinə keçməsin.

Məhəmməd Həsən hamamı

Fatma kəndinin bağlarında tikilmiş Məhəmməd Həsən hamamı (XIX əsr). Bağların əhatəsində, bağ magistralı yaxınlığında faktiki olaraq bağ yerinin ictimai mərkəzi sayılan hamam yerləşir. Plan münasibətində hamam ənənəvi üslubun klassik üsullarından birini nümayiş etdirir. Abşeron hamamlarının təsnifatına görə o öz daxili həcmli-məkan xüsusiyyətləri ilə ikinci üslubuna aiddir. Girişin enli proyomu xidməti istifadə üçün nəzərdə tutulan əlavə qarıya malik dar dəhlizvari vestibülə aparır. Sonra isə bütün otaqlar ardıcılıqla klassik sxem üzrə yerləşir: soyunma otağı, istilik tənzimlənməsi üçün aralıq kamerası, yuyunma bölməsi və qaynar və soyuq suyu olan xəznə. Şimal-qərb tərəfdən xəznəyə külxana (odluq kamerası) birləşdirilir.

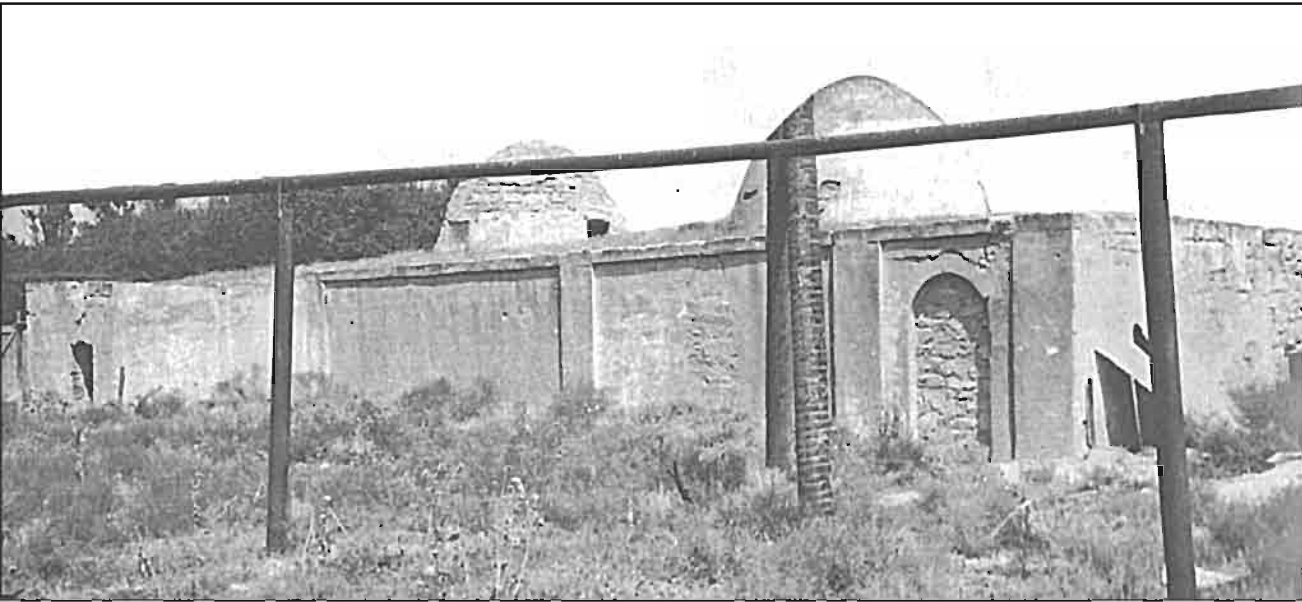
Soyunma və yuyunma bölmələri identik qabaritli, dayaz camaxatanlı

Fatma-bağları kəndi. Məhəmməd Həsən hamamı. Baş planın fragmenti, plan, qərb fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1984-cü il.

kvadrat təşkil edirlər. Camaxatanlar dirəklərində soyunma və yuyunma zallarının daş günbəzlərini daşıyan yarımdairəvi tağlarla örtülmüşdür. Otaqların daxili məkan həllinin əsasını təşkil edən aydın konstruktiv sistem həcmi kütlələrin tektonik açılışına aparır. Zal interyerlərinin təmiz arxitektural formaları yalnız məkan formalaşmasının ifadəliliyini deyil, həm də onun tərkib hissəsi olan həndəsi cizgilərin həcmi gözəlliyini əks etdirməyə qadirdir. Arxitektural-konstruktiv həllin bu cür prinsipi həm də santexnik otaqlar, bu halda – xəznə və külxana üçün də səciyyəvidir. Həcm münasibətində hamam oxvari formalı günbəzləri ilə əsas üfüqi həcm üzərində ucalması ilə qeyd olunur. Hamamın sadə, sərt fasadları bu mülki tikilinin funksional xüsusiyyətlərini qeyd edir.

Hamamın su təchizatı mənbəyi olan quyudan 50 metr məsafədən "akveduk" vasitəsilə su ilə təmin edilməsi üsulu çox maraqlı idi. "Akveduk"un dayaq üzərində iki metr hündürlükdə yerləşən daş navalçaları ustalıqla xəznə tərəfə yönəldilmişdi. Hamamın bu cür su təchizatı üsulu Ab-

Fatmai-bağları kəndi. Məhəmməd Həsən hamamı. Hamamın fraqmenti. Ümumi görünüş.

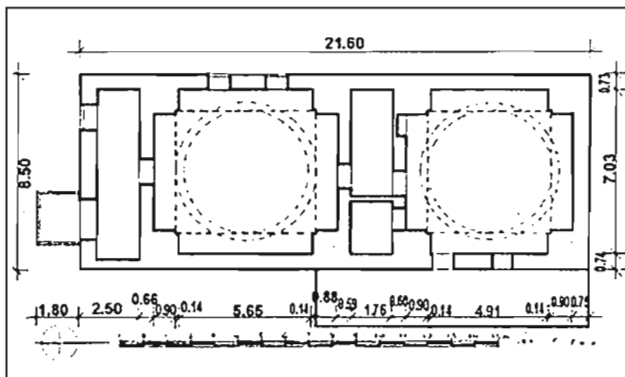
Fatmai-bağları kəndi. Məhəmməd Həsən hamamı. Ş.S.Fətullayevin rəsmi.

şeron üçün çox orijinal, cürətli addım olaraq özündə rasionel mühəndis ideyası daşıyırdı. Təəssüf ki, hal-hazırda bu maraqlı su təchizatı qurğusundan dağınıq daşlardan başqa heç nə qorunub saxlanmamışdır.

Binəqədi kəndində Əmirəli amamı (1915/16-cı illər)

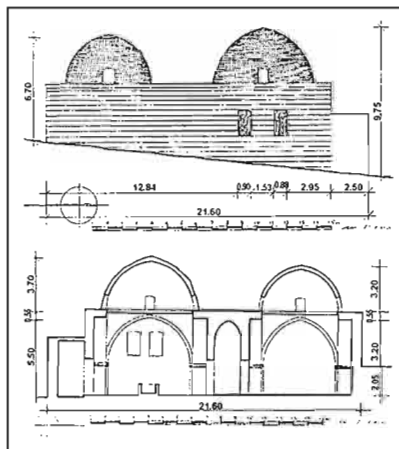
Hamam məsciddən sonra bu yaşayış məntəqəsinin şəhərsalma əhəmiyyətli yeganə obyektidir. Hamamın yaşayış məhəllələrinin bir qədər dərinliyində yerləşməsinə baxmayaraq, öz həcmli-məkan görünüşü ilə kəndin abadlaşdırılmasında və onun planlaşma strukturunda mühüm yer

Binəqədi kəndi. Əmirəli Hacı Hüseyin oğlu hamamı. Plan, qərb fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1984-cü il.

tutur. Plan sisteminə görə hamam ənənəvi tərzdə həll edilmişdir, eyni zamanda ona fərdi səciyyə bəxş edən şəxsi xüsusiyyətlərə də malikdir.

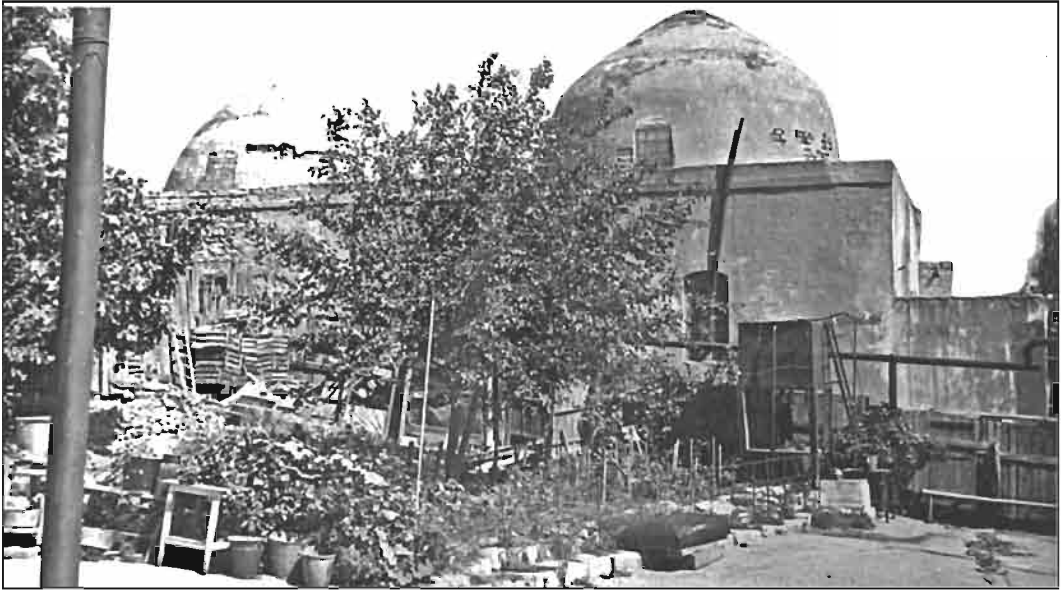
Abşeron hamamlarının təsnifatına görə hamam konstruktiv cəhətdən sadə və daha geniş yayılmış ikinci qrupa aid edilir. Yan fasaddan giriş bina korpusunun bütün eni boyu uzadılmış vestibülə aparır. Daha sonra qapı dayaz camaxatanlara malik soyunma bölməsinin kvadrat formalı zalına açılır. Qapı yerinin proporsiyaları soyunma zalının miqyaslı mövqeyinin özünəməxsus modulunu əks etdirir. Monumental tin pylonlar və günbəzaltı kvadratın nisbəti zalın ümumi qabaritlərini müəyyən edir. Soyunma və yuyunma bölmələri arasında yerləşən aralıq kamerası soyuq hava axınının qarşısını alan texnoloji funksiyalar daşıyır. Yuyunma zalı soyunma zalı ilə eyni planlaşma sxeminə malikdir, lakin ondan bir qədər az qabaritlidir. Onların bu cür nisbəti müəyyən dərəcədə

doğrudur, belə ki, soyunma zalı eyni zamanda istirahət, görüş və işgüzar söhbətlər yeri kimi çıxış edir. Xəznə adətən binanın uzununa oxu üzrə yan fasada birləşdirilir, lakin burda hamamın sözügedən tərəfi qonşu sahə ilə məşğul olduğundan külxananın yanında yerləşdirilmişdir. Hamamın daxili məkanı yerli memarlığın səciyyəvi oxvari tağlar, qübbələr və günbəzlər kimi yetişmiş konstruktiv formaları üzərində qurulmuşdur. Burada Abşeron memarlığına yad olan tektonik formalar və arxitektur üsullar mövcud deyildir. Hər bir hissə əsl arxitekturani müəyyən edən konstruktiv formaların ciddi, lakin ifadəli cizgilərilə daş memarlığı üsulları əsasında inşa edilmişdir. Hamam ifadəli formalara, dinamik siluətə və aydın arxitektur kompozisiyaya malikdir.

Abşeron hamamlarının ikinci növ təsnifatı üzrə qeyd edilmiş nümunələr mənzərəli bədii mühit yaradaraq, bu cür tikililərin həcmli-məkan strukturuna aktiv şəkildə daxil olan planlaşma üsullarının və arxitektur formaların müxtəlifliyini müəyyən dərəcədə açıqlayır.

*Binəqədi kəndi.
Əmirəli Hacı Hüseyn
oğlu hamamı.
Ümumi görünüş və
fasadın fraqmenti.
1915-16.*

ÜÇÜNCÜ ÜSLUB

Üçüncü üslub soyunma və yuyunma bölmələrinə münasibətdə çıxarılmış uzununa oxlarla planlaşma strukturunu təqdim edir. Funksional pozuntular müşahidə olunmur, belə ki, hamamın işinin su və istilik təchizatı üzrə texnoloji tsikli hamamın planlaşma inkişafının prinsiplial müddəalarına riayət edərək ardıcıl olaraq həyata keçirilir.

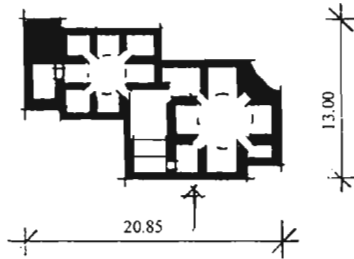
Bu üslubun yaranması uzaq keçmişə təsadüf edir (Nardaran kəndi, hamam, 1388-ci il). Bir qədər müəkkəbləşdirilmiş planlaşma kompozisiyası otaqların daxili yerləşməsindən və məkan həllinin quruluşundan irəli gəlirdi. 1388-ci ilin hamamında başqa, bu üsluba Maştağa kəndində yerləşən Qum hamamı (XVIII əsr), Bilgəhdəki Albəndi hamamı (XX əsr) və həmçinin, Mərdəkəndə yerləşən hamam (XV əsr) aiddir. Onların obraz quruluşu uzununa

oxların kənarlaşdırılması sayəsində əvvəlki üslublara nisbətən daha həcmli ifadə alır. Burada yerli memarlıq ənənələri daha monumental formada, daxili məkanın qapalılığı və klassik üsulların təmizliyi ilə daha çox qorunub saxlanmışlar.

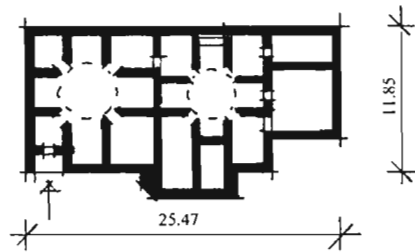
Planlaşma strukturunun və həcmli-məkan həllinin rasionallığı ilə hamamların inkişafının sonrakı dövründə, xüsusən də XIX əsrin ikinci yarısından onların xarakterləri dəyişir, həcm və konstruktiv üsulların daha dəqiq quruluşuna yiyələnirlər ki, bu da obraz ifadəsinin bir qədər sadələşdirilmiş formalarına gətirib çıxarır.

Hamamların üçüncü üslubuna kiçik bir qrup aiddir (Nardaran kəndində hamam, 1388-ci il; bu yaxınlarda Qala kəndində tapılmış hamam, XIV-XV əsrlər; Balaxanı kəndində hamam, 1867/68-ci illər, Bilgəh kəndi bağlarında Albəndi hamamı).

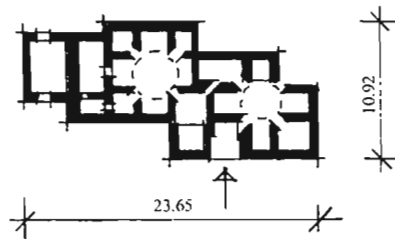
Mülki binaların və tikililərin tipoloji təsnifatı.

Nardaran kəndi,
hamam, 1388-ci il.

Maştağa kəndi,
Qum hamamı.
XVIII əsr.

Bilgəh kəndi.
Albəndi hamamı
XIX əsr.

Nardaran kəndindəki hamam

Bu 1388-ci ildə tikilmiş məşhur və qədim hamamdır. Hamamın yazıları "tikintiyə əmr Damqan şəhərindən rəhmətlik müqəddəs Şahabəddinin oğlu Hacı Zeynəddin tərəfindən verildiyi", digəri isə hamamı 790-cı ilin məhərrəm ayında (1388-ci il) tikən usta Qüştaf Musa oğlu haqqında məlumat verirlər.

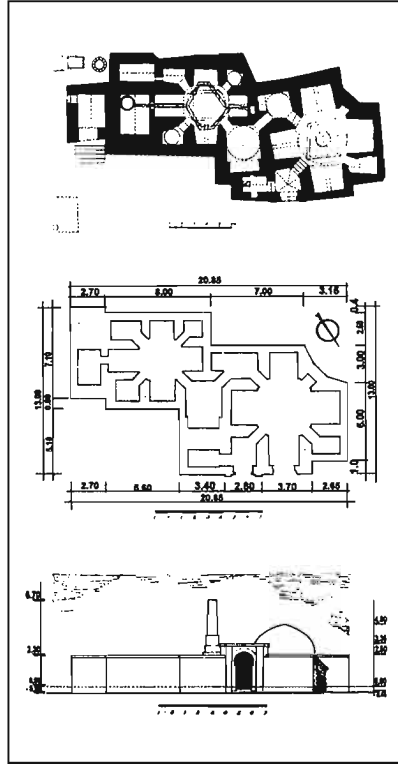
Hamam əslində çox mürəkkəb konfigurasiyaya malikdir. Ola bilsin ki, buna səbəb şəxsi mülklər şəraitində ətraf tikinti səbəb olmuşdur. Lakin planlaşma strukturunda onun hamam quruluşunun əsas prinsipi-

al müddəalarına riayət olunması ilə funksional və texnoloji qrafik üzrə dəqiq bölüşdürmə sistemi vardır.

Planda hamam biri-birilə çox ustalıqla uyğunlaşdırılmış soyunma və yuyunma bölmələrinin iki oxvari zalından ibarətdir. Zalların küncləri kiçik otaqlarla məşğuldur. Bir zaldan o biri zala keçid məhdud aralıqlı günbəzlərlə örtülmüş tində yerləşən diaqonal otaqlar vasitəsilə həyata keçirilir. Qaynar su xəznəsi bilavasitə yuyunma zalının uzununa oxu üzrə, soyuq su xəznəsi isə kiçik tin kamerası vasitəsilə yerləşdirilmişdir. Xəznənin arxasında yer səthindən bir neçə pillə aşağıda qurulmuş külxana vardır.

Planlaşma strukturu ilə yanaşı burada daxili məkanın olduqca plastik təşkili irəli sürülür. Güzgü- lü qübbələr, tin otaqların kiçik günbəzləri, soyunma və yuyunma zallarının günbəzləri hamamın arxitektural-konstruktiv formalarının dominant elementləridir. Mərkəzdə zallar səkkizguşəli formaya malikdir. Məhz bir qədər dekorativ diaqonal tərəflər ziyarətçinin hamamın daxili məkanı üzrə hərəkəti üçün keçid elementləri rolunu oynayır. Əmələ gəlmiş arxitektur-məkan sistemi ustalıqla istifadə edilən klassik forma və elementlər sayəsində binaya çox ifadəli və plastik kompozisiya bəxş etmişdir. Burada arxitektur formaların məkan mühitinə üzvi şəkildə daxil olduğu və hamamın qəliz planlaşma həlli şəraitində öz potensial imkanlarını açıqları bu yerdə bir həcmi kütlənin digərinə daxil olması yumşaq keçidlərlə müşayiət olunurdu.

*Nardaran kəndi.
Hamam. 1388-ci il.
Köhnə plan, plan,
cənub fasadı. Memar
K.Məmmədbəyovun
icrası.*

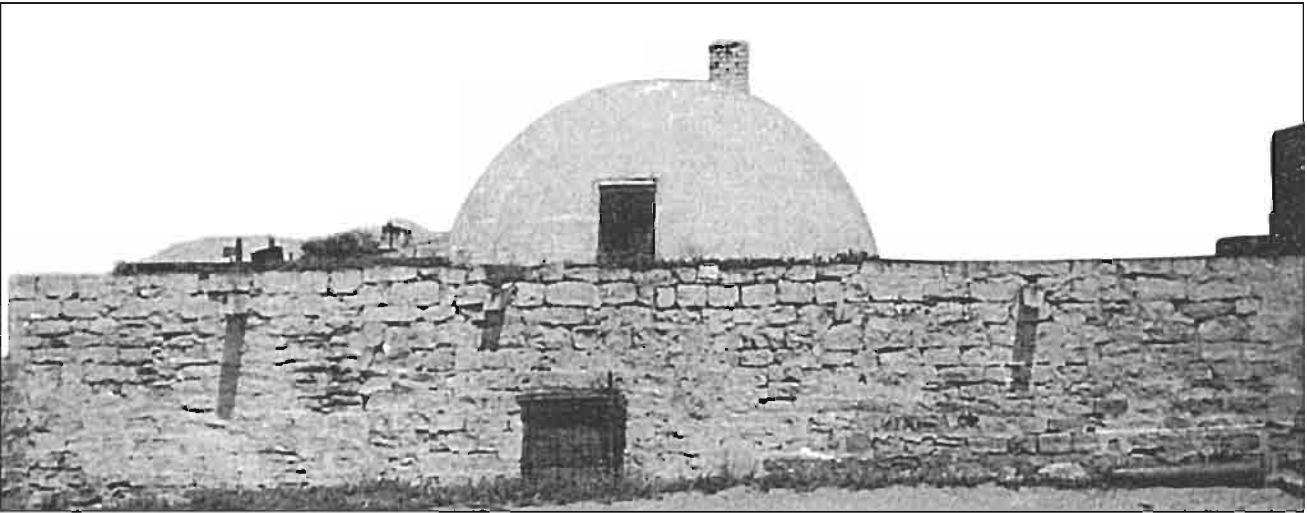
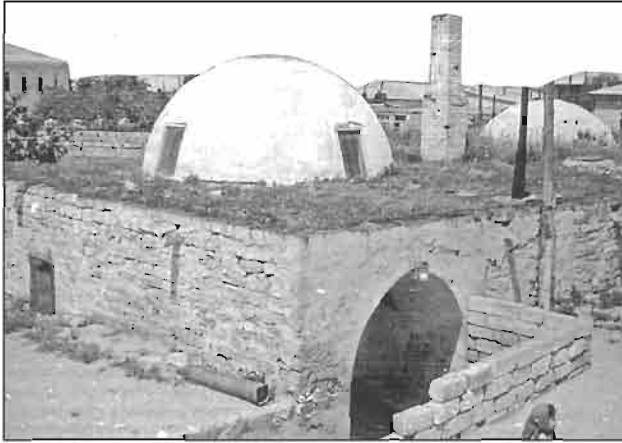
bölməsi üzərində üstünlük təşkil edən maraqlı bir hal müşahidə olunurdu ki, bu da su prosedurlarından sonra ziyarətçilər üçün hamamın bu hissəsinin əhəmiyyəti ilə şərtlənirdi. Sakit həyat sürən Şərqdə istirahət yerini özünəməxsus kulta çevirməklə buna çox böyük əhəmiyyət verilirdi.

Yuyunma zalında otaqlar günbəzaltı məkanın mərkəzi kvadratının

aparıcı mövqeyini qoruyub saxlayaraq binanın eni istiqamətində inkişaf etmişlər. Küncələr iki strukturla – kiçik günbəzlə örtülmüş kvadrat və qübbəli dərin camaxatanla təqdim olunmuşlar. Bu cür konstruktiv sistem kiçik diaqonal tərəfləri olan zalın mərkəzi hissəsinin planlaşma həlli ilə şərtlənir. Qaynar və soyuq sulu xəznə hamamın uzununa oxu üzərində yerləşdirilmişdir.

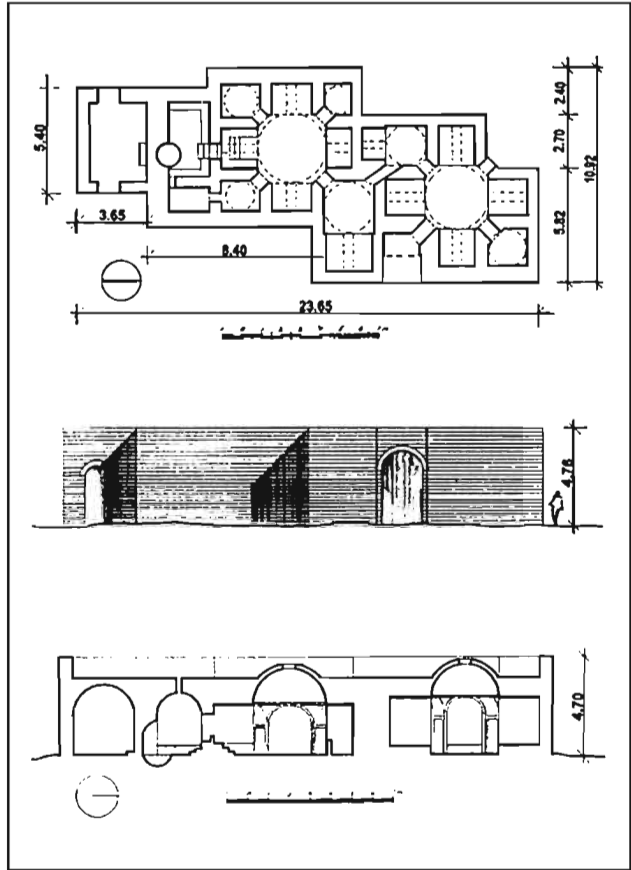
Hamamın daxili məkanının təşkili zalların ətrafında üzvi şəkildə qruplaşan və daş qübbələrin, tağların, kiçik günbəzlərin və onların üzərində uçan yarımsfera formalı günbəzlərin kaskadını əks etdirən arxitektura forma və üsulların müxtəlifliyini təşkil edirlər. "Qum hamamı" sözündən tipoloji qrupu tarixi hamamların arxitektura-planlaşma strukturunun yeni ifadə formasıdır və Abşeron tikililərinin təsnifatına Azərbaycanın mülki memarlığının ən maraqlı obyektini kimi daxil olmuşdur.

Mıştağa kəndi. Qum hamamı. XVIII əsr. Ümumi görünüş.

Bilgəh kəndi bağlarında Albəndi hamamı (XX əsr)

Albəndi hamamını, onun arxitekturalanlaşma və həcmli-məkan strukturunu Nardarandakı hamamla (1388-ci il) müqayisə etsək, onun ilkin mənbə ilə bilavasitə analogiyasını, kompozisiya-planlaşma parametrlərinə görə nə dərəcədə eyni olduqlarını asanlıqla qeyd etmək olar. Eyni vaxtda memar Qustafın binanın inşası zamanı qonşu ərazilərin abrisi ilə hesablaşmalı olduğu halda Albəndi hamamının ustası bu təsirdən azad idi. Burada aydın düzbucaqlı xətlərdən və planın hamamın daxili məkanının ümumi təşkili ilə diktə edilmiş pilləli formasından istifadə edilmişdir. Burada soyunma və yuyunma qrupunun çarpazvari günbəz kompozisiyası onların arasında hərərət rejimini qoruyan bir keçid kamerası ilə birləşdirilmişdir. Qaynar və soyuq suyu olan xəznə odluq kamerası ilə birgə hamamın işinin ümumi texnoloji tsiklini tamamlayaraq binanın uzununa oxu üzrə yerləşdirilmişlər. Daxili məkanın həcmi kompozisiyası Şirvan-Abşeron memarlığı məktəbinin klassik dövrünün ənənəvi forma və üsulları üzrə qurulmuşdur. Zalların çarpazvari planının qolları güzgüli qübbə ilə, tində yerləşən otaqlar isə dam örtüyündən kənara çıxmayan kiçik günbəzlərlə örtülmüşdür. Zalların mərkəzi kvadratlarının günbəzləri hamamın dominant elementləridir, lakin onlar da dam örtüyü üzərində cüzi dərəcədə vurğulanmış və faktiki olaraq daş baryerin arxasında qalmışlar.

Bilgəh kəndi. Albəndi hamamı. XIX əsr. Plan, uzununa kəsim, əsas şərq fasadı. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyoju. 1977-ci il.

DÖRDÜNCÜ ÜSLUB

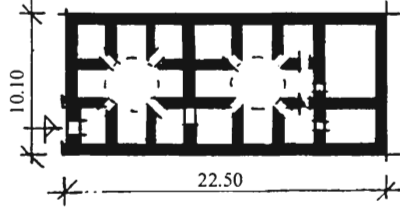
Hamamların dördüncü üslubuna daxili planlaşma strukturunda soyunma və yuyunma bölmələrinin müstəqil həcmli-məkan komponentləri təşkil edən kombinə edilmiş sxemi əks etdirən tikililər aiddir. Burada soyunma bölməsi nisbətən böyük günbəz altında bütöv həcmi ifadə ilə təqdim olunmuş, yuyunma bölməsi isə mərkəzi dirəklər vasitəsilə daxili nef şəbəkəsinə bölünmüşdür və kiçik aralıqlı günbəzlə örtülmüşdür. Lakin həcmli-məkan həllində belə vəziyyət maraqlı üsullar təklif edir.

Bu baxımdan sözügedən üslublu əvvəlki ilə nisbətən müqayisə etmək olar, belə ki, hamamın abrisinin xətti kənarlaşdırılır və həcm dinamik və səciyyəvi xüsusiyyət alır.

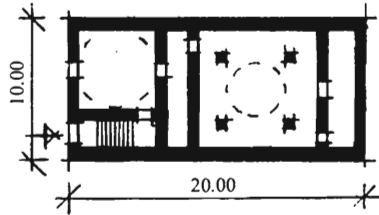
Xronologiyaya görə dördüncü üslub XIX əsrə təsadüf edir, məhz: Kərbəy (ola bilsin Qızbəy) hamamı, 1837-ci il; Binədə Mehdi hamamı, 1852-ci il; Əhmədli kəndində Hacı Abutalıb hamamı, 1886/87-ci illər.

Ümumi təsnifata baxmayaraq, təqdim edilmiş bütün üslublara daxili həlli zamanı istər planlaşma, istərsə də həcmli-məkan cəhətdən və həmçinin, konstruktiv formalarda və arxitektural üsullarda müxtəliflik xasdır.

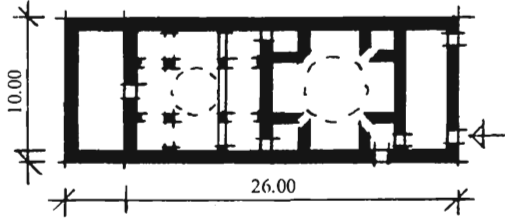
Mülki binaların və tikililərin tipoloji təsnifatı.

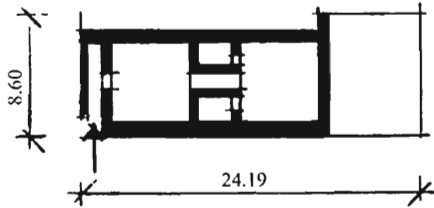
Əhmədli kəndi.
Qasimovlar hamamı.
1916-cı il.

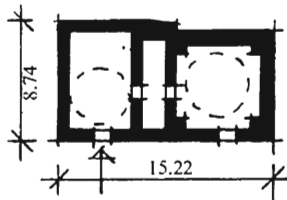
Əhmədli kəndi.
Hacı Əbu Talib hamamı.
1886-87-ci illər.

Saray kəndi Kıs bəy
hamamı. 1837-ci il.

Buzovna kəndi.
Məşədi Qərib hamamı.
1837-ci il.

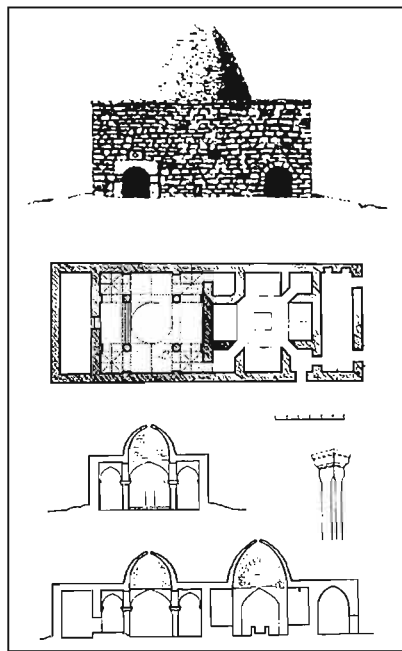

Binə kəndi.
Mehdi hamamı.
1852-ci il.

Saray kəndində Hacı Kisbəy hamamı

Öz zamanında hamam kəndin yeni yerə köçürülməsindən əvvəl tarixi məhəllələrin mərkəzində yerləşirdi. Hazırda o, yarıdağılmış, diqqətdən kənarında, mühafizəsiz açıq ərazidə duraraq Abşeronun bir çox abidələri kimi ölüm və ya qalım vəziyyətində öz aqibətini gözləyir. Hamam düzgün düzbucaqlı şəkildədir, hansına ki, texnoloji proses üzrə korpusun bütün eni boyu vestibül, soyunma və yuyunma zallarının kvadratları, sonra isə binanın uzununa oxu üzrə qaynar və soyuq su xəznəsi daxil edilmişdir. Odluq kamerası qorunub saxlanılmışdır. Hamamın planlaşma strukturuna iki prinsipial kompozisiya üsulu – soyunma zalının tin kameraları ilə çarpazvari planı və mərkəzi dirəklər və köməkçi tağlar vasitəsilə doqquz seksiyaya ayrılan yuyunma zalı daxil edilmişdir. Soyunma zalının çarpazvari planı mərkəzdə diaqonal üzrə

kəsilmiş bucaqlara malik səkkizguşəli formanı xatırladan günbəzaltı məkanın kvadratı ilə təqdim olunmuşdur. Küncərdə yerləşən kameralarla əlaqə bu guşələr vasitəsilə həyata

Saray kəndi. Hacı Kisbəy hamamı. XVIII əsr. Fasad, plan, kəsim, ümumi görünüş. Memar X.Nuriyevin ölçmə və icrası.

keçirilir. Çarpazvari plan Abşeron hamamlarında 1388-ci ildən müşahidə olunur. Nardaranda Şirvan-Abşeron məktəbinin mülki memarlığının sonrakı inkişaf dövrlərinin hamısında ondan istifadə edilir.

Hər halda yuyunma bölməsinin günbəzaltı məkanı saxlayan mərkəzi dayaqlar və köməkçi tağlarla kvadrat planına ilk dəfə Hacı Kərbəy hamamında rast gəlinir. Məhz sözügedən bu planlaşma sistemi Abşeron hamamlarında bu cür kompozisiya üsulunun geniş tətbiq olunmasına gətirib çıxardı. Yarım əsr sonra bu üsuldan Qala kəndinin hamamının inşasında (1881/82-ci illər) da istifadə olundu.

Hamamın yaranmış daxili məkanı oxvari qübbələrin güclü monumental formaları ilə, çarpazvari qollarla, bütöv daş bloklardan düzəldilmiş səkkizguşəli sütunlara söykənən köməkçi tağlarla, künc sekiyaların kiçik çarpazvari qübbələri və zalların mərkəzi hissəsi üzərində özünəməxsus formalı günbəzlərlə ifadə olunan arxitektural konstruktiv sistemi əks etdirir. İstifadə

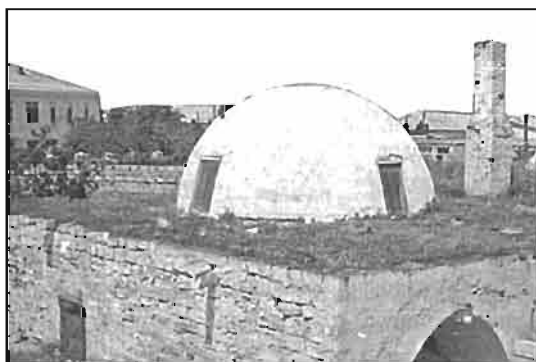
edilmiş üsul və formalar Abşeron memarlığının xüsusiyyətlərinin aydın şəkildə ifadə olunduğu hamamın binasının həcm həllinin aktiv komponenti kimi çıxış edirlər. Tikinti materialı kimi əhəngdaşından istifadə olunmuşdur. Binanın əsas qabarıtları 9,05 metrin 23,10 metrə təşkil edir. XIX əsrin birinci yarısına aid yerli memarlıq xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq müxtəlif kompozisiya üsullarının birləşdiyi bu hamam arxitektural planlaşma nöqtəyi-nəzərindən müstəsna maraq doğurur.

Binə kəndində Mehdi hamamı

Hamam Binə kəndində tarixi məhəllələrin strukturunda Baş Səlim məscidinin yanında yerləşir. Hamam planın xarici pilləli həllinə görə üçüncü qrupa uyğun olsa da, daxili təşkilinə görə Abşeron hamamlarının təsnifatında analogiyası olmayan tamamilə fərqli planlaşma üsuluna malikdir. Kiçik ölçülü alçaq giriş qa-

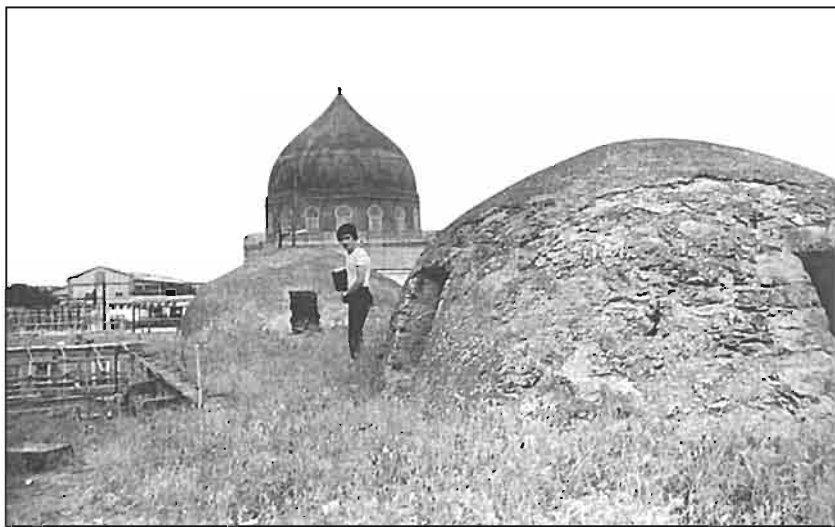
Binə kəndi. Mehdi hamamı. Günbəzlərin ümumi görünüşü.

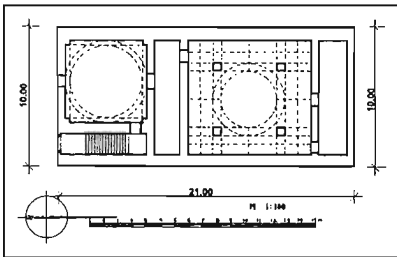
Binə kəndi. Mehdi hamamı. Hamamın interyeri.

Binə kəndi. Mehdi hamamı. Günbəzlərin ümumi görünüşü.

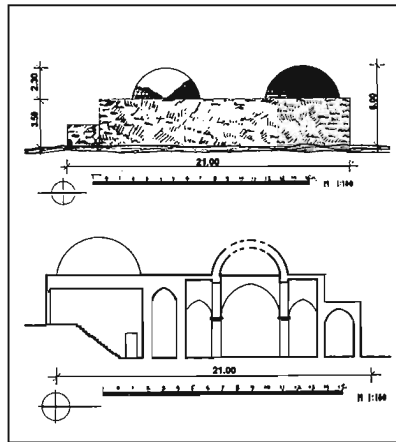
pısı dəhlizdəki tualetə aparır, sonra özünəməxsus həcmli-məkan strukturuna malik düzbucaqlı formalı soyunma zalı gəlir. Qarşı hissədən zal günbəzlə örtülmüş kvadrata keçən dərin qübbədən ibarətdir. Yanlarında fərdi istifadə və gigiyenik prosedurlar üçün kiçik otaqların yerləşdirildiyi dar keçid (1,00 metr) soyunma və yuyunma zallarının birləşdirici elementi kimi çıxış edir. Yuyunma zalı iri proporsiyalara malikdir və T formasındadır. Oxvari formalı möhkəm daş qübbə hamamın uzununa oxu üzrə mərkəzində köməkçi tağlara söykənən kvadrat günbəzaltı məkanın yerləşdiyi zalın köndələn hissəsinə açılır. Burada elə bir dinamik xarakterli özünəməxsus daxili həcmli-məkan kompozisiyası yaradılmışdır ki, həcmi plastika arxitektura kütlələrin yüksək ifadəliliyindən məhrum olmayan müxtəlif konstruktiv strukturların forma yaratmasına aktiv şəkildə təsir göstərir. Qaynar və soyuq su xəznəsi yarım dairəvi qübbələrin altında yerləşdirilmişdir.

Mülki obyekt olaraq, Mehdi hamam Abşeron hamamlarının daxili planlaşma strukturuna yeni kompozisiya həlli bəxş etdi və Azərbaycanın mədəni irsində mühüm tarixi-arkitektura əhəmiyyəti vardır.

Əhmədli kəndində Hacı Abutalıb hamamı (1886/87-ci illər)

Hamam dəqiq ölçülü düzbucaqlı şəklindədir və torpağın xeyli dərinliyinə vurulmuşdur. Giriş binanın yan fasadındadır, dar təkmərşli daş pilləkən eyni zamanda bilavasitə dayaz camaxatanlı kvadrat formalı soyunma zalına aparan giriş otağı kimi xidmət edir. Qapı hamamın uzununa oxu üzrə binanın korpusu boyu yuxarıdan gələn işıqla işıqlanan düz dəhlizə oxşar aralıq holluna açılır. Hollun arxasında geniş düzbucaqlı yuyunma zalı yerləşir. Zalın günbəzaltı məkanının əhəmiyyətini daha da artıran çarpazvari qübbələr qurulmuşdur. Kompozisiya əlamətinə görə zal Kisbəy hamamının həcmi strukturunu xatırladır, lakin burda fərqli proporsional bölmələr vardır, tağların formaları və sütunların naxışı başqadır. Arxitektura formaların orijinallığı qarşılıqlı surətdə biri-birinə uyğunlaşdığı bu yerdə daxili məkanın bir zalda bütöv

Əhmədli kəndi. Hacı Əbu Talib hamamı. Plan, cənub fasadı, uzununa kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

günbəz, digərində isə aralıq dirəkləri vasitəsilə kompozisiya həlli Abşeronun mülki memarlığında hamamın bədii ifadəsini və yerini müəyyən etdi.

Abşeronun hamamlarının yüz-illiklər boyu müəyyən arxitekturplanlaşma üsulları yaradaraq, ardıcıl qaydada inkişaf etməsi qruplar üzrə təsnifat sisteminin yaradılmasına gə-

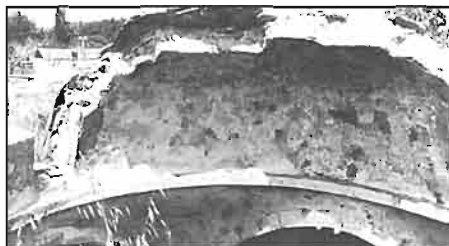
Əhmədli kəndi. Hacı Əbu Talib hamamı. Ümumi görünüş.

Əhmədli kəndi. Hacı Əbu Talib hamamı. Epiqrafik cədvəlli giriş.

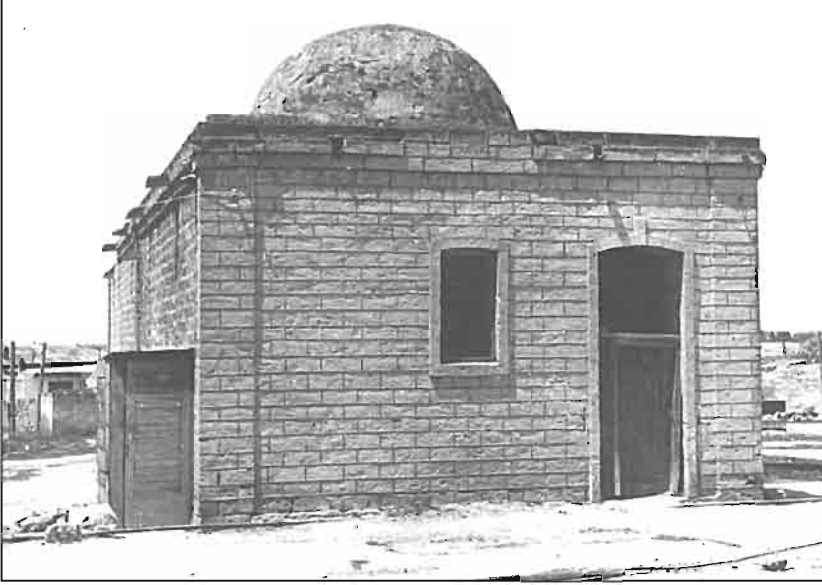

Əhmədli kəndi. Hacı Əbu Talib hamamı. Hamamın fraqmenti.

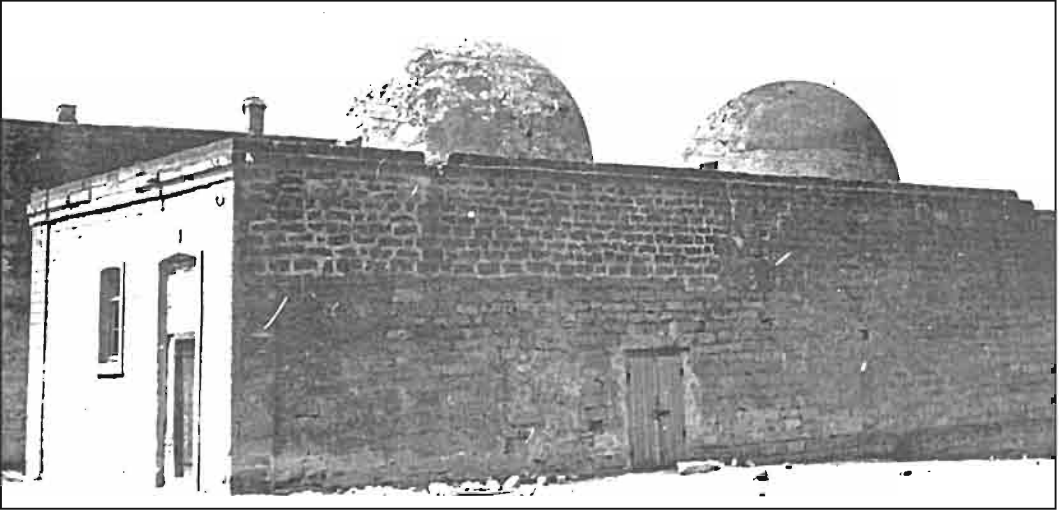

tirib çıxardı. Bunun nəticəsi olaraq, hamamların inşası zamanı yerli memarlar tərəfindən böyük ustalıqla nəzərə alınan ümumi qanunauyğunluqlar əmələ gəldi. Abşeron hamam-

larının panoraması, onların tədqiqi bu binaları inşa edən müəlliflərə, mülki memarlığın arxitektura irsinə və mədəniyyətinə olan hörmətin ifadəsidir.

*Əhmədli kəndi.
Qasımolar hamamı.
Ümumi görünüş.*

OVDANLAR

Abşeron ərazisində yerli əhalinin istifadə edə biləcəyi, çaylar, şirin su gölləri kimi, su saxlanılan yerlər yox idi. Su çatışmazlığı əhalini su quyularından başqa yarımada əhalisinin su ehtiyacını qarşılıya biləcək digər sanitar-texniki tikililərin axtarışına vadar etdi. Nəticədə memarlıq və konstruksiya nöqtəyi-nəzərindən unikal olan ovdanlar və ya susaxlayıcı yerlər meydana gəldi. Yalnız Abşeron ərazisinə xas olan bu özünəməxsus obyektlər, onun

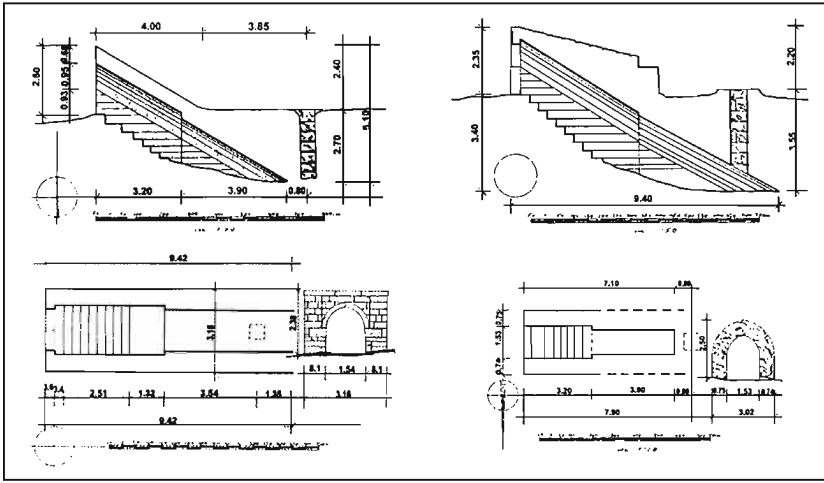
yarımsəhra ərazisinə Azərbaycan memarlığı tarixində istisna bir hal kimi daxil oldu.

Ovdanlar 39 Abşeron kəndinin memarlıq-planlaşdırma strukturuna onun ayrılmaz bir elementi kimi daxil oldu. Onları yalnız kəndlərdə deyil, həmçinin kəndləri bir-birilə əlaqələndirən yollar boyunca, karvansaraların yanında və hətta əhalinin çox az olduğu uzaq yerlərdə də görmək mümkün idi. Ovdanlar müqəddəs əhəmiyyətə malik idilər və buna görə də onlara Abşeronun müxtəlif yerlərində rast gəlmək heç də təəccüblü deyil.

Ovdanların çoxluğu, Abşeronun yaşayış məskənlərində və onun hüdudlarından kənarında yerləşməsi Abşeronu bədii memarlıq xüsusiyyəti

*Sanqaçal kəndi.
Ovdanların ümumi
görünüşü.*

*Sanqaçal kəndi.
Ovdan 1. Ovdan
2. Planlar, fasad-
lar və kəsirlər.
Ş.S.Fətullayev icra
etmişdir. 1984-cü il.*

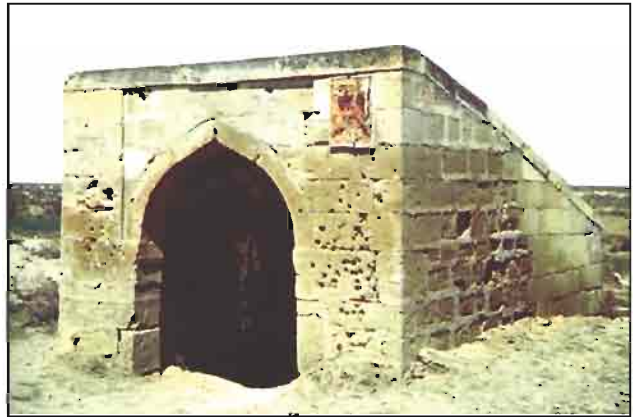
bəxş etmiş və bu səbəblə də onun ərazisində möhtəşəm tikililər yaranmağa başlamışdı. Ovdanlar su mənbəyi olmaqla yanaşı, karvanların susuzluğunu yatırdığı, çətin yoldan sonra dincəldikləri, su ehtiyaclarını təmin etdikləri bir yer idi.

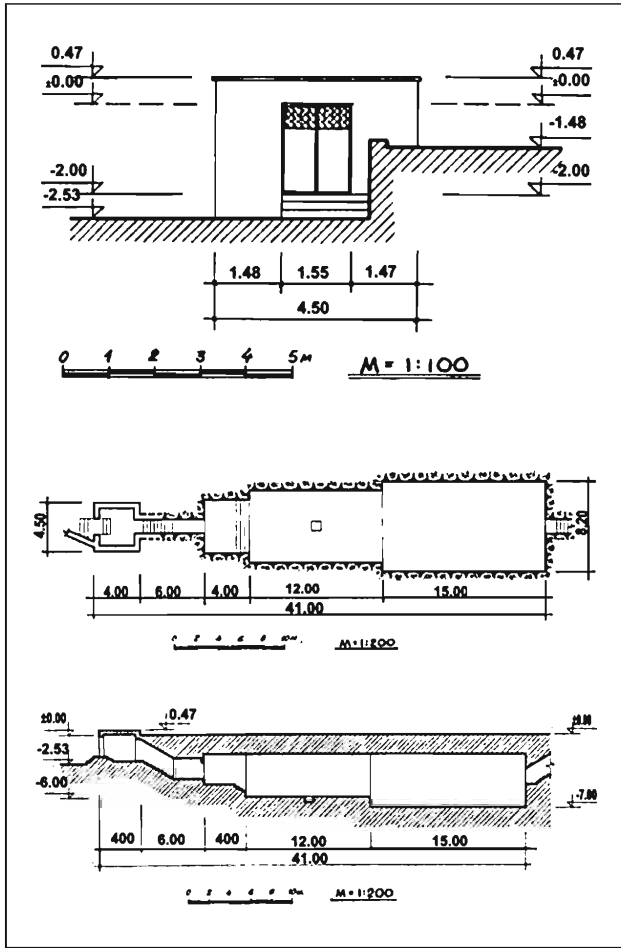
Yarımadadakı ovdanlar hətta uzaqdan belə öz qeyri-adi geometrik formaları və kiçik həcmli ilə diqqəti cəlb edirdilər. Bizə məlum olan ən erkən ovdanlar, Sanqaçal karvansarasının (1439) yanında yerləşir və XV əsrə aid edilir. Karvansaranın yan fasadlarının qarşısında yerləşən ovdanlar, ərazinin ümumi planlaşdırma strukturuna daxil idi və ətraf sahənin memarlıq strukturunun ayrılmaz hissəsi idi. Bu dövrə, həmçinin Şirvanşahlar Saray Kompleksinin tikililəri sırasına daxil olan ovdan aid idi. Bu ovdanın suyu digər su saxlanılan quyuların suyundan daha xoş təsir bağışlayırdı və o indi də əhaliyə xidmət edə bilər.

Həmçinin Bakı-Şamaxı karvan yollarının və Abşeronun qərbində yerləşən yaşayış məntəqələrindən keçən ticarət yollarının kəsişdiyi Xırdalan kəndinin ətrafındakı ovdanlar maraqlı planlaşdırma həllinə malik idi.

Burada ətrafında karvanların istirahət edə biləcəyi təxminən 10 ovdan var idi. Onların kiçik meydançada mərkəzləşmiş üçbucaq formalı və fasadları ilə radial-dairəvi yola yönəlmiş kiçik həcmli vahid həcmi və ar-

Sanqaçal kəndi. Karvansaray qarşısındakı ovdanların ümumi görünüşü.

Bakı. İçərişəhərdə
ovdan. Fasad, plan,
kəsim. Memar
S.N.Allahverdiyev
ölçmə və icrası.

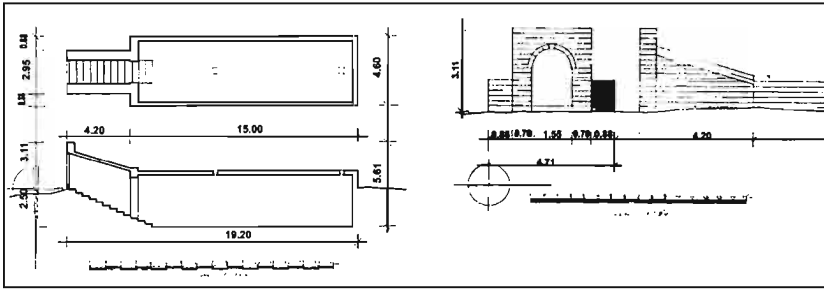
xitektura kompozisiya təşkil edirdilər. Faktiki olaraq ovdanlarla tutulmuş ərazi, Bakı-Şamaxı yolunda yarım-səhra landşaftının bir rəngliyini parçalayan orijinal ansambl idi.

Təəssüf ki, bu memarlıq abidəsi SSRİ-nin süqutu zamanı vandalizm nəticəsində və mədəni memarlıq irsinə laqeyd münasibət nəticəsində xarabalığa çevrilmiş və yalnız bir neçə

ovdanın yeraltı hissəsi bu günümüzə gəlib çatmışdır.

Bu aqibəti eynilə Güzdək kəndindən şimal-şərq istiqamətindən 1,5 km aralıqda yerləşən ovdanlar da yaşad və onların sayı təxminən 20-ə çatmışdı. Bu vəziyyət vaxtilə Abşeron ovdanların su ilə təchizatı məsələsini araşdıran V.I.Toçilovu Güzdək kəndini "ovdanlar qəsəbəsi" adlandırmağa sövq etdi. Qrunt yollar üzərində tikilmiş əsas ovdanlar qrupundan başqa kəndin ətrafında yerləşən kiçik ovdanlar da var idi. Daş karxanaların aktiv fəaliyyəti səbəbindən ovdanların sərhədlərinə yaxınlaşdığından, hal-hazırda ovdanların çoxu dağıdılmışdır. Sahibkarları heç kim dayandıra bilmirdi və nəticədə Abşeronun memarlıq irsi çox maraqlı hidrotexniki tikililərini itirdi. Daş karxanalarından əhəmiyyətli dərəcədə uzaq yerləşmələri və əhalinin məişət ehtiyacları üçün istifadə etmələri sayəsində bu ovdanlardan bir neçəsi dövrümüzə qədər gəlib çata bilmişdir.

Xırdalan kəndində olduğu kimi Güzdək kəndinin ovdanları unikal memarlıq ansamblını təşkil edirdilər. İki sırada yerləşmələri və qərb istiqamətinə yönəlmiş fasadları ilə 13 ovdan prinsip etibarilə memarlıq-konstruksiya sisteminin ümumi qanunauyğunluqlarını qoruyaraq maraqlı kompozisiya həlli yaradırdı. Yerli əhalinin tələblərinə əsasən memarlar ovdanları Abşeron memarlıq ənənələrinə uyğun tikməyə çalışırdılar və memarlar onları kənd ərazisindən nisbətən uzaqda tikərək çalışırdılar ki, onları uzun müddət qoruyub saxlaya bilsinlər. Lakin, mü-

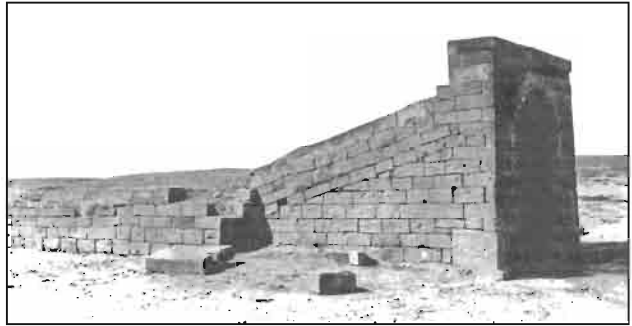
Gözdək kəndi. Ovdan. Şərqdən ümumi görünüş. Fasadlar, plan, uzununa kəsım. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası.

asir "sivilizasiya" bu abidələri belə acınacaqlı vəziyyətə saldı.

Abşeronda mövcud olan çoxsaylı ovdanların təhlili göstərdi ki, istər ümumi həcmli-məkan, istərsə də memarlıq-planlaşdırma həllinə görə onları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa süni yollarla yeraltı sulara yaxınlaşan ovdanlar, ikinci qrupa isə atmosferdəki nəmliyin çəkilməsi və qorunması üçün nəzərdə tutulmuş süni tikililər daxildir.

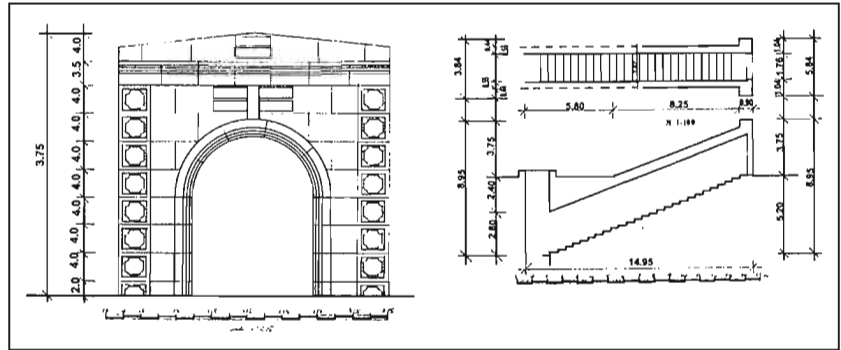
Birinci qrupa aid olan ovdanlar ikinciyə nisbətən daha az saydadır. Onların tikintisi bu yeraltı qrunt suların meydana çıxması səbəbilə bu və ya digər şaquli forma alır, ya da məkanın müxtəlif daxili həllinə gətirib çıxarırdı. Ovdanların tikintisi zamanı tədricən dərinləşən və qrunt

sulara yol açan, şaquli yan divarları olan, dar dəhliz formalı maili tunellər yaranırdı. Burada özünəməxsus hovuz yaranırdı və quyularda olduğu kimi su çıxarmaq üçün o da dərin idi.

Maili tunellər tamamlandıqdan sonra daş bloklardan pilləkənlər qoyulurdu. Ovdanın girişi ilə qrunt sular arasında məsafədən asılı olaraq

Maştağa kəndi. Əmir Aslan ovidanı. XIX-XX əsrlər. Yıxılmış sütunun görünüşü. Fasad, plan, kəsim. Ş.S.Fətullayevin ölçmə icrası.

qoyulmuş pilləkən yalnız su çıxardan zaman dincəlmək üçün deyil, həmçinin tunelin konstruktiv həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. Ovidanın divarlarını üfqi cərgələrlə yarıtəmir yonulmuş daşlarla vurulur. Tunnel tez-tez daşlı süxurdan keçir və üzünün hörülməsinə ehtiyac olmur.

Pilləkən, yarıtəmir yonulmuş daş bloklar vasitəsilə taxtabəndsiz çatma şəkilli sürüşkən tağtavanla örtülür. Quyuda suyun miqdarını çoxaltmaq üçün suyun üzündə dərinlik hovuzu quraşdırırlar. Pilləkənlər hovuzla kəsişdiyi yerdə, tağtavadan kənara çıxan bir və ya iki

yüngülləşdirici arkalarla örtülürdü. Arkalar çox diqqətlə yonulmuş daşlardan hörülmüşdür. Göstərilən yerdə yüngülləşdirici tağların meydana gəlməsi son dərəcə əhəmiyyətli hadisə ilə əlaqədar meydana çıxıb: beş və daha artıq metrə çətin dərin yatımları sayəsində bu yerdə mühüm həcm və çəki əldə edən süxur və hörmənin təzyiqini qəbul edib boşaldır.

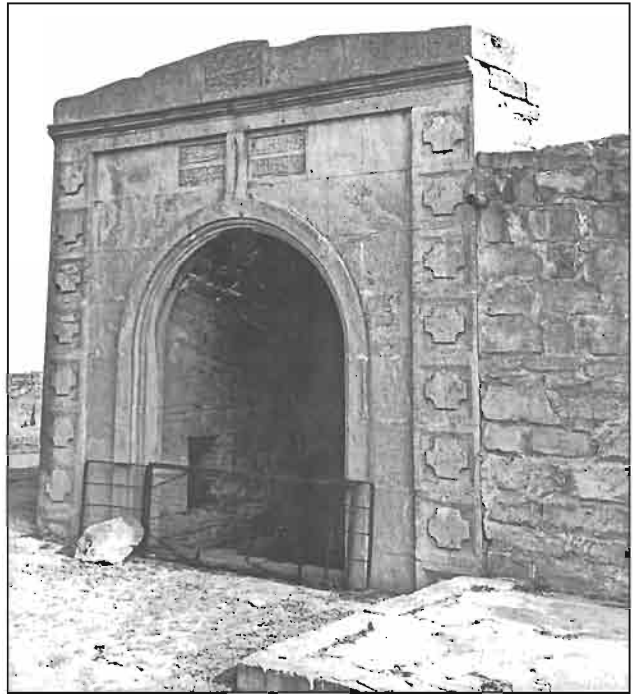
Ovidanların həcmli-məkan strukturu müxtəlif formalarda təqdim edilmişdir (Novxanı kəndində, Bilgəh-Maştağa yolunun kənarında, Maştağa, Balaxanı yollarında, Maştağadan Nardarana gedən yolun kənarında və s.). Burada yarıslındır şəkilli və üçbucaq formalı pilləkən qəfəsləri portal kompozisiyası formasında inkişaf etdirildilər. Portallar əsasən düzküncü formalar və şaquli ucluqlarla vurğulanırdı. Bundan əlavə giriş portalında neştər formalı portalların istifadəsi də istisna edilmir. Ovidanların mövcud memarlıq forması ətraf mühitə təbii bir komponent kimi uyğunlaşmışdır. Onlar monumental formaları ilə yer altından ucalır və fauna aləminin hansısa tarixi elementini

göstərir. Ovdanların üçbucaq şəkilli, kəsilməmiş formaları yan fasadlarda memarlıq dinamikası əldə edirdilər. Memarlıq növü kifayət qədər inandırıcı idi, yaşayış məskənlərinin və yarımşəhərləndə aparıcı yer tuturdu. İkinci qrupa daxil olan ovdanlar fəzədə mövcud olan nəmliyi toplamaq üçün idi. Onlar elə formada yerləşdirilmişdir ki, yağış selləri relyefə uyğun olaraq ovdana yönəlir, qum qatlarının arasından keçərək süzülür və təmiz halda hovuzda dolurdu. İkinci qrup ovdanlarının tikinti qurğuları əhəmiyyətli dərəcədə birincidən seçilirdi. Tikinti açıq formada aparılırdı və bu inşaatı eyni zamanda konstruksiya üsullarını sadələşdirirdi. Əks tərəfli küləklərin üstünlük təşkil etdiyi şalbanbaşı ilə döşənmiş tərəfi olan 4,5 – 5,0 metr dərinliyində çuxur hovuz üçün qazılır, bir marşda pilləkən qəfəsi üçün ensiz açıq dəhliz şəklində maili tunel giriş təşkil edilir.

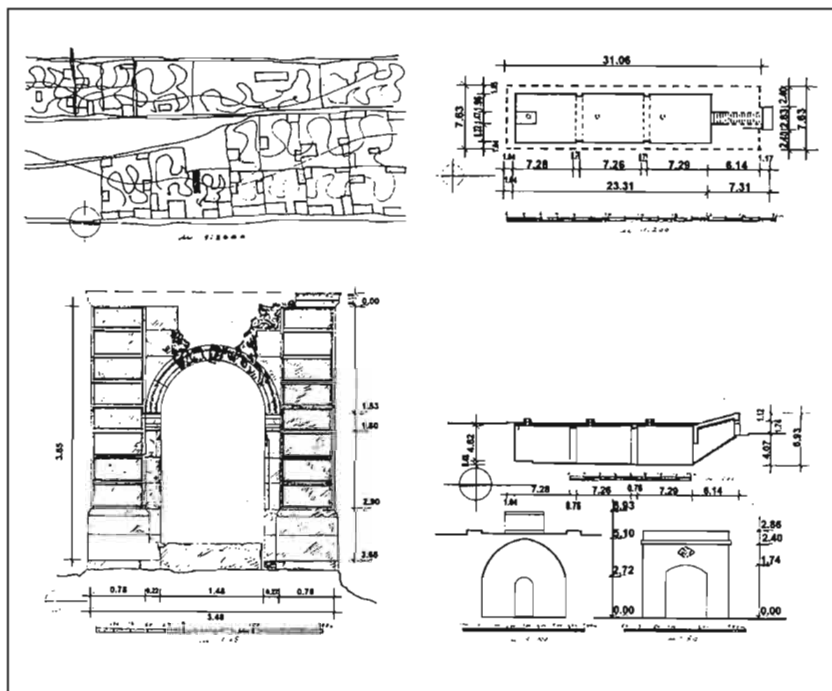
Ovdanların planlaşdırma quruluşu eni 5,5 m-dən 7 m-dək olan orta hesabla 12 m-dən 20 m-dək uzanmış düzbucaq şəklində təsvir edilib. Düzbucağın oxuna kimi ensiz, adətən uzun olan birmarşlı pilləkən bitişdirilir. Daşdan hazırlanmış sürüşkən tağtavan pilləkən, bilavasitə yayaltı tağla iki hissəyə bölünən hovuzun geniş zalına daxil edilir. Yerdən təxminən 40-60 sm çıxan monumental çatma və ya yarımçevrə şəkilli tağtavan vasitəsilə arxitektura kütlələrin tektonikası bütün var gücü ilə açılır. Tağtavanın mərkəzinə kiçik aralar saxlayırlar, onlar hava hərəkətsizliyi

və hovuzda suyun səviyyəsinin düşməsi baş verməsin deyə, havalandırma və işıqlandırma rolunu oynayırlar. Bayırdan ovdanlar, hovuzun dərinliyindən, yerin səthindən asılı olaraq pilləkən həcminin ya uzanmış üçbucaq formalı, ya da düzbucaq formalı həllini alırlar. Eyni zamanda, orijinal bordyur formalı yer səthinə azacıq çıxan hovuzun həcmi, ovda-

Maşağa kəndi. Əmir Aslan ovdanı. XIX-XX əsrlər. Fasadın ümumi görünüşü və fraqmenti.

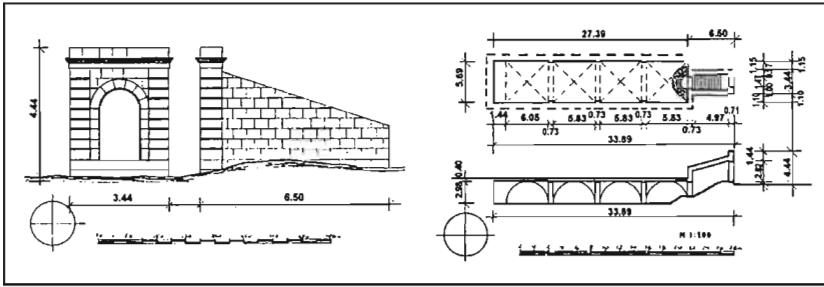

Hacı Həsən kəndi. XIX-XX əsrlər. Baş planın fragmenti, plan, eninə kəsim, fasad, girişin şərəf fasadı. Ş.S.Fətullayevin ölçmə icrası. 1987-ci il.

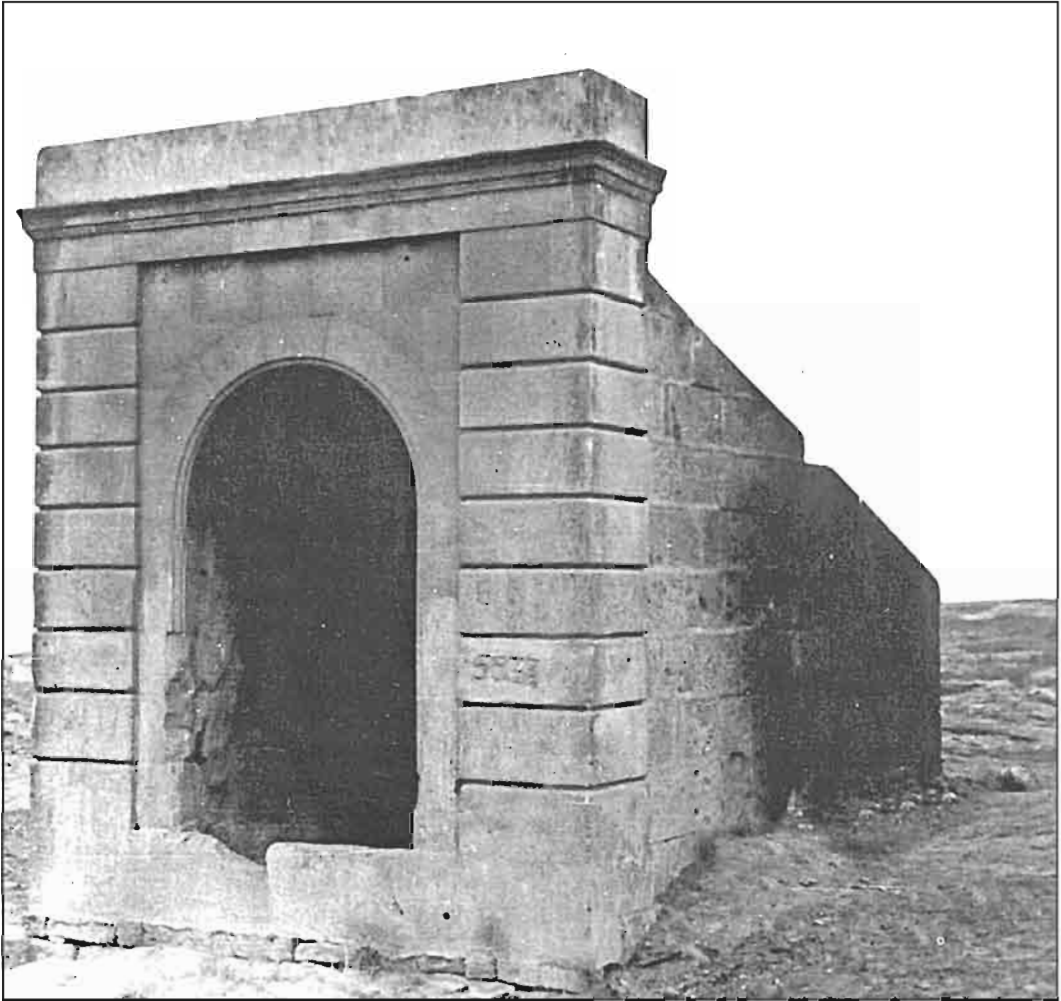

Hacı Həsən kəndi. XIX-XX əsrlər. Ovdanın ümumi görünüşü.

Hökməli kəndi. Yol
kənarındakı ovdan.
XIX-XX əsrlər. Baş
və yan fasadlar. Plan
və uzununa kəsim.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə icrası.
1984-cü il.

nun daxili sistemini perimetr üzrə müəyyən dərəcədə üç ölçüyə bölür. Pilla-kənin həcmi, monumentallaşdırılıb, hovuzun dəqiq üfuiqi kənar şəkilli irəli çıxan hissəsi ilə birlikdə daş hörmə və əsaslı forma sayəsində çox orijinal arxitektur-konstruktiv kompozisiya təsvir edir. Birləşməli parlaq ifadə olunmuş formaların daha sakit digər formalara nüfuz etməsi arxitektur həllin sabitliyini pozur və məkan mühitinə dinamik inkişaf elementləri salır.

İkinci qrupun girişləri, birincidə olduğu kimi portal şəklində tərtib olunub. Portalların arxitektur həlli stilistik olaraq iki istiqamətdə təsvir olunub. Birincisi – yerli memarlıqda, onların tikintisi, hələ Avropa arxitektura üsulları və formalarının bu növ mülki tikililərdə özlərinə yer qurmadıqları XVIII əsrdən XIX əsrin ikinci yarısına qədər olan dövrə düşür. Bu ovdanlara Balaxanı, Masazır kəndlərində, Yasamal qabağındakı çuxurda, Qurd qapısı yanında, Nardaran, Qala, Hökməli, Güzdək kəndləri yaxınlığında, Maştağa-Nardaran yolunun üstündə, Sanqaçal karvansarası yanında olan və s. ovdanlar aiddir. İkinci istiqamət. Avropa klassik forma və üslublarından sərbəst istiqamətdə əla şəkildə işlənməsi. Onlara Vişnovka stansiyasının yanında Xoca Həsən, Ambur mayakı yanında Novxanı, Güzdək kəndlərindəki ovdanlar və digərləri aiddir.

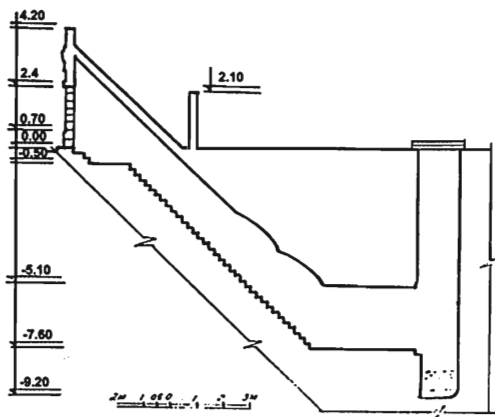
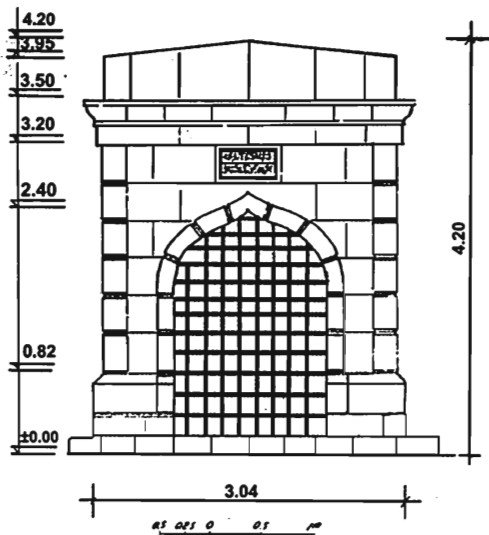
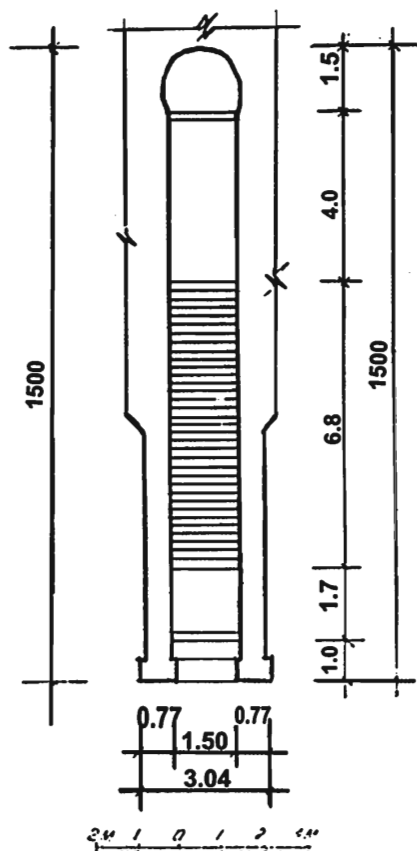
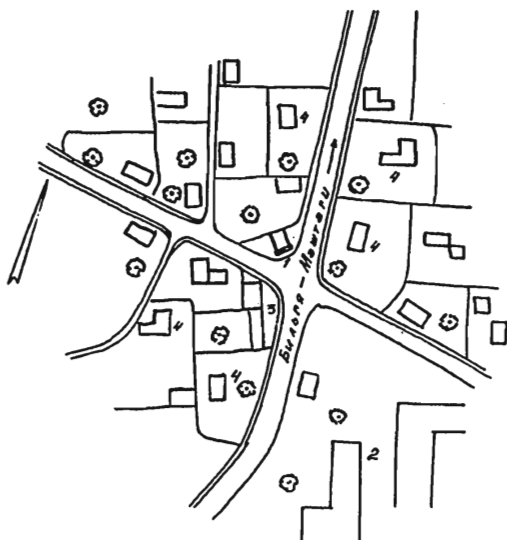
Portal formalı ovdanların fasadları təmtəraqlıq, təntənə və humanitarlıq prinsiplərini canlandırır. Ovdanlar savab məqsədilə - əhaliyə Abşeronda çatışmayan su vermək

məqsədlə tikilib. Ovdanların giriş portalları, arxitekturasi kompozisiyanın həllində iddialı olan yerli adətlərin inkişafında verilib. Portalların fasadlarının şəxsi traktovkasında olan müxtəliflik bu obyektlərin təşkil prinsiplərinin pozulması demək deyil. Ovdanın fasadının quruluş sistemi daşda olan estetik imkanların arxitektur obrazlarını nəzərə almaqla hidrotexniki tikilinin təşkilinin ümumi qanunauyğunlarına tabedir. Arxitektur məsələlərinin həllində ovdanların kiçik həcmli memardan böyük ustalıq tələb edirdi. Bu obyektə, arxitektur elementlərin proporsional həlli, portal girişinin kompozisiyasının seçilməsi və daşların üzünün təmiz və yarı təmiz daş bloklarla hörülməsi zamanı nail olunan miqyas əhəmiyyəti, ifadəli monumentalıq və ümumilikdə bədii aspekt əlavə edilməli idi. Ovdanların çoxəsrlik tikintisi özünün bədii unikal mülki tikilisinin formalaşmasına səbəb olan prinsipial arxitektur-planlaşdırma üsul və formaları işləyib hazırlayıblar. Ovdanın, həcmli-məkan həllindən başqa olan şəkli yerli memarlığın stilist ifadələrində və ya Avropa arxitektura üsullarında bu və ya digər traktovka alan portal-girişlə assosiasiya edilir.

Abşeron memarlığının stil üslublarındakı ovdanlar – kasıb, lakin ifadə üsulları olan daş memarlığı ənənələrinə bağlılıqdır. Piştaxta-tir sistemindən savayı girişin əsas hissəsi artıq arxitektur elementləri olmayan portal səthliyini təşkil edən çatma tağlardır (Sanqaçaldakı ovdan – XV əsr, Nardarandakı – 1727-

Hökməli kəndi. Yol kənarındakı ovdan. XIX-XX əsrlər. Ümumi görünüş. Tağtavan fraqmenti.

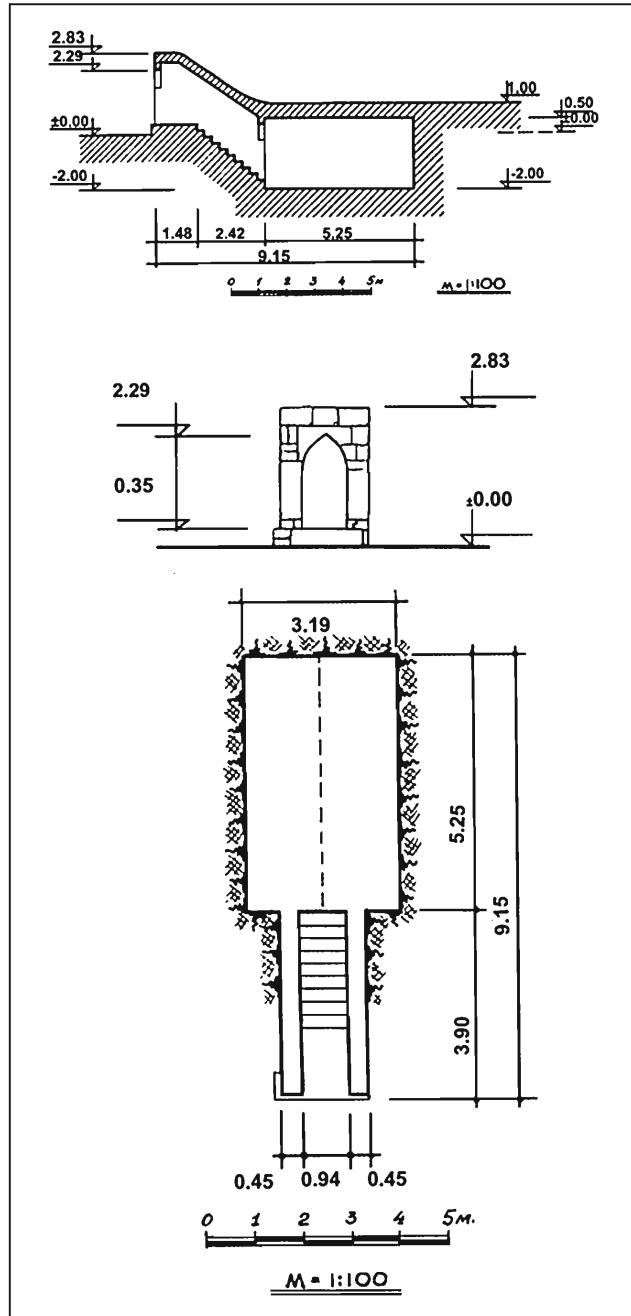
Maştağa kəndi. Ovdan XIX əsr. Baş planın fraqmenti, plan, kəsim. S.N Allahverdiyevin ölçmə və çertyojları.

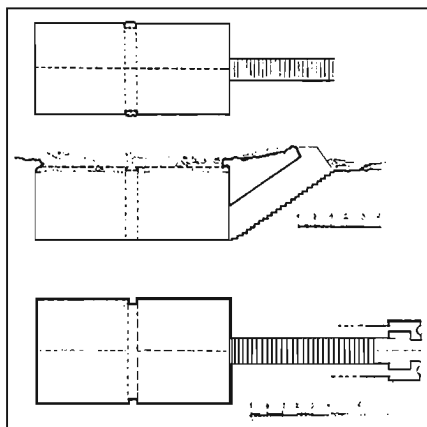
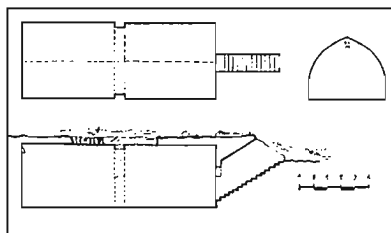
ci il və s.). Burada, şaquli daş bloklar və vahid blokdan (Balaxanı kəndində olan ovdan) olan tağların timpanları sayəsində, Masazır kəndində olduğu kimi, portalın giriş hissəsi təşkil olunub. Portalın girişinin daş bloklarla düzgün çərçivələnməsi və hörmənin şəkli tektonik arxitektural vasitələrin əhəmiyyətini qeyd edərək ovdanların monumentallığını müəyyən edirdilər.

XIX əsrin ikinci yarısının ovdanları özlərində Avropa arxitektural məktəbinin təsirini hiss edirlər. Ovdanların girişinin fasadlarının traktovkası portalların kompozisiyasını qoruyur, yalnız üst, elə bil, arxitektural pərdəsi dəyişir. Fasadların həllində arxivoltun hörgüsü açılmış profilləməsi olan yarımqövrə şəkilli tağlar, klassik hörmə və xüsusi karnizlər geniş şəkildə istifadə edilmişdir. Giriş portallarının arxitektural kompozisiyasının mürəkkəbliyinə baxmayaraq, yerli memarlığın prinsipial mövqeyi qorunur. Əsas yeri, əvvəlkində olduğu kimi, ovdanın fasadının ən mühüm hissələrində olan epigrafika tutur ki, onun sayəsində sifarişçi, memar, öz adını və əslini əbədiləşdirmək istəyən xeyriyyəçinin ictimai vəziyyəti haqqında geniş məlumat almaq olar. Təəssüflər olsun ki, ovdanların suyundan indiyə qədər istifadə etmək olsa da, onların əksəriyyəti hal-hazırda baxımsızdır, çoxu dağıdılıb, yerdə qalanları isə milli mədəniyyətin ayrılması hissəsi kimi hələ də bərpa olunmayıb. Əgər abidələrin dövlət mühafizəsi lazımı mövqeyə qaldırılmasa bu obyektlər "Qırmızı kitaba" salına bilər.

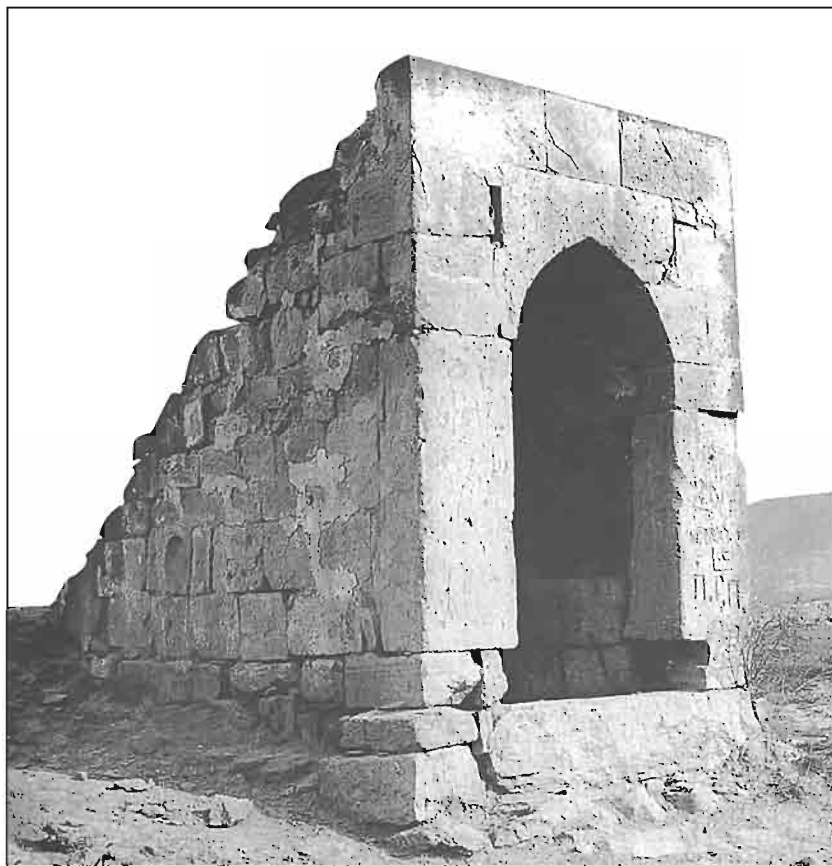
Heybət stansiyası. Ovdan. XVIII əsr. Kasım, fasad, plan. S.N.Allahverdiyevin ölçmə və icrası.

*Xırdalan kəndinin
yanındakı ovdanların
planları və ölçmələri.
R. Bayramovun ölçmə
və çertyojları.*

*Nardaran kəndi.
Məqbərənin
yanındakı ovdan.*

*Şağan kəndi.
Dağıdılmış ovdan.*

KARVANSARALAR

Abşeronun mülki tikililəri arasında ən əhəmiyyətli yerlərdən birini, əsasən ticarət yollarının üstündə və tarixi yaşayış yerlərində salınan karvansaralar tuturlar. Karvansaralar tacirlər, səyyahlar üçün mehmanxana, yükdaşıyan mal-qaranın yerləşmə

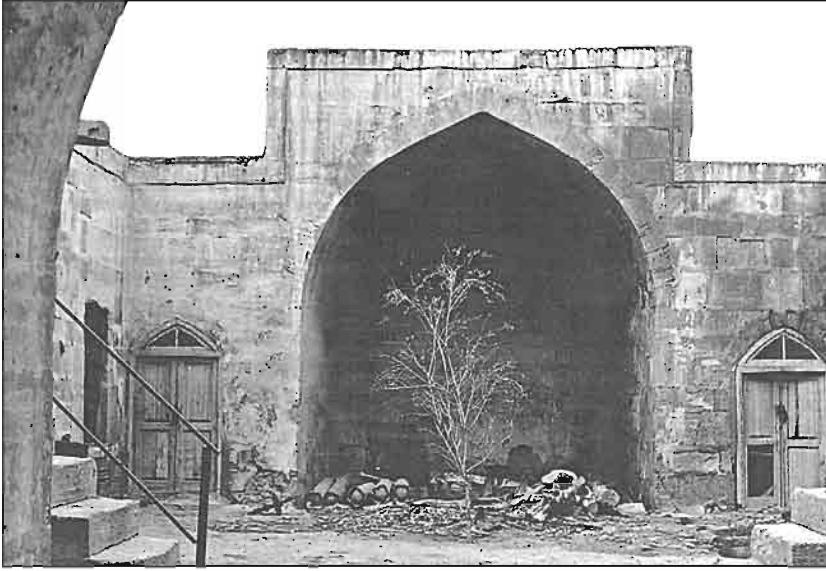
yeri və ticarət mallarının saxlanması üçün anbar idi. Çoxsaylı karvansaralar Şirvanşah I Xəlilullahın dövründə Bakı qalasının daxilində və onun hüduqlarından kənarında, forşadta tikilmişdi. Sanqaçalda (1439), Miədcik (XV əsr), Balaxanı (1635), Nardaran,

*Sanqaçal kəndi.
Karvansaray.
1439-cu il. Şimal-qərbdən ümumi görünüş.*

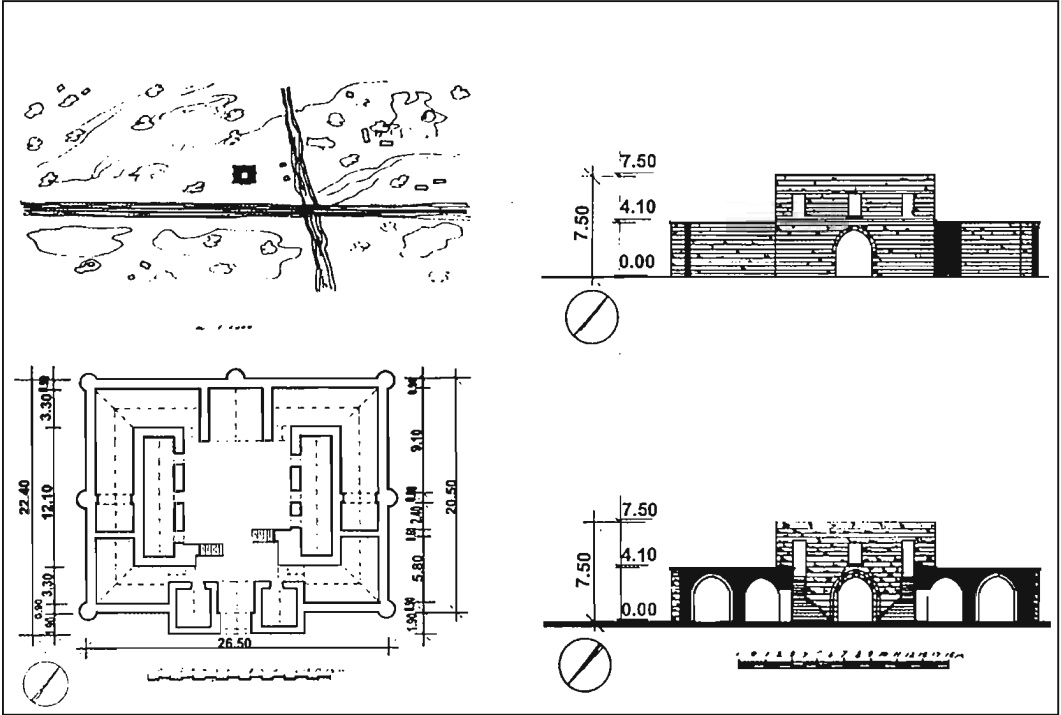
*Sanqaçal kəndi. Karvansaray. 1439-cu il.
Ümumi görünüş.*

Sanqaçal kəndi. Karvansaray. 1439-cu il.

Sanqaçal kəndi. Karvansaray. 1439-cu il. Baş planın fragmenti, plan, əsas fasad, uzununa kəsim. Çertyojları Ş.S.Fatullayev çəkmişdir. 1977-ci il.

Hacı Bəxşi (1660/61-ci illər) kəndlərində olduğu kimi Abşeronda saxlanılan karvansaralar Bakı qalasındaki karvansaralardan bir qədər fərqlənirlər. Bakı şəhərinin karvansaralarının arxitekturu-planlaşdırma strukturu - səkkizküncü daxili həyəti, lociyaları

Sanqaçal kəndi. Karvansaray. Karvansarayın fraqmenti.

rı və kiçik şəxsi hücrələri olan şəhər üslublu tikilidir.

Abşeron karvansaraları başqa motiv və üslublara malik olan tamamilə fərqli planlaşdırma sistemidir: daxili həyəti (Sanqaçal, Miəcik) və nisbətən kiçik fiziki qabaritli bütöv, həcmi vahidlər (Balaxanı, Nardaran). Birinci növbə daxil olan karvansaralar Bakı-Salyan ticarət yolunun üstündə, ətraf tikililərdən kənarında yerləşir və özül-özlüyündə müdafiə strukturu daşıyırdı. Onlar, demək olar ki, kvadrat planda olub balaca daxili həyətin ətrafında bir-iki cərgəli otaq sistemi perimetri üzrə tikiliblər. Otaqların sistemi, onların quruluş və tikinti üsulları çox əsrlik inkişaf dövrü ərzində qurulan arxitekturu formaların dayanıqlığını saxlayırlar. Həcmi kompozisiya, mərkəzi hissənin xüsusi portalına və açıq formalı girişə qarşı perimetr üzrə tin ox qalalı kurtin qalalar qoyulan təzadlı üsullar üzərində qurulub. Abşeronun yarımşəhəra təsvirində qala monumental görünüşlü əlvan ifadə edilmiş karvansaraların həcmli romantik istiqamətin çox maraqlı arxitekturu vahidləri kimi təsvir olunur. Stilistik cəhətdən – bu, kobud daşları, əhəngdaşının ifadəli hörməsi və xüsusi formaları olan hələ, məşhur Abşeron qalalarında (XII-XIV əsr) yaranmış mirasdır. Sarayların həcmli-məkan kompozisiyası vaxtı gələndə, artıq mülki tikililərdə səciyyəli əlamətləri saxlayaraq öz yerini karvansaralara verir. Sanqaçalda olan karvansara bu kateqoriyadan olan tikililərə aid olub, özü barəsində şimal-şərq tərəfdə olan fasadda inşaat yazısı ilə xəbər verib:

“Əlahəzrət sultan Xəlilullah, onun hakimiyyəti əbədi çəksin, bu binanın (imaratın) tikilməsinə əmr verib. Səkkiz yüz qırx üçüncü ildə (1439/40-cı illər)”.

Planlaşdırma quruluşu – tipik deyil, Abşeron memarlığı ənənələrinə uyğun olaraq özəl üsullarla ifadə edilib. Yayaltı portal hissəli və iti çıxışı olan düzbucaq planlı karvansara perimetr üzrə balaca həyətin dəqiq həll edilmiş daxili strukturun üstünü açır. Otaqların köndələn iki sıralı və uzununa bir sıralı tikililəri səyyahlara qulluq göstərmək üzrə bütün texnoloji yükü daşıyırlar. Girişin qarşısında əsas ox üzərində əzəmətlə qeyd edilmiş çatma tağlı açıq üslublu otaq yerləşir. Belə ox sistemi arxitektura səciyyəsinə eniş məsələlərin həllində mərkəzləşdirərək bu istiqamətdə olan kompozisiya həllini əvvəlcədən müəyyən edir. Həyət tikintisinin yan qanadları – at tövlələrinin perimetri üzrə aralı düzülmiş qapı yerləri olan qapalı üslubludur. Bütün otaqların üzərini daş memarlığı üçün səciyyəvi olan tağtavanlar təşkil edib.

Müəyyən səviyyədə həyəyanı tikintinin ərazisini azaldan Γ-şəkilli iki daş pilləkənlər həyətin quruluşuna salınıb. Onlar, həcmi daxili və xarici mühit üçün əsas olan və işləyən ikimərtəbəli portal hissəyə gedirlər. Həcm kütlələrinin üfqi və şaquli üslublarda qurulması, bütöv daş divarlar fonunda yarım qalaların və dördüdə üç qalaların silindr formaları, bütün məkan sisteminin dəqiqliyi – bütün bunlar karvansaranın arxitektura kompozisiyasını və üslub istiqamətini əvvəlcədən müəyyən etdi.

Memar, karvansaranın ümumi arxitektura-planlaşdırma məsələsini həll edərkən onun geniş ifadəsi ilə məhdudlaşmadı, ətraf mühitə çəpər üsulunu nəzərdə tutmuşdu. Karvansaranın şərq fasadının yanında iki ovdanı daxil etməklə ümumi kompozisiya yayılmış

Sanqaçal kəndi. Karvansaray. Karvansarayan fraqmenti.

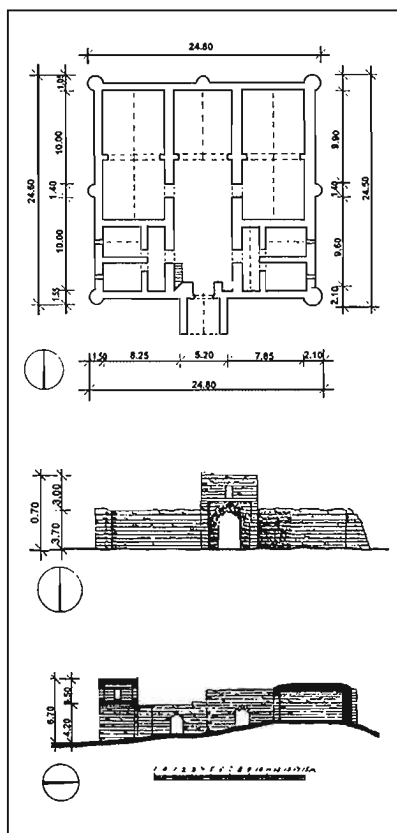

həllin yeni formasını aldı. Portalların xüsusi çatma tağlı ovdanlarının kiçik, ancaq ifadəli həcmliəri, karvansaranın arxitektural formaları ilə qarşılıqlı əlaqəyə girib vahid həcmli-məkan mühiti yaratdılar.

Sanqaçaldakı karvansara – bu üslubda olan əksər tikililərin yarıdılması üçün bünövrə olan mülki tikililərin Abşeron memarlığının stil xüsusiyyətlərinin dərk edilməsinin yeni mərhələsində bu tikililərin formalaşması və inkişafı dövrüdür.

Miəcik kəndindəki Qaraçı karvansarası

Miəcik kəndindəki Qaraçı karvansarası yüksək qayalıqda, öz xalça istehsalı ilə məşhur olan Pereküşkül kəndinin yanında yerləşir və Şirvanşah Xəlilullahın (XV əsr) dövründə inşa edilmişdir. Plan – kvadrat formasındadır, ənənəvi küncdəkilər və kurtinlərin mərkəzində qalalar. Əsas ox olan şimal-cənub iki mərtəbəyə güclü irəli çəkilmiş portal həcmi ilə vurğulan-

*Miəcik kəndi.
Qaraçı karvansarası.
XV əsr. Ümumi
görünüş. Plan, cənub
fasadı, eninə kəsim.
Ş.S.Fətullayevin
icrası.*

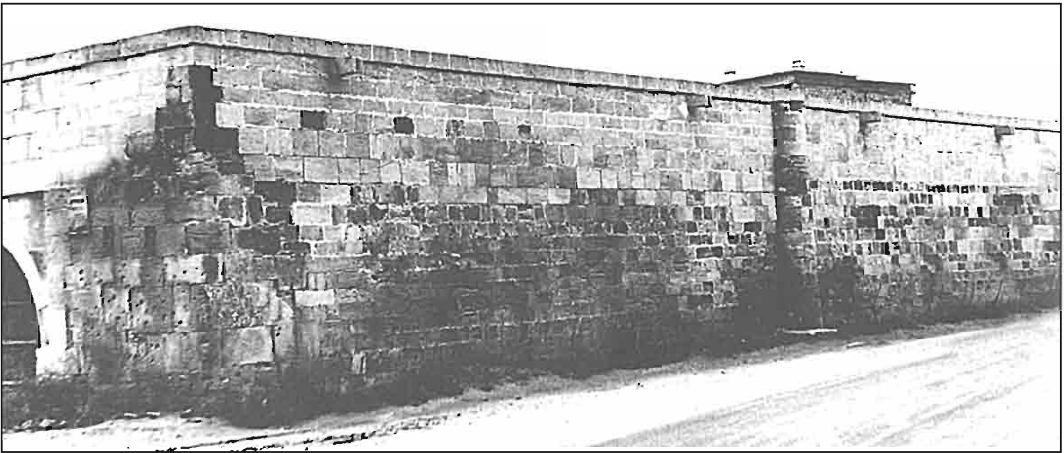
muşdır. Daxili planlaşdırma strukturu dəqiq üç keçidli ritmlə göstərilmişdir, dar, düzbucaqlı həyət mərkəzi hissəni əhatə edir. Böyük sahələr tövlə üçün kiçik sahələr isə məntəqələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Sanqaçaldakı karvansarada olduğu kimi, burada da, əsas ox, həyətyanı sahənin davamı olaraq monumental tağlı otağa açılır. Yan divarlar çatma formalı aralı düzülmüş iki oyuqla təsvir edilib. Daş hörmələrin üfüqi hissələrinin bədii vəzifələrin yerinə yetirilməsində fəal iştirak etdiyi daş divarlar tektonik arxitektura kütlələri ilə doldurulmuşdur. Əsas fasadın arxitekturasında portal kompozisiya sərbəst forma kimi əks olunmuşdur və qala səciyyəli qüllələri ilə boz divarların fonunda çox dinamik qəbul edilir. Çatma tağlar və otaqların güzgülu tağtavanları tikinti üsullarını və arxitektur quruluşlarını əks etdirirlər. Bu obyektə karvansaraların arxitektur-sahə kompozisiyası, təcridən müdafiə tikintisi səciyyəyəsindən azad olaraq öz inkişaf

fının yeni mərhələsinə qədəm qoyur. Başqa növ karvansaralar Səfəvi şahlarının dövründə inşa edilmişdir, onlar öz prinsipial kompozisiya və planlaşdırma həllinə, həmçinin şəhərsalma mövqeyinə görə fərqlənirdilər.

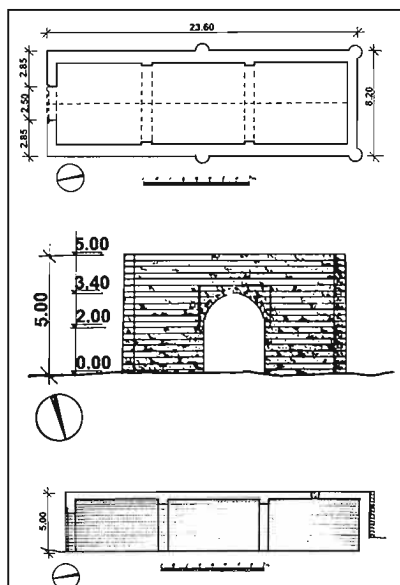
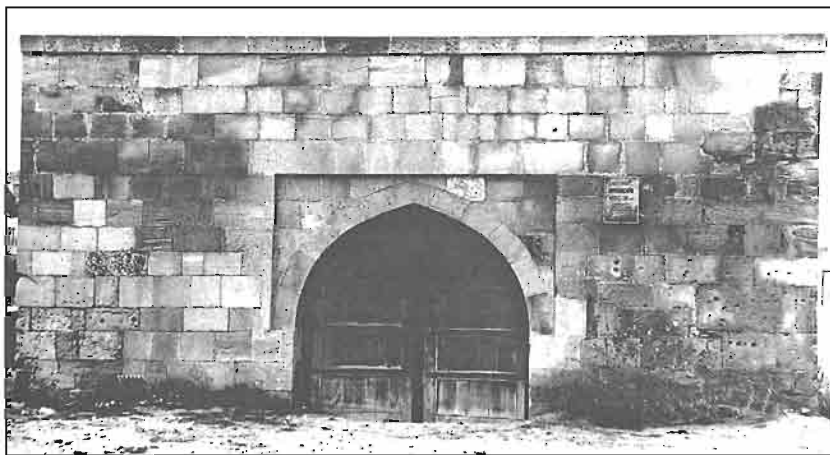
Balaxanı kəndinin karvansarası

Balaxanı karvansarası Hacı Rühullah Maulnə Hikmətəllah Badkubi kimi tanınan şah Səfiəddin əl-Hüseyn əl-Bahadır xanın dövründə usta Bürxan və Sərkər Behbud tərəfindən 1635/36-cı illərdə tikilmişdir. Planda uzadılmış düzbucaq, üç seksiyaya ayrılmış və monumental çatma tağtavanlarla örtülmüş karvansara yeni həcm kompozisiyası idi. Vurğulanmış portal şimal-cənub oxu üzrə, öz quruluşunda, hərbi memarlığın zəif formada olsa da belə, saxladığı həcm kompozisiyasının əsas elementi qismində çıxış edir. Portalı cinahdan alan qalanın silindrik dördüdə üç for-

*Balaxanı kəndi.
Karvansaray. 1635-36.
Ümumi görünüş.
1977.*

*Balaxanı kəndi.
Karvansaray.
1635-36. Plan, əsas
fasad, uzununa
kəsim. Ümumi
görünüş. Ş.S.Fatulla-
yevin icrası.
1977-ci il.*

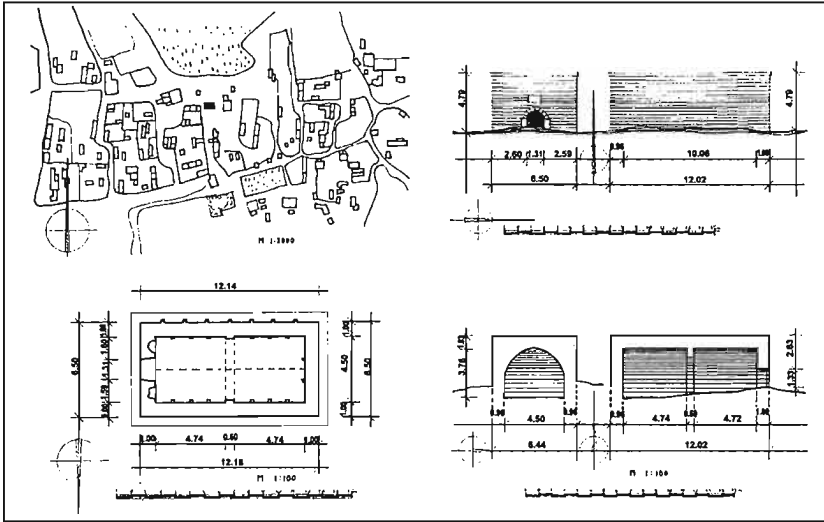

maları, həmçinin eninə xətlər üzrə yarım qalalar məkan məsələlərini həllinə təsir göstərmirlər, onların vəzifəsi simvolikdir, onlar divarların bütöv səthlərinə həcmli plastika elementləri gətirirlər.

Nardaran kəndindəki Hacı Bəxşi karvansarası

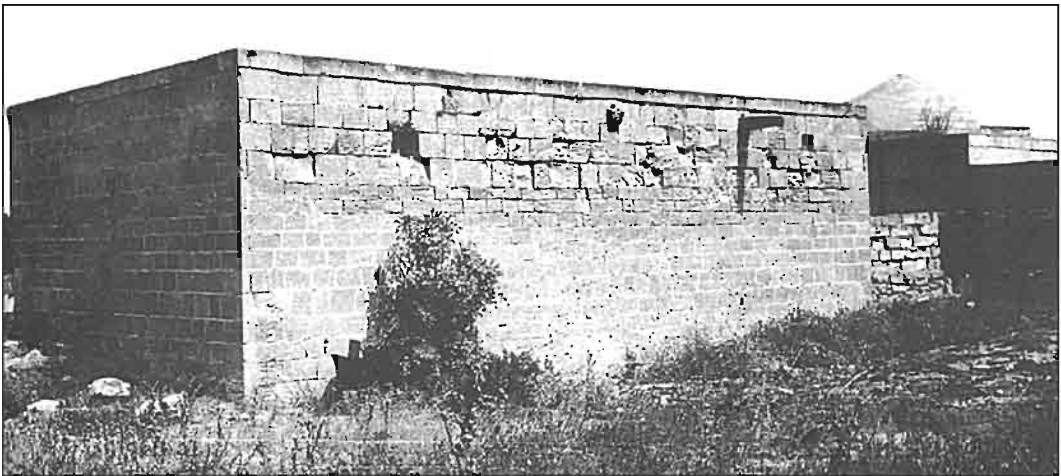
Nardaran kəndindəki Hacı Bəxşi karvansarası 1660/61-ci illərdə II şah Abbasın hakimiyyəti dövründə, müqəddəs pır Baxşəli məscidinin qarşısında tikilmişdir. Burada həcm kompozisiyası tamamilə qala memarlığı elementlərindən azad olmuş və mülki tikili haqqını qazanmışdır. Düzbucaq planlı karvansara, köndələn istiqamətdə yay altı tağla möhkəm vahid çatma tağtavanla örtülmüş iki seksiyaya ayrılmışdır. Giriş, xüsusi portalsız çatma formalıdır və üzərində pəsx xətti ilə yazılmış bütöv daşdan (0,98-in 0,55 m-ə) beş sətirli yazı var. Yan fasadda, funksional vəzifə daşmalarına baxmayaraq – binanın kürsülük hissəsində heyvanlar üçün nəzərdə tutulan effektiv görünən daş mənzərlər var.

Tikinti mükəmməl mütənasiblikdə aparılmışdır və divarların təmiz

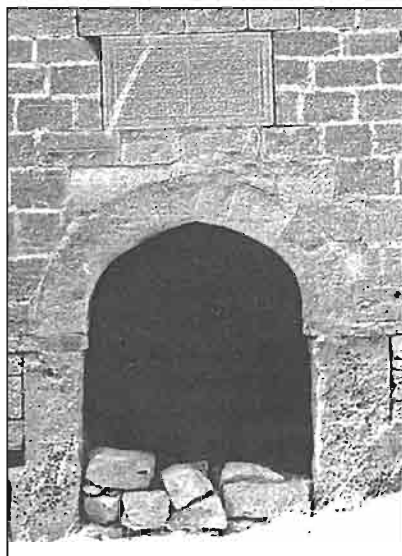
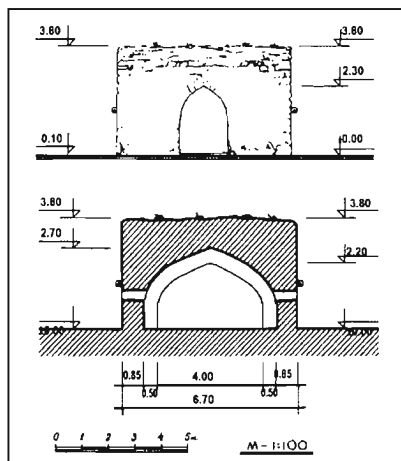

Nardaran kəndi. Hacı Bəxşi karvansarayı. 1660-61. Baş planın fraqmenti, plan, fasadlar, kəsimlər. Ümumi görünüş və fraqment. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

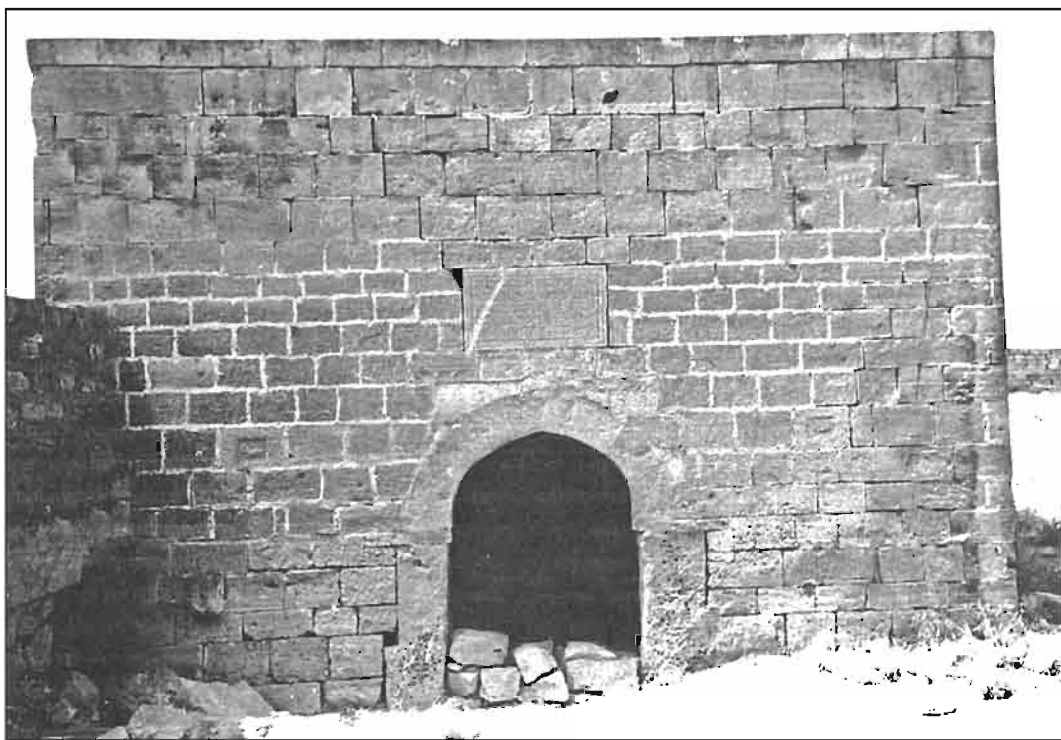
yastılığı və daş hörmələrin üfqi hissələri üstünlük təşkil edirlər. Özü-
nün və gələcək dövrlərdə Aşşeron me-
marlığının həyat qabiliyyətini qoruyan
o dövrün stilistik üslubları və arxitek-
tur formalarına malik olan bu tip bi-
nalar qrupunun inkişafında müəyyən
dövr bu karvansaralarla başa çatır.

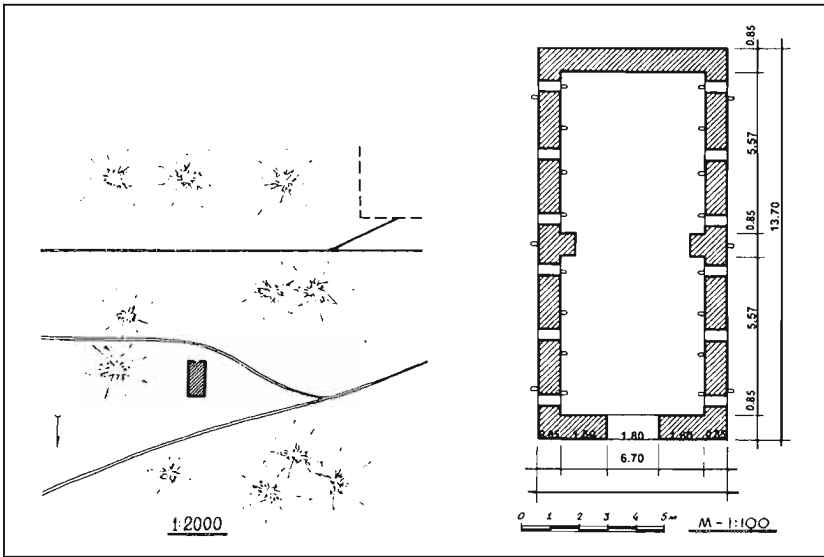

*Qaradağ qəsəbəsi.
Karvansaray XIV
əsr. Fasad, kəsim.
S.N.Allahverdiyevin
ölçmə və çertyojları.
1984-cü il.*

*Nardaran kəndi. Hacı Baxşı Karvansarayı.
Ümumi görünüş və fraqment.*

*Qaradağ qəsəbəsi.
Karvansaray XIV
əsr. Ümumi görünüş.
Baş plan, plan.
S.N.Allahverdiyevin
ölçmə və çertyojları.
1984-cü il.*

DƏVƏLİKLƏR

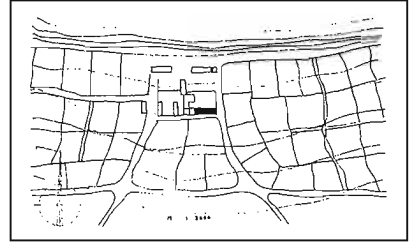
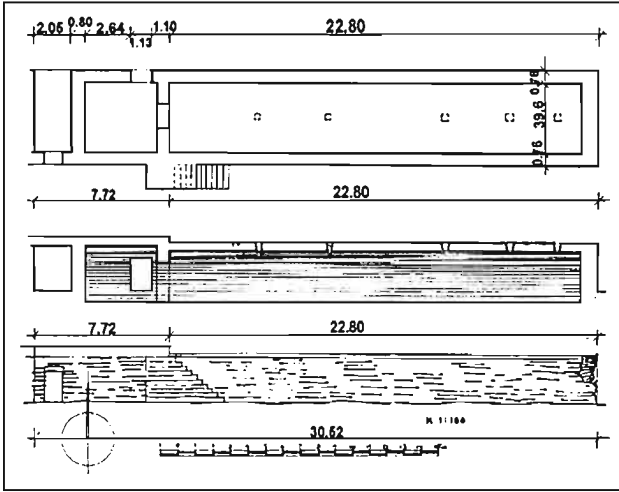
XIX əsrdə mülki memarlıq tikililəri arasında dəvələrin saxlanması üçün dəvəliklər meydana gəlmişdir. Uzun müddət ərzində burada yaşayan sakinlərin sözlərinə görə dəvəliklər Buzovna, Maştağa, Bilgəh,

Nardaran kəndlərinin ərazisində, lakin çox məhdud sayda yerləşirdilər. Abşeron kəndlərində tədqiqat zamanı mülki memarlıq binaları arasında dəvəliklərə rast gəlinməmişdir. Onlar qismən sökülmüş və ya dağıdılmışdır, yalnız yerli sakinlərin xatirələrində qorunub saxlanmışdır.

Mövcud dəvəliklər, Güzdək kəndində, həm də geniş şəkildə və demək olar ki, hər bir malikanədə aşkar edilmişdir. Bu tikililər, dam örtüyündə kənara çıxan silindrəşəkilli tağtavanları ilə uzadılmış həcmilərlə həyət sahəsinin planlaşdırma strukturuna daxil edilmiş-

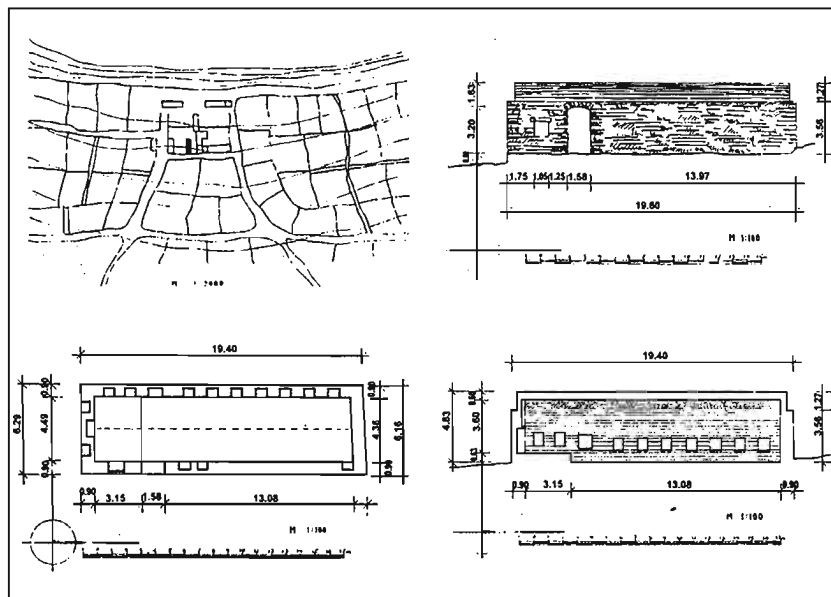

Gözdək kəndi. Məmməd Rzayev dövləliyi. XIX əsr. Baş planın fragmenti, plan, kəsim, ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

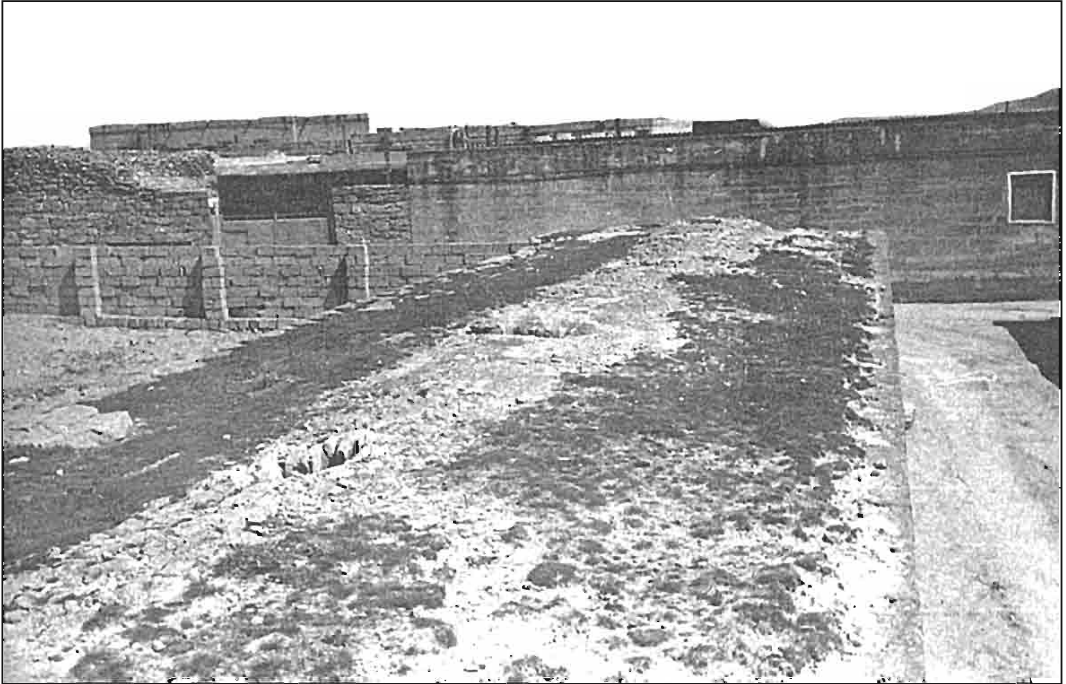
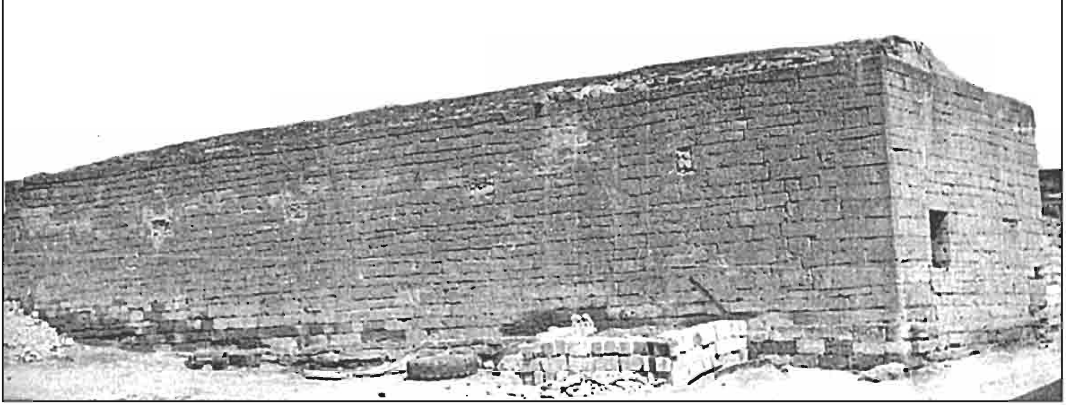
Gözdək kəndi. Məlik Rzayev dövləti. XIX əsr. Baş planın fragmenti, plan, kəsim, ümumi görünüş. Binanın fragmentləri. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1984-cü il.

dir. Yaşayış evinin məhdudlaşdırılmış sahəsində dəvəliklər aparıcı mövqeyə malik idilər və qismən küçəyə doğru yönəlmişdir, eni 5,5 metrdən 6,30 metrə qədər olmaqla dəvəliklərin uzunluğu

20 metrdən 30 metrə qədər təşkil edir. Dəvəliyin daxili fəzası - taxtapuşunda işıq və havalandırma oyuqlarının (dəliklərin) olduğu çatma və ya silindrik tağtavan ilə örtülən uzadılmış zal-

Gözdək kəndi. Dəvəlik. Dam örtüyünün ümumi görünüşü və fragmenti.

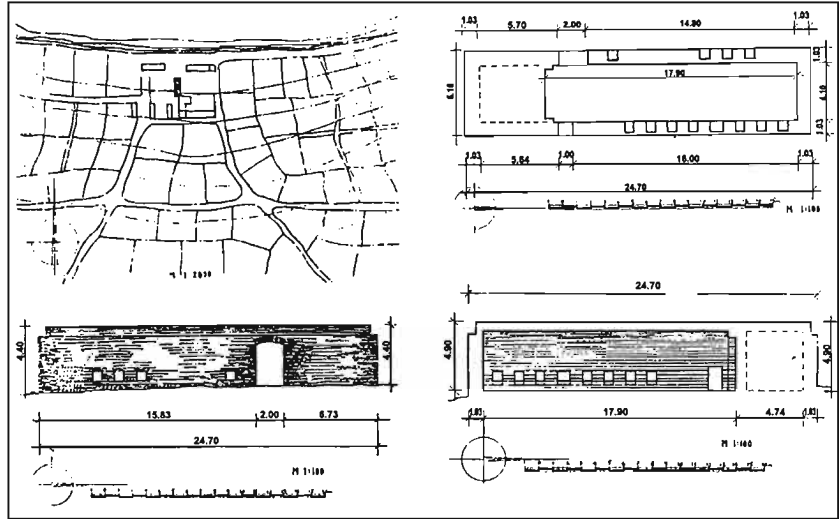

dır. Divarların üzərində, heyvanların qıdanı qəbul etmələri üçün çox sayda taxçalar vardır. Otağın (məkanın) aşağı nöqtələrində taxçaların ahəngdarlığı və onların üzərindəki açıq üslublu daş konstruksiyanın əzəmətli tağtavanı arxitektural kütlələrin ifadəli formasında çıxış edirlər.

Dəvəliklər, planlaşdırılmaya görə ikinci növ karvansarlara müəyyən dərəcədə yaxınlaşır. Daxili fəzanın bir kameralı olması, tağlı formalı

uzununa ox üzrə inkişaf etmiş örtüklər və funksiyalar, həcmnin qurulmasının arxa tərəfi onun həcmi yerli mövqelərdə səciyyəlidir. Dəvəliklər, Azərbaycan, xüsusilə də Abşeron memarlığında müstəsna haldır. Yaxın və orta şərq üzrə elmi ədəbiyyatda dəvəliklərə rast gəlinmir, bu Abşeron memarlığına xas olan xüsusiyyətdir. Hazırkı fenomen, mülki memarlığın fəal elementi kimi yaşayış məntəqələrinin tikililəri sıra-

Gözdək kəndi.
Həmidova məxsus dəvəlik. XIX əsr.
Baş plandan fraqment, kəsik, fasad.
Ümumi görünüş.
Ölçmə və çertyojlar
Ş.S.Fətullayevindir.
1984-cü il.

sına daxil olmuşdur. Dəvəliyin daxili fəza forması, ümumi sistemin onun əsasına qoyulmuş aydın xətlərinin üstünlük təşkil etdiyi konstruktiv üsulların mahiyyətindən irəli gəlir. Dəvəliyin arxitektur-konstruktiv sistemi üç ölçüdə daxili fəzanın ifadə edilməsinin yeni formasını açır. Zalı bu cür forması – dəvəliyin tektonik baxımdan düşünülmüş və bədi cəhətdən düzgün arxitektur obrazının yaradılması imkanını verir.

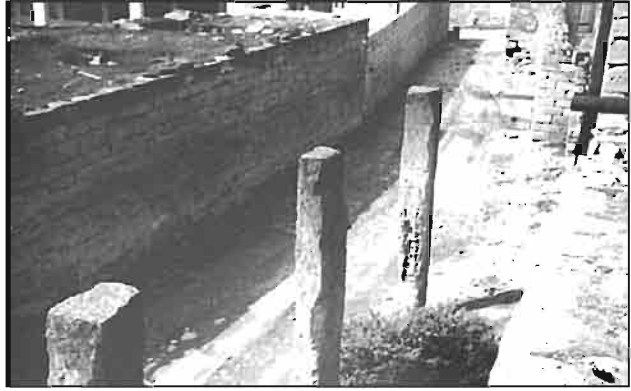
Mülki memarlığın bu fenomeninin formalaşması prosesi XV əsrdən etibarən Abşeronda karvansaraların yaranma sisteminin əsasını təşkil etmişdir. Müxtəlif qrupların bu istiqamətdə inkişafı, əsasını binanın daxili fəzasının bu və ya digər formada həllinin təşkil etdiyi yeni arxitektur-planlaşdırma üsullarının yaranmasına şərait yaratmışdır.

Dəvəliklər faktiki olaraq Balaxarı və Nardaran kəndlərinin karvansaralarında yaranmış sərt sistemin davamıdır, daha sonra isə yeni sosial-iqtisadi

halların təsiri altında sərbəst həcmifəza strukturunu əldə etmişdirlər.

Məmməd Rzayev, Məlik Rzayev, Həmidov və digər malikanələrin dəvəlikləri, mülki memarlığın bu istiqamətinin son abidələridir. Hazırda onların bir çoxu dağılma, yenidən inşa edilmə və yox olma təhlükəsi qarşındadırlar. Əgər arxeoloqlar gələcək nəsillərə köməklik göstərməzlərsə, onlar tezliklə arxitekturanın "Qırmızı kitabı"na daxil ediləcəklər.

*Gözdək kəndi.
Dəvəlik.*

MEMORIAL TİKİLİLƏR

Azərbaycanın memorial tikililəri tarixi-memarlıq və bədii nöqteyi-nəzərdən çox böyük maraq kəsb edir. Artıq min illər müxtəlif həcmi-məkan kompozisiyasına, planlaşdırma traktovkasına və əhəmiyyətinə malik olan bu tikililər zəngin mədəniyyəti göstərir və tarixi dövlət haqqında məlumat verir.

Məqbərələr təkcə tarixi şəxslərin adlarını öyrənmək imkanı yaratmur həmçinin zəngin memarlıq irsi qoymuş inşaatçıların yaradıcılığını öyrənməyə köməklik edir. Müxtəlif kompozisiya fəndləri, tikinti materialları, məqbərələrin epiqrafik palitraları Azərbaycanın hər coğrafi bölgəsində bu memorial obyektlərin fərdi xüsusiyyətini açır.

Dahi memar Əcəmi Naxçıvaninin Möminə-xatun türbəsinin çoxşaxəli strukturunda təqdim edilmiş məqbərə ponoramaları (1186), Qarabağlar kəndindəki Kudi-xatun məqbərəsinin büzməli səthi (XIV əsr), Bərdə məqbərəsinin silindrşəkilli qabığı (1322), memar Əhməd Əyyub əl Hafiz ən-Naxçıvani və memar Əlinin Bakıdakı Şirvanşahlar Saray Kompleksindəki məşhur məqbərəsi Azərbaycanın me-

morial tikililərinin klassik dövrünü aşkara çıxarır.

Növbəti dövrlərdə bu fonda müxtəlif tipoloji əhəmiyyətə və memarlıq məzmununa malik bir çox qruplar inşa edilmişdir. Onlar hazırda da öz əhəmiyyətini saxlayır və tarixi dövrlərin orijinal abidələri kimi dövlət tərəfindən qorunur.

Bu qruplar arasında əhəngdaşının tarixi-memarlıq təsvirinin yaranmasında böyük rol oynadığı Abşeron abidələri xüsusi yerə malikdir. Onlar memarlıq obrazına və yaşına görə o qədər də monumental deyillər. Buzovna kəndindəki ilk məqbərə 1306-cı ilə aid edilir, Balaxanı kəndindəki görkəmli və orijinal Eldarzadə məqbərəsi isə 1914-cü ilə aid edilir.

Məqbərənin Abşeron kəndlərində tikilmə arealı aşağıdakı qaydada verilir. Suraxanı (1), Buzovna (2), Şağan (4), Mərdəkan (2), Məştağa (3), Qala (2), Hökməli (1), Fatma (1), Novxanı (1), Türkan (1), Zirə (10), Digəh (1). Abşeron məqbərələrinin xronoloji inkişafının öyrənilməsi müəyyən nəticələrin əldə edilməsinə imkan verir. Birinci və dördüncü dövrlər ikinci və üçüncü dövrlərə nisbətən daha məhsuldardır. Məq-

bərələrin dövrləşdirilməsi cədvəlini aşağıdakı qaydada vermək mümkündür.

I dövr

1306-cı il - *Buzovna kəndi*
 1320-ci il - *Şağan kəndi*
 1385-ci il - *Balaxanı kəndi*
 1400-cü il - *Suraxanı kəndi*
 XIV əsr - *Zığ kəndi*
 XIV əsr - *Zirə kəndi*

II dövr

XIV əsr - *Şağan kəndi*
 1612/13- *Mərdəkan kəndi*
 1624/25- *Qala kəndi*

III dövr

1718/19- *Maştağa kəndi*
 XVIII əsr - *Qala kəndi*
 XVIII əsr - *Türkan kəndi*
 XVIII əsr - *Hökmalı kəndi*

IV dövr

1830/31- *Dığah kəndi*
 1833 - *Buzovna kəndi*
 XIX əsr - *Novxanı kəndi*
 XIX əsr - *Balaxanı kəndi*
 XIX əsr - *Maştağa kəndi*
 XIX əsr - *Şağan kəndi*
 XX əsr - *Şağan kəndi*
 1908-ci il - *Mərdəkan kəndi*
 1914-cü il - *Balaxanı kəndi*.

Dolğunluq baxımından Şağan kəndi seçilir. Burada I, II, IV əsrləri əks etdirən, yəni, 1320-ci ildən XVI, XIX, XX əsrləri əhatə edən və fərqli qruplara aid dörd məqbərə təqdim olunub. Sonra sırada üç məqbərə ilə Maştağa kəndi gəlir (1718/19-cu illər, XIX, XX əsrlər). Mərdəkanda Pir Həsən (1612/13-cü illər) və Əbu

Turab (1908-ci il) məqbərələri, Suraxanıda (1400-cü il), Hökmalıda (XVIII əsr) Fatmaidə (1833-cü il), Novxanıda (XIX əsr), Zığda (XIV), Zirədə (XIV əsr), Dığəhdə (1830/1831-ci il) – hərəsində bir məqbərə.

Abşerondakı məqbərələrin memarlıq-planlaşdırma strukturunun təhlili bizi beş qrupa gətirir. Bu qruplar qismən dövrləşdirməyə uyğun gələrək bir qrupun dairəsində digər xronoloji çərçivələri istisna etmirdilər.

Hər bir qrup digər qruplarla planlaşdırma, memarlıq, həcmlı-məkan və bədii münasibətlərdə müəyyən dərəcədə ortaq xüsusiyyətlərə malik idilər. Təəccüblü deyil ki, bu qruplara aid olan arka, sərdabə, günbəz və sadəcə daş divar özlüyündə memarlıq kompozisiyası yaradır. Memarlıq formalarının sadə politrası məhdud üsullarla eyni vaxtda memarın fantaziyası ilə əyani və məkan mühitinin təsirli surətinə çevrilir.

Memarlıq-planlaşdırma baxımından Abşeron məqbərələrini beş qrupa bölmək olar, onların hər biri fərdi inkişaf xüsusiyyətinə malik idi. Aydın memarlıq kompozisiyasına malik hücrə üslublu Abşeron məqbərələri dəqiq geometrik üfüqi və şaquli xətlərə sahib idilər. Həcmlı-məkan struktura məqbərələrə xas olan və memarlıq lirikasının ifadə edən iri epigrafik cədvəl, portikin girişində ox şəkili tağ, hündür daşlıq podium kimi elementlər daxildir.

Abşeronda məqbərələrin memarlıq təsvirinin xüsusi forması yarandı. Bu konstruktiv üsulların işlədilməsi hesabına az vəsaitlərlə daha çoxu-

na nail olmaq xüsusiyyətinə malik ənənəvi daş memarlığı ilə bağlıdır.

Məqbərələrin birinci qrupuna Buzovna (1306), Şağan (1320), Suraxanı (1400) kəndlərindəki məqbərələr aiddir.

İkinci qrupa daxil olan məqbərələr Şağan (XVI əsr), Mərdəkan (1612/13), Maştağa (1718/19), Maştağa (XIX əsr) kəndlərindəki məqbərələrdir.

Üçüncü qrupa daxil olan məqbərələr Qala (1624/25), Qala (XVIII), Hökməli (XVIII əsr), Türkan (XVIII-XIX əsrlər), Fatmai (1833), Novxanı (XIX əsr), Buzovna (XIX əsr), Şağan (XIX əsr) kəndlərində daha aydın təsvir edilib.

Beşinci qrup, memarlıq-planlaşdırma, həcm kompozisiya fəndlərinə görə əvvəlki qruplara uyğun deyildir və ayrı bir qrup şəklində Balaxanı (1385), Zığ (XIV əsr), Maştağa (XIX əsr), Mərdəkan (1908), Balaxanı (1914) kəndlərində təsvir edilmişdirlər.

Məqbərələrin birinci qrupu

Birinci qrup planlaşdırma, xronoloji və memarlığna görə müəyyən abidələr əhatəsinə daxildir (Buzovna, 1306; Şağan, 1320-ci il; Suraxanı, 1400-cü il). Bu abidələr qaya üzərində ucaldırdı və yüksək mövqeyə malik idi, düzükünlü və ya dördkünc plana malik idilər, divarlar yonulmuş daşlarla üzlənmişdir. Kiçik miqyaslı olmalarına baxmayaraq, qaya dayanacağına görə ətraf ərazilərdə hakim mövqeyə sahib idilər. Daxili ərazi neşlər şəkilli sərdəbəylə örtülmüşdür, girişin qarşısında geometrik elementlərdən ibarət ornamental element var.

Məqbərənin əsas fasadı nazik, görkəmli portal, yerini tutan epigrafik cədvəl və ciddi pərvaz vasitəsilə uyğun memarlıq görüntüsü almışdır. Tarixi və dini şəxslərlə bağlı olan məqbərələrin bütün memarlıq görüntüsü və yerləşməsi onları yerli əhali tərəfindən çox qiymətləndirilən müqəddəs yerlərə çevirdilər.

Bu qrup məqbərələr içərisində Şağan kəndindəki (1320-ci il) Pir Qubad məqbərəsi öz həcmli-məkan və memarlıq kompozisiyası ilə seçilir. Bu qrupa daxil olan məqbərələr bütün ümumi prinsipləri qoruyub saxlamışdır lakin, Pir Qubad məqbərəsi milli memarlığın daha səciyyəvi cizgiləri ilə digərlərindən seçilir. Onun həcm strukturu dinamik geometrik formalar üzərində tikilmişdir – alçaq dördbucaq fasad ucalan piramida şəkilli çadırla müqayisə yaradır. Məqbərələrin örtükləri onun aşağı hissəsinə təsir edir və bu səbəbdən də onun kiçik ölçülərinə baxmayaraq həcm kompozisiyası çox diqqət cəlb etmişdir. Burada girişin plastikliyi ilə seçilən şaquli portali da böyük rol oynayır.

Həmin vaxta qədər Şirvan-Abşeron memarlıq məktəbi özünü daha inkişaf etmiş formada aşağıdakı tikililərdə göstərmişdir: Məhəmməd məscidi (1078/79), şirvanlı memar Zeynəddin Əbu Rəşid oğlunun unikal frizləri ilə tikilmiş məşhur “Bəyil daşları” (1234/35-ci il), Şeyx Məhəmməd oğlu Şeyxzadə Həbibullanın Pirsaat çayının kənarındakı xanəgah kompleksi (1256), Xıdır məscidi (1301-ci il) və Bakı şəhərindəki Gileyli məscidi (1309-cu il).

Bu səbəbdən də Şağan kəndindəki klassik mütənasiblik əsasında görkəmli portalı olan, mükəmməl işlənmiş neştərsəkilli, iki mərkəzli giriş arkalı Pir Qubad məqbərəsi heç də təəccüb doğurmur. Ornamental motivli düzküncü portal çərçivəsi təşkilədici element sayılır. Şaquli portal və cədvəlin üfüqi bölgüsü böyük daş bloklardan ibarət fasadla uyğunlaşır. Daş bloklar müxtəlif ölçülərdə yerləşdirilmişdir və bu hörgünün tektonikasını artırır. Ehramşəkilli dam örtüyü qara hörgüdən sonra böyük daş bloklarla üzəlmişdir, lakin, onun indiki görünüşündə dam örtüyü tamamilə dəyişmişdir.

Pir Qubad məqbərəsi təsnifat zamanı bədii tərəfdən orta əsr Abşeron memorial tikililəri sırasında öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdır.

Məqbərələrin ikinci qrupu

Məqbərələrin ikinci qrupuna daxildir: Balaxanı, (Hacı Şəhla bəy Şakir bəy Mustafa Küşki. 1385/86-cı illər. Usta Arif bəy Musa Cibala), Şağan (XVI əsr), Mərdəkan (Pir Həsən, usta Nadir Əli bəy, Usta Yarəli, 1612/13-cü illər), Maşağa (Aqilbaba: usta Mirzə Səfi, 1718/19-cu illər).

Bu qrup əvvəlki qrupa nisbətən daha inkişaf etmiş formada çıxış edir və dərin portikli məqbərələri təqdim edir. Uzaqdaş portallı, dördkünc portallı məqbərələr bu məqbərələrin həcm-məkan strukturunda xüsusi yerə malikdirlər. Burada memarlar məqbərələrin kompozisiya xüsusiyyətini daha da genişləndirir və sis-

temli geometrik həcmələrin memarlıq palitrasını zənginləşdirirdilər. Birinci üsluba aid olan bir sıra məqbərələrdəki nazik tikinti həlləri ilə yanaşı burada həcm kompozisiyası fəal rol oynayır. Məqbərələrin bu növ təsviri Abşeron memarlıq ənənələrinə və arxitektur traktovkaların meydana çıxmasına maneçilik törətmirdi. Plastik memarlıq izahatının düzbucaqlı həcmələrin statikliyini əvəz etməsi müsbət element kimi hesab olunur.

Möhkəm neştərsəkilli dərin portallar baş fasadın divarlarında hakim mövqeyə sahib idilər. Bu yerli memarlığın uğurlarının özünəməxsus nümayişi və memarların yaradıcılıq təşəbbüsünün meydana çıxması idi.

Əgər ikinci qrupun planlaşdırma strukturu oxşar üsullara malik idilərsə də, ümumi memarlıq kompozisiyasında və həcm modelləşdirməsində sərbəstlik mövcud idi. İnteryerlərin həlləri obyektlərin daxili təbiətinə əsasən qurulurdu. Portallar məqbərələrin memarlıq obrazlarının aşkara çıxardılmasında aparıcı rol oynamaqla yanaşı bu qrupun üslub istiqamətini müəyyənləşdirən həcm elementi kimi də çıxış edirdilər. Bu deyilənlər aşağıdakı məqbərələrdə daha aydın təsdiqini tapır: Balaxanı kəndindəki Hacı Şəhla (1385/86) məqbərəsi, Şağan kəndindəki köhnə qəbiristanlıqdakı məqbərə (1612/13-cü illər), Mərdəkan kəndindəki Pir Həsən məqbərəsi (1718/19-cu illər), Maşağa kəndindəki Aqil Baba məqbərəsi (1718/19).

Hacı Şəhla məqbərəsi Şakir ağa məqbərəsi (1427/28-ci illər) ilə yanaşı qəbiristanlığın ən yüksək nöq-

təsində yerləşir və kənd üzərində hakim mövqeyə sahibdir. Hacı Şəhla məqbərəsində ilk dəfə olaraq Abşeronunda memorial tikililərin inşasında dərin portaldan istifadə edilmişdir və nəticədə bu dini tikililərdə də fəal istifadə edilmişdir.

Məqbərənin əsas həcmindən əhəmiyyətli dərəcədə uzaqlaşdırılan monumental portal, miqyaslılığı və mütənasib bölgüləri ilə seçilir. Nazik çərçivə ilə vurğulanan plastik tağ, aşağı hissədə zərif, bir qədər qabağa çıxan stalaktit dirsəklərlə bərkidilib. Bu cür cəsarətlə ifadə olunan və memar-konstruktiv funksiya daşıyan tağ profilinin həlli valehedicidir. Faktiki olaraq bu portalda memarlıq xüsusiyyətlərinin spesifik xarakterinə malik olan Abşeron kompozisiya həllərinə rast gəlinmişdir.

Neşlər formalı məqbərə girişi xüsusi memarlıq mühiti yaradır. Dördkünc planda yerləşən məqbərə itiuculu sərdabəylə örtülmüşdür və girişi perpendikulyardır. İnteryerin bu növ kompozisiya həlli bir qədər qeyri-adi idi və usta Arif oğlu Musa Cəbilin yaradıcılıq münasibətindən irəli gəlirdi. İkinci qrupa daxil olan bu məqbərə günbəzlə tamamlanmayan yeganə məqbərə idi.

İkinci qrupun əsas kompozisiya və həcm prinsiplərini qoruyan Şağan kəndindəki məqbərə (XVI əsr) Hacı Şəhla məqbərəsinə nisbətən başqa mütənasib bölgülərdə çıxış edir. Uzaqlıq formalı portal antalarla vurğulanmışdır. Arkanın yuxarı hissəsi ənənəvi üsullarla işlənmişdir. Məqbərəyə giriş nazik çərçivə ilə qeyd edilmişdir. Diqqət cəlb edən profillər

və nazik güzgülü məqbərənin daxili ərazisi günbəzlərə girişi təsvir edir. Təmiz qırma daşlarla üzlənmiş məqbərə kompozisiyasının formaları, Abşeron memarlığı istiqamətində yeni memarlıq fəndi kimi ifadə edilir. Bu memarlıq kompozisiyasında portalla yanaşı günbəzin istifadə edildiyi ilk məqbərə idi.

İkinci qrupa daxil olan bu məqbərə özünün ən yüksək inkişaf səviyyəsinə qalxmışdır və Abşeron memorial tikililərində yeni səhifə açmışdır və eyni zamanda öz irsinin əsas prinsiplərini qoruyub saxlamışdır.

Mərdəkan kəndində köhnə qəbiristanlıqdakı Pir Həsən məqbərəsi yarı dağıdılmış vəziyyətdədir, bu qiymətli abidə I Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə 1612/13-cü illərdə usta Nadir Əli Yarəli oğlu tərəfindən tikilmişdir. Hazırkı dövrdə o bərpa edilmişdir.

Pir Həsən məqbərəsi mövcud qrupun ümumi memarlıq-planlaşdırma fəndlərini təkrarlayan və Abşeron memarlıq ənənələrini qoruyan və eyni zamanda həcmli-məkan kompozisiyasının fərdliliyini qoruyub saxlayan dörd məqbərədən biridir. Burada məqbərənin həcm strukturu ilə yanaşı portalın dərinliyində uyğun formada çərçivələnmiş və üzərində ərəb hərfli ilə yazılmış üç sətirli giriş vardır: "Bu məqbərəni mükəmməl insanın təcəssümü olan Pir Həsən böyük xaqan Şah Abbasın hakimiyyəti dövründə inşa etmişdir, qoy Allah onun hakimiyyətini əbədi etsin - Dərviş əl- Hüseyn. Min iyirmi birinci il. 1021-ci il = 1612/13" (M.S.Neymət. Uka.rab.s.75).

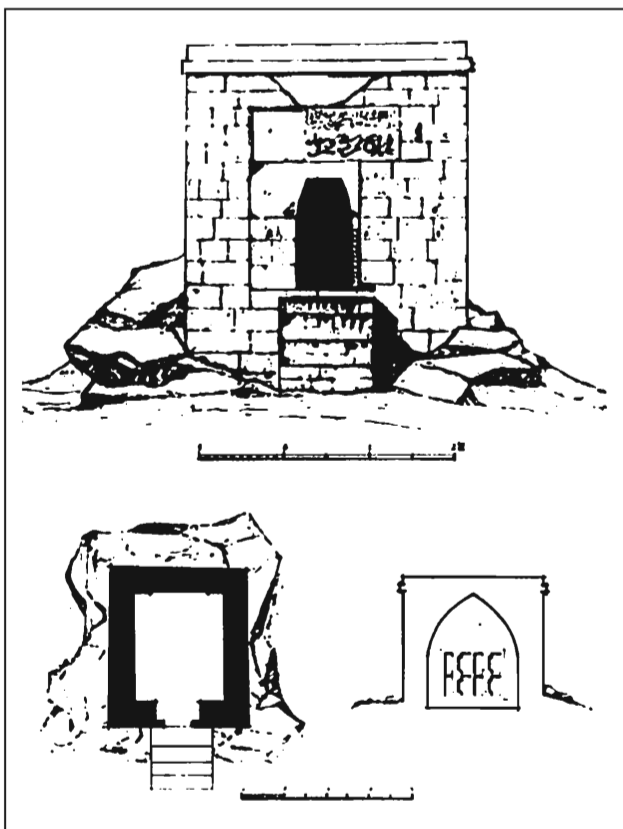
Məqbərənin strukturuna daxil olan maraqlı kompozisiya elementlərindən biri də portalın sağ hissəsinə uyğunlaşan və günbəzli dam örtüyünə apanan pilləkəndir. Bu üslubda açıq pilləkənlər sonralar Abşeronun iri həcmli ibadət tikililərinin də çox aydın formalarda işlənir və həcmli-məkan baxımından əhəmiyyətliyini misal gətirir.

Maştağa kəndində, köhnə qəbiristanlıqda ikinci qrupa aid olan "Aqıl Baba" məqbərəsi yerləşir. Bu məqbərələrdə ikinci qrupun inkişafını və onların klassik xüsusiyyətlərinin itirilməsini müşahidə etmək olar. Abidə simmetrik mövqedə təsvir edilir, lakin, vurğulanmış portal bir qədər sağ tərəfə yönəldilmişdir və formal olaraq asimmetrik vəziyyətdədir. Vurğulanmış neşlər formaya malik arka portal ümumi mütənasibliyi və fasadın traktovkasında əsas memarlıq fəndlərini qoruyub saxlamışdır. Divarda böyük bir hissə ayrılmışdır və baxmayaraq ki, arka portalın əsas elementi sayılır, o, Hacı Şəhla və Pir Həsən məqbərəsindəki kimi öz əhəmiyyətini əks etdirmir.

Məqbərələrin üçüncü qrupu

Qala (1624/25-ci illər), Qala (XVIII əsr), Türkan (XVIII əsr), Hökməli (XVIII əsr), Fatamı (1833-cü il), Buzovna (XIX əsr), Novxanı XX əsr, Sağan (XIX əsr) kəndlərində ki üçüncü qrupa daxil olan məqbərələr başqa memarlıq dövrünü və başqa həcmli-məkan, üslub xüsusiyyətlərini təqdim edir.

Bir qayda olaraq məqbərələrdə ona xüsusi həcm plastikası və mo-

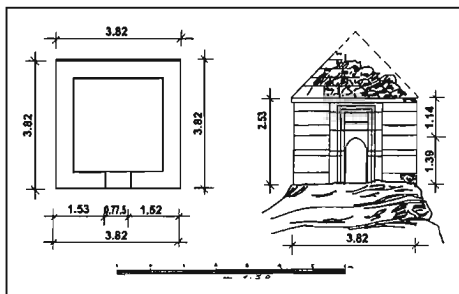

numentallıq xüsusiyyəti verən portallar yoxdur, lakin müxtəlif profilli və işləməli günbəzlərlə örtülmüşdü. Demək olar hamısı sadə işlənilib, girişlərdəki tağlar ox şəkillidir, ixtiralarına da rast gəlinir. Məqbərələrin divarlarının əksəriyyəti təmiz yonulmuş daş qatlarında ibarətdir. Yalnız Qala (1624/25) və Novxanıdakı məqbərələr təmiz yonulmuş daşlarla üflənmişdir.

Yalnız **Qala kəndindəki məqbərə** girişin böyük ölçülüyü ilə seçilir, epigrafik cədvəlin üzərində ərəb hərfləri

*Buzovna kəndi.
Hayətdəki məqbərə.
Ümumi görünüş.
Fasad, plan, kəsim.
1306-cı il.*

Şağan kəndi.
Pirqubad məqbərəsi.
1320/21. Plan,
fasad. Ümumi
görünüş. Epiqrafik
cədvəlin fraqmenti.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və çertyojları.
1987-ci il.

ilə yazılmışdı: bu binanı tikmək əmrini 1034 qələbə gətirən hökmdar Şah Abbas Heydər və Əl Hüseyn Hacı Məhəmməd əl Qalayı vermişdir" (1624/25-ci illər). Bina bir daşdan ibarət nazik profilləndirilmiş karnizlə tamamlanır. Hörgünün qatları böyük daş bloklardan ibarətdir. Məqbərə nazik günbəzlə örtülmüşdür.

Novxanı kəndindəki Axund məqbərəsi (XIX əsr) qəbiristanlıqdakı ən maraqlı memarlıq abidəsidir. Digər məqbərələrdən fərqli olaraq bu məqbərə plintuslar üzərində durur. Giriş çərçivəyə alınmış ox şəkilli arka ilə vurğulanmışdır. Timpanın üzərində epiqrafik cədvəl üçün iki kiçik üfüqi daşlar vardır. Ondan yuxarıda nazik karnizli xətt keçir. Səkkizküncü ehrsəmşəkili dam örtüyü ilə tamamlanır. Giriş və tərəflərin oxları bir birlərinə uyğun gəlirlər. İçəri kiçik günbəzlə örtülmüşdür. Bu növ dam örtüyü olan məqbərəyə Abşeronda ilk dəfə rast gəlinirdi. Məqbərənin 3.80-in 3.80 metr planında yerləşməsi yeni memarlıq kompozisiyası yaratdı, statik vəziyyətdən çıxdı və sabit ənənələri yeni memorial obrazda təsvir etdi.

Buzovna kəndindəki Axund türbəsi (XIX-XX əsr) adlanan məqbərə Novxanı kəndinin qəbiristanlığında məqbərədən fərqli olaraq tamamilə başqa memarlıq-planlaşdırma və həcmli-məkan kompozisiyasına aid idi. Burada bir neçə əsr ərzində Abşeron kəndlərinin strukturuna daxil olan başqa üsullardan istifadə edilmişdir.

Hər şeydən əvvəl məqbərənin ümumi görünüşündə Avropa həcm traktovkası, bölgülərin mütənəsbibliyi,

arxitektur formalarının ardıcılığı, hörgü qatlarında pilyastrların istifadəsi hakim mövqeyə sahibdir. Dördküncşəkili plan üzrə (4.13-ün 4.13-ə) tikilən məqbərənin daxili taxçalarla təchiz edilmişdir, onun tamamlayıcı hissəsi itiuclu arkaları xatırladır. Üzəri sferik günbəzlə örtülmüşdür.

Məqbərənin arxitektur görünüşü ümumiləşdirilmiş formadadır və əsas fasadın həlli bir qədər kobud formadadır. Bu məqbərədə Abşeron məqbərələrinə xas olan istilik yoxdur və tamamlanmamış olmalarına baxmayaraq yerli koloritə və ənənələrə bağlılıq, irsə həqiqi hörmət hiss edilir.

*Şağan kəndi.
Pirqubad məqbərəsi.
1320/21. Fasadın
fragmenti.*

Məqbərənin həcmi üstələyən günbəz Abşeron memarlığına yad olan memarlıq görünüşünə uyğundur və heç şübhəsiz ki, Bakı memarlarından birinin əli işidir. Neft bumu, şəhərin tikintisində Avropa memarlığının tətbiqi Abşeron kəndlərinin yaşayış məskənlərindəki məqbərələrin həllinə də öz təsirini göstərmişdir.

Məqbərələrin dördüncü qrupu

Məqbərələrin dördüncü qrupu Balaxanı kəndindəki məqbərə (XIX) və Şağan kəndindəki usta Kərbəlayi Şirəlinin işi olan Nəsrullah bəy Məmmədbəyli məqbərəsi ilə məhdudlaşır (XIX-XX əsrlər). Pavilyon üslublu hər iki məqbərə atəşpərəstlərin cahargahlarını xatırladır. Bəlkə də atəşpərəstlərin məbədlərinin Suraxanı kəndinin yaxınlığında yerləşməsi bu məqbərələrin inşasına öz təsirini göstərmişdir.

Məqbərələr yalnız öz pavilyon xüsusiyyəti ilə bir-birini xatırladırlar və həcm həllinə və memarlıq traktovkasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Məmmədbəyli məqbərəsi Buzovna kəndindəki Axund türbəsi kimi Avropa təhsilli Bakı memarının əli işidir. Məqbərənin kompozisiyası daha sakitdir, forma və elementləri yorucu deyil. Məqbərənin dördkünc pavilyonu küncü yonulmamış daşla hörülmüş pilyastrlarla təqdim edilib və karniz hissəyə bərkidilib. Ümumi üslublu və kiçik həcmli məqbərənin pərvazi profilləşdirilib və aydın şəkildə ifadə olunmuş əymələr, ionik

mövzuda vallar və kiçik çıxıqlar vasitəsilə inkişaf olunub. Memarlıq kompozisiya karkasının bu növ həlli mükəmməl mütənasibli nazik profilləndirilmiş yarımqəvrəli arkalara bərkidilmişdir. Çox da böyük olmayan konusvari günbəz, pilyastr və arkalarla birlikdə şaquli ox sistemi yaratmışdırlar. Məqbərə bütünlüklə istitonlarda olan təmiz yonulmuş daşlarla üzənlənmişdir. Qatların keyfiyyəti yüksək səviyyədədir, Bakı memarlığı ənənələrinə əsasən icra edilmişdir və əhəngdaşının vəcdi göz oxşayır.

Balaxanı kəndindəki məqbərə məşhur Hacı Şəhla (1385/86-cı il) və Şakir ağa (1427/28-ci il) məqbərələrinin yanında yerləşir. Məqbərənin pavilyonu həm həcm kütlələrinin traktovkasında, həm də kompozisiya həllərində Abşeron memarlığının üslub xüsusiyyətlərini əks etdirir. Məqbərə daş platformanın üzərində dayanır.

Əvvəlki məqbərələrdən fərqli olaraq Balaxanıdakı məqbərə əsas formaların, mütənasib bölgülərin və memarlıq elementlərinin öz aralarında uyğunlaşdığı doğma mühidə tikilmişdir. Burada obyektin ümumi üslub istiqamətini korlayan yad elementlərdən istifadə edilməmişdir. Məqbərə sanki Abşeron inşaat materialının imkanlarını nümayiş etdirən bir daş qayasından tikilib.

Pavilyon mütənasib, səkkizüzlü sütunlar üzərində dayanır. Onlara uzunsov oxşəkili tağlar arxalanır. Tağlar yüngül işlənilib, kapital sütunlarının üz tərəfinə keçirlər. Məqbərənin divarları tağlarla və sütunlarla birlikdə monolit bir kütlə yaradır.

Oxşar mütənasibliqli bir daş parçasından ibarət sütuna Qala kəndindəki XVIII əsrə aid olan məsciddə rast gəlinir. Şübhəsiz ki, usta öz doğma kəndindən digər kəndlərə müxtəlif obyektlərin xüsusən də dini və memorial tikililərin inşası üçün dəvət edildikdə Abşeron kəndləri arasında qarşılıqlı əlaqə meydana çıxır. Müəyyən üsul və formalar intuitiv şəkildə yeni obyektə istifadə olunur, özünəməxsus ifadə alırlar.

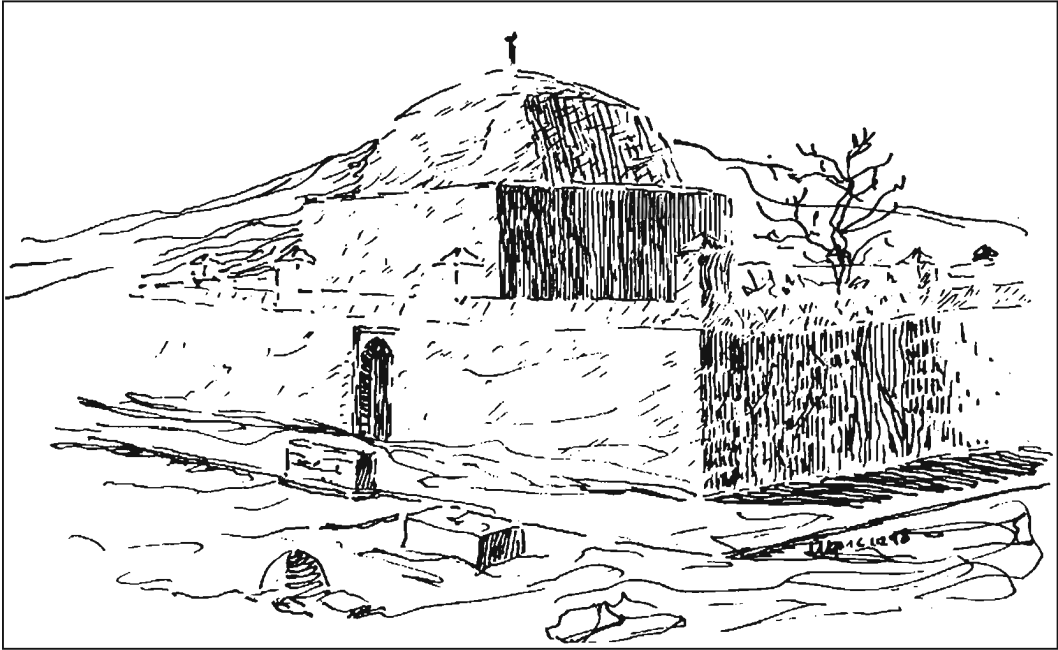
Balaxanı qəbiristanlığındakı məqbərədə Abşeron irsinin ayrılmaz hissəsinə çevrilərək monumental formalara maraqlı həll verən orijinal memarlıq motivlərindən istifadə edilib.

Məqbərələrin beşinci qrupuna Zığ (XIV əsr-1789-cu il), Zirə (XIV-XIX əsrlər), Balaxanı (Şakir ağa

məqbərəsi, 1427/28-ci illər), Maştağa (səkkizüzlü açıq üslublu məqbərə, XIX əsr) Mərdəkan (Axund Abu Turab məqbərəsi, 1908-ci il), Balaxanı (Eldarzadə ailəsinin məqbərəsi, 1914-cü il) kəndlərindəki məqbərələr daxildir. Bütün məqbərələr fərdi növ təqdim edir, təkrarlanmırlar, xronoloji olaraq öz başlanğıcını XIV əsr-1914-cü ildən götürür və memarlıq-planlaşdırma xüsusiyyətinə görə sadalanan heç bir qrupa aid edilmir. Bu səbəbdən də hər biri ayrı-ayrılıqda təhlil tələb edən beşinci qrup məqbərələri şəkildə ayrılmışdır.

Zirə tarixi kənddir və burada tikililər kompleksi XIV əsrdən XVI-II əsrə qədər İmamzadə şəklində yaranmağa başlanmışdır. Ən qədim hissə kompleksin sağ qanadını əhatə

Sanqaçal yolunda Sofi-Hamid məqbərəsi. Ş.S.Fatullayevin şəkli.

edir. Çatma qübbəli alçaq otaq. Çöl tərəfdən kobud yonulmuş daşlar düzülüşdür və fasadın hündürlüyə hörmədə dəqiq səliqəyə riayət edilməmişdir. Yalnız timpanı bütöv daş bloklardan çatma tağlı alçaq giriş. Belə konstruktiv forma təsadüfi hal deyildi, ona Abşeronun bütün dini və memorial tikililərində rast gəlinirdi.

Məqbərə bizim dövrümüzə çox dağılmış vəziyyətdə çatmışdır, lakin onun böyük formalı tağları olan otaqların fraqmentləri və yanaşı XVIII əsrə aid məscid və yaxud məqbərə üslublu tikmə saxlanılmışdır. Bu kompleks təkcə dini-memorial tikili kimi deyil, həm də tarixi Abşeronun irsinin abidəsi kimi maraq doğurur.

Zığ kəndinin qəbiristanlığında, yüksəklikdə orijinal məqbərə yerləşir. Ərazi nekropol şəklindədir, orada mövcud olan səkkiz qəbirüstü daşlar Qurani-Kərim mövzusunda, ornamental motivlidir. Bu ərazi böyük daş bloklarla hasarlanmışdır. Şimal hissədəki sahə dərin portalla möhkəmləndirilmişdir. Professor Məşədixanım Neymət öz kitabında 95-ci səhifədə yazır, qəbiristanlıqdakı məqbərə 5 relyeflidir, nəstəliq elementlərinin üzərində əlyazma ilə qeyd edilmişdir: Ustad Əli inşa etmişdir, 1203-cü il (1789). Portalın çölündə və içərisində müxtəlif dövrlərə aid beş qəbirüstü abidə var. 1789-cu il tarixi onlardan yalnız birinə aiddir. Arka üsulların üslubuna, memarlıq həllinə və elementlərinə görə bu abidə Şirvanşah I Xəlillahın dövrünə aid edilə bilər.

Bu orijinal memarlıq kompozisiyası olan portala malik, həcm plasti-

kasının hakim mövqeyə malik olduğu müqəddəs bir yerdir. Abidə bütöv fasadsızdır, daş qatlarının dəqiq heometrik səliqəliliyi portalın memarlıq formalarının əsasını təşkil edir. Məqbərə Abşeron memarlığında özünə xas canlılığı ilə seçilir.

Balaxanı kəndindəki Şakir ağa məqbərəsi (1427/28-ci illər) Hacı Şəhla məqbərəsindən (1385/86) 6 metr aralıqda yerləşir. Məqbərə haqqında məlumatlar məhduddur. Çatma şəkilli qapının üzərində ərəb dilində yazılmışdır: "Bu binanın tikilməsini 831-ci ildə (1427/28) xalqın və dinin böyük şəxsiyyəti rəhmətlik Şakir ağa Əmir İaxur Murtada əmr etmişdir".

Planın müstəsna əhəmiyyəti, uzununa və eninə oxların həlli məqbərənin daxili mahiyyəti ilə uyğunlaşır. Çarpazvari örtünün qolları çatlı tağtavanlarla örtülmüş açıq tipli dərin otaqlardır.

Mərkəzi hissə adi günbəzlə örtülmüşdür. Daxili hissə eninə olan divarla iki hissəyə ayrılmışdır, burada məqbərəyə giriş yerləşir. Girişin qarşısında uzadılmış və möhkəm abrisli çatlı tağ vardır. Hacı Şəhla məqbərəsinin mütənasib portalı, memarlıq fəndləri heç şübhəsiz ki, Şakir ağa məqbərəsinin traktovkasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Eyni vaxtda Şakir ağa məqbərəsi həcmli plastikliyə və bədii surətin təmtərağına malik memarlıq fəndlərin ifadəsinə görə daha inkişaf etmiş formasıdır. İnteryerin daxili məkanı tağların və daş günbəzin monumentallığı ilə qeyd olunur və memarlıq kompozisiyasının kamil-

nəticəsində bir neçə yeni məqbərələr meydana çıxır, onların arasında Mərdəkan kəndindəki Axund Abu Turab (1908-ci il) və Balaxanı kəndində qəbiristanlıq ərazisindəki Eldar zadə məqbərəsi var idi.

Hər iki məqbərə müxtəlif üslub istiqamətlərinə, kompozisiya üsulları və formalarına malikdir, lakin onları bütün memarlıq təzahürlərindəki peşəkar traktovka yaxınlaşdırır. Bu məqbərə tikililəri bir çox Bakı küçələrini bəzəyən memarın yaradıcılığına daxildir.

Axund Abu Turab məqbərəsi 1908-ci ildə məşhur milyonçu, neft sənayeçisi Murtuza Muxtarovun sifarişi ilə memar İ.K.Ploşko tərəfindən inşa edilmişdir. Məqbərə məzmununa görə dünyəvi səciyyəli idi, memarlıq kompozisiyasında daş divarların əhəmiyyəti itmişdir.

Səkkizküncü Abu Turab məqbərəsi şaquli kompozisiya ilə vurğulanan incə və yüngül pavilyondur. Bir daş blokundan ibarət üzəri nazik bitki elementli rəsmlərlə bəzədilmiş əzəmətli cüt sütunlar məqbərənin ilk konstruktiv formalarıdır. Onların qarşısında xüsusi bədii poema açılır: burada xonçalı şaquli arakəsmələr üstünlük təşkil edir, arakəsmələr heyranedici mavritan enli profilli dişli tağlarla əvəz olunur. Xonçalar və timpanlar ornamental motivlərdə verilmişdir. Frizlərin epiqrafik cədvəllərdən ibarət mərmər taxmaqlı enli zolağı dərin relyefli ornamentlə bəzədilmiş karnizə keçir. Memarlıq kompozisiyanı pilləkənli merlonlar tamamlayır. Bu memarlıq abidəsinin

üzərində hündür günbəz ucalır. Məqbərə üçpilləkənli platformanın üzərində dayanır və üzərində incə rəsmlər olan dəmir barmaqlıqlara sərhədləndirilmişdir. Dəmir barmaqlıqlar köbəni təmiz yonulmuş bir daşlı hörgü ilə çərçivələyən ardıcıl sütunlarla bərkidilib.

Abu Turab məqbərəsi Abşeron memorial tikililəri arasında beşinci qrupa daxil olan nadir memarlıq abidəsidir.

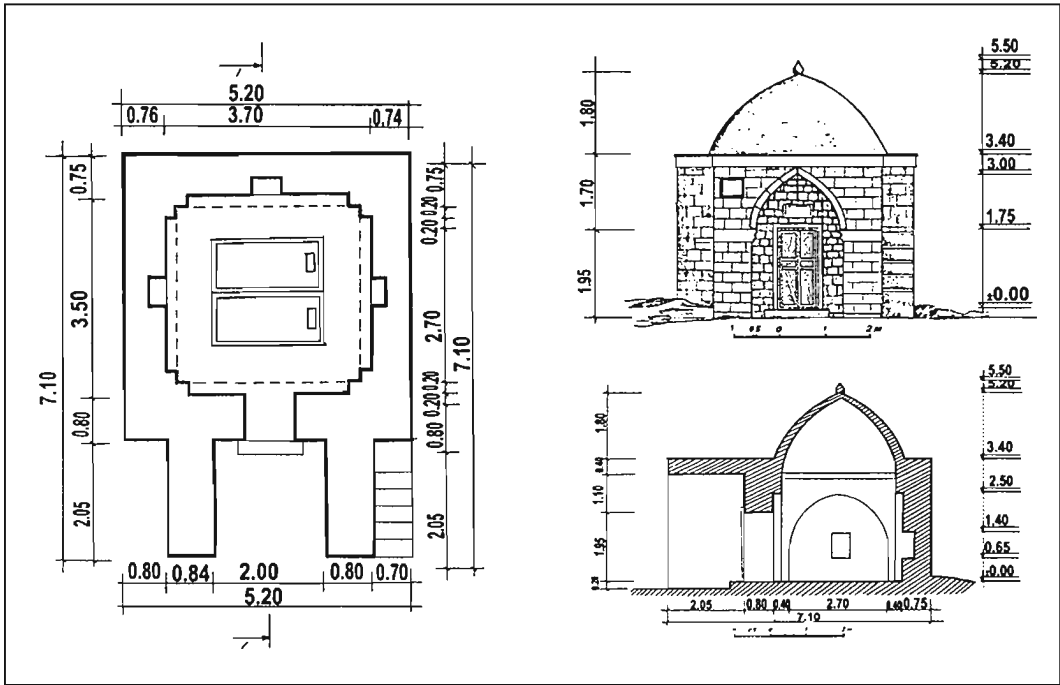
Abşeron memorial tikililərinin son nöqtəsi Balaxanı kəndindəki Eldar zadə ailəsinin nekropol-məqbərəsi sayılır (1917-ci il). Balaxanı kəndinin qəbiristanlığı milli-memarlıq abidələri statusu almış, müxtəlif dövrlərə aid abidələrlə zəngindir. Tarixi dövrlərin üslub istiqamətini müəyyənləşdirən memorial səciyyəli Hacı Şəhla məqbərəsi (1385/87-ci il), pavilyon üslublu Şakir ağa məqbərəsi (1427/28-ci il) və nəhayət Eldar zadə məqbərəsi (1917-ci il) kəndlərin qruplarına daxil olan memarlıq abidələrinin yüksək səviyyəsini müəyyən etməyə şərait yaradır.

Eldar zadə nekropolu yaxşı mü-tənənasib planda, qəbiristanlığın yüksək nöqtəsində yerləşir. Yüksək qayanın üzərində cənubdan şimala doğru yönəlmiş açıq üslublu "yunan-roma məbədi" yerləşir. Kürsülük tərəfdə perimetr üzrə ikitərəfli arkada yerləşir. Arkadanın pilonları ikiqat konturludur. "Məbədin" köndələn kəsilmiş dirəkləri ox üzrə hündür tağla vurğulanıb. Tağın üzərindən portal üslublu, iri çıxıqlarda çox profilləşdirilmiş sədd keçir.

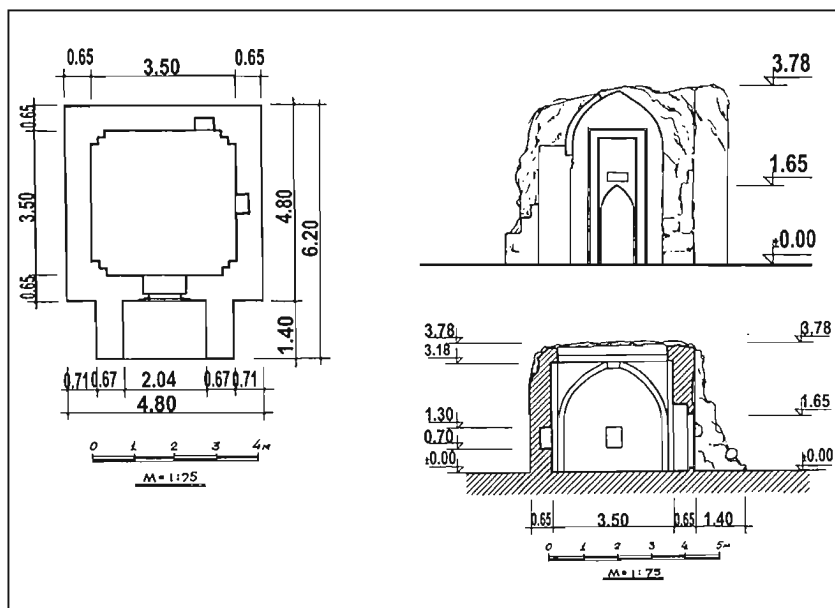
*Balaxanı kəndi.
Qəbiristanlıqda
məqbərə. Ümumi
görünüş.*

*Suraxanı kəndi.
Məqbərənin ümumi
görünüşü.
1400-cü il.*

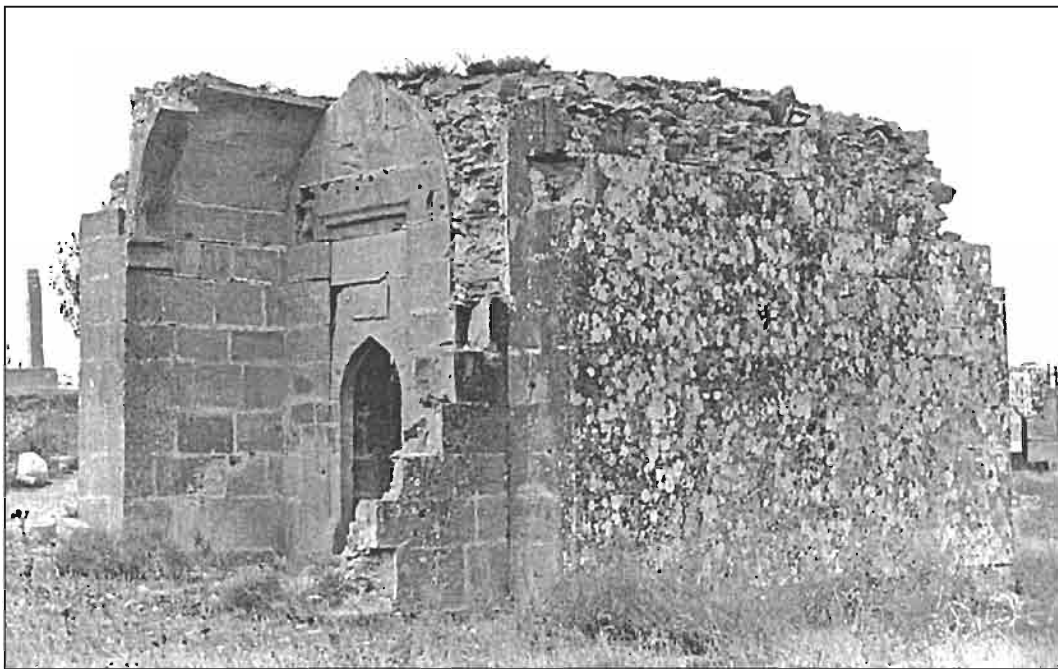

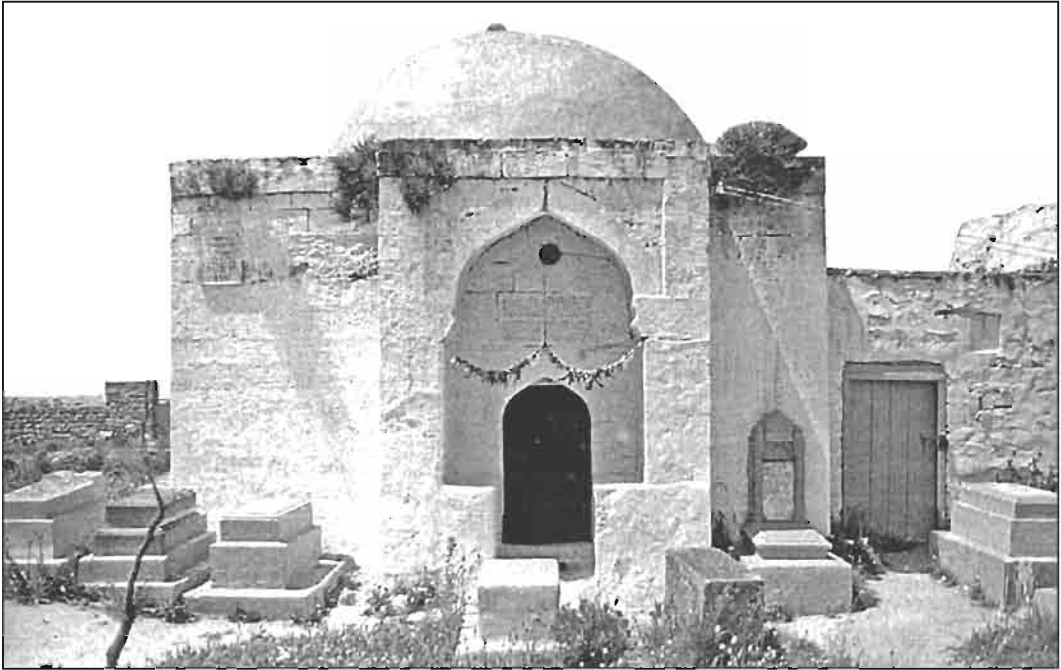
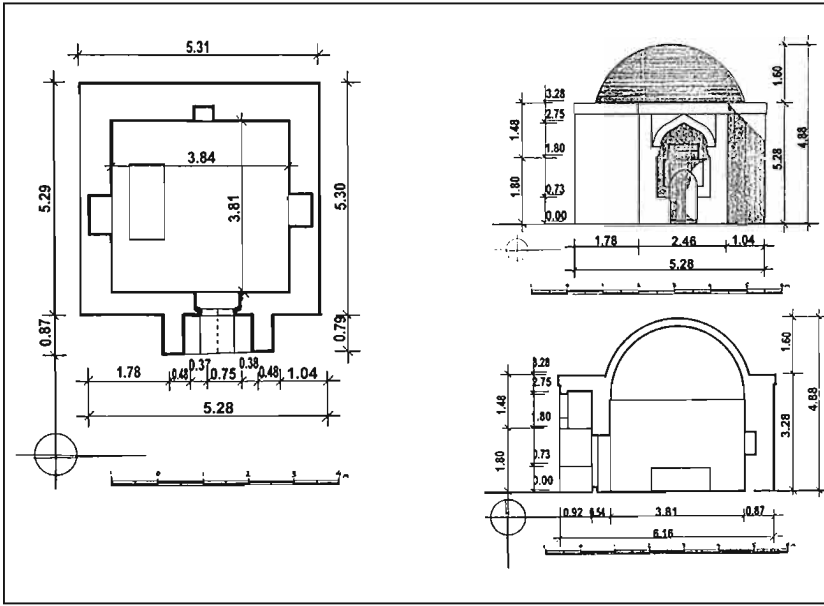

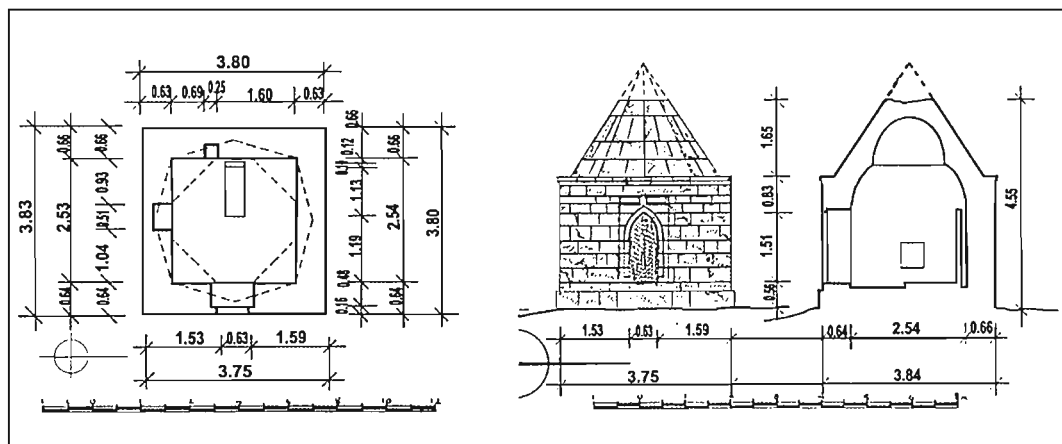
Mərdəkan kəndi. Pir Həsən məqbərəsi. 1612/13. Plan, kəsim, fasad. Ümumi görünüş. E. Təhirovun icrası. 1987-ci il.

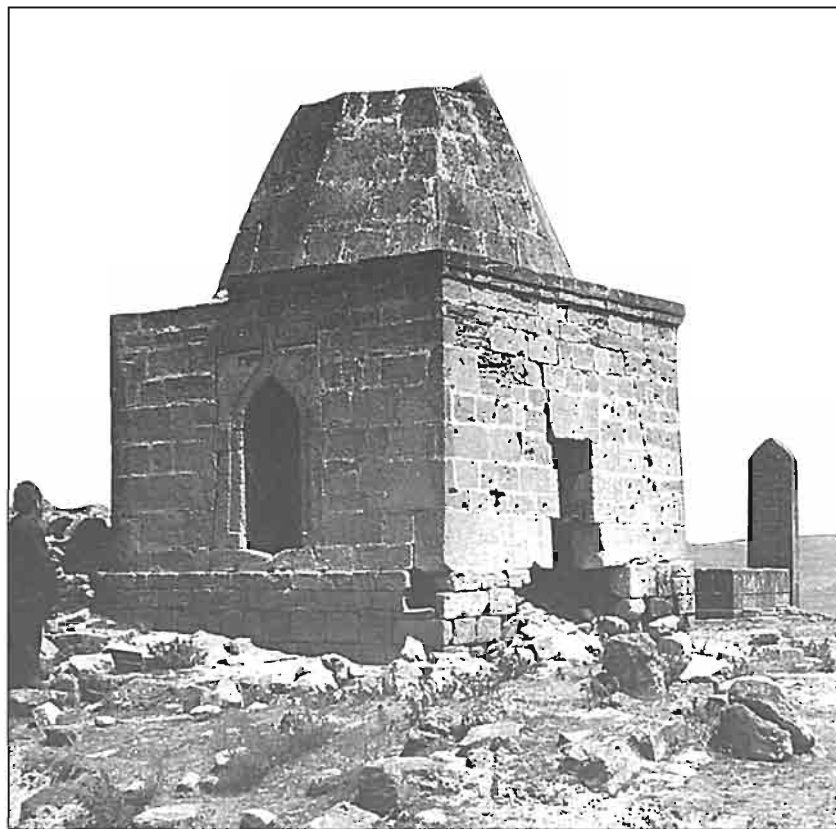
Mardakan kandi.
Qəbiristanlıqda
maqbara. 1718/19.
Plan, fasad, kəsim.
Ümumi görünüş.
S.Allahverdiyevin
ölçmə və çertyojları.
1987-ci il.

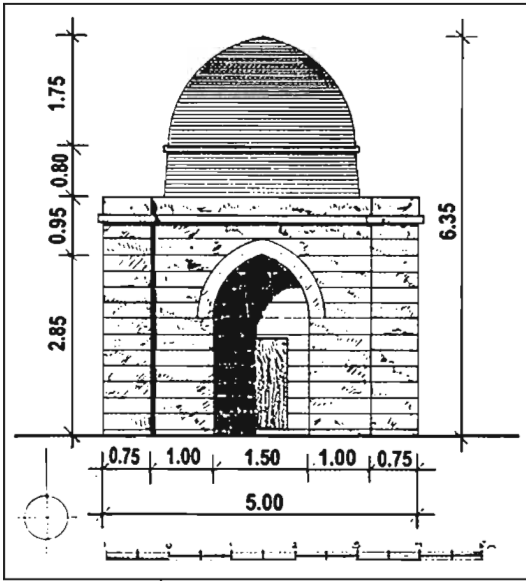

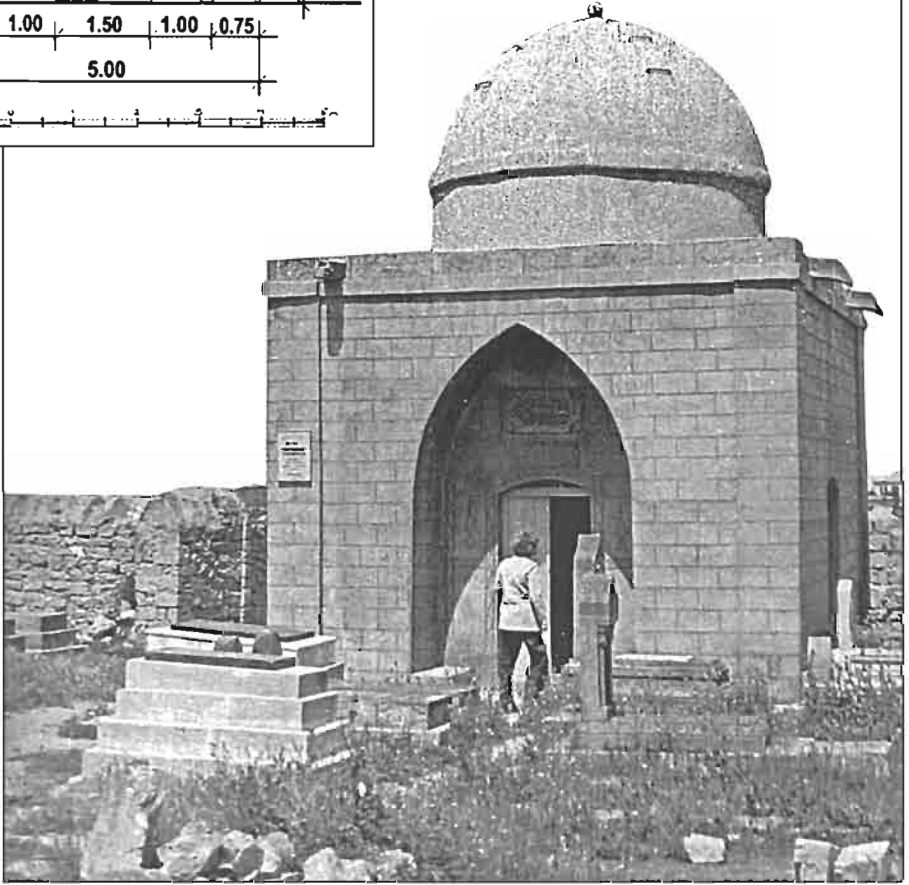

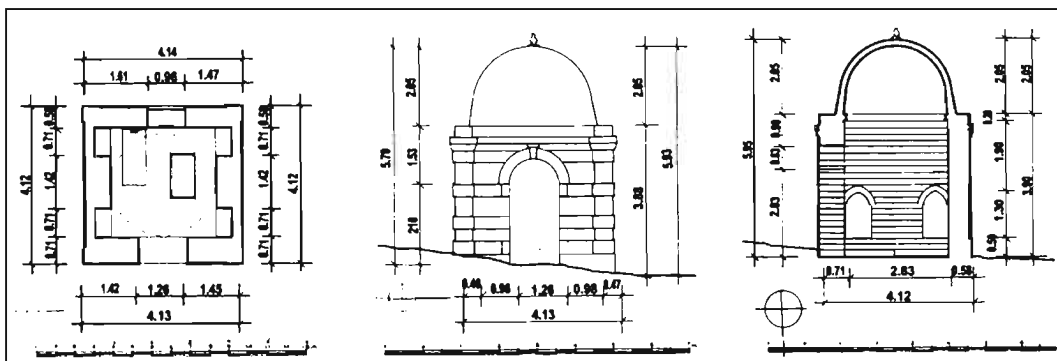
*Novxanı kəndi.
Axund maqberəsi.
XIX əsr. Fasad,
kəsim, plan.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.
1984-cü il.*

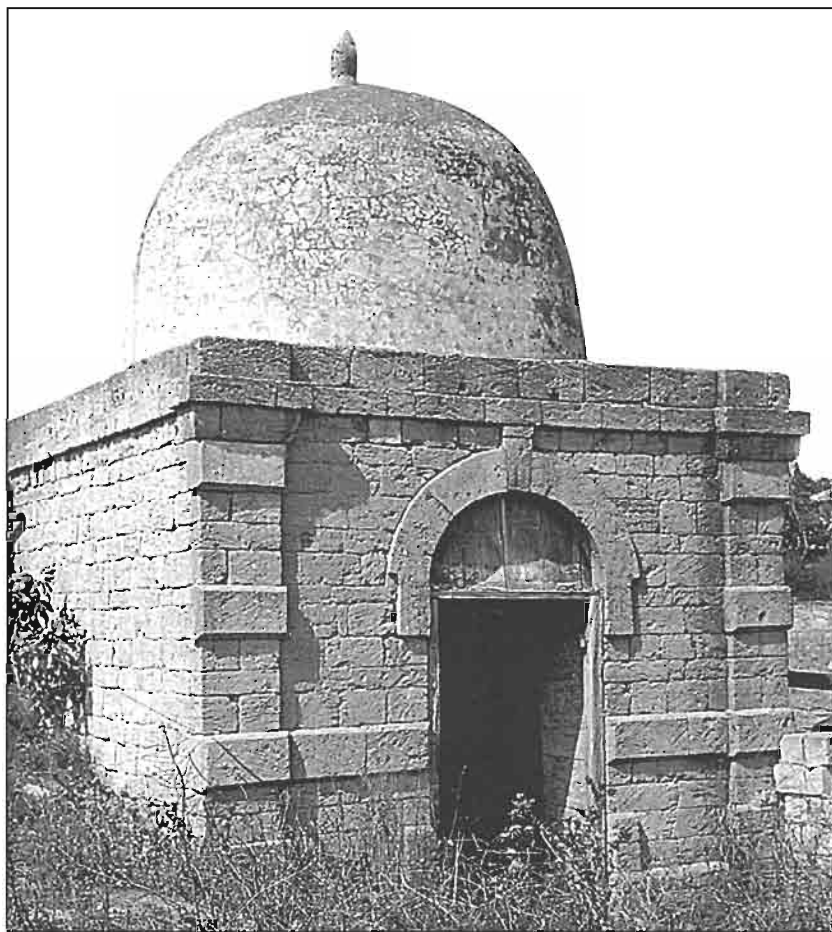

Maştağa kəndi. Ağa Mir Həbib məqbərəsi. Cənub fasadı. Ümumi görünüş. XIX əsr. Ş.S.Fətullayevin ölçmə və çertyojları. 1984-cü il.

Buzovna kəndi.
 "Axund türbəsi"
 məqbərəsi. Plan,
 fasad, kəsim.
 Ümumi görünüş.
 Ş.S.Fətullayevin
 ölçmə və çertyojları.
 1987-ci il.

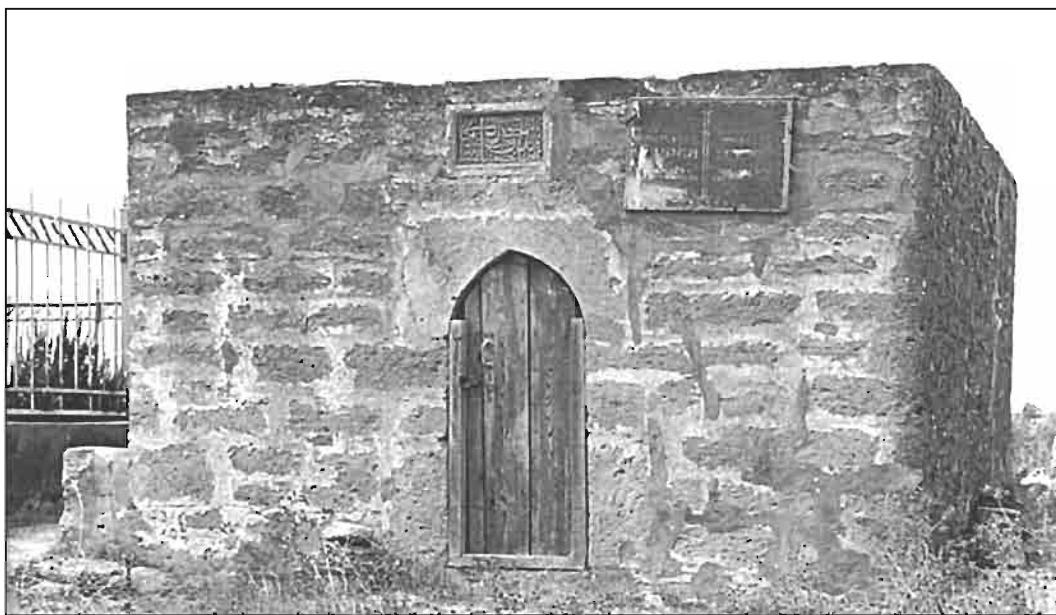
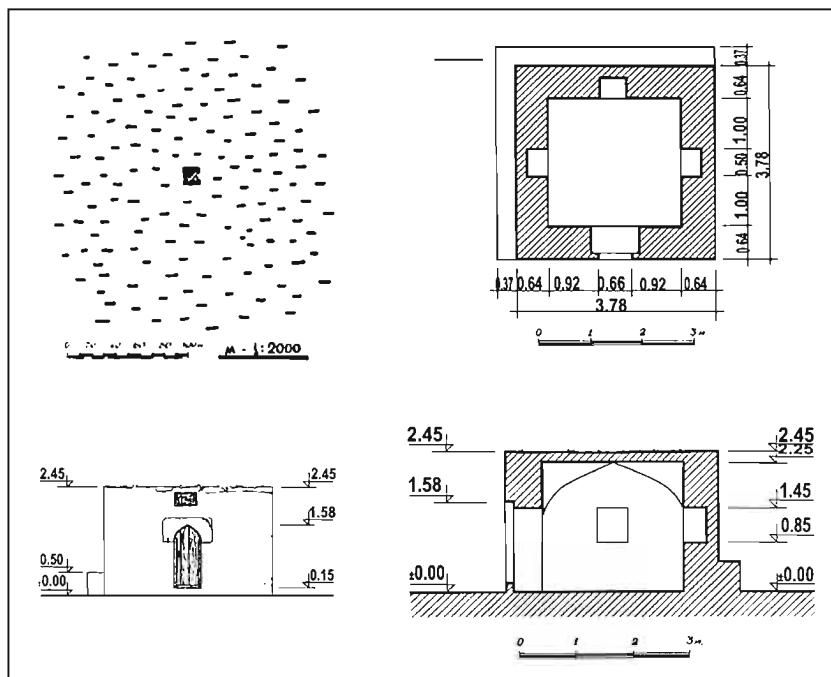

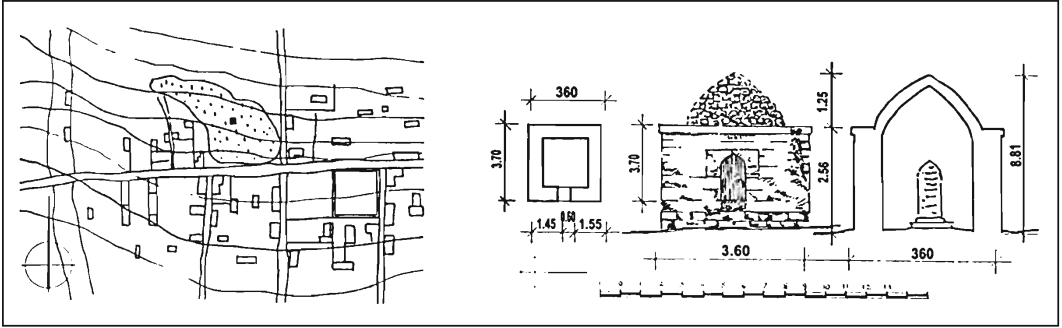
*Buzovna kəndi.
"Axund türbəsi"
məqbarəsi. Ümumi
görünüş. XIX-XX
əsrlər.*

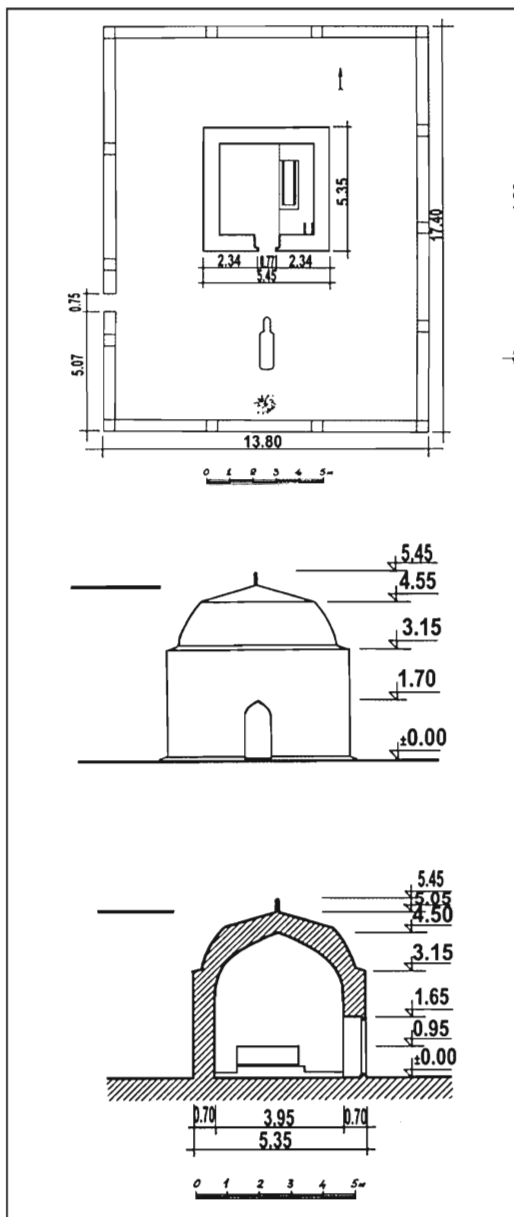
*Buzovna kəndi.
"Axund türbəsi"
məqbarəsi. Fraqment.*

*Buzovna kəndi.
"Axund türbəsi"
məqbarəsi. İnteryer.*

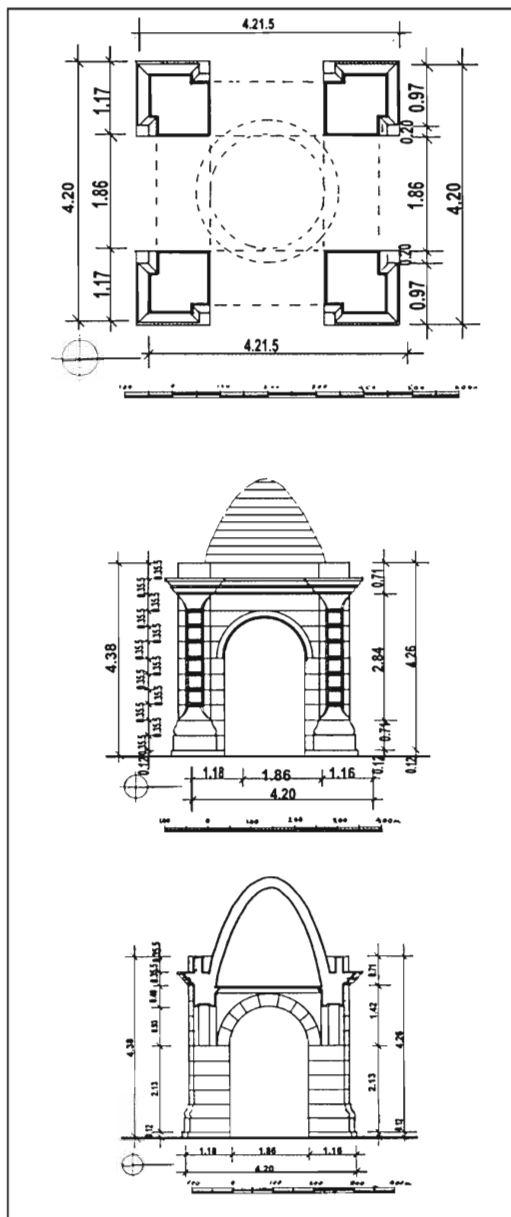

Fatmai kəndi. Məqbara. 1833/34-cü illər. Baş plan, plan, fəsad, kəsim. Ümumi görünüş. Ş.S.Fətullayevin, V.A.Məmmədovun ölçmə və çertyojları. 1984-cü il.

Məcic kəndi. Sofi Həmid məqbərəsi. XVIII əsr. Plan, fasad, kəsim. S.N.Allahverdiyevın ölçmə və çertyojları.

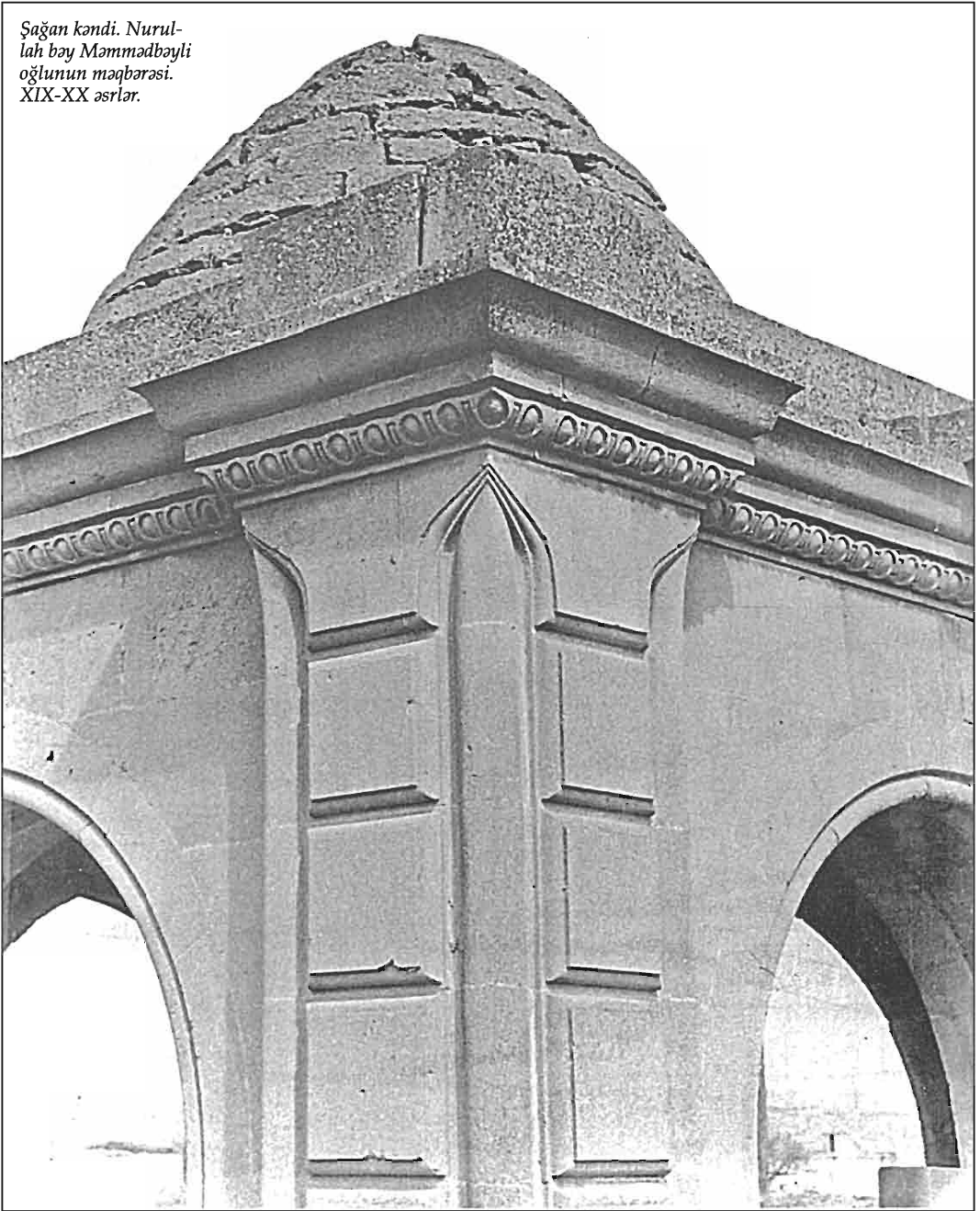
Şağın kəndi. Nurullah bəy Məmmədbəyli oğlunun məqbərəsi. XIX-XX əsrlər. Plan, fasad, kəsim. Ş.S.Fətullayevın ölçmə və icrası. 1984-cü il.

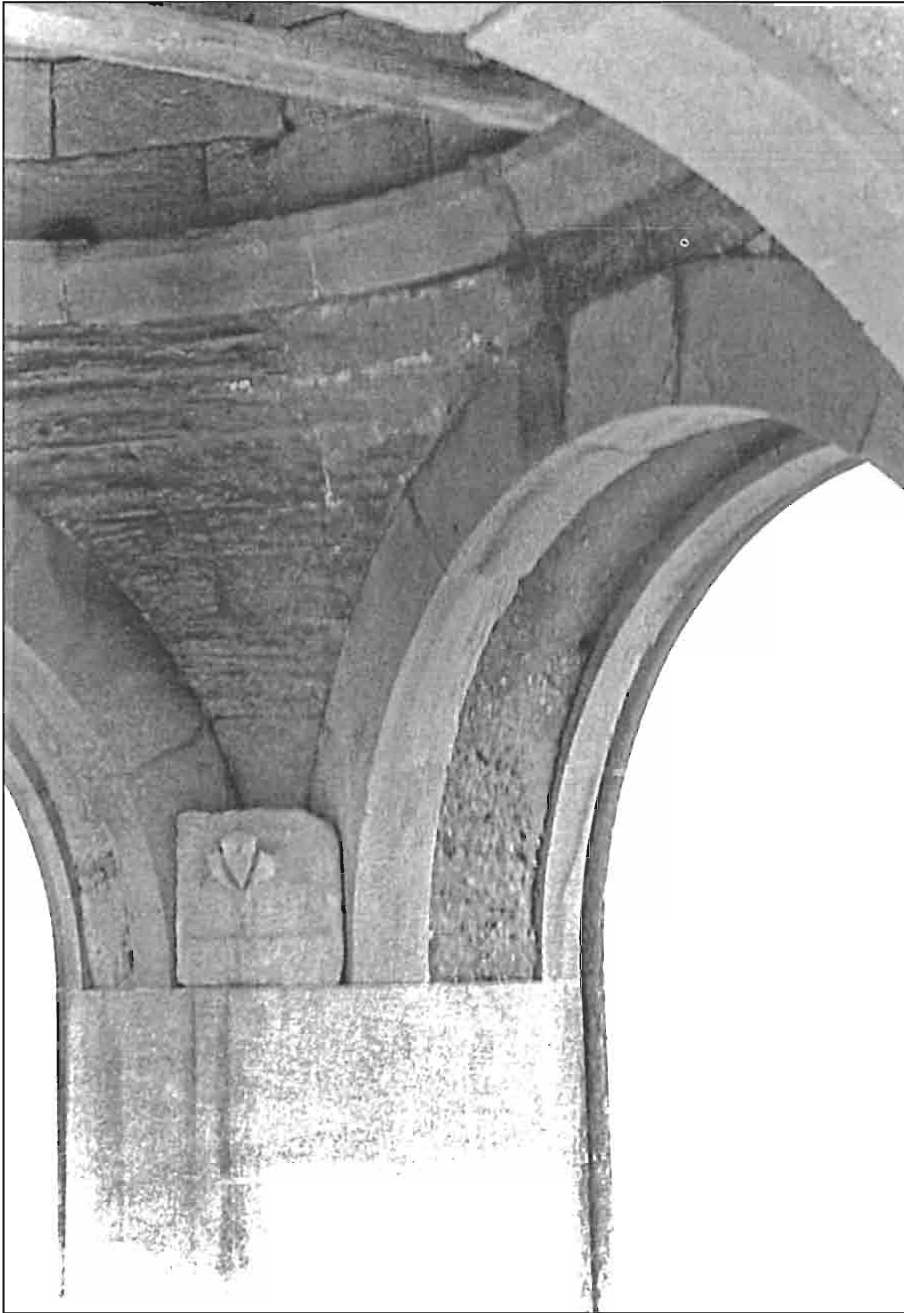

Şağın kəndi. Nurullah bəy Məmmədbəyli oğlunun məqbərəsi. XIX-XX əsrlər. Ümumi görünüş və fraqment.

Şağan kəndi. Nurullah bəy Məmmədbəyli oğlunun məqbərəsi. XIX-XX əsrlər.

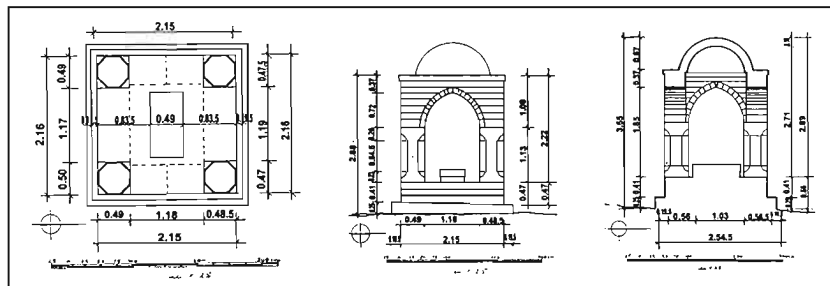

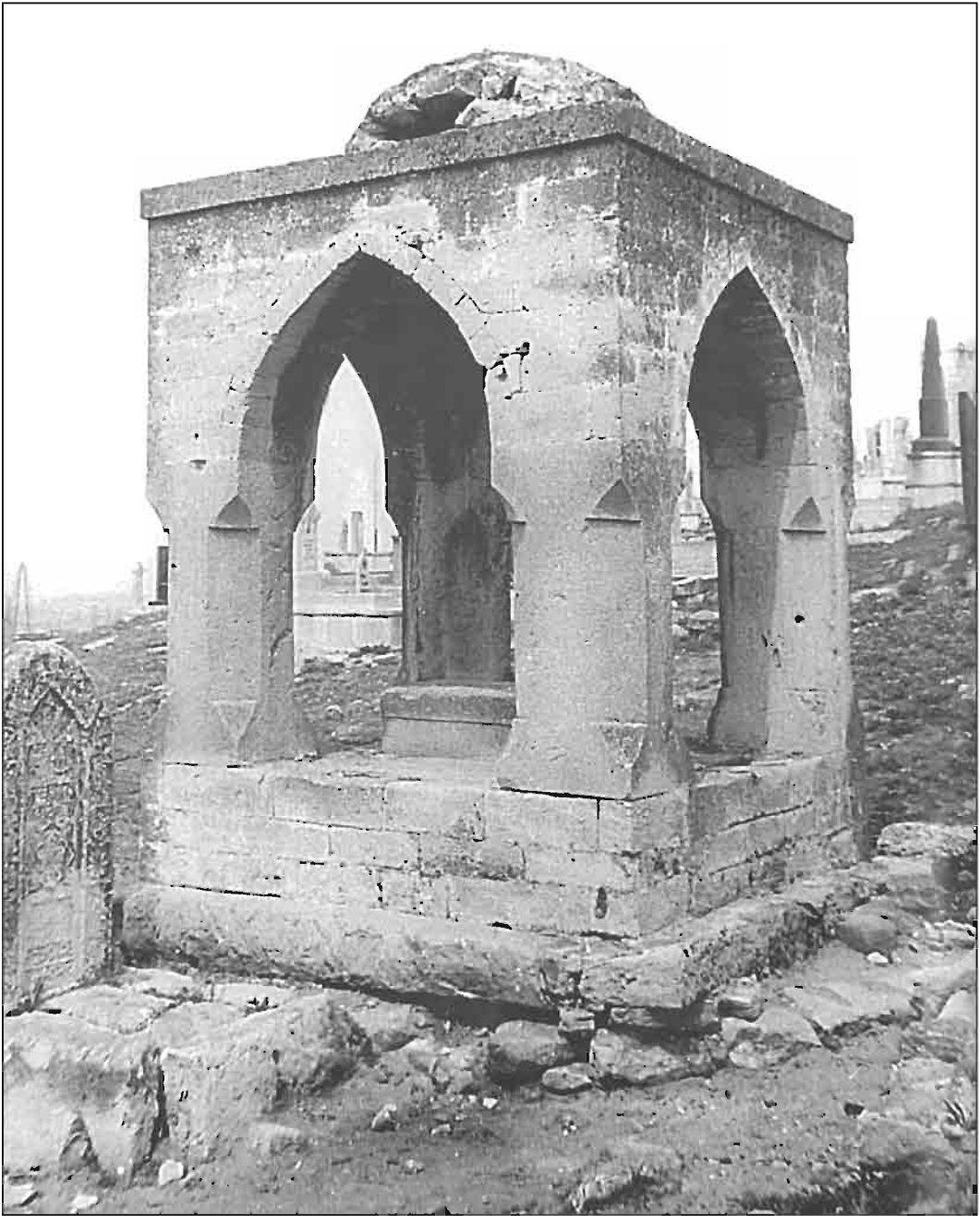

*Şağan kəndi.
Nurullah bəy
Məmmədbəyli
oğlunun
məqbərəsi.
XIX-XX əsrlər.
Fraqment.*

Balaxanı kəndi.
Məqbərə. XIX əsr.
Ümumi görünüş.

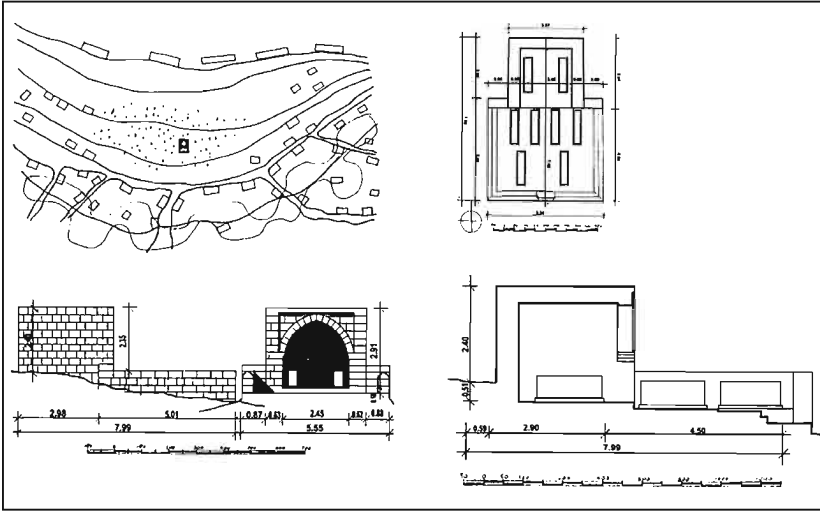
Balaxanı kəndi.
Məqbərə. XIX əsr.
Kəsimi, fasadı, planı.
Ş.S.Fətullayevin
ölçmə və icrası.
1984-cü il.

*Balaxanı kəndi.
Məqbərə. XIX
əsr. Ümumi
görünüş.*

Zığ kəndi. Maqbara nekropolu. XIV-XVIII əsrlər. Baş plan, plan, yan fəsad, portalm fəsadı, uzununa kəsim. Ümumi görünüş. Memar R.S. Babaşovun iştirakı ilə Ş.S.Fətullayevin ölçmə və icrası. 1992-ci il.

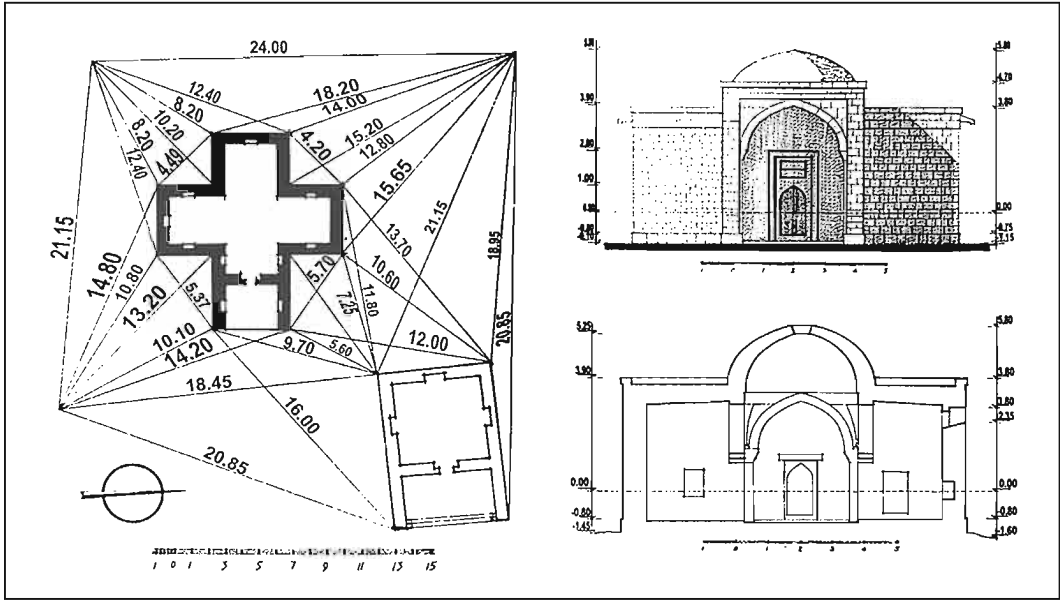

*Zığ kəndi. Nekropol
məqbərəsi. XIV-XVIII
asrlər.*

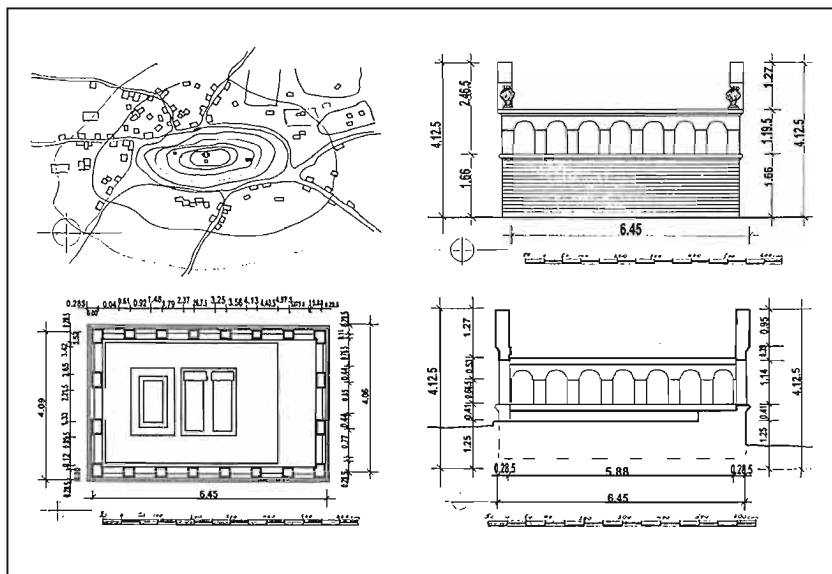
*Mıştağa kəndi.
Qəbiristanlıqda
məqbərə. XIX əsr.
Ümumi görünüş.*

Balaxanı kəndi. Qəbiristanlıqda məqbərə. 1427/28-ci illər. Sahənin baş planı, fasad, kəsim. Ümumi görünüş. K.Məmmədboyov icra etmişdir.

*Balaxanı kəndi.
Eldarzadə məqbərəsi.
1917-ci il. Ümumi
görünüş. Baş plan,
fasad, kəsim.
Ş.S.Fətullayev
ölçmə və çertyojları.
1987-ci il.*

Səddin üstündə dekorativ əlavələrlə dolu fronton xonça və aypara akroteriyaya keçir. Frontonun uclarında dibçəklər ucalır. Dolğun profilli pərvaz “məbədi” perimetr üzrə əhatə edir, köndələn hissələrdə frontonun strukturuna tam məntiqlə daxil olur. Divarlarda Quran və informativ məzmunlu ərəb dilində yazılar həkk olunub.

Nekropolun bu kimi üslub formasında memarlıq xüsusiyyətlərinə baxmayaraq məqbərə hündür kürsülükdəki arkadaların, profillərin iri elementlərinin, güclü ifadə olunan köndələn dirəklərlə frontonun sayəsində plastik gücə sahibdir. Memarlıq kompozisiyasının təmtərağı, formaların monumentallığı, “məbədi surətinin qeyri-adiliyi” XX əsrin əvvəlindəki Abşeron şəraitində məqbərəyə xüsusi aura verir.

Abşeron qəbiristanlıqlarında memorial tikililərin beş qrupundan əlavə üfqi plitələri olan sütun formalı abidələr – stelalar da vardır. Sütunlar əsasən çatma formadadır, mərhumun və ya onun yaxınlarının vəsaitindən asılı olaraq sütunların üstü dekorativ ornamentlərlə və ərəb dilində olan müxtəlif yazılarla bəzədilirdi. Sütunların incə təsvirləri yüksək plastik gücə, təsviri motivləri isə mükəmməlliyə sahibdirlər.

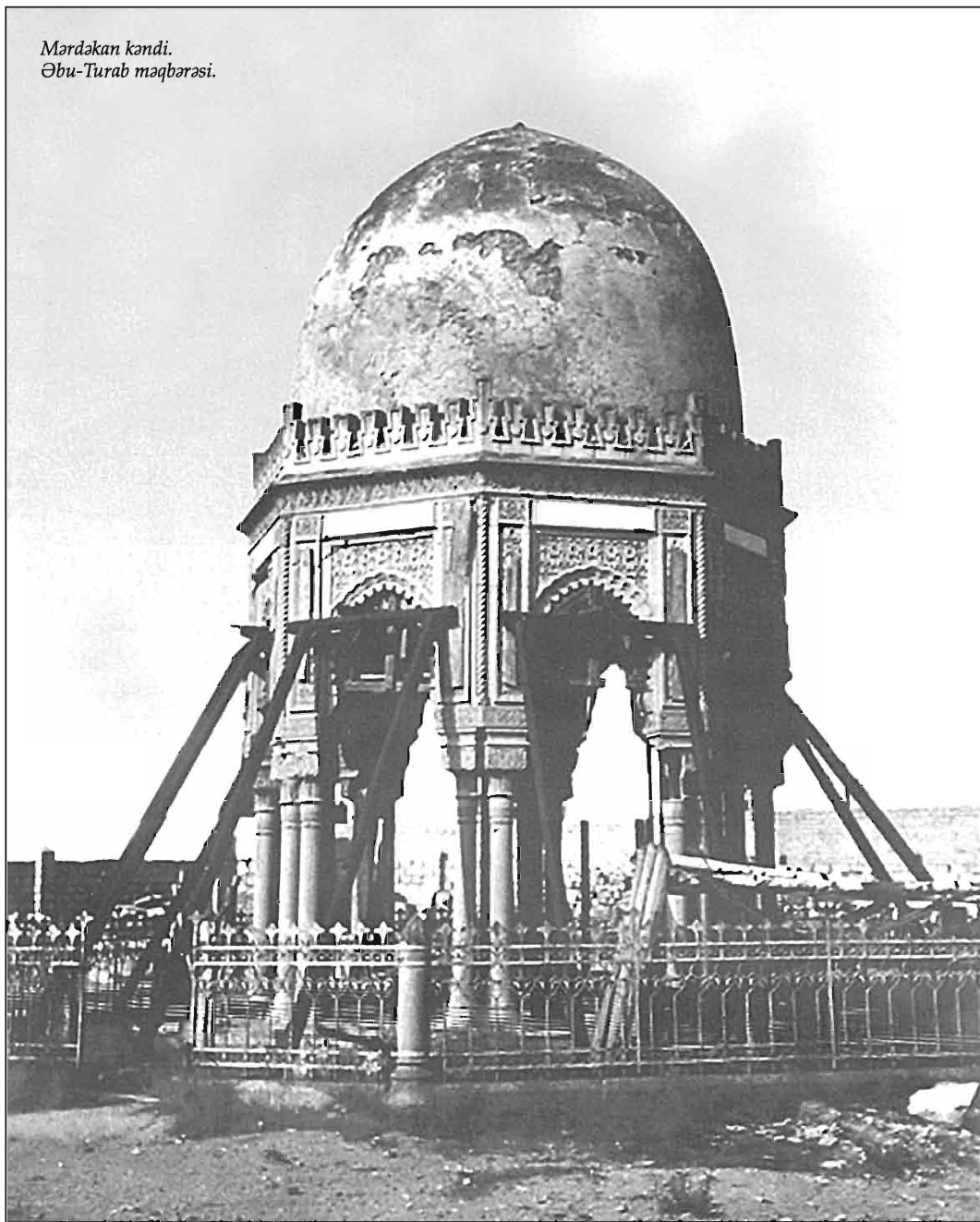
Abşeron kəndlərindəki sütunlarla bərabər Dərbənd şəhərindəki sütunları da misal çəkmək olar, bu sütunlar memarlıqda unikal bir hal sayılır. Sütunlar əsasən şaquli strukturları ilə seçilirlər, üst hissəsi əsasən üfqi qatdır, amma daxili inter-

yeri əsasən ərəb ornamentli, oxşəkilli, nazik arkalarla vurğulanmışdır. Bu sütunların tikilişi mükəmməldir. Həcmli, yalnız kütlələrin mütənəsb arakəsmələrin miqyası ilə yox, fərqli ərəb əlyazmaları ilə vurğulanmış xətlərin zərifliyi, plastik dərinliyi ilə heyrətləndirən abidələr uzun əsrlik bir irsin incəsənət və sənətkarlıq abidələridir. Bu sütunlar bədi əsərlərdir, bütöv blok halında daşdan işlənilib və bütün səth boyu əməl olunub. Sütunlar yalnız bir daş blokdən ibarət və başdan-başa işlənib hazırlanan sənət əsərləridir. Üst səthi Məkkəyə doğru yönəlmiş Abşeron sütunlarından fərqli olaraq, Dərbənd sütunları estetik qaydada zərif üç ölçülü daş strukturuna çevrilirdilər.

*Balaxanı kəndi.
Eldarzadə məqbərəsi.
1917-ci il. Fasadın
fragmenti.*

*Mərdəkan kəndi.
Əbu-Turab məqbərəsi.*

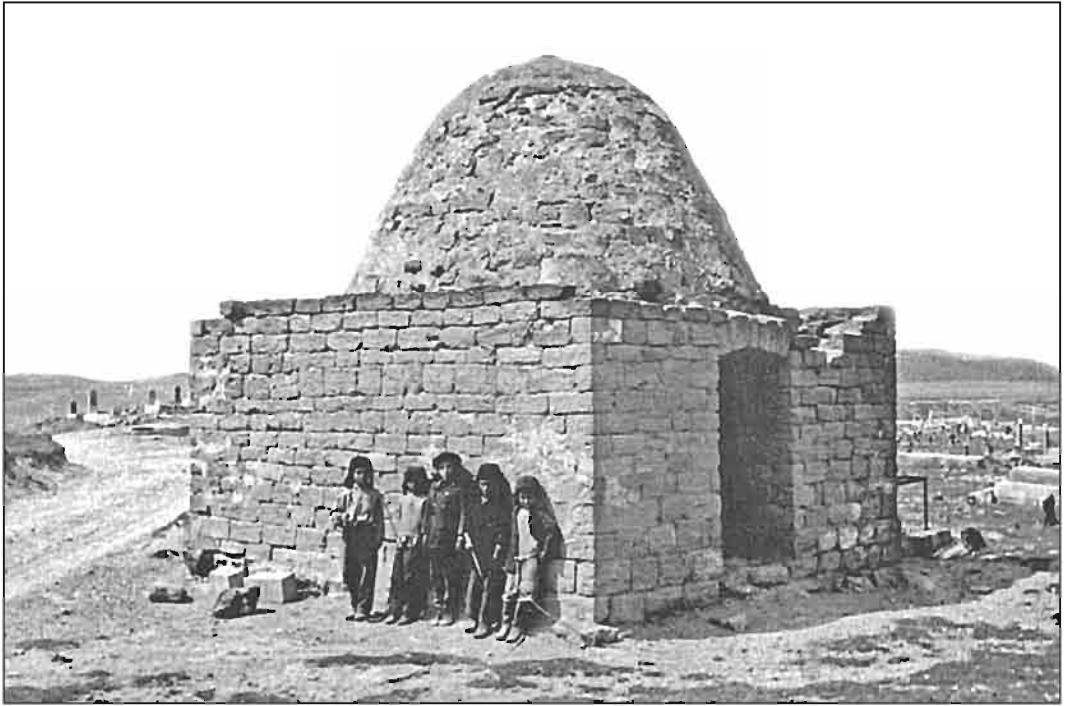

*Qala kəndi.
Qəbiristanlıqda
maqbara. 1624/25.*

*Hökməli kəndi.
Maqbara. Ümumi
görünüşü. XVIII əsr.*

*Türkan kəndi.
Məqbərə. Ümumi
görünüş.*

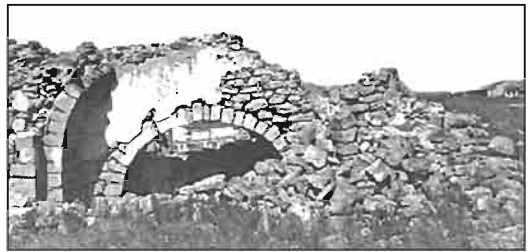
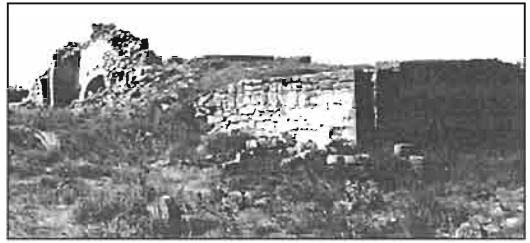

*Şağın kəndi.
Məqbərə. Ümumi
görünüş. XIX əsr.*

*Fatmai kəndi.
Məqbərə. Məqbərənin
fragmenti.*

*Zirə kəndi. İmamzadə məqbərəsi. XIV-VIII əsrlər.
Məqbərənin fraqmenti.*

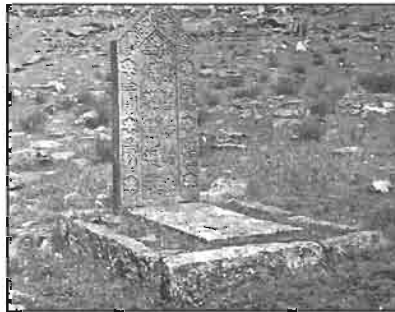

*Mənim əcdadların
dəfn edildiyi Dərbənd
şəhəri. "Qızlar
qəbiristanlığı.
Sütunların ümumi
görünüşü.*

*Dərbənd şəhəri.
Yuxarıdakı şəkildə
Qırqlar qəbiris-
tanlığıdır. Babam
Məmməd-Nəbi
Fıqarovun hüündür
sütunları. Aşağıdakı
şəkildə Abşeron
kəndlərindəki abidələr
vardır.*

Şəkillərindən sağ küncündə Dərbənd sütunları, qalanları isə Abşeron kəndlərinin sütunlarıdır.

*Darband şəhəri.
Qurxlar qəbiristanlığı
mənim əcdadlarımmın
sütunları. Babam
Məmməd bəy Fiqarovun
qəbri.*

*Darband şəhəri.
Qırqlar qəbiristanlığı
mənim əcdadlarımla
sütunları.*

ABŞERON VİLLALARI

Abşeronun şimal sahilləri qədimdən bəri gözəl iqlim xüsusiyyətləri - günəşi, qızılı qumu və dənizi sayəsində cəlbedici kurort zonası kimi məşhurdur. Əbəs yerə Abşeron yarımadasının bu ərazisi Bakı sakinləri tərəfindən bağ yeri kimi seçilməyib. Şimal küləklərinin hakim kəsilməsinə baxmayaraq, bağ yerləri, xüsusilə də Mərdəkan, Buzovna və Abşeronun şimal-şərq sahilindəki Pırşağı məşhur idi.

Deməli ki, Məşhur Anapa və Fransanın Berkas kurortlarının inkişafına da şimal küləkləri maneə olmamış və onlar öz inkişafının ən yüksək səviyyəsinə çatmışlar. Abşeron yarımadasının bu ərazisinin gələcəyi var idi, amma kapitalizm sənayesinin inkişafı öz təkanını verənə qədər XIX əsrin əvvəlində burada hər şey XIX əsrin ikinci yarısında olduğu kimi primitiv idi. Baxmayaraq ki, bu bölgə gözəl iqlimə, şarı üzümü və əncirə sahib idi, abadlığın, yaşıllıqların olmaması ərazinin ümumi inkişafına və Rusiya kurortları sırasına daxil olmasına mane olurdu. Qafqazın Qara dəniz sahilləri bu əraziləri öz bağ evləri üçün münasib görən zəngin insanların diqqətini cəlb etdiyi və bu yerlərə Av-

ropadan, Amerikadan, Yaponiyadan, Çindən müxtəlif növ ağac növləri və bağ bitki sortları gətirilib kultivasiya edildiyi bir zamanda özünəməxsus, lakin bir qədər hüznü gözəlliyə malik Abşeron varlı Rusiya sakinlərinin diqqətindən kənar olmaqda idi. Abşeronun şimal sahilləri kapitalizm dövründə də yalnız yerli əhəmiyyətli kurort zonası olaraq qalırdı. Lakin XIX əsrin əvvəllərində vəziyyət dəyişir, bu xüsusilə qısa bir zaman ərzində çoxsaylı villaların və ya yerli mətbuatın təbircə desək, "saray-malikanələrin" tikildiyi Mərdəkan kəndində müşahidə edilirdi.

Mərdəkan kəndinin Bakı varlıları tərəfindən öz bağ evlərini tikmək üçün seçmələri onun Bakıya yaxınlığı, ehtiyac olduqda şəxsi ticarət kontorları, zavodlar və digər müəssisələrinə getmək üçün şose yollarının rahatlığı və təsərrüfat-məişət ehtiyacları üçün istifadə edilən quyu sularının yüksək keyfiyyəti ilə əlaqələndirilir. Mərdəkanın bu qədər qiymətləndirilməsi 1895-ci ildə H.Z.Tağıyev tərəfindən şəxsi vəsait hesabına 10 desyatın boş torpaq sahəsində bağçılıq məktəbi inşa edi-

lib açıldıqdan sonra başlanmışdır. Bu böyük layihənin planlaşdırma həllini Tağıyev ona Bakının mərkəzində böyük saray inşa etmiş Baş şəhər arxitektoru İ.V.Qoslavskiyə həvalə etmişdi. Məktəb ərazisi gələcək ağacların böyüməsinə mane ola biləcək çoxsaylı daşlardan təmizlənmiş və bütün sahə barjalarda gətirilən münbit torpaq layı ilə 1 ½-dən 2 arşına qədər qalınlıqda örtülmüşdür. Bu bağın salınması işi ilə Tağıyev tərəfindən xüsusi olaraq dəvət edilmiş bağçılıq alimi Kancel məşğul olurdu. İndiyə qədər yalnız yerli bitkilərin yetişdirildiyi Mərdəkanda müxtəlif ağac növləri, zəngin bitki və çiçəklərin yetişdirildiyi bir bağın salınması Bakı aristokratlarına burada da dəbdəbəli parklar, fəvvarələr, hovuzlar və rotondalarla bəzədilmiş villalar salmağın mümkün olması fikrini aşılıyır.

Cəmi bir neçə il keçir və əvvəllər yalnız tikanlı kolların bitdiyi daşlı, qumsallıq Mərdəkanda Bakı milyonçuları həqiqi villalar tikdirirlər: onların zəngin mülkləri böyük bağlar, güllüklər, qu quşları və başqa su quşlarınınun, bığlı sirbit balığı və digər növ balıqların üzdüüyü bolsulu hovuzlarla əhatə olunmuşdu”.

1978-ci ildə Leninqradda “XIX-XX əsrlər Bakıda şəhərsalma” adlı monoqrafiya dərc edilmiş və bu monoqrafiyaya Azərbaycan memarlıq tarixində ilk dəfə olaraq Abşeron villaları bölməsi əlavə edilmişdir. Daha sonra mən bu istiqamətdə araşdırmalarımı davam edərək, yerli sakin, hazırda vəfat etmiş şərqsünas, tarix elmləri namizədi Əbülfəz

Hacı Zeynalabdin Tağıyev.

Rəhimovdan Mərdəkan villaları haqqında məlumatlar əldə etdim. Bu kitabda sadalanan, sahiblərinin adları da qeyd edilmiş villaların siyahısını mənə o, təqdim etmişdir. Mənə Abşeron villalarının sahiblərinin adlarını öyrənmək imkanını yaratdığı üçün ona öz təşəkkürümü bildirirəm.

Mərdəkan villalarının siyahısı:

1. *Əmir Həmzənin villası - 6 nömrəli Uşaq evi.*
2. *Məmməd Sadıxın dördküncü qalının yaxınlığındakı villası.*
3. *Hacı Əhməd Əlinin villası - 91 nömrəli uşaq bağçası.*
4. *Qasım bəy Hacınskinin villası - "Qaranquş" sanatoriyası.*
5. *Hacı Zeynalabdin Tağıyevin villası-Sanatoriya.*
6. *Həmid bəyin villası.*
7. *Xəliq bəyin villası.*
8. *Həsən ağanın villası.*
9. *Əbdül Həmidin villası.*

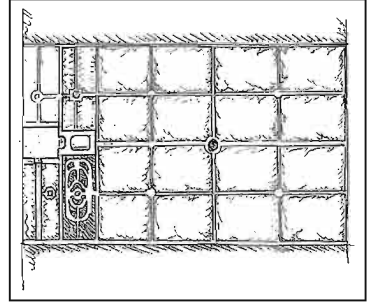
10. *Hacı Abbasqulu Rzayevin villası – Uşaq evi.*
11. *Hacı Əli Abbas Tağnyevin villası – KKF.*
12. *Ağa Rəhim bəy Məlikovun villası.*
13. *Hacı Əli Abbas Tağnyevin villası – Uşaq xəstəxanası.*
14. *Həbib bəy Mahmudbəyovun villası.*
15. *Əli ağanın villası – 34 nömrəli Uşaq evi.*
16. *Hacı Qasımın villası.*
17. *Ramanalı Məlikovun villası – tulerkulyoz xəstəxanası.*
18. *Əziz bəy Aşurbəyovun villası – xəstəxana.*
19. *İsa bəy Hacmskinin villası – Müalicə Komissiyasının sanatoriyası.*
20. *Bəşir bəy Aşurbəyovun villası – sanatoriya.*
21. *Murtuza Muxtarovun villası – EA Botanika bağı.*
22. *Şəmsi Əsədullayevin villası – sanatoriya.*
23. *Ağa Musa Nağıyevin villası – sanatoriya.*

Beləliklə, bu yolla Abşeronun şimal sahillərinin mənimlənməsinin başlanğıcı qoyulmuşdur. Villa sahibləri öz bağlarını müxtəlif növ dekorativ ağaclar və güllərlə bəzəmək üçün güclərini və vəsaitlərini əsirgəmir, cənub ölkələrdən və Qara dəniz sahillərindən ekzotik bitkilər gətirir, piramidaşəkilli çinarların, şam, sərvağaclarının kölgəlikləri ilə sevindirən park massivləri yaradırdılar. Şam ağacları həm dekorativ, həm də dendroloji element kimi Abşeron villalarının yaşıllıqlarında xüsusi üstün mövqə tutmuşdur. Bəzən villaların yaşıllaşdırma memarlığında öz şam ağacı parkları ilə məşhur olan Qara dəniz və Mineral sular kurortları qru-

punu xatırladan şamlıqlar üçün xüsusi sahələr ayrılırdı. Böyük maliyyə imkanlarına malik olan Bakının neft maqnatları villaları və onları əhatə edən bağlarına görə öz dəbdəbəliliyi və gözəlliyi ilə hər kəsi heyran edən Qara dəniz villalarından geri qalmaqda çalışırdılar.

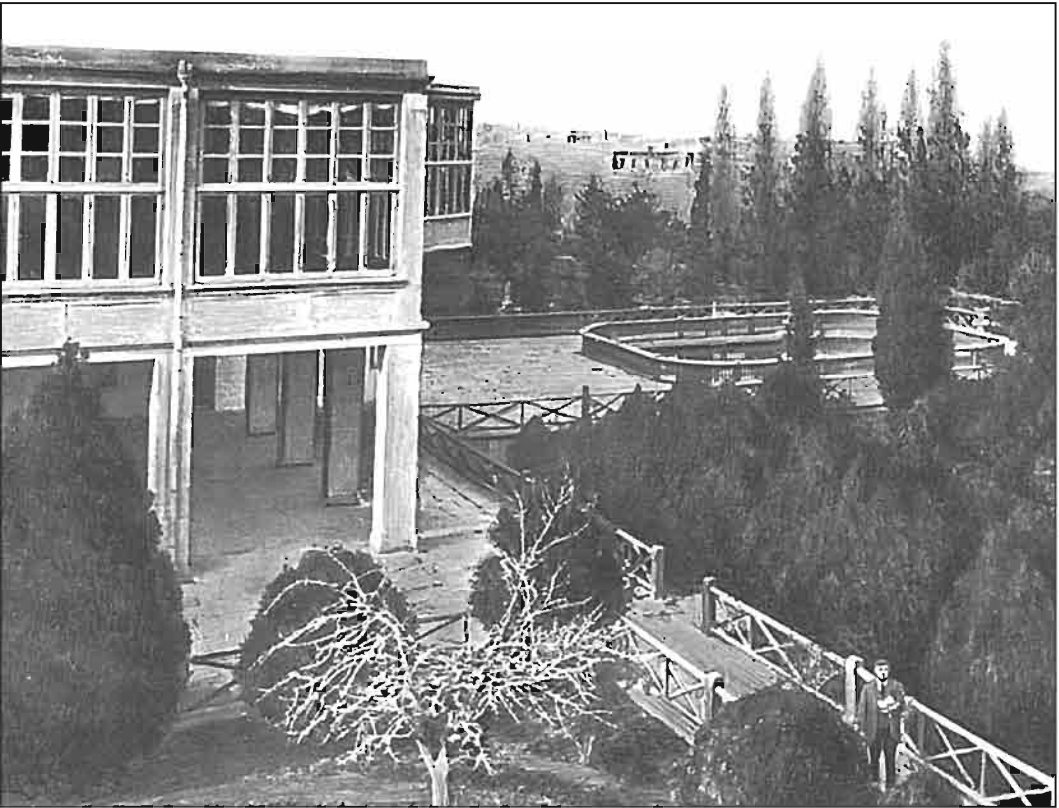
Abşeronun şimal sahillərindəki kəndlərdə villaların tikilməsi bağ evləri olan orta təbəqəli əhaliyə və kənd sakinlərinə də öz təsirini göstərirdi. Bağların ərazisi genişlənir, müxtəlif növ meyvə ağacları, güllüklər, fəvvarələr, hasarlarla sarmaşan yaşıllıqla zənginləşirdi. Ümumiyyətlə, sakinlərin bağ evlərinin planlaşdırılmasında dekorativlik çox da önəmli olmasa da, sahiblərin bəzəyə marağı getdikcə artırdı, buna görə də vaxtilə mülkün əsas hissələrindən sayılan meyvə bağı sahəsi arxa plana keçirilsə də, təsərrüfat həyatında böyük əhəmiyyət daşımaqda davam edirdi. Az da olsa öz patronlarına oxşamağa çalışan xırda mülkiyyətçilər də villalarının dəbdəbəsinə vurğulamağa çalışırdılar. Arxasında bəzən sadəcə bir neçə otaqdan ibarət birmərtəbəli yaşayış evinin gizləndiyi böyük, monumental darvazalar quraşdırılırdı.

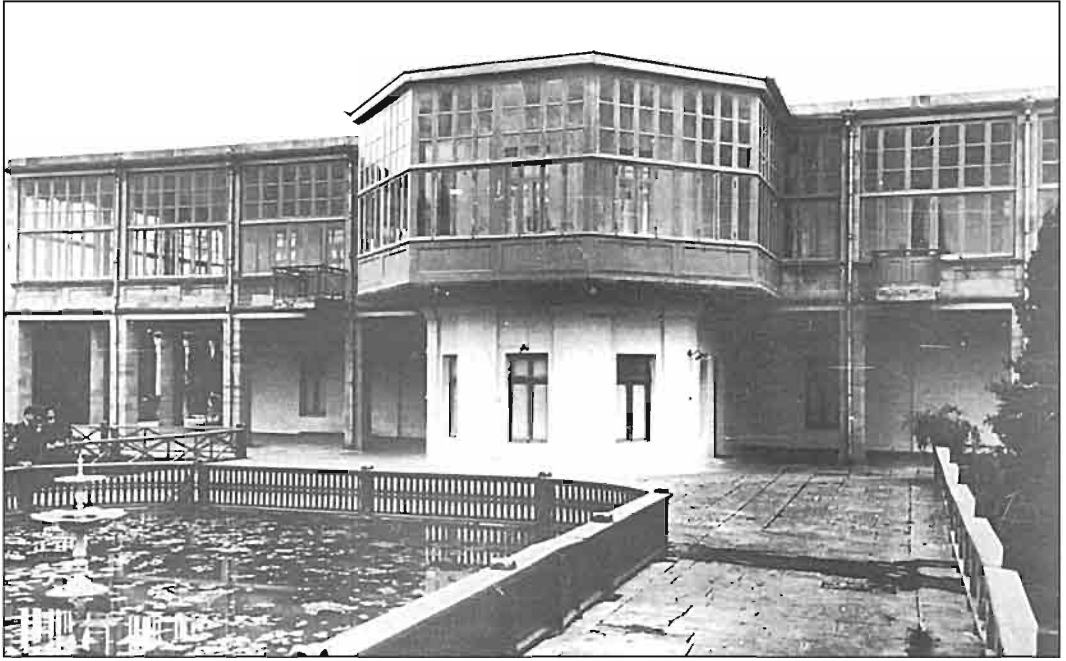
Ən böyük problemlər bağların inkişaf etdirilməsi məsələsi idi, ağaclar alçaq boylu, qeyri-düzgün çətirə malik idilər, küləkdöyən tərəfdən əkilmiş ağaclar çox zaman məhv olurdu. Bağı yüksək səviyyədə saxlamaq, ağacların çiçəkləyən olması, çətirlərinin düzgün formada inkişaf etməsi və geniş kölgə verməsi üçün böyük vəsait lazım idi, bu isə hər

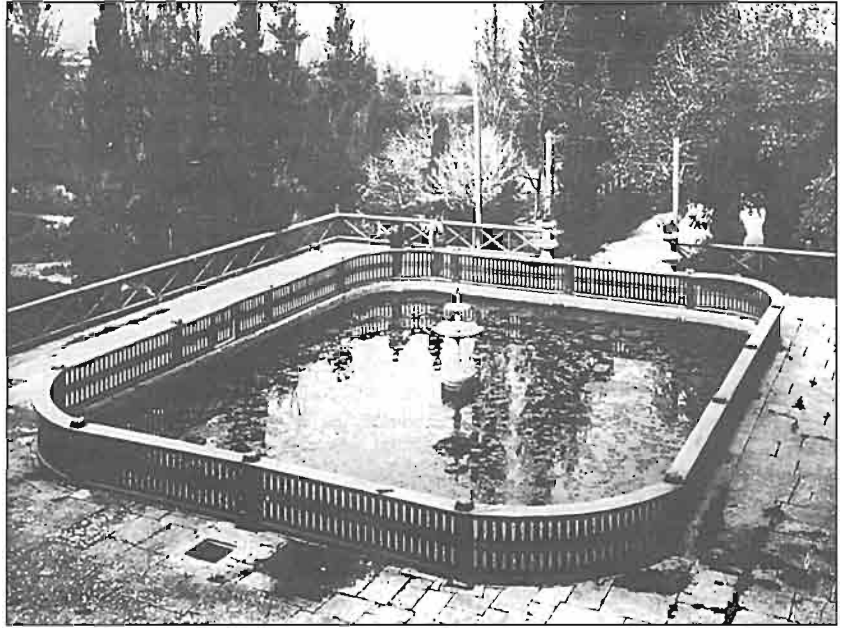
Mərdəkan kəndi. H.Z.A. Tağıyevin villası. Ş.S.Fətullayevin planının sxemi və mərkəzi giriş. Memar İ.V.Qoslavski. 1896-cı il.

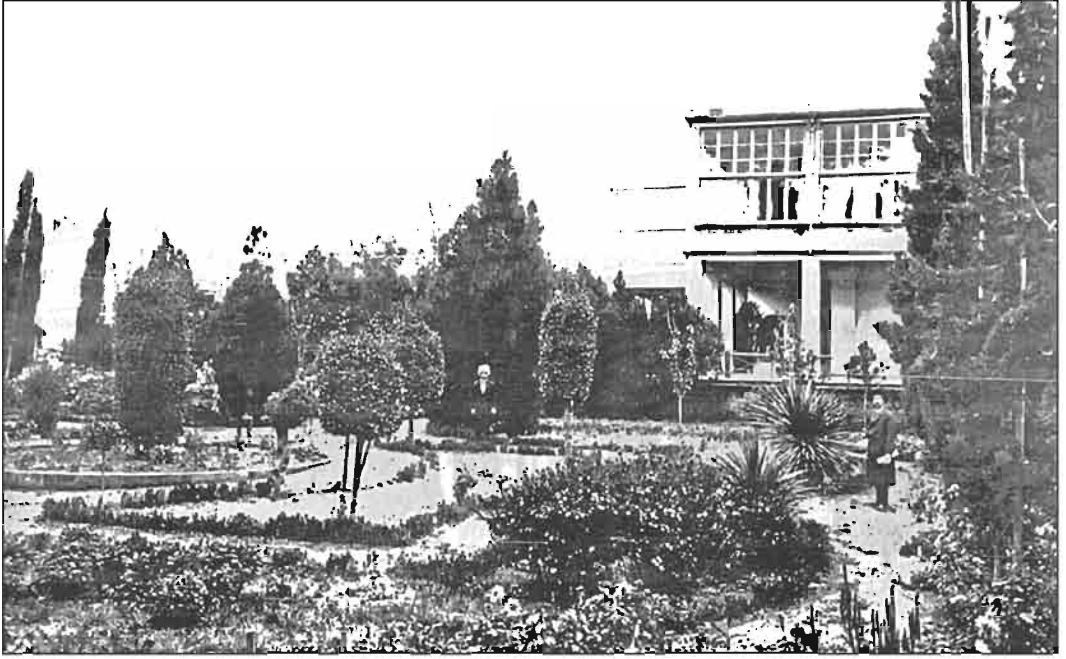
H.Z.A. Tağıyevin villası. Əsas həyətin ümumi görünüşü.

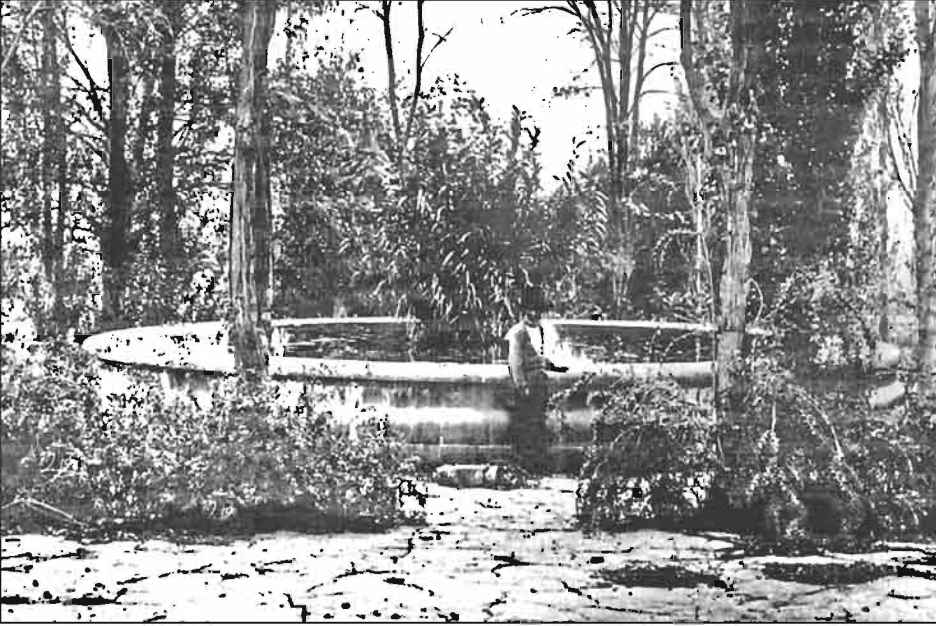

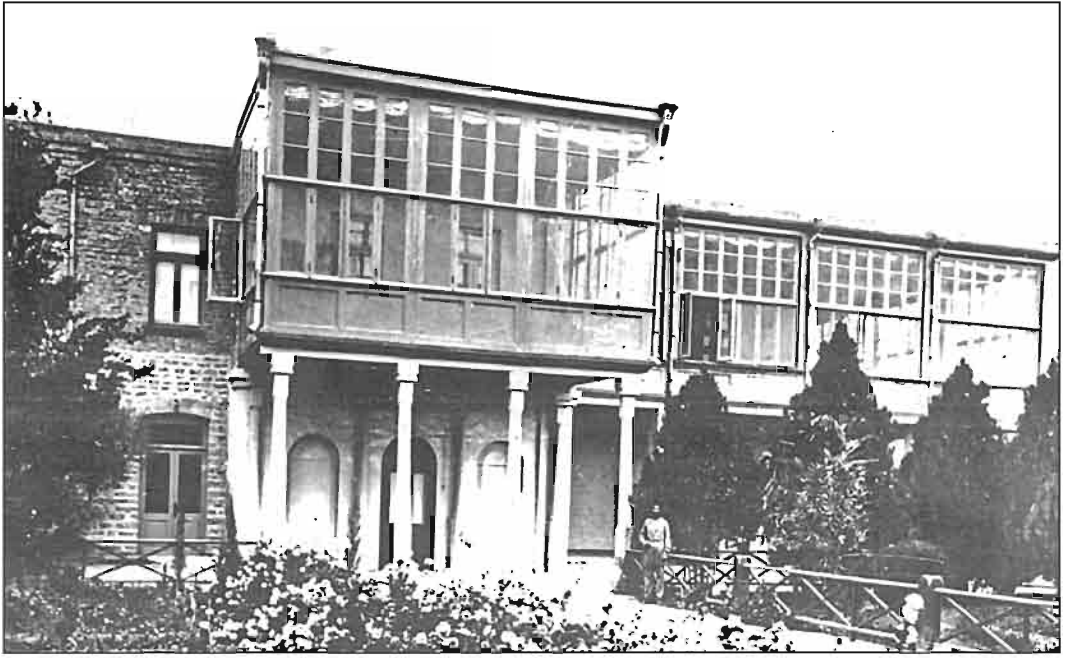
*H.Z.A. Tağıyevin
villası. Əsas həyatın
ümumi görünüşü.*

*H.Z.A. Tağıyevin
villası. Yaşılığın
görünüşü.*

*H.Z.A. Tağıyevin
villası. Əsas binanın
və bağın görünüşü.*

kəsin imkanı daxilində deyildi. Bu qəbildən olan bağlar Bakı milyonçularına məxsus villaların kölgəsində qalır və aralarındakı mövcud təzadı daha da qabardırdı. Abşeronun ən yaxşı və sağlam bağ ərazilərindən olan Mərdəkan ildən-ilə daha da artan zəngin yaşıllığa malik idi. Dənizdən cəmi $1\frac{1}{2}$ vvorst məsafədə, nisbətən uca məkanda yerləşməsi, təmiz və quru havası getdikcə daha çoxlarını burada bağ almağa sövq edirdi. Uzaqdan meşəni xatırladan Mərdəkan Bakının bağ-şəhəri hesab edilirdi və Abşeronun rahat bağ mülkləri və kölgəli bağçaları olan ərazilərindən idi. Bu villalara və yaşıl park massivlərinə qoyulan kapital vaxtilə səhralıq olan bu ərazini Abşeronun ən zəngin hissəsinə çevirmişdi.

Lakin zəngin villalardan və rahat bağ evlərindən əsas etibarilə yerli sakinlər istifadə edirdilər, başqa kurort zonalarına getməyə imkanı və öz villaları olmayan bakılılar isə onları çox yüksək qiymətə kirayələməli olurdular (belələri isə çoxluq təşkil edirdi). Belə vəziyyət sırası Bakı sakinini bağ sahibindən asılı vəziyyətə salırdı, bağ kirayə edənlərin çətin vəziyyəti ilə əlaqədar olaraq mətbuatda "öz əlverişli yerləşməsi, iqlimi, gözəl mənzərələri olan bu ərazidə avropasayağı villaların tikilməsi" məsələsi qaldırıldı. Xəznədən və ya fiziki şəxslərdən ərazi icarəyə götürmək, bağ qəsəbəsinin ümumi planını tərtib etmək və rahatlığı olan eynitipli bağ evləri, eləcə də ağaclar əkilmiş abad meydanlardan ibarət olan qəsəbənin

H.Z.A. Tağtyevin villası. İdarənin interyeri.

Şamsi Əsədullayev.

salınması təklifi irəli sürülür. İddia edilirdi ki, Bakı ətraflarında bu növ bağ evlərinin tikilməsi bir çox sahibkarların diqqətini cəlb edəcək və Abşeronun şimal sahilinin digər yerlərini də canlandıracaqdır.

Bağ sahələrinin salınması fikri bəzi bəzilərin bəzi dairələrində hallanırdı və tezliklə onlar Azərbaycanın ən gözəl guşələrindən biri, meyvə bağları ilə məşhur olan Qubada 99 il müddətinə 240 desyatin (1,092 hektara bərabərdir) otlaq yeri icarəyə götürdülər. 300 saj və daha böyük pay sahələrinə bölünən bu əlverişli ərazi meşədə yerləşirdi, buradakı bulaqlar bağ yerlərində məskunlaşanların su ehtiyacını ödəməli idi. Hər pay sahibi öz ərazisində ev tikə, bağ, bostan sala bilərdi, lakin torpağı alıb-satmaq hüququna malik deyildi.

Qəsəbənin salınması ilə məşğul olan şirkət onun inşası zamanı systemsizlikdən və kaosdan qaçmaq, memarlıq-planlaşdırma sistemlərindən istifadə etmək qərarına gəlir və işə müasir qaydalarda başlanılır. Bütün ərazini küçələr vasitəsilə müntəzəm təşkil olunmuş kvartallara bölmək, parklar salmaq, elektrik və telefon xətti ilə təmin etmək "və ümumiyyətlə sahibkarlara ucuz qiymətə daha çox rahatlıq vermək" nəzərdə tutulurdu.

Başqa bir cəmiyyət Quba bağ qəsəbəsi nümunəsinə əsasən Mərdəkan kəndində də 20 desyatinlik boş ərazidə bu növ qəsəbənin salınması qərarına gəlir. Əlbəttə, buradakı təbii şərait o qədər də əlverişli, ayrılmış torpaq sahəsi də Qubadakı kimi geniş deyildi. Mülkiyyətçilərin öz villalarının yaşıllaşdırılmasında və ümumi rifahında hansı nailiyyətlərə nail olduğunu bilən cəmiyyət bağ sahiblərinin ixtiyarına qəsəbənin kompozisiya və ictimai mərkəzini təşkil edəcək park, bağ "nömrələri" vermək, rotonda və onun nəzdində qıraət otağı təşkil etmək, eləcə də şəhərlə telefon əlaqəsini təmin etmək qərarına gəlir". Bu gözəl ideyanın reallaşması yerli mətbuatın yazdığı kimi "bakılılara normal istirahət, Mərdəkana isə xeyli abadlaşdırılmış sahə vermiş olardı. Əlbəttə ki, Mərdəkan kəndinin abadlığı villaların, və hətta sırayı bağların abadlığı ilə müqayisə edilə bilməzdi. Baxmayaraq ki, sahibkarlar ildən ilə yaşayış rahatlığını daha da yüksəltməyə çalışırdılar. Onlar cəmləşərək apteklərin, hə-

kimlərin, müəllimlərin, kitabxana-qiraətxanaların saxlanulmasını maliyyə cəhətdən təmin edirdilər. Bütövlükdə Mərdəkan getdikcə daha mədəni bağ qəsəbəsinə çevirilir, bura gələnlər isə vaxtlarını darıxmadan intellektual əyləncələrdə keçirə bilirdilər.

Bağ sahibləri kirayənişinləri cəlb etmək üçün təkcə bağ evinin daxilini deyil, həm də onun ətraf küçələrində kölgəli ağaclar əkməklə, işıq fənləri quraşdırmaqla abadlaşdırmağa çalışırdılar. Mərdəkanda ən əsas problem əlaqə yolları ilə bağlı idi. Şəhərlə əlaqə çox pis vəziyyətdə olan Suraxanı və Sabunçu yolları vasitəsilə saxlanılırdı. Fransız memarı Körbyuzenin obrazlı ifadəsinə əsaslanaraq "eşşək yolu" adlandırılan bu yol münasib örtüyə sahib deyildi, buna görə də bu yolda hərəkət son dərəcə çətin idi. 1904-cü ildə "konka-dəmir yolunun salınması ilə şəhərlə əlaqənin yaxşılaşdırılması" barədə söhbətlər gəzəndə, onlar nəticəsiz qaldı.

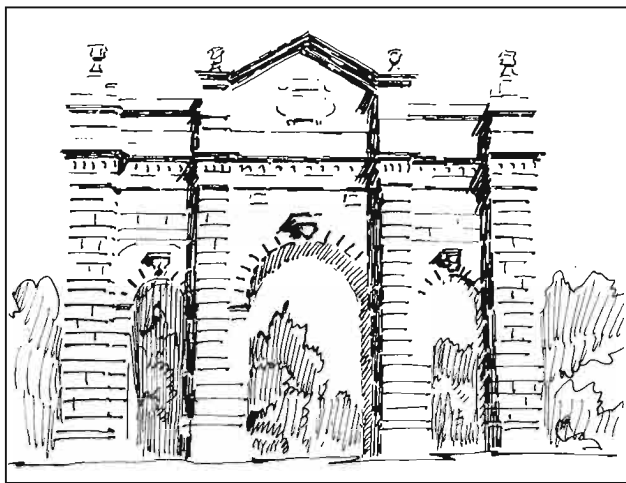
1900-cü illərin əvvəllərində neft sənayeçiləri şəhərdən Suraxanıya qədər səmişin daşınması üçün dar raylı dəmiryolu çəkirmişdilər. Bağ sahibləri şəhərdən Suraxanıya qədər gəlir, daha sonra minik heyvanlarından istifadə edilən nəqliyyatla Mərdəkana gəlirdilər. hər il genişlənən yaşıllıqları, həmişə su ilə dolu olan hovuzları, ətrafa sərnişlik verən fəvvarəli geniş müllərinin, "bağ-saraylarının" abadlaşdırılmasına böyük vəsait ayıran varlılar öz malikanələrinin hüdudlarından kənarında olan problemlərdən yerli əhalidən az əziyyət çəkməsələr də, onlarla az maraqlanırdı, aradan götürülməsinə çalışmırdılar.

Onların Suraxanıdan Mərdəkana qədər rahat yol çəkmək, daha rahat şərait yaratmaq fikirləri yox idi. Lakin hər il bağ mövsümü başladığı zaman varlılar arasında Suraxanıdan Mərdəkana qədər və Mərdəkandan dənizə qədər yol çəkmək haqqında söhbətlər gedirdi. Vaxt sürətlə keçirdi və yollar növbəti mövsümə qədər tozlu qalmaqda davam edirdi.

Anonim bağ kirayənişini bu məsələdən təsirlənərək "Kaspi" qəzetində yazmışdı: "Tozlu yol ilə gedirsən və ətrafa baxırsan, milyonçuların saraylarını gördükdə düşünürsən, görəsən, on minlərlə pulunu sərf edən və bunun sayəsində Mərdəkanın çılpaq qayalarını meyvə bağlarına çevirən varlılar nə vaxtsa onların evlərinin, bağlarının üzərini alan bu toz buludlarından canlarını qurtaracaqlarmı". Nəhayət, Abşeronun şimal sahilində ən möhtəşəm vilaya sahib olan Bakı xeyriyyəçisi və milyonçularından biri Murtuza Muxtarov kənd sakinləri və bağ kirayənişiləri üçün təmənnəsiz olaraq Mərdəkandan dənizə qədər uzunluğu 3 vyorst, eni 4 sajen olan yol çəkirdi.

Bu yolun ardınca bağ sahiblərinin və könüllülərin vəsaiti (12-15 min rubl) hesabına digər bir yol çəkildi. Layihənin rəhbəri Bakı şəhər Upravasının üzvü, keçmiş dövlət Dumasının üzvü mühəndis İbrahim bəy Heydərov idi.

Tələb olunan keyfiyyətdə salınmış yollara və dəmir yollarına olan tələbatın ödənilməsinin vacibliyini, nəhayət ki, iri bağ - bağat sahiblərinin də özləri üçün aydınlaşdırır və başa düşürlər ki, istirahət marağında olanları bu yerlərə cəlb etmək, və onların çimərlik və dəniz vannalarından

*Mərdəkan kəndi.
Şamsi Əsədullayev
villası. Əsas giriş.
Ş.S.Fətullayev
rəsmi.*

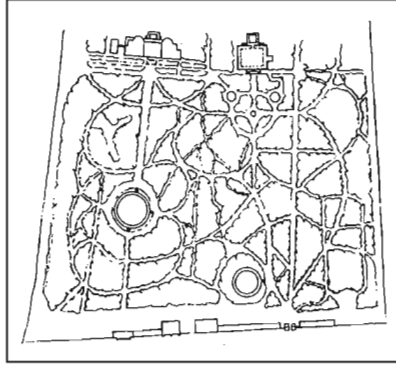
istifadəsini təmin etmək üçün ixtiyarlarına rahat yollar vermək bir sahibkar kimi ilk növbədə onların marağ dairəsindədir.

Abşeronun başqa ərazilərinə nisbətən Mərdəkanda istirahət edənlərin sayının ildən-ilə çoxalması çimərliklərin yaradılması məsələsini qarşıya qoyurdu. Bu işdə Bakı şəhər Başçısının köməkçisi D.S.Mixayloviç fəal iştirak edirdi, o, Mərdəkandan dənizə gedən iki yol arasında ucuz mehmanxana tikmək qərarına gəldi: "orta təbəqəli əhali üçün burada ümumi və ayrı-ayrı geyim otaqlar olacaq". Beləliklə, Abşerondakı istirahət mərkəzlərinə dəyər verilməyə başlandı, sahibkarlar artıq istirahət edənlərin fikirlərini nəzərə alır, ictimaiyyət üçün daha yaxşı xidmət təklif etməyə çalışırdılar. İstirahət edənlərin arasında kasıblara rast gəlmək mümkün deyildi, burada əsasən orta təbəqədən olanlar üstün-

lük təşkil edirdi. Yaxşı əmək haqqı alan məmurların, ticarət, neft sənayesi və digər şirkətlərin əməkdaşlarının ailələrinə Abşeron çimərlikləri və bağ evləri təqdim edilirdi.

Lakin böyük gəlir əldə edən "Nobel qardaşları" şirkəti öz fəhlə və sırası işçiləri üçün fəhlə qəsəbələri salaraq hansısa yolla onların ehtiyacını təmin etməyə çalışırdı, bununla kifayətlənməyən şirkət 1906-cı ildə, Buzovna sahillərində, isti yay günlərində istirahət üçün başqa yerə gedə bilməyən zavod və mədən işçiləri üçün xüsusi bağ qəsəbəsi saldı. Qəsəbənin hündür daş hasarla əhatələnmiş 3 desyatinlik sahəsində meyvə bağı, üzümlüklər və istixanalar var idi. Bütün işçilər üçün hər şəraitli olan bir neçə ev inşa edilmiş,

*Mərdəkan kəndi.
Şamsi Əsədullayev
villası. Baş plan.
1897-1901-ci illər.*

bir ev isə məhz qonaqlar üçün tikilmişdi. Hovuzlarda saxlanılan içməli su bağlardakı quyulardan gətirilirdi. Qəsəbə şirkətə 65 000 rubla başa gəlmişdi, onun saxlanması üçün isə 6 000 rubl sərf edilirdi. Qəsəbə ilə şəhər arasında əlaqə şirkət omnibularının müntəzəm reysləri vasitəsilə

*Mərdəkan kəndi.
Şamsi Əsədullayev
villası. Böyük hovuz.*

*Mərdəkan kəndi.
Şəmsi Əsədullayevin
villası. Kiçik hovuz,
kiçik hovuzda gedən
pilləkən.*

*Mərdəkan kəndi.
Şəmsi Əsədullayevin
villası. 1897-1901-ci
illər. Əsas binanın
fasadı.*

həyata keçirilirdi. "İdarə heyəti qeyd edirdi ki, bu yerdən istifadə etmək istəyənlərin sayı o qədər çox ki, artıq növbəyə durmaq lazım gəlirdi"⁹⁵. Nobel müəssisələrində xidmət edən, lakin öz ailələri ilə başqa yerdə istirahət üçün kifayət dərəcədə təmin olunmayan işçilərin istirahəti Buzovna-da təşkil edilmişdi. Böyük kapitalı və gəlirləri olan şirkət əməkdaşlarını itirmək istəməirdi və onlara yaxşı məişət şəraiti yaratmağa çalışırdı. Nobelin bu qəsəbəsi təkcə işçilərin istirahətinə xidmət etmir, həm də kəndlilərin bağ təsərrüfatına təsir göstərirdi. Kəndlilərin iqtisadi durumu imkan verdiyi hallarda böyük meyvə bağlarının, üzümlüklərin, oranjereyaların inkişaf təcrübəsi tətbiq edilirdi.

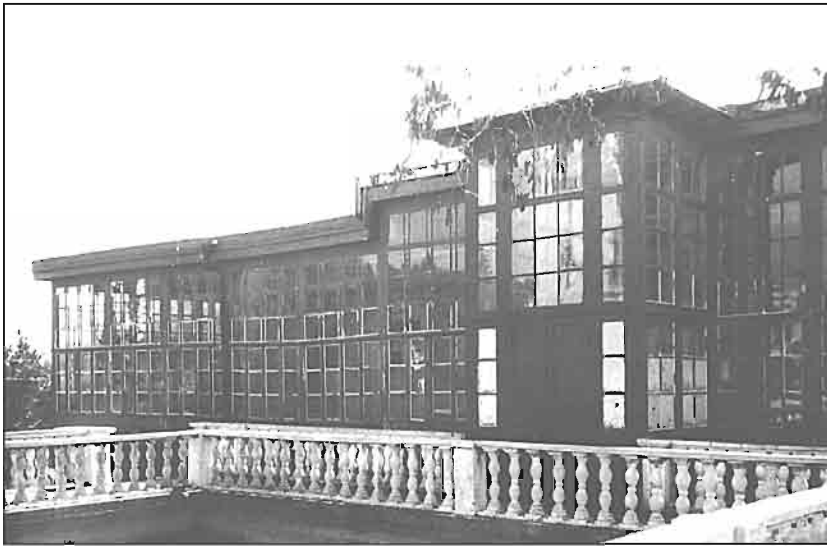
Buzovna Abşeronun ən böyük dənizkənarı kəndlərindən biridir, kənd üzüm bağları, yaşıllıqları ilə məşhur

idi. Buradakı qayalıqlı sahillər, qızılı qum və dəniz cəlbedici idi. Bağ sahibləri əsasən buradakı meyvə bağları və üzümlüklərin irsi sahibləri olan Bakı sakinləri idi. Magistral nəqliyyat yollarından və Bakıdan Mərdəkan və Şüvəlanə nisbətən daha uzaq olması səbəbindən villaların tikilməsi üçün varlıların diqqətini cəlb etməyən Buzovna sadəcə olaraq Abşeronun zəngin bağ sahəsi olaraq qaldı.

Bakı neft sənayeçilərinin bağ evlərini tikdirdikləri Mərdəkan nə tikinti xüsusiyyətinə, nə də planlaşdırma məzmununa görə Peterqof yolunun tikintisi ilə ortaq xüsusiyyətlərə malik deyildi, çünki onlar müxtəlif sosial-iqtisadi şərtlər daxilində yaranmışdır. Lakin bağ evlərinin yol kənarında tikilməsi və dənizə doğru yönəldilməsi prinsipi bu planlaşdırma sxemini Peterqofla yaxınlaşdırırdı. Digər Mərdəkan villaları isə sərbəst işlənmiş memarlıq-

planlaşdırma kompleksi olaraq yerli Abşeron memarlığının motivlərindən və fəndlərindən istifadə edilməklə inşa edilmişdi. Bağ malikanələrinin ərazisində bir neçə verandalı, eyvanlı, terraslı binalar olurdu, onlar həcm həllinə cənub xüsusiyyətləri verirdi, bu isə bizim iqlim şəraitinə tam uyğun idi.

Lakin bina planlarının ümumi kompozisiyasının və fasad arxitekturalarının düzgün traktovkası ilə ya-

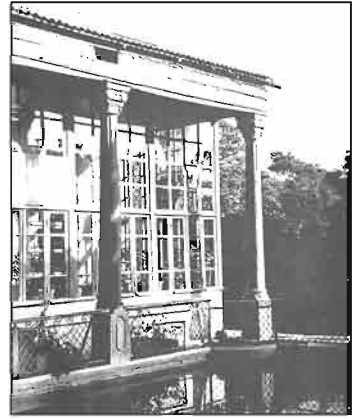

*Mərdəkan kəndi.
Şamsi Əsədullayevin
villası. 1897-1901-ci
illər. İkinci mərtəbədə
həvəzün ümumi
görünüşü.*

*Mərdəkən kəndi.
Şəmsi Əsadullayev
villası. Binanın
fraqmenti.*

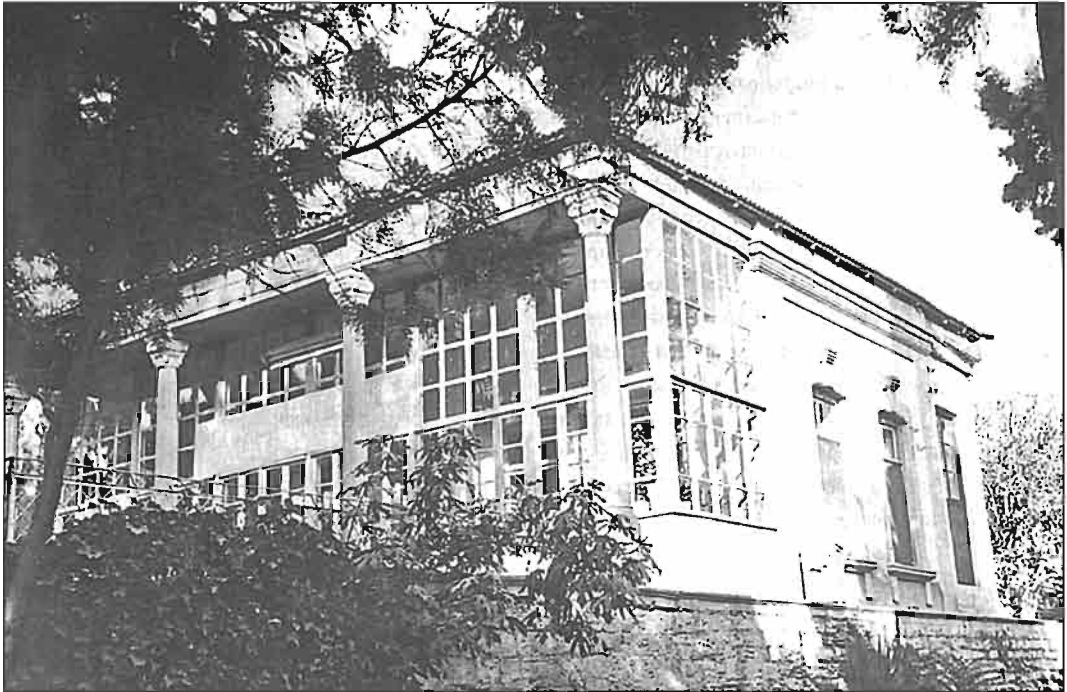

Mərdəkan kəndi. Binaının hovuzun qarşısındakı, ikinci mərtəbədəki sütunları.

Mərdəkan kəndi. Şəmsi Əsədullayevin villası. Binaının fragmenti.

Mərdəkan kəndi. Villa.

naşı rəsm fraqmentlərində kobudluq və qeyri-dəqiqlik müşahidə edilir, bu isə onun memarlıq təsirini aşağı salır. Qeyd etmək lazımdır ki, sahibkar-maqnatların Bakıdakı şəhər evlərində fasadların arxitektura kompozisiya quruluşunda klassik mütənasiblik və detalların modullaşması müşahidə edildiyi halda, bağ evlərinin kompozisiya həllində natamamlıq mövcuddur. Lakin bunu bütün villalara aid etmək də düzgün deyil, çünki ətrafda maraqlı düşünülmüş və icra olunmuş arxitektura kompozisiyalar vardır.

Mərdəkan villalarında ərazilərin planlaşdırma sxeminin qurulması prinsipi hər şeydən öncə monumental, əzəmətli, üzərində sahibkarın adı və soyadı, tikilmə tarixi aydın şəkildə qeyd edilən "dəbdəbəli" darvazalarla müəyyən edilirdi. Darvazalardan oxboyu yerləşən xiyaban başlanğıc alır və aparıcı tikililərin həcmi ilə tamamlanır. Tikililər kompleksinin darvazadan əhəmiyyətli dərəcədə uzaq olması, aparıcı mərkəzi xiyaban və onunla müxtəlif istiqamətlərdə kəşişən xiyabanlar və park cığıruları ətraf mühitə əzəmət verirdi və vaxtilə sadə kəndli olan, kiçik torpaq sahəsindən çıxan neft ilə varlanan sahibkar-milyonçuda qürur hissi oyadırdı.

Bakı milyonçuları arasında rəqabət tək-cə neft bazarında deyil, həm də şəxsi həyatlarında gedirdi. Bu səbəbdən də villaların planlaşdırma strukturunda gəzinti üçün motorlu qayıqları olan nəhəng hovuzlar və şam ağacları ilə zəngin olan xiyabanlar yaranırdı.

Villaların əksəriyyəti dənizə mənzərəsi olan əlverişli relyefdə,

Abşeronun əsas sərvətlərindən olan üzüm bağlarının əhatəsində yerləşirdi. Ərazi relyefinin nəzərə alınması ümumi planlaşdırma və inşaat həllində müsbət təzahürünü tapmışdır. Gözəl mənzərələrin, maraqlı müşahidə nöqtələrinin olması da məhz bununla izah olunur. Aralarında olan ümumiliyə baxmayaraq, hər bir Mərdəkan villası Bakı arxitektorunun yaradıcılığında arxitektura plan-kompozisiyasının fərdi həcmli-məkan həllini təmsil edirdi.

Bakıda əsasən şəxsi və şəhər binalarının həcm layihəsi ilə məşğul olan arxitektorlar faktiki olaraq şəhərin planlaşdırmasında iştirak etmirdilər, bu işlə şəhər Upravasının yerölçmə şöbəsinin yerölçənləri məşğul olurdular. Yalnız villa tikmək üçün sifariş alan zaman onlar geniş malikanə ərazisində planlaşdırmanı işləyib hazırlamaq və traktovkanı reallaşdırmaq imkanı əldə edirdilər. Əgər şəhər şəraitində layihələndirilən bina sırayı küçə inşaatının bir hissəsi olub, dərinlik və fəza faktorundan, yəni üçüncü ölçü komponentindən məhrumdursa, burada bütün villanın planı və həcmi vahidlər sinxron şəkildə işləyir. Villanın yerləşdiyi fəza əhatəsindəki relyef perspektivinin yüngüllüyünü gücləndirir, yaşıllığın əks olunduğu suyun güzgüsü isə arxitektura qavrayışda müəyyən plastiklik və dərinlik yaradır. 90-cı illərin əvvəllərində Mərdəkanda tikilən Murtuza Muxtarovun villası bu növ tikililərdən idi. 8 hektara yaxın qayalıq sahədə şaquli planlaşdırmaya, gələcək yaşıl parkların salınması

üçün əraziyə münbit torpaq layının tökülməsinə və su təchizatı sisteminin qurulması kimi ağır və mürəkkəb işlərin həyata keçirilməsinə başlanılır. Bir neçə milyon kub metr yararlı torpağın daşınması böyük vəsait tələb etmişdi. Torpaq əvvəlcə barjlar da gətirilir, daha sonra arabalarla və dəvələrlə sahildəki yanalma körpülərindən 1 ½ vvorst aralıqda olan sahəyə daşınırdı.

Mərdəkan villaları belə çətin şəraitdə yaranırdı, bu yerlərin əvvəllər daşlı, qumlu yerlər olduğunu bilən hər kəs villaların gözəlliyinə heyran qalırdı. Yüksək zövqə sahib olan Muxtarov öz villasına təkcə sarayın memarlığı, meyvə bağları, çiçəklilikləri ilə deyil, həm də hidrotexniki tikililərin xüsusiyyəti ilə özünəməxsusluq və orijinalıq verməyə çalışırdı. Səkkiz hektar yaşıllıq sahəsinin, hovuz və fəvvarələrin təchizatı və daim yüksək səviyyədə saxlanılması üçün böyük su mənbələri tələb olunurdu, Mərdəkanda isə, məlum olduğu kimi, içməyə və bağ sahələrinin suvarılmasına quyu sularından istifadə edirdilər. Burada suvarmaya olan tələbatlar əsasən üzüm, əncir bitən və daha az su tələb edən bağlardakından fərqli idi. Muxtarova məxsus geniş ərazidə, qayalıq qruntun 4-5 yerində 25-30 metr dərinlikli quyular qazılmışdır. Çox güman ki, bunlar quyu deyil, düzbucaqlı formada, orta ölçülüləri 5x10 m, suyun səthinə çatan metal pilləkənlərlə təchiz edilmiş su anbarları olmuşdur. Onların üstündə çirkənləndirən qorumaq üçün talvarlar tikilmişdir. Anbarla-

Murtuza Muxtarov.

rın malikanənin hər yerinə su verə bilən motorlu nasoslara var idi. Daşlıq ərazidə qazılmış bu hidrotexniki tikililər həm də bu dövrün abidələri kimi xüsusi diqqətə layiqdir, bu quyular adları bilinməyən Azərbaycan fəhlələrinin əməyi nəticəsində ərsəyə gəlmişdir.

6-7 metr dərinlikdə olan quyulardan biri darvazaların yaxınlığında yerləşirdi və isti yay günlərində yoldan keçənlər üçün nəzərdə tutulmuşdu. Quyuya 35-40 metr dərinlikdə qayadakı konsollara bərkidilmiş spiralvari pilləkənlə anılırdı. Elə burada qayalıqda sahibkarın və onun qonaqlarının sərinlikdə dincəlmələri üçün böyük sahə yaradılmışdı.

Gözəl yaşıllıqları olan, adi su quyuları ilə təmin edilən qonşu villalar Muxtarov anbarlarından heç də az effektiv deyildilər. Bu villanın sahibi qonaqlarını öz zənginliyi ilə təəccübləndirməyi xoşlasa da, lakin magistral

*Mərdəkan kəndi.
Murtuza Muxtar-
ovun villası. 1890-cı
il. Ön pilləkənlər.
Fasadın fraqmenti.*

yoldan olan görkəmsiz giriş zəngin tikilinin daxili strukturunu əks etdirmirdi. Villanın quruluşunda mövcudluğu vacib olan monumental darvazalar çatışmırdı. Bu növ malikanələrin

tikilişində kifayət qədər təcrübəyə malik olmayan sahibkar layihəni işləyən memara düzgün tapşırıq verə bilmirdi. Villanın tikintisi zamanı əsas diqqət geniş sahənin memarlıq-planlaşdırmasının təşkilinə yönəldilmişdi. Saraya, müşahidə meydançalarına doğru istiqamətlənmiş əsas xiyabanlar müəyyən edilmiş, həmin meydançalardan terraslara eniş yolları yer almışdı. Kəndlilərin ucdantutma üzüm bağlarına gözəl görünüşlər açılır və nəhayət, dənizin gözəl perspektivi bu panoramı tamamlayırdı. Villa dərişdən uzaq yerləşsə də, ərazidə dominantlıq təşkil edən iri hovuzların güzgü kimi səthi su ünsürlərini yaxınlaşdıraraq onların arasında müəyyən müşahidə (görmə) əlaqəsi yaradırdı.

Köhnə planlaşdırmadan və yaşıllıqdan demək olar ki, heç nə qalmamışdır, lakin əsas yönləndirici

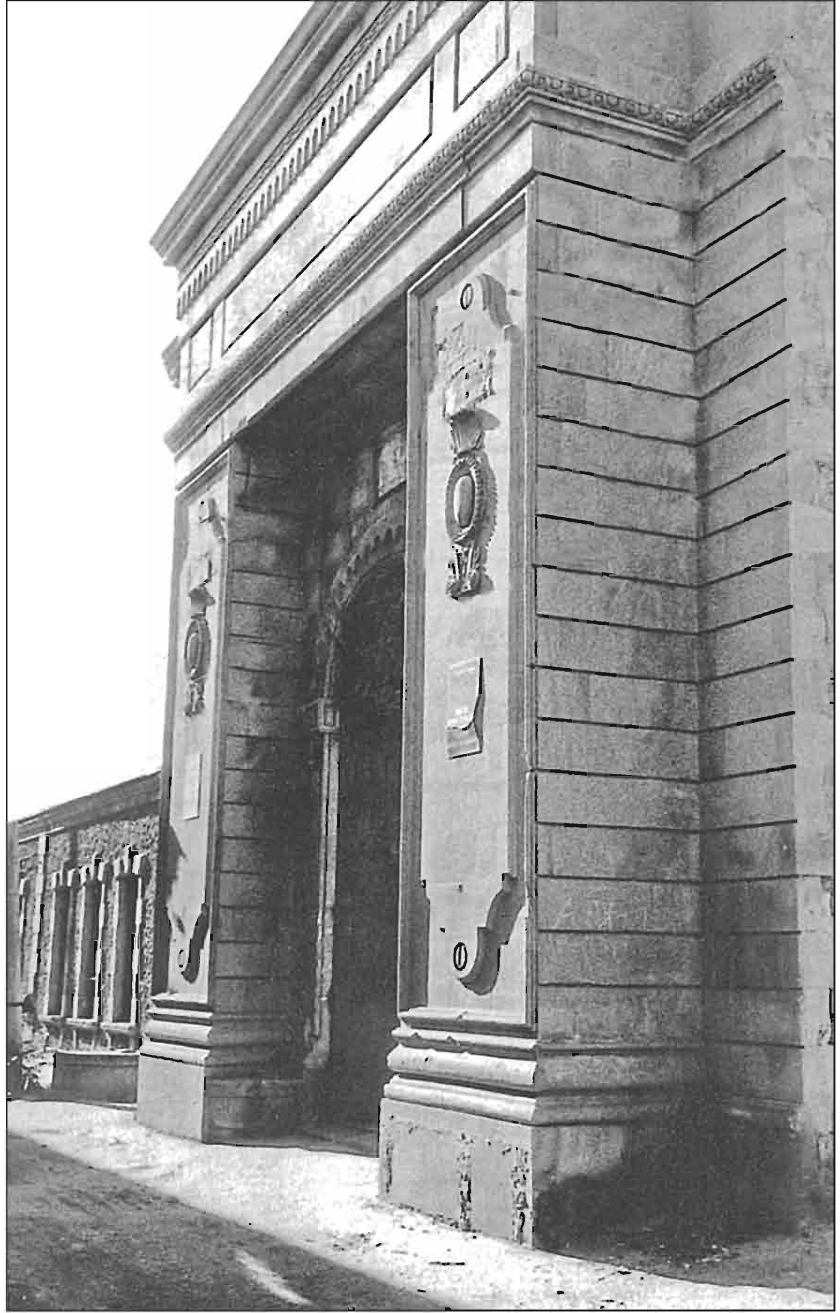
*Mərdəkan kəndi.
Murtuza Muxtar-
ovun villası. Qərb
fasadı.*

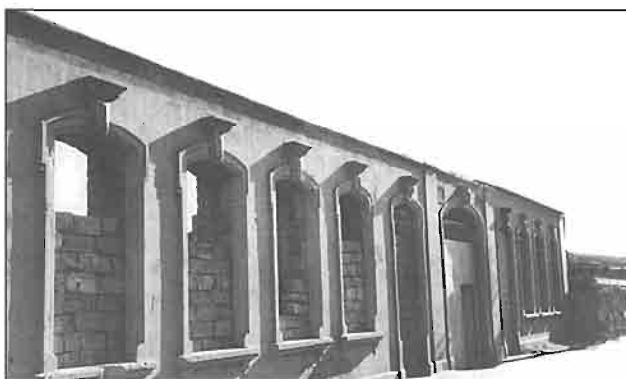
*Mərdəkan kəndi.
Murtuza Muxtarovun villası. 1890-cı
il. Ön pilləkənlər.*

*Mardakan kəndi.
Şarut Balayevin
villası. Əsas giriş.*

*Mərdəkan kəndi.
Şarut Balayevin
villası. Mərkəzi ön
darvazalar.*

*Mərdəkan kəndi.
Villanın fragmenti.*

xiyaban və cığır saray, fəvvarələr və hovuzların yerləşməsinə əsasən sezilib müəyyən edilir, bu da paralel və perpendikulyar ox prinsipləri əsasında həll edilmiş villa ərazisinin

planlaşdırma strukturunu izləməyə köməklik edir.

Villanın planlaşdırmasında su səthlərinin iştirakı o qədər böyük idi ki, onlar ərazinin memarlıq inkişafında kompozisiya zənciri təşkil edirdi. Muxtarov villasında olan hər kəs bağda quru otların arasında böyük su səthini görür və bağın əsas xiyabanlarından biri ilə içərilərə keçərək yer səthindən bir qədər yüksəklikdə yerləşən, ölçüləri 35x50 metr olan dərin hovuzu gördükdə isə heç də yarılmadığını başa düşür. Belə ölçüdə olan hovuz ərazisində həyata keçirilmiş işlərin vüsəti ilə təəccübləndirən villanın geniş arxitektur-plan qurumu kimi səciyyələnməsində müəyyən ölçü meyarı kimi çıxış edir. Bu hovuz qayıq gəzintiləri üçün nəzərdə tutulsa da, bağın dərinliklərində saraya doğru istiqamətdə yerləşən dairəvi hovuz (diametri 20 metr) kompozisiyanın həcmli-məkan həlli kimi şərh edilir. Dairəvi formalı, yer səthindən üç metr yüksəklikdə yerləşən, daş divarları yaşıl sarmaşığıla örtülmüş hovuz böyük dekorativ element olmaqla yanaşı, eyni zamanda funksional əhəmiyyətlidir. Açıq, birmarşlı daş pilləkən hovuzun gözəl işlənmiş metal şəbəkəsi olan 1 ½ metrlik terrasına aparır. Terrasın daş lövhələri, işləməli dəmir şəbəkəsi, ardınca isə dairəvi hovuzun güzgü kimi suyu Mərdəkan villalarında böyük rəngarənglik səviyyəsinə çatan bağ-park memarlığının vahid bədii kompozisiyasını təşkil edir.

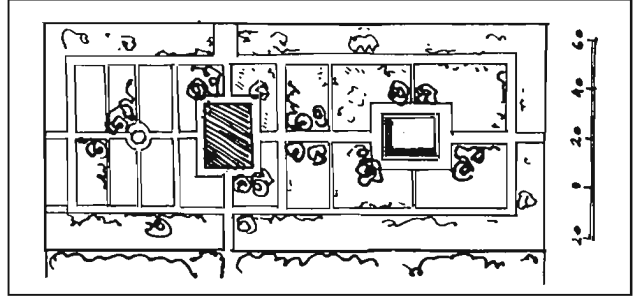
Burada, hovuzun terrasında ev sahibi və qonaqlar xeyriyyəçi-milyonçu-

nun bəslədiyi balıqları izləyərək həm əylənir, həm də dincəlirdilər. Terrasdan, yaşıl yarpaqlar arasından ağ daşdan psevdo-mavritan üslubda olan və villanın kompozisiya fokusunu təşkil edən saray müşahidə olunurdu.

Geniş verandalar ilə əhatə edilmiş və hər üç tərəfdən pilləkənləri olan ikimərtəbəli saray ümumi planlaşdırmaya çox uyğun idi. Formaların məzmunu, sarayın təmiz xətləri onun qonşu villaların tektonik arxitekturası ilə təzad təşkil edən memarlığının əsas xüsusiyyətini təşkil edirdi. Villanın memarlıq-planlaşdırma kompozisiyası əsas üst terrasın balustradası və bu növ tikililərin kompozisiyasının axırıncı bəndini təşkil

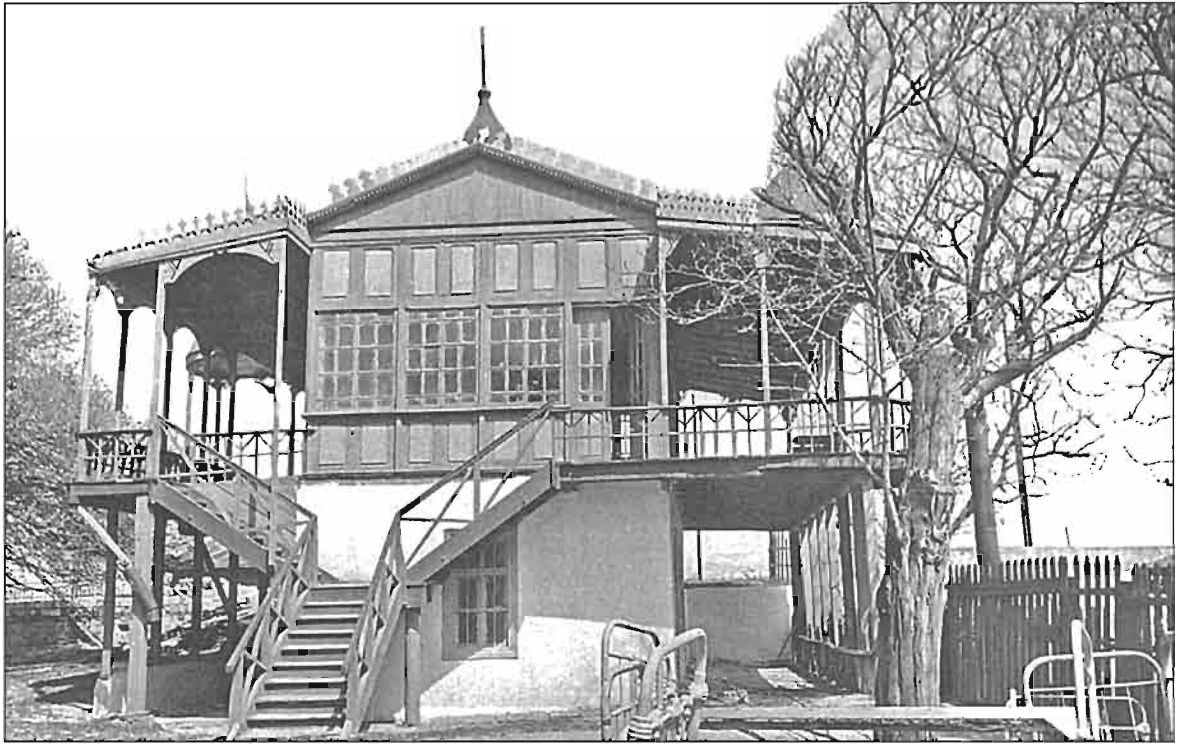
edən düzbucaqlı hovuzla tamamlanır. Ağır Mərdəkan şəraitində (qayalıq yer, suyun dərinliklərdə olması, şimal küləkləri) salınmış, geniş, təşkil olunmuş ərazisi, bitkin memarlıq-planlaşdırma sistemi olan dəbdəbəli villa Abşeronun şəhərkənarı saray-bağlarının əsasını qoymuşdur.

*Şüvəlan kəndi.
K.I Hacıyevin
villası. 1912-ci il.
Ş.S.Fətullayevin baş
planı, sxemi.*

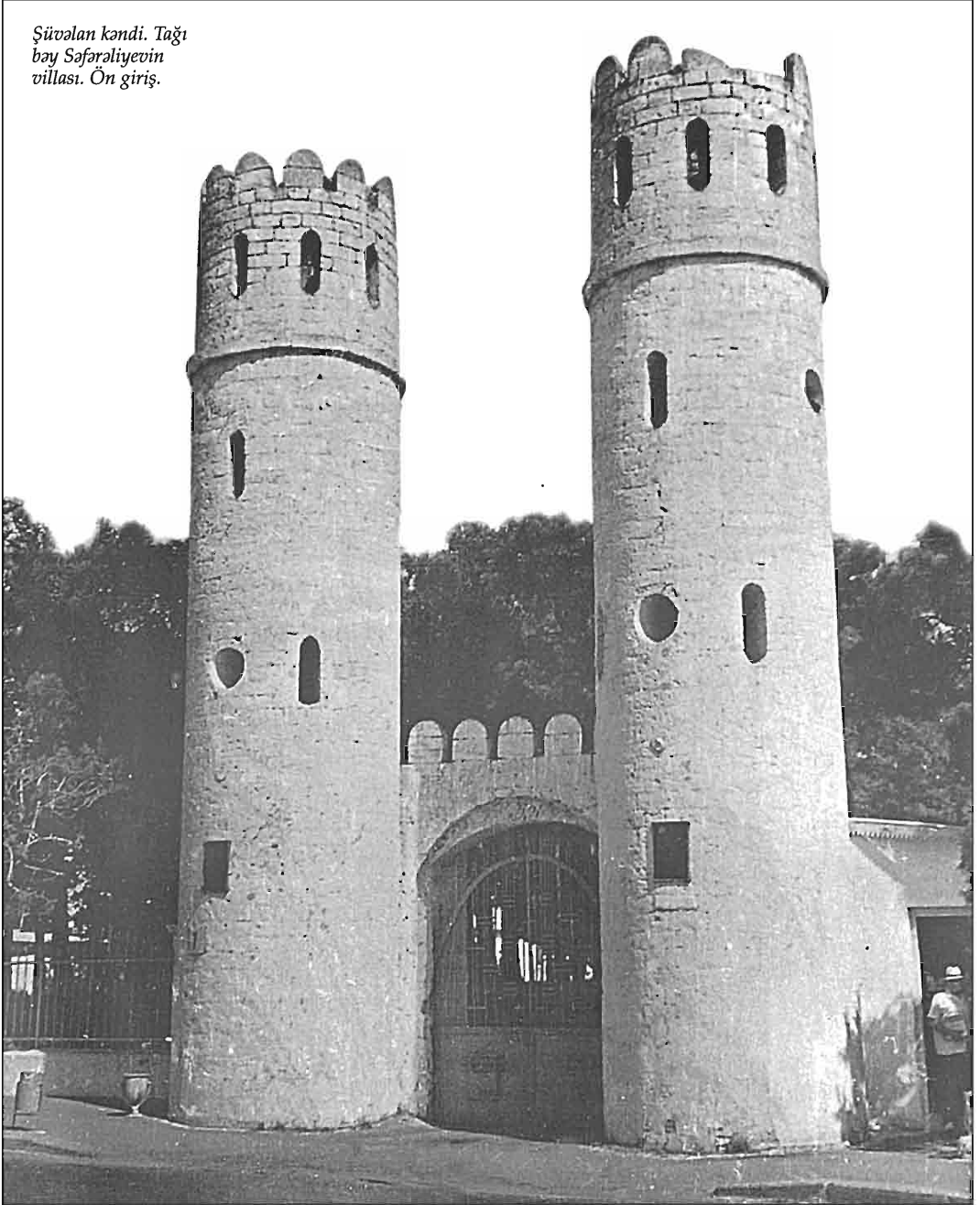

*Pirşaqı kəndi. İsmayıl
bəy Səfəraliyevin
villası. XIX-XX
əsrlər. Ümumi
görüntülər.*

*Şüvəlan kəndi. Tağı
bay Səfərəliyevin
villası. Ön giriş.*

*Mərdəkan kəndi.
Məmməd Sadıxov
villəsi. XX əsr.
Qalereyanın
sütunlarının fraq-
menti və əsas fasadın
fraqmentləri.*

Bu villa salınarkən Bakı arxitektorları tərəfindən ilk dəfə belə miqyasda olan planlaşdırma məsələləri araşdırılıb - işlənmiş, su mənbələrinin sonradan hovuzlar sistemində rasiional istifadə edilmək məqsədi ilə axtarışı təşkil edilmiş və nəticədə bu hovuzlar müəyyən bir kompozisiya təşkil edərək Muxtarov villasının planlaşma və arxitekturasına cənub şəraitində xüsusi səslənmə hopdurmuşdur.

Öz müsbət xüsusiyyətlərinə baxmayaraq Muxtarovun villası planlaşdırma strukturunun ümumi sxematizmindən əziyyət çəkirdi, xiyabanların konturları və istiqaməti çox zaman təsadüfi səciyyə daşıyırdı, həcmli-məkan kompozisiyasının bütün elementləri arasında uyğunluq yox idi.

Əgər keçmişdə böyük su hovuzlarından geniş istifadə edilməklə Yaxın Şərqdə kompozisiyalar işlənirdisə, bunlara misal kimi İran şahlarının və türk

Hacı Qasımov.

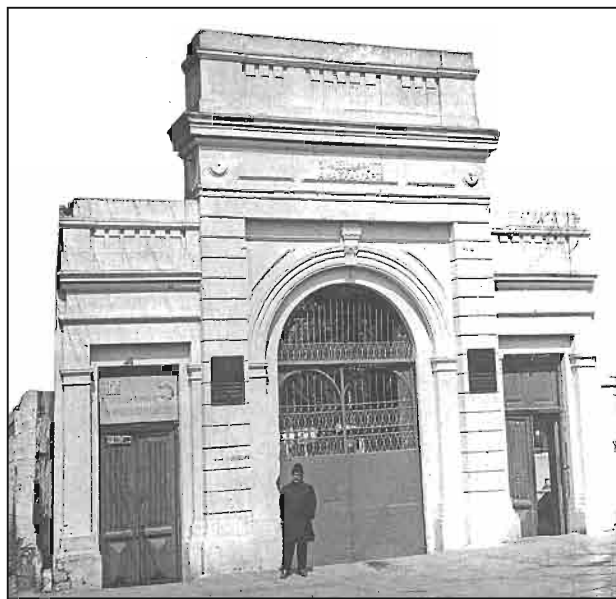
Sultanlarının saraylarını göstərmək olar, Azərbaycanda bu mövzu yalnız kapitalizm dövründə geniş və qabarıq şəkildə təqdim olunmuşdur. Salınmış bu villa isə özünəməxsus nümunə olaraq əsas

*Mərdəkan kəndi.
Qasımovlar villası.
Ümumi görünüş.*

*Şüvəlan kəndi. Xanlarovlar villası. XX əsr.
Ümumi görünüş.*

*Şüvəlan kəndi. Xanlarovlar villası.
Ön keçid.*

arxitektur-plan üsullarının həllində istifadə olunmuşdur.

Lakin yeni villalar heç də əvvəlkilərin təkrarı olmurdu, digər sifarişçilər arxitekturların qarşısında digər tələb və tapşırıqlar qoyurdular, bu isə özünü dənizkənarı bağların plan və inşaatının dəbdəbəsi və əzəmətində göstərirdi. Bu özəllik Şəmsi Əsədullayevin Murtuza Muxtarovun villasının yanında tikdirdiyi villaya (1897-1901) baxdıqda, əvvəlki villanın sadə girişini bu villanın təntənəli "zəfər" darvazaları ilə müqayisə etdikdə müşahidə edirik.

Bu dövrdə kapitalizm Bakı sənayesinin bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə etmişdi, bu fəal formada təzahür edən şəhər inşaat təcrübəsində də əks olunurdu. Böyük kirayə evləri, burjuaziyanın sarayları və orta təbəqənin sırayı tikililəri

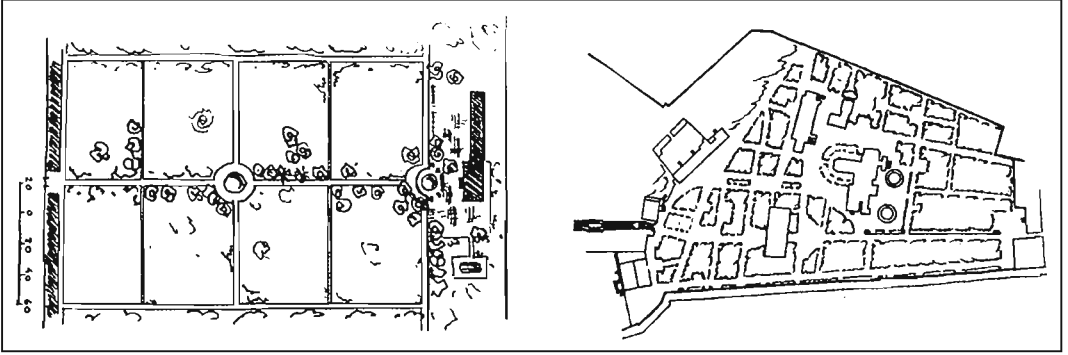

Teymurbəy Aşurbəyov.

şəhərin genişlənməsinin və potensial imkanlarının əyani sübutudur. Əsədullayevin villası Bakı burjuaziyasının kapital uğurlarının, Muxtarov villasının tikildiyi dövrdən bəri

Mardakan kəndi. Əziz bəy Aşurbəyovun villası. XX əsr. Ümumi görünüş.

*Mərdəkan kəndi. Teymur bəy Aşurbəyovun villası.
Baş plan, əsas binanın ümumi görünüşü. 1901-ci il.*

*Mərdəkan kəndi.
Teymur bəy
Aşurbəyovun villası.
1901-ci il. Əsas bina.*

*Mərdəkan
kəndi. Əziz bəy
Aşurbəyovun villası.
Ümumi həyat.*

*Mərdəkan kəndi.
Teymur bəy
Aşurbəyovun villası.
Villaya giriş.*

İsa bəy Hacınski.

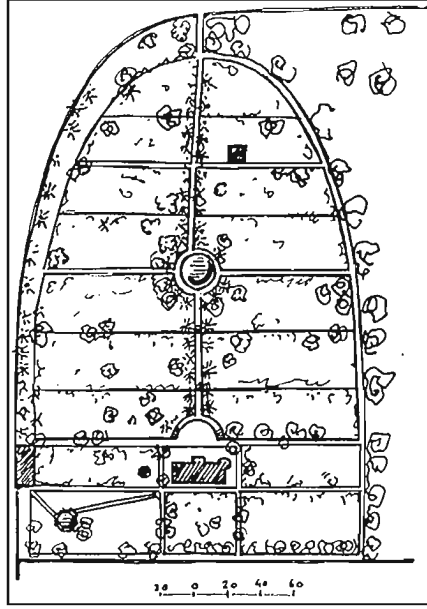
irəliləyişin özünəməxsus reklamı idi (1890). Əsədullayevin villası ərazisinin genişliyinə görə (400x365 m - 15 hektar) Nobelin (10, 23 ha), Muxtarovun (8 ha), Tağıyevin və digərlərinin villalarını ötüb keçmişdi. Bu, küçəboyu 400 metr uzanan mülki tikililər və park ərazisinin əsas, dəqiq planlaşdırma oxlarını müəyyənləşdirən iki monumental darvaza ilə təsdiqlənirdi. Onlar çoxsaylı xiyabanları, üzəri baliqqulağlı qızılı qumla örtülü yolları birləşdirən konstruktiv sxemlər idi. Lakin daha qabarıq, monumental şəkildə işlənmiş sol darvazalardan başlayan və baş binanın üçmərtəbəli həcmi perspektivi ilə tamamlanan xiyabanın memarlıq-plan kompozisiya oxu kimi dominantlıq təşkil edir.

Park ərazisinin kompozisiya mərkəzini diametrlə 35 metr olan dairəvi formalı, geniş hovuz təşkil edirdi. Xiyabanın mərkəzi oxu üzərində yer alan hovuz yer səthindən 2,5 metr hün-

dürlükdə yerləşir və demək olar ki, 300 metrlik yaşıllıq zolağını nəzərə alınaraq qısalaraq yorucu təsiri aradan qaldırırdı.

Əsas korpusun üçüncü mərtəbəsinin terrasından yan yolları, dairəvi hovuzu, üzəri yaşıllıqla örtülmüş divarları, yuxarıdan isə nəhəng taca bənzəyən güllükləri olan xiyaban görünürdü, şimalda isə üzüm bağları, dalğalı Xəzər dənizi göz oxşayırdı.

Villa ərazisinin kompozisiya həlində böyük hovuzlarla yanaşı başqa forma və təyinatla malik hovuzlar da iştirak edirdi, lakin onlar yerli səciyyə daşıyır və planlaşdırma sxeminin konstruktiv inkişafını müəyyən edə bilmirdi. Villanın planlaşdırma quruluşu arada kiçik məsafə olmaqla iki əsas həcmə tabe edilmişdi, onların bir fasadı parka, digəri isə dənizə doğru yönəlmişdi. Əgər üçmərtəbəli tikili mərkəzi xiyabanın kompozisiya oxunu tamamlayırdısa, ikimərtəbəli tikili tamamilə dənizə açılırdı. Onun yerli evtikmə prinsiplərinə əsaslanan memarlıq həlli villaların xüsusiyyətində qiymətli bir başlanğıcın əsasını qoymuşdur. Birinci mərtəbənin daş sütunları ikinci əsas mərtəbənin şüşə qalereyasını (şüşəbənd) dəstəkləyir. Onun dəniz tərəfə yönələn kompozisiyasına sürəhi bənd (balyustrada) ilə əhatə olunmuş və iki açıqtipli yan pilləkəni olan düzbucaqlı hovuz da daxil edilmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu Əsədullayev villasının arxitektural kompozisiyasının ən təsirli hissəsidir, belə ki, üçmərtəbəli həcmnin daş memarlığı eklektikdir və elementlərdə natamamlıq və uyğunsuzluq vardır.

Mərdəkan kəndi. İsa bəy Hacınskinin villası. Əsas binanın ümumi görünüşü. XX əsrin əvvəli. Ön giriş. Villanın planının sxemi Ş.S.Fətullayevin.

Bu villada memarlıq-planlaşdırma strukturu iri planda həll edilmiş, geniş ərazi qarşıda duran həcm-məkan problemlərinə müvafiq olaraq şərh olunmuşdur, bu isə Abşeron şəraitində şəhərkənarı villanın özəlliklərinin açıqlanmasında bir sıra maraqlı bədii məqamlar bəxş etmişdir.

Teymur bəy Aşurbəyovun Şəmsi Əsədullayevin villasının yaxınlığında tikdirdiyi villası (1901) tamamilə başqa xüsusiyyət daşıyırdı. Burada nə dəbdəbəli memarlıq girişi, nə

*Mərdəkan kəndi.
İsa bəy Hacınskinin
villası. Əsas binanın
fasadının fraqmenti.*

də ərazinin memarlıq-planlaşdırma həllində dəbdəbəlilik yoxdur. Bu villa ayrı-ayrı həcmlərin memarlıq keyfiyyətinə, həm də sahəsinə görə Əsədullayevin villasından geri qalır. Lakin villanın plan quruluşu xiyaban və cığırınların dəqiq xətləri sistemində həll edilmiş olsa da, uzunsov formalı ərazidə tikililərin müstəqil həcmləri üst və alt terrasın relyefində sərbəst şəkildə, uğurla yerləşdirilmişdir. Əsas darvazalardan başlayan mərkəzi xiyaban bütün ərazini əhatə edir və aşağı terrasa aparən pilləkəndə tamamlanır, pilləkəni isə növbəti terrasa aparən yol əvəz edirdi.

İkimərtəbəli tikililərin hər iki səviyyədə yerləşdirilməsi nəticəsində qurulmuş terraslar sistemi villanın uzunsov ərazisinin və arxitektur-plan kompozisiyasının ümumi həcmli-məkan ifadəsinin daha yaxşı təşkil olunmasını təmin etmişdir.

Burada Muxtarov və Əsədullayev villalarındakı kimi böyük su anbarları olmasa da, bir neçə kiçik miqyaslı hovuz onun axitektur kompozisiya həllinə daxil edilmişdir. Lakin onlar aparıcı elementlər deyildir və villanın ümumi planlaşdırma strukturunu müəyyən etmir. Meyvə ağacları bağda üstünlük təşkil edirdi, aşağı terrasda isə təsərrüfatçılıq istiqamətli üzümlüklər və əncir ağacları var idi, onlar Abşeron bağlarının ayrılmaz hissəsi sayılırdı.

Aşurbəyovun villası nisbətən böyük mülk olsa da, bədii-memarlıq əhəmiyyətinə görə bir çoxlarından geri qalırdı, belə ki, onun tikililərinin kompozisiyası lazımı ustalıqla işlənməmiş, detalların rəsminə və icra

tərzində dağınıqlığa yol verilmişdir. Memar villanın arxitektura həlli üzərində o qədər də çalışmamış və əsas sifarişçinin zövqünü nəzərə almışdır.

Məşhur villalar sırasına İsabəy Hacınskinin XX əsrin əvvəlində tikilən villası da aid edilir. Digərlərindən fərqli olaraq burada planlaşdırmanın səciyyəsi bir qədər dəyişir və daha klassik ciddilik əldə edir. Villanın ərazi həllində vahid kompozisiya-planlaşdırma oxu hakim mövqedədir. Ümumi kompozisiyanın bütövlüyünü pozan, memarlıq ideyalarının inkişafına təsadüflik gətirən ikinci dərəcəli planlaşdırma xətti yoxdur, bu villada heç bir monumental və təntənəli darvazalar mövcud deyil, lakin bütün ərazi memarlıq həllinin gözəlliyini və möhtəşəmliyini ifadə edən dürüst planlaşdırma sxeminə tabe edilmişdir.

Ərazinin əhəmiyyətli dərəcədə enişli olması bağ sahəsinin terraslar şəklində təşkil olunmasını müəyyənləşdirmişdir, yuxarı nöqtədə neo-roman üslubunda, daha doğrusu, eklektik üsul və formada saray yerləşir. Villanın memarlıq-plan strukturunun əsas həcmli-məkan aksenti olan saraydan bütün ərazini qərb istiqamətində kəşib keçən mərkəzi və əsas xiyaban başlayırdı. Kəşimə nöqtəsində dairəvi, alçaq hovuzun yerləşdiyi digər perpendikulyar xiyaban planlaşdırma kompozisiyanı tamamlayırdı. Aşağı terrasdan şamlı xiyabana gözəl mənzərə açılırdı, buradan hovuz, çoxsaylı kiçik bürcləri olan, çatma dam örtüyü ilə günbəzləri növbələşən saray görünürdü.

Park yaşıllığı fonunda yerləşən sarayın həcmliliyi və plastikliliyi relyefin yuxarı nöqtələrində olması hesabına daha da güclənən xüsusi ifadəlilik əldə etmişdir. Tədricən kompleks tikililərə malik olan geniş ərazili villaların əvəzinə xüsusi miqyaslı perspektivləri, geniş su tutumları olmayan, yığcam planlaşdırma şərhinə malik, nisbətən kiçik müklər salınmağa başlayır.

Əvvəlki villalar böyük ərazili sahələrinə sahib olsalar da, onların

*Mərdəkan kəndi.
İsa bəy Hacınskinin
villası. Əsas binanın
fragmenti.*

planlaşdırma strukturu vahid bədii fikir ümumiliyi ilə seçilmirdi və memarlığın bütün imkanlarını əks etdirmirdi. Villanın memarlıq-plan kompozisiyası işlənildən zaman "ümumi" ilə detalların uzlaşmaması təbii ki, xüsusi maraq kəsb edən layihə ərsəyə gətirməsə də, kapitalizm dövrü memarlığında müəyyən mərhələni təşkil etmişdir. Hacinski villasının planlaşdırma kompozisiyasının çarpazvari sxemi memarlıq məntiqinin aydınlı-

*Mərdəkan kəndi.
İsa bəy Hacinski
villası.*

lığı ilə seçilirdi və təbii ki, digər villaların planlaşdırması ilə müqayisədə aşkar üstünlüyə malik idi.

Bu memarlıq-planlaşdırma fəndi qonşu Əziz bəy Aşurbəyov villasında uğurla istifadə edilmişdir. Burada o daha effektiv və təntənəli göstərilmişdir. Darvazalardan dərhal sonra villanın əsas planlaşdırma və kompozisiya xətti olan xiyaban başlayır və saray binasına qədər davam edir. Ərazinin mərkəzi hissəsində baş kompozisiya xətti villanın planlaşdırma sxeminin əsasını təşkil edən eninə oxla kəsilir. Kəsişmə nöqtəsində ənənəvi olaraq fəvvarəli hovuz yerləşmişdir. Bu hissə planlaşdırmanın önə çəkilmiş görüntüsüdür. Onun ardınca terrasla tamamlanan xiyabanın sonunda ikimərtəbəli saray binası görünməkdədir. Sarayın mərkəzi hissəsi yaşıl sarmaşığı xalı ilə örtülüdür.

Mərdəkan villalarındakı şaquli yaşıllaşdırma geniş tətbiq olunmağa başlamış və bağ mülklərinin ümumi həcmi-fəza strukturunda effektiv bədii görüntülər yaratmışdır.

Əziz bəy villasının uca sərv və şam ağaclarından təşkil olunmuş mərkəzi xiyabanının uğurlu perspektivi terras üzərində yerləşən tikilini xüsusilə qabardır. Terras daş örtüyün ayrı-ayrı detal və elementlərinin zərif cizgilənməsi və bu kompozisiyaya hovuzun uğurla daxil edilməsi sayəsində üzərində yerləşən ikimərtəbəli bina üçün gözəl platforma təşkil etmişdir.

Hacinski, Əziz bəy villalarında tətbiq edilən üsul öz planlaşdırma keyfiyyətləri ilə əvvəlki villalarda tətbiq

edilmiş çox da rahat və təkmil olmayan üsulu tamamilə sıxışdırıb aradan götürür. Adları çəkilən villalarda böyük su hovuzları olmasa da, onların bacarıqlı tətbiqi ərazinin memarlıq əhəmiyyətini xeyli yüksəltmiş olardı. Bu fikir Kərbəlayi İsrafil Hacıyevin villasının (1912-ci il) təmsalında təsdiqlənir.

Lakin mülk sahəsinin ensiz zolaq şəklində olması yeni planlaşdırma həlli tələb edir. Ərazinin oxu üzərində yerləşən, effektiv bürcləri və çatılan damı olan neo-roman memarlıq üslublu saray ərazini qeyri-bərabər hissələrə bölür.

Villanın əsas hissəsi şimala, dəniz sahilinə üz tutmuşdu. Burada onun planlaşdırma quruluşu inkişaf etməkdədir: yerdən 2,5 metr hündürlüyə qaldırılmış və mükəmməl yonulmuş əhəng daşı ilə döşənmiş 40 metr uzunluğunda olan düzbucaqlı hovuzla hər iki tərəfdən mərkəzi xiyaban əhatə edir. Villanın cənub hissəsi də lazımınca işlənərsə də, təbii ki, həmin təntənəlilik burada yoxdur.

Digər villalarla müqayisədə Hacınskinin villası kiçik miqyaslı olub, plan həllinin sadəliyi ilə seçilsə də, bina memarlığının şərhinə görə bir çox geniş ərazili və kompleks tikililəri olan villaları üstələyirdi.

Lakin villaların inşası Abşeronda, o cümlədən Mərdəkanda yeni yaradıcılıq növü olduğundan, ümumi struktur planlaşmasının yaxşı işlənməməsi, arxitektura həllin bitkin olmaması, bədii tətbiqin qeyri-tektonik olması kimi bir sıra məqamlar qeyd edilməlidir.

Bu məqamlarla yanaşı villaların memarlıq-plan strukturuna böyük su

hovuzlarının iştirakı ilə iri parkların yaşıllıq massivləri, park-bağ memarlığı elementləri daxil edilərək villa ərazilərinin ümumi həllini zənginləşdirmişdir.

Eyni zamanda villaların memarlığının həcmi-fəza imkanlarını gücləndirən planlaşdırma üsullarından istifadə olunmuş, nəticədə bədii mahiyyətə malik bitkin kompozisiya variantları əldə edilmişdir. Cəmi 10-15 il ərzində çılpaq qayalıqlarda, gətirilmə torpaq üzərində yaradılmış Mərdəkan villaları Gürcüstanın Qara dəniz sahil villalarına park və bağlarının yaşıllığında güzəştə getsə də, həyata keçirilmiş işlərin miqyası, toplanmış bitki növləri, su tutumlarının çoxluğu, memarlıq effektləri, dəniz peyzaj-görüntüləri ilə ola bilsin ki, onları hətta üstələyirdi.

Şamil Fətullayevin villası.

NƏTİCƏ

Abşeron çox özünəməxsus və mürəkkəb tarixi-memarlıq və şəhərsalma infrastrukturudur. Yarımadanın çoxəsrlik inkişafı böyük memarlıq-şəhərsalma irsi bəxş etmişdir, bu irs tarixi yaşayış məskənlərində, Yaxın və Orta Şərqdə bənzəri olmayan qalalarda, mülki tikililər və karvansaralarda, hamamlar, ovdanlar, dini və memorial tikililər kimi obyektlərdə və nəhayət, Abşeron memarlığı üçün nisbətən yeni olan villalarda ifadə olunmuşdur. Tarixi Abşeron kəndlərinin yaranması və formalaşması ayrı-ayrı dövlət qurumlarının maraqlarının toqquşduğu müxtəlif əsrlərin sosial-iqtisadi və siyasi şəraitində baş vermişdir. Bundan əlavə yarımadanın coğrafi və iqlim xüsusiyyətləri yaşayış məskənlərinin memarlıq-planlaşdırma strukturuna təsir etmişdir.

Tarixi kəndlərin qrup şəklində yerləşməsi onların təsərrüfat fəaliyyətinin növü və fərdi əlamətləri əsasında dislokasiyasını müəyyən etmişdir: Corat, Saray, Pırşağı Abşeronun şimal-cənub hissəsində, Güzdək, Hökməli və Qobu isə Bakıdan qərbdə yerləşir.

Abşeron uzun əsrlər boyu unikal coğrafi vəziyyəti, təbii zənginlikləri

və iqlim şəraiti sayəsində öz memarlıq genefondunun özəlliyini qoruyub saxlamışdır. Yarımadanın ortasında Əmircan, Bülbülə, Suraxanı, Balaxanı kəndləri yerləşir, son iki kənd neftli ərazi olduğundan Rusiyanın neft sənayesinin inkişafında aparıcı rol oynamışdır.

Cənub sahillərini kənd təsərrüfatı məhsulları ilə zəngin olan Zirə, Türkan və Hövsan əhatə edir. Abşeronun şimal kurort sahillərinə Nardaran, Bilgəh, Maştağa, Buzovna, Şağan, Mərdəkan, Şüvəlan kəndləri daxildir, bu kəndlərdə çox sayda qədim memarlıq abidələri mövcuddur.

Memarlıq-şəhərsalma mahiyyətli Abşeron kəndləri dini tikililərin siluet kompozisiyası şəklində təzahür edən maraqlı həcmi-fəza obrazları təqdim edirlər. Bu struktura, həmçinin tarixi kəndlərdəki möhtəşəm qala donjonlarının dominantları da daxildir. Onların məhz özünəməxsus Abşeron koloritli plastik obrazları ilə yarımadanın ümumi maddi-fəza mühitinə romantik ruhlu təkrarsız görüntü verirlər. Qalalar kəndlərin şəhərsalma sistemində aparıcı mövqə tutaraq, öz fərdi amillərini saxlamaqla vahid bədii mühit yaradır.

Bu qalaların təsiri altında Mərdəkanda Tuba-şahi məscidi, Ramana qalası yaxınlığındakı məscid kimi tarixi yaşayış məntəqələri və dini binalar meydana gəlmişdir. Məscidlər Abşeron kəndlərinin memarlıq simasının formalaşmasında böyük rol oynamış və demək olar ki, on əsrlik bir dövrdə təşəkkül tapmış planlaşdırma tiplərinin müxtəlifliyini ifadə etmişdir. Dini tikililərin dövrlərə və növlərə görə təsnifatı müəyyən olunmuşdur. Tədqiqat prosesi zamanı bu və ya digər dövrün kompozisiya fəndlərini, bütün Abşeron ərazisində üstünlük təşkil edən planlaşdırma stereotiplərini müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur.

Tarixi kəndlərin quruluşunda məscidlər ən fəal həcmi elementlərdir. Kəndlərin şəhərsalma sistemində ən mühüm nöqtələri tutan dini tikililər ətraf mühitə təsir edir, onların ifadəli memarlıq siması isə özünəməxsusluq simvolu, yaşayış yerlərinin vizit kartı olmuşdur.

Mərdəkandakı Şirvanşahlar dövrünə aid olan Tuba-şahi məscidinin (1472) klassik obrazı ilə Əmircandakı kapitalizm dövrünə məxsus məscid (1908/09) arasında böyük məsafə mövcuddur. Lakin mövcud qarşılıqlı əlaqə memarlıq-planlaşdırma üsullarının tətbiqində varisliyi qoruyub saxlayır və bu yaradıcılıq nümunələrinin bədii obrazları vasitəsilə dərin emosional hisslər doğurur.

Maşağa, Buzovna, Nardaran, Bilgəh, Binə və digər kəndlərdəki dini tikililərin əsas qruplarının obrazlarını toplayan məscidlər xüsusi maraq kəsb

edirdilər. Həcm formalarının və məkan strukturunun dinamikası yalnız Abşeron memarlığına xas olan arxitektura kompozisiyalar yaratmışdır. Bu və ya digər tarixi mühitdə məscidlərin meydana gəlməsi müəyyən memarlıq sisteminin yaranmasını şərtləndirir və onun həcmi kateqoriya kimi qəbul edilməsinin imkanlarını əks etdirirdi. Özünəməxsus dini tikili forması kimi məscid çox zaman üzərində günbəz və şaquli minarənin ucaldığı kubşəkilli və düzbucaqlı həcm şəklində təqdim edilir. Abşeronun dərə-təpəlikli, ovalıqlı relyefində bu növ memarlığın meydana gəlməsi yaşayış məntəqələrinin siluet kompozisiyasının inkişafına səbəb olmuşdur.

Memarlıq-planlaşdırma baxımından məscidlər uzun əsrlər boyu Abşeron dini tikililərinə inkişaf panoraması verə biləcək bir çox həllər irəli sürmüşlər. Təkkameralı obyektlər kimi meydana gələn məscidlər zaman keçdikcə yeni planlaşdırma strukturu qazanır və daxili məkanı inkişaf etmiş formalardan ibarət olan qruplar yaradırdı.

Dini tikililərlə yanaşı həcmli və miqyaslı formaları olan memorial tikililər də yarımadaın məkan strukturuna daxil olmuşdur. Müxtəlif memarlıq-planlaşdırma və həcmli - məkan strukturunda təqdim edilən dini tikililər geniş xronoloji dövrü əhatə edən təsnifat yaratmışlar.

Balaxanı, Mərdəkan, Şağan kəndlərində yerləşən və dini tikililərin üslub istiqamətinin müəyyən olduğu məqbərələr daha klassikdir. Piramidal-çadır ucluqla tamamlanan

dam örtüklü məqbərələr daha parlaq formada ifadə edilərək təsnifat cədvəlində xüsusi mövqə tuturlar. Bu abidələrin memarlığı həcmi plastikanın xüsusi formasını əks etdirirdi. Buzovna, Suraxanı, Şağın kəndləri bu əhəmiyyətli memarlıq həcmələrinin yarandığı yaşayış məntəqələridir.

Maştağa kəndindəki Ağa Kamil məqbərəsi xüsusilə maraqlıdır. Burada Abşeron memarlıq ənənələri və kompozisiya üsullarına sadıqlıq tam gücü ilə özünü göstərərək, güclü və həyat qabiliyyətli üslubi hadisələrin səciyyəvi cəhətlərini aşkara çıxarmışdır. Yarımadanın yaşayış məntəqələri su mənbələrinin azlığına baxmayaraq, quyu və ovdanlardan istifadə ilə səciyyələnir, hamamların tikilisi ilə fərqləndirilən, hər bir kənddə dörd-beş və daha artıq hamam var idi. Hamamlar sanitariya-gigiyenik rol oynamaqla yanaşı, arxitektura-məkan həlli ilə yaşayış məntəqəsinin həcmi strukturunu müəyyənləşdirirdilər. Funksional xüsusiyyətlərə malik olan hamam günbəzləri və bacaların kərpic boruları məscid və minarə şaqulları ilə yanaşı kəndin ümumi silüetinin zənginləşməsinə xidmət edirdi.

Balaxanı kəndində 17, Maştağa kəndində isə 27 hamamın olması təkcə Abşeron üçün deyil, bütövlükdə Zaqafqaziya regionu üçün istisna bir hal idi. Hamamların qrupları üzrə ümumi təsnifatı planlaşdırma növlərinin rəngarəngliyini aşkarlamaqla yanaşı, onların həllinə sistem yanaşmanın təkamül qanunauyğunluğunu da təsdiqləmişdir.

Onların daxili sahəsi otaqlarının həcm plastikası, günbəzlər, qübbələr və tağların sayəsində ifadəli maddi mühit yaratmışdır. Memarlıq kompozisiyasının üsulları və konstruktiv formalar hamamların interyer həllinin ardıcıl mahiyyətinin aşkara çıxarılmasında vacib hissəni təşkil edirlər. Planda səkkizüzlü, kvadrat, çarpazvari növdə olan əsas hamam hissələri (soyunma və yuyunma otaqları) konstruktiv üsullar və memarlıq formalarından asılı olaraq bu və ya digər fəza forması əldə etmişlər.

Hamamlarda günbəzlər həcm kompozisiyasının əsas elementləri olub interyerlərdə şaqulboyu işləyir və dominant otaqların daxili fəzasının ox-inkişaf-sistemini təşkil edir.

Hamamlar Abşeronun tarixi yaşayış məntəqələrinin strukturuna fəal memarlıq-fəza elementləri kimi daxil olaraq Azərbaycan memarlıq tarixində önəmli yer tutmuşlar.

Abidələrin memarlıq qrupuna müstəsna Abşeron xüsusiyyətli, yalnız kəndin daxilində deyil, onun kənarlarında, həm də hüdudlarından kənardə da yerləşən ovdanlar da daxildir. Onlar kənd yollarının kənarında, bağlarda, yarımadanın karvan yollarının üzərində tikilmişlər.

Öz üçkünc həcmələri, yığcam formaları, sadə və ifadəli təsvirə malik detalları ilə ovdanlar Abşeronun yarım səhra ərazisində təkcə su mənbəyi olmayıb, həm də kiçik bədi memarlıq elementləri kimi tarixi irsimizin xəznəsinə daxil edilirlər.

Abşeron kəndlərində və yollarında çox az sayda karvansaralar qal-

mışdır, lakin ictimai tikililər sırasında istər memarlıq obrazına, istərsə də həcm-məkan həllinə görə onlar çox vacib yerə malikdirlər. Onlar memarlıq axtarıqlarının özəyini təşkil edir, hərbi memarlıqdan mülki memarlığa keçid mərhələsini təşkil edir və yaşayış məskənlərinin şəhərsalma sistemində fəal xidmət göstərirlər.

Bu obyektlər sırasına məzmununa və memarlıq həllinə görə orijinal olan dövəlikləri də aid etmək olar, Güzdək kəndində bu tikililərin bir neçə nümunəsi saxlanılıb.

Villalar yarımadasının inqilablırdəki memarlığının son akkordudur, onlar mədəni irsin parlaq səhifəsidir. Təəssüf ki, müasirlərimizin barbarcasına yanaşması, tikililərin memarlıq-plan quruluşu ilə hesablaşmadan, "sərbəst" rəftarı səbəbindən bu villaların bir çoxu ilkin görünüşünü saxlaya bilməmişdir.

Abşeron uzun əsrlər boyu unikal coğrafi vəziyyəti, təbii sərvətləri və

münasib iqlim şəraitinə görə öz memarlıq genefondunun özəlliyini qoruyub saxlamışdır. Binaların və tikililərin memarlıq növlərinin müxtəlifliyi, fəndlərin, formaların zənginliyi, tikinti materialı - əhəngdaşının fəal iştirakı və təsiri Abşeron memarlığının üslub istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Üzərində dini, memorial tikililərin, hamamların, ovdanların, karvansaraların və dövəliklərin meydana gəldiyi tarixi yaşayış məntəqələrinin şəhərsalma platforması formalaşmışdır. Bu memarlıq mühitində Yaxın Şərqi bölgəsinin hərbi memarlığında bənzəri olmayan monumental qalalar yüksəlmişdir.

Abşeronun unikalığı onun öz memarlıq-şəhərsalma irsini qoruyub saxlaması ilə müəyyən edilir. Bizim vəzifəmiz bu memarlıq əsərlərini müasir simasız tikililərin fonunda itirməmək və yüksək mədəniyyətin memarlıq romantizminin ruhunu qoruyub saxlamaqdır.

MÜNDƏRİCAT

Müəllifdən	3
Ön söz	7
Abşeron	17
Hərbi memarlıq. Qalalar	88
Dini və memorial tikililər. Məscidlər	116
Birinci üslub	123
İkinci üslub	136
Üçüncü üslub	168
Dördüncü üslub	199
Beşinci üslub	225
Altıncı üslub	239
Yeddinci üslub	265
Mülki bina və tikililər. Hamamlar	280
Birinci üslub	294
İkinci üslub	313
Üçüncü üslub	342
Dördüncü üslub	348
Ovdanlar	356
Karvansaralar	370
Dəvəliklər	380
Memorial tikililər	386
Abşeron villaları	432
Nəticə	470

www.eastwest.az
www.fb.com/eastwest.az

Təqdim olunmuş materiallara uyğun sürətdə
"Şərq-Qərb" Nəşriyyat Evinin mətbəəsində çap olunmuşdur.
AZ1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 374 83 43, Faks: (+99412) 370 18 49

Çapa imzalanmışdır 22.06.2013. Formatı 70X90 1/16
Ofset çap üsulu. Fiziki çap vərəqi 29,75
Sifariş N 1313171. Tiraj 1000